

ДЖОН
СТЕЙНБЕК

Грона гніву

ДЖОН
СТЕЙНБЕК

Грона гніву

ДЖОН СТЕЙНБЕК

ГРОНА ГНІВУ

The Grapes of Wrath

John Steinbeck

З англійської переклала Ольга Смольницька

Усі права застережені. Жодну частину цієї публікації не можна відтворювати, зберігати в системі пошуку інформації чи передавати в будь-якій формі в будь-який спосіб — електронний, механічний, ксерокопіювання або інший спосіб — без попереднього письмового дозволу власника.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, whether electronic, mechanical, photocopying, recording or other kind, without the prior permission in writing of the owners.

Стейнбек Дж.

С 79 Грона гніву / Джон Стейнбек ; Пер. з англ. Ольги Смольницької. — К. : КМ-Букс, 2018. — 608 с.

ISBN 978-617-7535-24-8

Вперше опублікований 1939 року, роман Джона Стейнбека «Грона гніву» отримав Пулітцерівську премію, а згодом і Нобелівську премію. Книга, яку критики назвали «хроніками Великої депресії», оповідає історію сільської родини з Оклахоми, змушеної знятися з рідних місць і вирушити на захід — у пошуках землі обіцяної, Каліфорнії. Ця історія конфлікту сильних і слабких, яка досліджує саму природу рівності й несправедливості, стала поворотним твором у Стейнбека, назажди увійшовши в американську класику.

УДК 821.111–32

Керол,
яка мене подвигла;
Томові,
який усе це прожив*

* Керол Геннінг — перша дружина Стейнбека, з якою письменник побрався 1930 року, розлучився 1943-го. *(Тут і далі прим. перекл.)*

РОЗДІЛ 1

У червоних краях і деяких сірих краях Оклахоми випали дощі, проте ледь-ледь, і це не могло пом'якшити заляклу землю. Рала пройшлися по оранках, позначених цівками води, яка так і не всоталась. Останні дощі примусили кукурудзу швидко рости, на узбіччі випнулися бур'яни й трава, тож і сіра земля, і темно-червона стали зникати під зеленим покровом. Наприкінці травня небо поблякло, і хмари, які так довго купчилися навесні, розсіялися. Розжарене сонце пекло кукурудзу, що день у день підростала, і край зелених пагінців стали проступати брунатні смужки. З'явилися хмари і зникли, і потім більш їх не стало. Зелені бур'яни, які намагалися захиститись, пошерхли і врешті перестали рости. На поверхні землі з'явилася шкорупа, тонка тверда шкорупа, і коли небо вицвіло, земля вилискувала блідо-рожевим там, де червоні поля, і білим там, де сірі поля.

Рівчаки земля запорошила сухими тонкими цівочками. Ховрашки й мурашині леви, пробігаючи ними, скидали вниз жменьки землі. А оскільки розпечене сонце палило дедалі дужче, то листя молодій кукурудзи втратило прямоту і пружність: спочатку воно скрутилось, а потім жилки всередині послабшали і всі листки опали. Далі настав червень, і сонце пекло ще дужче. Брунатні смужки на листі ширилися до середини. Листя бур'янів пов'яло й похилилося до корінців.

Повітря витоншилось, і небо ще більше поблідло; і щодня земля дедалі більше зблякала.

На дорогах, де рухалися вози, де вимолочували ґрунт колеса і трошили його копита коней, земляна шкорупа розтріскалась і перетворилася на пил. Кожна річ, здатна рухатися, здіймала куряву: людина йшла по пояс у тонкому шарі пилу, і фургон здіймав пил до верху паркана, і автомобіль по собі зносив хмару куряви. Пил довго стояв у повітрі, перш ніж осісти.

Коли червень добіг середини, хмари насунули з Техасу й Мексиканської затоки — величезні, важкі, грозові. Чоловіки в полях поглядали на хмари, змочували слиною пальці й тримали на вітрі. І коні непокоїлися, доки хмари не пройшли. Хмари зронили кілька краплин і поквапилися до інших країв. А тоді небо знову поблякло і сонце загломеніло. У пилюці від крапель прорились ямки, листя трохи посвіжішало, та й годі.

М'який вітер повіяв за хмарами, погнав їх до півночі й легко колихнув напівзів'ялу кукурудзу. Минув день, і вітер зміцнів, рівно, без коливань. Дорожній пил розвіявся, його відносило до бур'янів і трохи на поля. Тепер вітер дув сильно і різко, намагаючись розтолочити суху шкорупу на кукурудзяних полях. Потроху небо потемніло від розвіяного пилу, а вітер шарудів над землею, збурюючи пил і несучи його за собою. Вітер ще дужчав. Заклякла шкорупа зламалась, і здійнявся пил на полях сірими серпанками, схожими на млистий дим. Кукурудза, обмолочена вітром, опиралася йому й сухо шерхотіла. Найтонший пил більше не осідав, а зникав у потемнілому небі.

Вітер дедалі дужчав, закрадався під каміння, волік за собою соломку, листя й навіть невеличкі грудки землі, мітив ними свій шлях, роблячи на полях знаки. Повітря і небо потемніли, сонце полум'яно світило, від пилу дерло в горлі. Уночі вітер мчав над землею, підступно підривав кукурудзяне коріння, а кукурудза відбивалась од вітру слабким листям, доки той не видавав її з землі, й тоді стебла знеможено валилися в бік вітру.

Світання настало, але не день. У сірому небі з'явилося червоне сонце, тьмяно-червоне коло, яке ледь блимало, немов сутінки; а коли день почав згасати, сутінки перейшли в морок, а вітер ревів над поваленою кукурудзою та оплакував її.

Люди зіщулились у себе в хатах, а якщо виходили, то зав'язували носи шийними хустками й надівали окуляри, щоб захистити очі.

Коли знову настала ніч, це була чорна ніч, бо зорі не могли пробитися крізь пил, а вікна не могли освітити навіть свої подвір'я. Тепер пил змішався з повітрям у таку собі емульсію. Хати були заколочені, двері та вікна забиті лахміттям, але пил був таким дрібний, невидимий і осідав, як пилок, на стільцях, столах, мисках. Люди струшували його з пліч. Тонкі смужки пилу виднілися біля порогів.

Серед ночі вітер угамувався, і тиша запанувала над краєм. Повне пилу повітря заглушувало голоси гірше, ніж мряка. Люди, скулившись у своїх ліжках, почули, що вітер ущух. Вони прокинулися тої ж миті, як ревіння змовкло. Лежали й напружено вслухалися в тишу. Ось закукурікали півні, але їхні голоси звучали ледь-ледь, і люди стурбовано ворушилися в ліжках до ранку. Вони знали, що мине багато часу, доки пил з повітря осяде. А вранці пил висів, як туман, і сонце червоно, ніби свіжа кров. Увесь день пил сіявся з неба, і назавтра теж сіявся. Пил покровом огорнув землю. Осідав на кукурудзу, вкривав стовпи, дроти; осідав на дахах, припорошуючи бур'яни й дерева.

Люди виходили з хат і, потягнувши розжарене повітря, прикривали долонями носи. І діти теж виходили, але не бігали й не галасували, як вони вчинили б після дощу. Чоловіки стояли біля парканів і дивилися на загиблу кукурудзу, яка швидко тепер в'яла і тільки де-не-де зеленіла крізь шар пилу. Чоловіки мовчали й не відходили від парканів. І жінки теж вийшли з хат, щоб стояти поряд з чоловіками, запитуючи себе, чи вистачить у чоловіка сил не зламатися. Жінки потай читали з чоловічих облич: а бодай тій кукурудзі, лишилося

принаймні щось інше. Діти стояли поруч, малюючи візерунки в пилюці босими пальцями ніг, і теж намагалися вловити чуттям, чи витримають чоловіки й жінки, чи знайдуть у собі сили не зламатися. Діти поглядали на обличчя чоловіків і жінок і сторожко креслили в пилюці босими ногами. Коні підходили до водопою і тицялися носом у воду, щоб очистити морди від пилу. За деякий час чоловічі обличчя втратили свій приголомшений подив і стали жорсткими, злими, упертими. Тоді жінки збагнули, що все обійшлося, що чоловіки витримують. І жінки спитали, як тепер бути. І чоловіки відповіли: хтозна. Але все було гаразд. Жінки знали: все гаразд, і діти теж зрозуміли, що все гаразд. Жінки і діти в глибині душі відчували, що могли б стерпіти будь-яке лихо, аби їхні чоловіки були в безпеці. Жінки пішли до хат, до своєї роботи, і діти почали гратись, але спочатку з острахом. Опівдні сонце стало менш червоним. Воно заливало спекою вкриту пилом землю. Чоловіки сиділи біля хвіртки своїх хат; їхні руки перебирали гілки й невеликі камінці. Вони сиділи мовчки... міркуючи... гадаючи...

РОЗДІЛ 2

Величезна червона вантажівка зупинилася навпроти маленького придорожного ресторану. Прямовисна вихлопна труба тихо замурмотіла, і з неї вихопився майже невидимий сіро-сталевий дим. Це була нова вантажівка, блискучо-червона, з дванадцятидюймовими літерами по боках: «Оклахома-Сіті, транспортна компанія». Подвійні шини були нові, а на великих чорних дверцятах стирчав мідний замок із засувом. З ресторану линули звуки радіо — тиха танцювальна музика; радіо грало зовсім нечутно. Маленький вентилятор безшумно крутився в круглому отворі над входом, і мухи стурбовано дзижчали біля дверей і вікон, вдаряючись об металеву сітку. Усередині один чоловік, водій вантажівки, сидів на дзиглику, поклавши лікті на стіл, і дивився над філіжанкою кави на знудьговану сухоребру офіціантку. Між ними точилася млява беззмістовна розмова, як то ведеться в придорожніх ресторанчиках.

Він:

— Я бачив його десь три місяці тому. Він переніс операцію. Йому якусь штуку вирізали. Тільки не пам'ятаю що.

І вона:

— Здається, не далі як тиждень тому я теж бачила його. Він тоді мав здоровий вигляд. Міцний хлопець, доки не надудлиться.

Мухи тихо дзижчали у дверях. З електричного кавника пішла пара, й офіціантка, не дивлячись, простягла назад руку і вимкнула його.

За вікном чоловік ішов краєм шосе, перетнув його і наблизився до вантажівки. Він повільно йшов до машини, торкнувся блискучого крила й подивився на записку, приліплену на лобовому склі: «Пасажирів брати заборонено». Якусь мить він хотів був іти далі своєю дорогою, та натомість сів на підніжку вантажівки з того боку, який було не видно з ресторану. Мандрівникові було не більш ніж тридцять. Очі мав темно-карі, а на білках — ледь помітний брунатний пігмент. Вилиці високі й широкі, сильні та глибокі зморшки прорізали щоки біля рота. Верхня губа була довга, а оскільки зуби стирчали і губи не могли їх затулити, чоловік тримав вуста зімкнутими. Його руки були шорсткі, з широкими пальцями, а нігті — товсті й ребристі, як мушлі. Між великим і вказівним пальцями й на м'ясистій частині долонь виблискували мозолі.

Одяг у чоловіка був новий — дешевий і новий. Сірий кашкет перехожого був аж настільки новенький, що козирок ще зберігав жорсткість, гудзик не відірвався і весь кашкет не втратив форми й не роздувся, як це буває, коли він виконує різноманітну службу: стає і торбиною, і рушником, і носовичком. Костюм у чоловіка був з дешевої, сірої, грубої тканини й настільки новий, що на брюках лишилися стрілки. Синя шамбреєва сорочка була накрохмалена й рівна. Пальто завелике, а штани закороткі, бо він був високий. Плечі обвисали, рукавам не вистачало довжини, і пальто теліпалося спереду. Чоловік був узутий у пару нових рудуватих черевиків, які звуть «армія в минулому», підбитих цвяхами і з чимось схожим на підківки, щоб не збивати обцасів. Цей чоловік сів на підніжку вантажівки, зняв картуза і витер обличчя. Потім він надів кашкет і, потягнувши його, почав нищити козирок. Ноги привернули його увагу. Чоловік нахилився, послабив шнурки й лишив їх незав'язаними. Над головою в нього

забурмотів дизель-двигун, часто пускаючи з труби кільця блакитного диму.

Музика в ресторані змовкла, і чоловічий голос заговорив з гучномовця, але офіціантка не вимкнула радіо, бо не знала, що стихла музика. Її пальці намацали гулю під вухом. Вона намагалася розгледіти її в люстерку позаду барної стійки, але щоб водій вантажівки не знав, і тому офіціантка вдала, що чепурить волосся. Водій вантажівки сказав:

— У Шоуні влаштували великі танці. Я чув, ко'ось убили чи ще там шось. Вам шось чуть?

— Ні,— відповіла офіціантка й обережно помацала гулю під вухом.

Чоловік на вулиці підвівся й зазирнув через капот вантажівки, на мить подивився на ресторан. Потім знову сів на підніжку, дістав торбинку з тютюном і папір з бічної кишені. Він скручував цигарку поволі, майстерно, як знавець, розгладив її. Нарешті він закурив і скинув запалений сірник у куряву під ноги. Сонце забиравало тінь вантажівки, бо наставав полудень.

У ресторані водій вантажівки заплатив за рахунком і поклав дві монетки — п'ятаки — в ігровий автомат. Обертів циліндри не дали нічого.

— Ці штуки такі, що нічо' не виграти,— сказав він офіціантці. Але вона відповіла:

— Один зірвав джекпот дві години тому. Три долари вісімдесят. А коли ти вернешся?

Він притримав прочинені двері.

— Тиждень, а то й десять днів,— сказав він.— Треба мчати в Тулсу, і я точно не вернуся так скоро, як хотів би.

— Не пускай мух,— сказала вона сердито.— Або йди, або зачини двері.

— Бувай,— сказав він і вийшов з ресторану. Грюкнули двері за спиною. Він стояв на сонці, зриваючи обгортку з жуйки,— кремезний чоловік, широкий у плечах, з товстим черевом. Обличчя мав червоне, очі блакитні й вузькі від необхідності завжди мружитися на яскравому світлі. Він носив

армійські штани й високі зашнуровані черевики. Кинувши жуйку в рот, він крикнув до ресторану:

— Ну, не вдавай, що не хочеш мене чути.

Офіціантка відвернулася до дзеркала на задній стіні. Пробурчала щось у відповідь. Водій вантажівки жував жуйку повільно, ворущачи і щелепами, й губами. Він згорнув гумку під язиком, коли попрямував до великої червоної вантажівки.

Пасажира підвівся й поглянув на шофера крізь вікно:

— Може, підвезете мене, містере?

Водій за мить швидко кліпнув на ресторан.

— Ви що, не бачили? Написано ж: ніяких пасажирів?

— Та бачив. Але іноді дехто може бути гарним хлопцем, навіть якщо багатий покидьок примушує їздити з такою наклейкою.

Шофер повільно поліз у машину, міркуючи над цією відповіддю. Якщо він зараз відмовиться, то не тільки не буде гарним хлопцем, але й визнає, що їздить з такою наклейкою, бо його змушують. Якщо він підбере того, хто голосує, то, авжеж, буде гарним хлопцем, який, до того ж, не дозволяє командувати собою різним багатим покидькам. Він знав, що в пастці, але не бачив жодного виходу. І хотів бути гарним хлопцем. Водій знову глипнув на бар.

— Стань на підніжку, поки доїдемо до повороту,— сказав він.

Пасажир зник з очей і вхопився за дверну ручку. Мотор за мить заревів, шестерні заклацали, і велика вантажівка рушила, перша передача, друга, третя,— а потім велика вантажівка заревла й набрала четверту передачу. Чоловік на підніжці бачив шосе розмитим, у запаморочливо нестримному русі. Проїхали милью до першого повороту дороги, і вантажівка сповільнилася. Пасажир відчинив дверцята й прослизнув на сидіння. Водій подивився на нього, примруживши очі, й почав жувати гумку, ніби його думки та враження спочатку сортувалися щелепами, перш ніж прийти в мозок. Його погляд затримався спочатку на новому кашкеті, потім ковзнув по новій одежі

та новому взутті. Пасажир умотився на затишному сидінні, зняв кашкет і протер спітнілі чоло й підборіддя.

— Дякую, друже,— сказав він.— Мої шкарбани зовсім зішли на ніщо.

— Нові черевики,— зауважив водій. Його голос звучав запобігливо, очі звузилися.— Не тре' було взуватись у нове — така жарінь.

Пасажир подивився на свої запорошені жовті черевики.

— Не було іншого взуття,— відповів він.— Доводиться носити таке.

Водій уважно зиркнув на дорогу й пришвидшив їзду.

— Далеко тобі?

— Та звісно! Я б пішки йшов, якби мої шкарбани на ніщо не зішли.

Питання водій ставив обережно, ретельно, ніби допит вів. Наче ставив на пасажирів тенета цими питаннями.

— Шука'ш роботу? — спитав він.

— Ні, мій старий тут отримав землю, сорок акрів. Він скіпщик, але ми тут уже давно.

Водій багатозначно подивився на поля, де кукурудза повалилась і припала пилом. З-під шару куряви ледь проглядали камінці. Водій сказав ніби сам собі:

— Сорок акрів, скіпщик — і досі сидить тут, і все йому нічо', і трактори теж?

— Та мене, авжеж, тут давно не було,— відповів пасажир.

— Довгенько, значить,— озвався шофер. Бджола залетіла в кабінку і з дзижчанням стала битись об вітрове скло. Водій простягнув руку й обережно відігнав бджолу в потік повітря з вікна, що її підхопив.

— Скіпщикам зара' гаплик,— сказав він.— Один трактор бере й випихає десять сімей. Ці трактори — чортівня. Розорюють усе й виганяють людей. Як це твій старий утримався?

Його язик і щелепи знову зайнялися гумкою, водій закинув її та почав пережовувати. Щоразу як він розтуляв рота,

було видно його язик з піднебінням, що ганяв гумку з місця на місце.

— Ну, я останнім часом не чув. Ніколи ні сам не писав додому, ні мій старий — мені.— Він швидко додав: — Але писати ми обидва можемо, якщо захочемо.

— Роботу мав десь?

Знову таємне розслідування недбалим тоном. Водій зирнув над полями на тремтливе від спеки повітря і, засунувши гумку за щоку, щоб не заважала, сплюнув у вікно.

— Авжеж,— відповів пасажир.

— Так і думав. Я бачив твої руки. Тримав мотику, чи сокиру, чи молот. По руках видко. Я такі речі завжди помічаю. Не можу не похвалитися.

Пасажир подивився на нього. Шини вантажівки шурхотіли на дорозі.

— Кортить дізнатися щось ще? Я скажу. Не треба й голову сушити.

— Та облиш, не сердься. Я не винююю.

— Я розповім тобі все, що хоч'. Мені приховувати нічого.

— Та облиш, не сердься. Мені просто подобається помічати дивні речі. Аби час згаяти.

— Я розповім тобі все, що хоч'. Звать мене Джоуд, Том Джоуд. А старий теж Том Джоуд.— Очі його похмуро дивилися на водія.

— Не сердься. Я ж нічо' не хтів такого.

— Я теж нічо' такого не хтів,— відповів Джоуд.— Просто намагаюся тихо жити й не каламутити.

Він змовк і глянув на сухі поля, на виснажені паруном недорослі дерева, які мерехтіли в розпеченому повітрі. З бічної кишені дістав тютюн і папір. Став скручувати цигарку між колін, куди вітер не міг дістати.

Шофер рухав щелепами розмірено й задумливо, наче корова. Він вичікував, доки все подразнення від попередньої розмови зникне й забудеться. Нарешті, коли повітря здалося нейтральним, сказав:

— Хлопче, ти ніколи не був на вантажівці, тож нічо' не знаєш, як це. Власники не дозволяють нам нікого підбирать. Так що нам тре' тут надриватися, нікого не брати, інакше з нас шкуру зуплять. А мене через тебе звільнять.

— Поважаю тебе,— сказав Джоуд.

— Знав я зухів, які дивовижні штуки виробляли, доки їхали на вантажівках. Один по дорозі вірші шкварив. Це давно було.

Він крадькома зирнув на Джоуда, чи зацікавило або вразило його таке. Джоуд мовчав, дивлячись у далечінь попереду, вздовж дороги, вздовж білої дороги, яка м'яко окреслювала пагорби. Водій повернувся до попередньої теми:

— Пам'ятаю вірша, що цей хлопець написав. Саме про себе і ще про пару інших, як вони світ за очі пішли, і пельку заливають, і вар'ята грають. От би пригадати цей уривок. У хлопця була сила-силенна слів, що й Ісус Христос не знав би, щó вони значать. А, згадав: «Тут ми висмикнули негра-крутня, з пістолетом більш китового прутня, більше хобота в слона». Розказував, що воно таке — хобот, який у слона замість носа. Словника мені показував. Тягався, бач, зі словником, дідько. Витріщався в нього, поки пирога з кавою ждав замовленого.

Він замовк, почуваячись самотнім у довгій промові. Його допитливий погляд знову зупинився на пасажирі. Джоуд мовчав. Водій нервово намагався розворушити його до розмови.

— Чував когось, хто б отак шкварив?

— Проповідника,— сказав Джоуд.

— Ну, ти б з ума зійшов, якби чув отакі слова. Проповідника облиш — проповідник же не клеїтиме дурня. А цей хлопець був кумедний. І начхати було, коли він розумні штукенції шкварив, тому що він просто робив це для сміху. Він не вдавав, що отакий розумаха.— Водій заспокоївся, бо принаймні знав, що його слухають. Він люто розігнав велику вантажівку на повороті, й шини заскавчали.— Ось я й кажу,— провадив він,— зух, який водить вантажівку, дивні речі виробляє.

Мусить. Це ж сказитися можна — отак-о сидіти всякчас і, крім дороги під колесами, ніц не бачити. Про водіїв вантажівок теревенять, ніби вони все жеруть, гамбургерами запихаються.

— Атож, просто живуть у генделиках,— погодився Джоуд.

— Певен будь, що наш брат там зупиняється, та не заради їжі. Майже ніколи їсти не хочеться. Їм просто все остогидло, отупіло все. Ресторани — єдине місце, де можна зупинитись, а при зупинці ти повинен замовити щось, так можна слівце до дівки мовить, отримати чашку кави й кусень пирога. Начебто можна отак трохи перепочити.

Він повільно жував гумку і ляснув її язиком.

— Тяжко, мабуть,— сказав Джоуд недбало. Водій швидко глянув на нього, підозрюючи глазування.

— Ну, це не горобцям дулі давати,— роздратовано мовив він.— Начебто легко: відсидів, як ми зара, вісім, десять або чотирнадцять годин. Але дорога в тебе вгризається. Тре' щось робити. Хто співає, хто насвистує. А радіо нам компанія не дозволяє. Деякі з пляшкою їздять, але надовго їх не вистачає.— Він додав пихато: — Сам за кермом ні краплини.

— Так? — запитав Джоуд.

— Так! Треба кар'єру робить. Мо', на заочні курси поступлю — на машинобудування. Це легко. Лиш кілька простих уроків удома підготувати. Думаю над цим. Тоді ніякий я вам не водій вантажівки. Іншим скажу водити.

Джоуд вийняв пляшку віскі з бічної кишені.

— Точно не хочеш ковтнути? — його голос наче дражнив.

— Ні, далєбі. І не торкатимуся. Тре' або пити, або навчатися, як я.

Джоуд відкоркував пляшку, зробив два швидкі ковтки, закоркував і поклав віскі назад у кишеню. Кабіну заповнив характерно різкий, пряний запах віскі.

— Ти як не при умі,— сказав Джоуд.— Що таке — дівку завів?

— Ну аякже. Але я хочу все одно вище піти. Тренуюся до біса довго.

Віскі, здавалося, послабило Джоудову пильність. Він згорнув ще одну цигарку і закурив.

— Тепер мені вже недалеко їхати,— сказав він.

Водій похапцем заговорив:

— Мені не тре' надудлюватися. Повсякчас треную свій розум. Два роки тому спеціальний курс пройшов.— Він погладив кермо правою рукою.— От, скажімо, їду повз когось по дорозі. Дивлюся на нього — і після намагаюся згадати все до останньої ганчірки: який одяг, яке взуття, яка шапка, як він ішов; може, який зріст, чи є шрами,— і роблю це досить непогано. Можу цілу картину в голові побудувати. Іноді здається, що мені тре' пройти курс навчання дактилоскопічної експертизи. Навіть сам дивуюся, скільки можу пам'ятати.

Джоуд відпив з пляшки. Він востаннє затягнувся самокруткою, від якої розповзався дим, мозолистими вказівним і великим пальцями загасив її вогнистий кінчик. Потім зім'яв недопалок, поклав його на вікно, і вітер налетів і здув цигарку з долоні. Великі шини мірно наспівували, їдучи асфальтом. Джоудові темні спокійні очі стали насмішкуватими, коли він дивився вздовж дороги. Шофер замовк і стривожено зиркнув на свого пасажира. Нарешті Джоуд всміхнувся, довга верхня оголила зуби, чоловік стиха розсміявся, його плечі затрусилися.

— Довго ж ти підкрадався до цього, приятелю.

Водій сидів, дивлячись просто перед собою.

— Як — підкрадався? Про що це ти?

Джоуд стулив рота, сховавши зуби, облизав губи, як собака, кожну, по одній. Його голос став суворим.

— Ти знаєш, про що я. Ти мене роздивився, щойно побачив.

Водій дивився просто перед собою, стиснувши кермо так сильно, що м'язи роздулись, а кісточки побіліли. Джоуд провадив:

— Ти знаєш, звідки я.

Водій мовчав.

— Хіба ні? — наполягав Джоуд.

— Ну, знаю. Тобто, мабуть. Але це мене не стосується. Моє діло сторона. Це мене геть не обходить,— говорив він квапливо.— Я не суну свого носа до чужого проса.

І раптом він замовк очікувально. Його руки досі стискали кермо. Коник стрибнув через вікно і впав на верхній частині приладової панелі, де всівся й почав чистити крильця на ногах. Джоуд нахилився вперед, розчавив пальцями тверду, схожу на череп голівку коника і випустив комаху за вітром, що дув з вікна. Джоуд знов усміхнувся, обтрушуючи з пальців шматки вбитої комахи.

— Ви мене не так зрозуміли, містере,— сказав він.— Я й не мовчу про це. Знаєте, я був у Макалістері. Сидів там чотири роки. Йї одержину вони дали мені, коли я вийшов. Начхати мені, чи хтось про це зна. До батька їду, аби не брехати, щоб отримати роботу.

— Ну, це не моя справа,— сказав водій.— Я не знаттєлюбний.

— Чорт забирай, ще чого,— відповів Джоуд.— У тебе аж ніс на вісім миль витягнувся. Ти ж мене всього обнюхав, як вівця капусту.

Водій спохмурнів.

— Ти не так мене зрозумів,— несміливо почав він.

— Ти хлопець нівроку,— засміявся Джоуд.— Підвіз мене. Гаразд, до дідька! Я відбув строк. А тепер! Хоч' знати, як мене запроторили, так?

— Це мене не стосується.

— Та ніц тебе не стосується. На тебе поглянути — справді: ганяєш свою чортопхайку туди-сюди, а більше й нічого. Тепер слухай. Бачиш дорогу попереду?

— Ну.

— Ну, отам я й злізу. Ти, либонь, уже штани намочив, так кортить дізнатися, за що це мене. Але я не з таких, аби тебе марудити.

Гучне гудіння мотора заглухло, наспівування шин стихло. Джоуд дістав питва і хильнув ковток. Вантажівка під'їхала до зупинки, де стежка вела під кутом до шосе. Джоуд вийшов і став біля вікна кабіни. Прямовисна вихлопна труба викидала ледь помітний блакитний димок. Джоуд нахилився до водія:

— Убивство,— сказав він голосно.— Гучне слово — значить, я людину вбив. Сім років. Дали чотири, бо я знав, як викрутитися.

Шофер ковзнув очима по обличчю Джоуда, намагаючись запам'ятати його.

— Я ніколи не питав тебе ні про що таке,— сказав він.— Моє діло сторона.

— Можеш розплескати про це по всіх барах отут.— Він посміхнувся.— Ну, бувай, приятелю. Ти хороший хлопець. Але послухай: як ти побув хоч деякий час за ґратами, то по запаху відчував би, хто про що питає,— одразу смаленим запахе. Варто було тобі спершу запитати, й от твою пастку викрито.

Джоуд ляснув долонею по металевих дверях.

— Дякую, що підвіз,— сказав він.— Бувай.

Він відвернувся і вийшов на шлях. Якусь мить водій мовчки дивився йому вслід, а потім закричав:

— Хай щастить!

Джоуд помахав рукою не обертаючись. Потім мотор загук, шестерні заклацали, і величезна червона вантажівка важко рушила з місця.

РОЗДІЛ 3

Бетонне шосе було облямоване стежинкою переплутаної, переламаної, сухої трави, суцвіття обважніли,— вівсяна борода чіплялася за собачу шерсть, а китник чигав, аби вхопитися за ковтуни на кінській шкурі, й конюшина намагалася вчепитися в овечу вовну; приспане життя очікувало, щоб розроститися, розвіятися, кожна насінина, озброївшись, чекала на такі зміни: переплітала стрілки і парашути на вітрі, списи й маленькі кульки з шипами — і все чекала на тварин і вітер, на чоловічі штани і манжети або на пелену жіночої спідниці,— усі безрушні, але озброєні знаяддями, як і раніше, і кожне напоготові.

Сонячне проміння впало на землю й зіграло її, і в затінку під травою заворушилися мурахи і, пантруюючи їх, мурашині леви; коники, готові стрибати в повітря і за мить розпростувати свої жовті крильця; мокриці, схожі на маленьких панцерників, яким не сидиться на численних кволіх ніжках. А по траві узбіччям дороги повзла сухопутна черепаха, повільно тягнучи свій опуклий панцир над травою: жорсткі лапи тварини з жовтими пазурами поволі продиралися крізь траву, не йшли, а саме продиралися. Ячмінне насіння ковзало по панциру, пуховинки конюшини падали на нього і скочувалися на землю. Роговий дзьоб у черепахи був піврозтулений, і тварина пронизливим, глузливим поглядом дивилася з-під

жорстких поморщених надбрівних дуг просто перед собою. Вона наближалася, лишаючи по собі столочену траву, а перед твариною, наче гора, виріс дорожній насип. На мить черепаха зупинилася, звівши голову. Тварина моргнула й глянула вгору, потім униз. Нарешті вона почала підніматися по насипу. Передні пазуристі лапи витягнулися вперед, але черепаха втягла їх. Задніми лапами вона підштовхнула панцир і пошкребла по траві та ріні. Що крутішим ставав насип, то одчайдушніше боролася з ним черепаха. Витягнуті задні лапи ковзалися, підштовхуючи панцир, і ороговіла голова на шорсткій шиї стирчала вперед. Потроху панцир подолав насип, доки нарешті виліз на бетонний парапет чотири дюйми завдовжки, що перетнув черепасі шлях. Так, нібито вони діяли незалежно одна від одної, задні лапи проштовхнули тіло далі. Висунута голова визирнула з-за стіни на широку гладінь бетонного шосе. Тепер лапи, учепившись на верху стіни, напружилися, і панцир повільно поліз нагору й наполовину опинився на стіні. Черепаха відпочивала. Руда мураха забігла в панцир, у м'якоть у середині, й раптом голова і лапи сховалися, лускатий хвіст утягнувся. Руду мурашу розчавило між тілом і лапами. А вівсюгова китиця, причеплена до лапи, теж потрапила в панцир. Довго черепаха лежала нерухомо, а потім висунула шию, і глузливі старечі очі поглянули похмуро, хвіст і лапи витягнулися. Задні лапи почали працювати напружено, як слонові ноги, і панцир піднявся, передні лапи опинились у повітрі. Усе вище й вище — і задні лапи підштовхнули панцир, точка рівноваги змістилась, і передня частина тулуба сковзнула вниз, передні лапи дряпнули асфальт, і черепаха встала. А вівсюгова китиця обвилася довкруг її передньої лапи.

Тепер іти було легко, і лапи працювали, і панцир похигувався з боку в бік. Раптом виринув седан, за кермом якого сиділа жінка літ сорока. Вона побачила черепаху і круто звернула праворуч, колеса завищали, здійнялася курява. Два колеса на секунду відірвалися від землі й зупинилися. Машину занесло назад на дорогу, і седан поїхав далі, але повільніше.

Черепаша спочатку сховала голову й лапи в панцир, але негайно ж поквапилася далі, тому що бетон обпікав її.

А далі наблизилася легка вантажівка, і коли вона підїхала ближче, шофер побачив черепаху і звернув убік, просто на неї. Переднє колесо машини вдарило по краю панцира, підкинуло черепаху вгору, ніби кістяну фішку, закрутило, наче монету, і скинуло з шосе. Вантажівка поїхала далі своєю дорогою праворуч. Лежачи на спині, черепаха довго не визирала з панцира. Але нарешті її лапи заборсалися в повітрі, намагаючись знайти опору. Передня лапа схопилася за шмат кварцу, і помалу панцир зїхав на узбіччя та перевернувся. Вівсюгова китиця відліпилася, і три стрілчасті насінинки встромилися в землю. І коли черепаха поповзла вниз насипом, її панцир нагорнув на ті насінинки шар землі. Черепаха занурилася в дорожній пил і почеберяла, малюючи своїм панциром хвилясті неглибокі траншеї в куряві. Глузливі старечі очі дивилися прямо вперед, роговий дзьоб був піврозтулений. Її жовті пазури продряпували пил.

РОЗДІЛ 4

Коли Джоуд почув, що вантажівка рушила і, набираючи швидкість, поїхала, а земля запульсувала під гумовими поштовхами шин, він зупинився, озирнувся і дивився, доки вона не зникла. Коли машина щезла з очей, він досі дивився в далечинь і синє райдужне повітря. Він задумливо вийняв пінту з кишень, відкрутив металевий корок і обережно ковтнув віскі, запустивши язик у шийку пляшки, а потім облизав губи, щоб ухопити кожний аромат, який міг вислизнути від нього. Він спробував повторити: «Тут ми висмикнули негра-крутня...» — але це все, що міг пригадати. Нарешті він повернувся й подивився на стежку, яка йшла просто через поля. Сонце припікало, і не було вітру, щоб перемішати просіяний пил. Дорога була поорана борознами, де пил скотився й осів за колією від коліс. Джоуд зробив кілька кроків, і пластівці пилу бризнули вгору перед його новими черевиками, і жовтизна зникла під сіриною.

Він нахилився і розв'язав шнурки, спочатку скинув один черевик, а потім другий. А потім розходив вологі ноги в спекотному сухому пилу, доки між ніг не потекли струмочки і шкіра на ногах не підсохла. Він зняв пальто і загорнув у нього черевики, а згорток засунув під пахву. І попрямував далі, здійснюючи перед собою куряву, лишаючи по собі хмарину, що низько стелилася за спиною.

Праворуч дорога була обгороджена — два ряди колючого дроту на вербових кілках. Кілки криві, кепсько обтесані. Якщо проміжки були на належній висоті, дрiт лежав там, а якщо ні — був просто прикручений до стовпа з іржавим охвістям звичайної дротини. За огорожею лежала кукурудза, побита вітром та спекою, і пазухи її листя, відділені од стебла, були вщерть наповнені пилом.

Джоуд почимчикував далі, тягнучи за собою хмару куряви. Трохи далі він побачив опуклий панцир черепахи, яка повільно повзла крізь пил, її лапи уривчасто смикалися. Джоуд зупинився, щоб подивитися на це, і його тiнь упала на черепаху. Голова й лапи одразу ж сховалися, короткий товстий хвіст втягнувся вбік, під панцир. Джоуд підняв черепаху та перевернув. Спина брунатно-сіра, як пил, але знизу живіт кремово-жовтий, чистий і рівний. Джоуд витягнув згорток під руку, погладив пальцями гладкий нижній щиток і притиснув до себе. Цей щиток був м'якший, ніж задній. Луската голова висунулась і спробувала поглянути на палець, а лапи шалено засмикалися. Черепаха зросила Джоудові руку, марно борючись у повітрі. Джоуд перевернув її вниз лапами і загорнув тварину в піджак разом з черевиками. Він відчував, як черепаха щосили борсається й метушиться під пахвою. Чоловік прискорив ходу, ступаючи в дрібний пил.

Попереду, біля самої дороги, худа запилена верба кидала на землю строкату тiнь. Джоуд раніше бачив її, жалюгідне гілля простяглося над дорогою, обтяжене листя пошарпалось і було вбоге, як линяла курка. Джоуд весь змокрів од поту. Його синя сорочка потемніла на спині й під пахвами. Він потягнув за козирок кашкета, зім'яв усередині, зламавши картонну прокладку, і тим остаточно зіпсував головний убір, що вже ніколи не матиме вигляду новенького. І його кроки пришвидшилися, наближаючись туди, де далека верба кидала тiнь. Він знав, що під вербою буде тiнь, якщо не від гілля, то від стовбура, бо сонце вже минуло зеніт. Гаряче проміння обпалювало Джоудову потилицю, а в голові

злегка паморочилося. Він не міг бачити коріння дерева, бо верба росла з маленької низини, де вода трималася довше, ніж на рівнині. Джоуд прискорив ходу проти сонця і почав спускатися схилом. Раптом він пішов повільніше, тому що затінок під гіллям був уже зайнятий. На землі сидів чоловік, притулившись до стовбура дерева. Його ноги були схрещені, й боса права ступня трохи не діставала до голови. Він не чув, як наблизився Джоуд, бо врочисто насвистував мелодію. Його витягнута нога поволі рухалася вгору і вниз, у такт. Це був не танцювальний ритм. Чоловік перестав насвистувати і заспівав тоненьким тенорком:

*Так, це мій Спаситель,
Хри-стос мій Спаситель,
Хри-стос мій Спаситель навіки.
У тому краю,
Де некла немає,
Хри-стос мій Спаситель навіки.*

Джоуд перемістився в рідкуватий затінок від листя, і чоловік почув кроки, тож перестав співати й обернув голову. Це була довга голова, кощава; шкіра шорстка, а шия жилава і м'язиста, як стеблина селери. Білки були великі, опуклі, повіки намагалися прикрити їх, а взагалі очі сльозились і червоніли. Його щоки були смагляві, лискучі й безволосі, а рот насмішкувато-чуттєвий. Ніс гачкуватий і твердий, а шкіра так щільно обтягувала обличчя, що перенісся аж побіліло. Поту не було ні на лиці, ні навіть на високому блідому чолі. Чоло було неприродно високе, а на скронях — тонкі блакитні жилки. Чоло займало половину обличчя. Жорстке сиве волосся було відкинута з чола, ніби чоловік зачесав його назад пальцями. З одержі він мав комбінезон і синю сорочку. Джинсова куртка з мідними гудзиками і брунастий зім'ятий капелюх зі схожою на пиріг тулією лежали поряд на землі. Парусинові чоботи, сірі від пилуки, були скинуті.

Чоловік довго дивився на Джоуда. Світло, здавалося, поринало в глибину його карих очей, і в зіницях поблискували маленькі золоті цяточки. Напружені м'язи на шиї набрякли.

Джоуд стояв у плямистій тіні. Він зняв шапку і витер нею спітніле обличчя, а потім кинув її разом зі згорнутим піджаком на землю.

Чоловік сидів біля дерева в густій тіні, витягнувши ноги і зарившись пальцями в землю.

— Привіт,— сказав Джоуд.— Ну й пекло на дорозі, така парінь.

Чоловік, який сидів, допитливо подивився на нього.

— А ти не молодий Том — син старого Тома Джоуда?

— Так,— відповів Джоуд.— Аякже. Додому йду.

— Ти, мабуть, не пам'ятаєш мене,— сказав чоловік. Він усміхнувся, і з-під його повних губ показалися великі кінські зуби.— О ні, не пригадаєш. Ти завжди був надто зайнятий, бо тягав маленьких дівчаток за косички, коли я давав тобі благодать Духа Святого. Усе втріскувався в дівчисьок, знай обривав косички. Мо', не пам'ятаєш, що я робив. Обоє прийдете до Ісуса, а сам дівчисько за косу рвеш. От я й охрестив вас обох у зрошувальному каналі. А ви бились і верещали, як парочка котів.

Джоуд глянув на нього згори вниз, а тоді розсміявся.

— Чому не пам'ятаю, ви проповідник. Проповідник. Я щойно згадав вас.

— Колишній проповідник,— сказав чоловік серйозно.— Превелебний Джим Кейсі з Неопалимої Купини. Завивав, аби славити Ісусове ім'я. І звик грішників, які калялись, у канал занурювати, половина, бува, потоне. Але тепер ні,— зітхнув він.— Тепер я лише Джим Кейсі. Не маю більше благодаті. Є багато гріховних *гідей*... але вони, здається, путящі, трохи лою в голові маю.

— Якщо думаєш то про те, то про се,— сказав Джоуд,— то не обійдешся без гідей. Ага, пам'ятаю вас. Ви файно в нас моління варганили. Одного разу, пригадую, ви перевертом на руках ходили, волаючи на всю горлянку. Матері ви більше за

всіх були до душі. А бабця казала, з вас благодать аж пре.— Джоуд засунув руку в кишеню згорнутого пальта і вийняв пляшку. Черепаха висунула одну лапу, але Джоуд швидко за-пхнув її назад і тугіше згорнув піджак. Відкрутив корок і про-стягнув співбесіднику: — Хочете хильнути?

Кейсі взяв пляшку і похмуро втупився у неї.

— Я більше не проповідник. З Духом Святим у людей злецько; а найгірше те, що і в мене злецько. Звісно, тепер знову сподоблююся благодаті та вряди-годи кличу молитись; або їжу приносять, я її благословляю; але серце моє не почие в благодаті. Я й роблю все це тому, що вони ждуть.

Джоуд знову витер обличчя кашкетом.

— Ви що, такий святенник, що й не вип'єте, га? — запи-тав він.

Кейсі поглянув так, ніби побачив пляшку вперше. Він чо-ломкнув її і зробив три великі ковтки.

— Файне віскі,— сказав він.

— Має бути,— сказав Джоуд.— Спирт хороший. Коштує долар.

Кейсі зробив ще один ковток, перш ніж віддати пляшку назад.

— Так, сер! — сказав він.— Так, сер!

Джоуд забрав пляшку в нього і з чемності не витер ру-кавом, перш ніж одпити. Він присів навпочіпки і поставив пляшку вертикально в згорнуте пальто. Джоудові пальці зна-йшли гілочку, і він почав замислено малювати нею по землі. Відкинув листя й розгладив пил. Джоуд почав креслити пря-мокутники й кілька кіл.

— Довго не бачилися,— сказав він.

— Усі мене довго не бачили,— озвався проповідник.— Я пішов з кінцями, а тепер от сиджу й метикую. Дух Святий у мене досі є, але він чо'сь якийсь інакший. Багато чо' до голо-ви приходить.

Він випростався, притулившись до дерева. Його коща-ва рука прослизнула, як вивірка, в кишеню комбінезона,

втягла чорну обкусану плитку тютюну. Він охайно обтрусив рештки соломи і сірий кишеньковий пух, перш ніж відкусити куточок і засунути його за щоку. Джоуд помахав гілочкою на знак заперечення, коли йому простягли плитку. Черепаха була сповита в згорнутий плащ. Кейсі подивився на пакунок.

— Що у тебе там — курка? Ще задушиться.

Джоуд згорнув піджак тугіше.

— Стара черепаха,— сказав він.— Підібрав на дорозі. Схожа на бульдозер. Вирішив, візьму її для свого молодшого брата. Дітлашня любить черепах.

Проповідник повільно кивнув головою.

— У кожної дитини рано чи пізно з'являється черепаха. Та ніхто не може довго її втримати. Вона все борсається, борюкається і нарешті одного чарівного дня вилазить і забірається геть — світ за очі. Як я. Замість триматися старого доброго Євангелія, почав крутити його так і сяк. Грав на ньому, доки нічого не лишилось. І позбувся Духа Святого, геть позбувся, не можу проповідувати. Кличуть мене, щоб повів людей, а куди їх вести?

— Ведіть околясом,— відповів Джоуд.— А трапиться зрошувальний канал, туди-о штовхайте. Скажіть їм, що горітимуть у пеклі, якщо не думатимуть, як ви. Якого біса ви хочете їх кудись привести? Ведіть, от і все.

Пряма тінь від стовбура розтяглася на землі. Джоуд вдячно перемістився туди, сів навпочіпки, розрівняв новий куток і почав замислено малювати гілочкою. На дорозі показала кошлата жовта вівчарка, яка низько опустила голову, і з пащі крапала сліна. Хвіст безвільно теліпався, і пес голосно позіхав. Джоуд свиснув, але пес тільки опустив голову ще на дюйм і далі швидко потрусив своєю дорогою.

— Поспішає кудись,— пояснив дещо вражений Джоуд.— Додому, мабуть.

Але проповідника нічим не можна було відволікти від його теми.

— Поспішає кудись,— повторив він.— Це точно, він поспішає кудись. А от я — я не знаю, куди йду. Скажу тобі, що в мене люди такої благодаті набували, що й різними мовами говорили, і кричали, славлячи, доки просто не падали без тям. Доводилося хрестити в каналі, аби прочумались. А потім — знаєш, що я робив? Вів якусь дівку в густу траву і лягав там з нею. Завше так. Тоді мені так зле ставало, молишся-молишся, та користі з того ні на шеляг. От якби наступного разу на мене Дух Святий зійшов, я б так знову вчинив. Ну жодної надії не було, я був клятим старим лицеміром. Але не хтів таким бути.

Джоуд усміхнувся, показавши довгі зуби та облизавши губи.

— Такі моління найліпше, аби дівку розігріти,— сказав він.— Сам так робив.

Кейсі схвильовано подався вперед.

— Ти бач,— вигукнув він,— сам таке бачив і міркувати почав.— Він змахував кощавою великою рукою вгору і вниз у такт мові.— Я ото подумав: ось як мені проповідувати благодать. Ось ті люди отримують благодать, коли сильно стрибають і волають. Тепера кажуть: якщо лежиш з дівкою — це, виходить, від диявола. Але що більше благодаті в жінці, то охочіше вона з тобою піде в густу траву. Я став міркувати, от чорт! — ой, вибач! — який ще диявол, коли дівка настільки наповнена Святим Духом, що він у неї аж з носа та вух хлище. Гада'ш, що одного разу досить — і диявол у пеклі не матиме шансу. А от і ні.

Його очі блищали від хвилювання. На щоках на мить з'явилися жовна, а потім проповідник сплюнув у порошок, і плювок слизнув, збурюючи пил, доки не перетворився на круглу маленьку суху грудку. Проповідник витягнув руку і втупився очима в долоню, ніби читав книгу.

— Ось так і я,— неголосно провадив він.— У мене всі душі людей, за кожную відповідати, і почуття любові, а після цього я лягав з якимсь дівчиськом.

Він безпорадно подивився на Джоуда. Очі благали про допомогу.

Джоуд старанно намалював у пилюці жіноче тіло, перса, стегна, таз.

— Ніколи не був проповідником,— сказав він.— Ніколи не дозволяв собі гав ловити, якщо до рук само йшло. Ніколи не мав жодних гідей, крім однієї: радів як скажений, коли вловив якусь.

— Але ти не був проповідником,— наполягав Кейсі.— Дівка для тебе була просто дівкою. Нічо' для тебе не значила. Але для мене вона — священна судина. Я спасав їхні душі. Відповідав за них. А як Святий Дух зійде на них, тут і веду до густої трави.

— Мабуть, тоді й мені тре' було стати проповідником,— відповів Джоуд. Він дістав з кишені тютюн, папір і скрутив цигарку. Закурив і зиркнув крізь дим на Кейсі.— Я вже довго без дівчини,— сказав він.— Пора надолужити.

— Це мене так бентежило,— провадив Кейсі,— що я спати не міг. От збираюся проповідувати й кажу: «Господи мій, цей раз не буду». Але промовляв — і знав, що буду.

— Вам одружитися тре',— сказав Джоуд.— У нас якось зупинялися проповідник з дружиною. Єговісти. Спали нагорі. А моління влаштовували в нас у коморі. Ми, малеча, слухали. А жінка проповідника йому галасу робила щоночі після моління.

— О, дякую, що сказав,— зрадів Кейсі.— А то я боявся, що це лише зі мною так. Нарешті так мені наболіло, що все покинув — і гадав, що дуже правильно.— Він підтягнув коліна й почухав між пальцями, де зібрався сухий пил.— Питаю себе: «Та чо' ти переймаєшся? Хіть замучила?» І відповідаю: ні, не вона, а те, що це гріх. І знов себе питаю: чому, коли в тебе повно опору гріху і весь ти повен благодаті Ісусової, самому тільки й кортить, як штани розстебнути? — Він у такт поляскував двома пальцями по долоні, ніби акуратно вкладав там слова рядами.— Кажу собі: а мо', це й не гріх. Мо', просто

люди такі. Мо', дарма себе бичуємо, виганяючи диявола. Згадав, як деякі сестри з себе шкуру луплять, дротом. І подумав: а мо', їм подобається собі боляче робити. І мо', мені теж подобалося. Ну, я лежав під деревом, коли оце мене осінило, і заснув. А прокинувся — навколо тьма безпросвітна, ніч. А поряд койот завиває. І перш ніж до мене дійшло, я вголос заговорив: «До чорта! Нема гріха і нема чесноти. Є просто речі, які люди роблять. Це все частка одного й того ж. І є речі, від яких приємно, а є такі, від яких неприємно, але як кожна людина маю право це сказати».

Він замовк і відірвавсь од долоні, де нібито вкладав слова. Джоуд слухав проповідника насмішкувато, але погляд був гострий і допитливий.

— Ви доскіпливий,— мовив він.— Усе хочете знати.

Кейсі знову заговорив, і в голосі його зазвучали біль і розгубленість.

— Питаю себе: що це за покликання, що за Дух Святий? І відповідаю: це любов. Настільки люблю людей, що аж іноді переповнююся по вінця, серце кров'ю стікає. І знов питаю: «А ти хіба не любиш Ісуса?» Ну й додумаюся до того, що врешті сам собі кажу: «Не знаю нікого на ймення Ісус. Знаю безліч оповідок, але люблю я людей. Іноді аж подих забиває від любові, так хочу ошчасливити їх, тому й почав проповідувати — гадав, це зробить їх щасливими». А потім... оце збіса набалакав тобі. Мо', це тебе дивує: проповідник, а таке балакає і лається. Ну, для мене в цих словах гріха нема. Коротше, ще одне тобі скажу, та це гріх для проповідника, і я проповідувати більше не можу, а думав, що вірю в це.

— Що? — спитав Джоуд.

Кейсі несміливо глянув на нього:

— Якщо тобі не сподобається, не ображайся, еге?

— Та я ображаюся, тільки якщо мені носа розкрив'янять,— сказав Джоуд.— Ну, викладайте, що там у вас?

— А викладу, як міркував про Духа Святого і про Ісусові путі. Міркував: «Нащо нам оце все вішати на Бога чи Ісуса?

Мо',— міркував я,— ми просто чоловіків і жінок любимо; мо', Святий Дух і людський дух — одне і те ж. Мо', усі люди — частки однієї великої душі». Ото я сидів, думав-думав, і тут як осінило. Осінило, бо це глибоко всередині, й завше я це знав.

Джоуд опустил очі, ніби не міг витримати оголеної правди від проповідника.

— Та ви в жодній церкві не вдержитесь з такими гідями,— відповів він.— Люди ж попруть вас із села з такими гідями. Стрибати — ось що людям тре'. Стрибати, гасати. Коли моя бабуся почала різними мовами патякати, ніхто її здолати не міг. Могла здорованя-диякона кулаком перекинути.

Кейсі в роздумі дивився на нього.

— Хочу про одне тебе спитати,— сказав він.— Просто давить мене.

— Та давайте. Вряди-годи люблю побалакати.

— Що ж...— спроквола почав проповідник,— ось я тебе за правилами хрестив, коли на мені благодать почивала. У славу Ісусову горлав. Хоча ти ж ніц не пам'ятаєш, тільки й поробляв, що дівча за коси тягав.

— Ні, пам'ятаю — озвався Джоуд.— Це була Сьюзі Літл. Через рік вона мені палець звихнула.

— Гаразд... чи отримав ти якийсь добро після хрещення? Чи стали твої путі кращими?

Джоуд поміркував над цим.

— Ні-і-і, можу сказати, що ніц я не відчув.

— Ну гаразд, а чи стало тобі гірше від того? Поміркуй як слід.

Джоуд узяв пляшку й відсърбнув з неї.

— Та ніц у тому не було, ні доброго, ні поганого. Просто файно розважилися.— Він подав пляшку проповіднику.

Той зітхнув і трохи відпив віскі, а потім зробив ще маленький ковток.

— Гаразд,— промовив проповідник,— мене ж має обходити, чи не заподіяв я комусь шкоди.

Джоуд поглянув на свій піджак і побачив, що черепаха вже виборсалась і шкандибає собі туди, де чоловік знайшов її. Хвильку Джоуд спостерігав це, потім підвівся й знову загорнув тварину в піджак.

— У мене нема подарунків малим,— сказав Джоуд.— Лишень оця стара черепаха.

— Кумедія,— зауважив проповідник.— Думав про старого Тома Джоуда, коли ти підходив. Метикував, чи не навідатися до нього. Звик думати, що він старий безбожник. Як там Том?

— Не знаю. Мене чотири роки вдома не було.

— А він хіба тобі не писав?

Джоуд знітився.

— Ну, татко не дуже мастак літери виводити, взагалі писати. Своє ім'я так fajно, як ніхто, вималювати може, весь олівчик заслинить. Але жодних листів не писав. Завше говорив, що на словах переказати може, як щось трє', а олівець нема чого мурзати.

— По світах віявся? — запитав Кейсі.

Джоуд кинув на нього недовірливий погляд.

— Ви що, про мене не чували? Про мене ж усі газети писали.

— Ні, ніц не знаю. А що? — проповідник закинув ногу на ногу й усівся під деревом. Полудень швидко минув, і полум'яне сонце наливалося золотом.

— Ну що ж,— м'яко мовив Джоуд,— можу сказати, й покінчимо на цьому. Але якби ви досі проповідували, я побоявся б розповісти, аби ви не зачали молитися за мою душу.— Він допив віскі до дна й пожбурих пляшку, і пласка брунатна посудина легко ковзнула в пилу.— Я в Макалістері чотири роки відсидів.

Кейсі розвернувся до нього, і його брови так насунулися, що чоло здалося ще вищим.

— Не хочу про це балакати, еге? Не питатимусь, якщо ти чо'сь поганого накоїв...

— Накоїв — а тре' буде, накою знову,— сказав Джоуд.— Убив одного в бійці. Напилися на танцюлях. Він вихватив ножа, а я вбив його лопатою, яка поряд лежала. Голову пробив — і на місці вклав.

Брови Кейсі повернулися на своє звичне місце.

— А тобі аж нітрохи не соромно за скоєне?

— Ні, анітрохи,— відповів Джоуд.— Дали сім років, бо він перший напав з ножем. Вийшов через чотири — умовно.

— Так, значить, ти нічого не чував про своїх ці чотири роки?

— Ні, дещо чув. Мама послала поштівку на Різдво два роки тому. Бабця — на це Різдво. Господи Ісусе, як у камері хлопці реготалися! На листівці намальована ялинка, лелітками розцяцькована, наче сніг іде. І навіть віршик був:

*Щасливого Різдва, Ісусове ягнятко,
До тебе лагідний Ісусик-немовлятко.
Під ялиночку поглянь —
Подаруночок дістань.*

Гадаю, бабця й не читала, що там написано. Мо', знайшла в лахмітника, вибрала найбільш ошатну, блискучу. Хлопці в камері мало не луснули з реготу. Так і прозвали мене — «слухняне дитятко». Бабця ж не хтіла нічого смішного: бачить — он яка цяця мальована, нащо її ще й читати. Загубила окуляри того року, коли мене замели. Мо', так і не знайшла.

— А як тобі там велося, в Макалістері? — спитав Кейсі.

— О, нічо' так. Їли регулярно, лахи чисті одержували, було де митися. Де в чому навіть файно. Одне зле було — без жінок,— зненацька він розреготався.— Одного теж так звільнили, умовно. Та за місяць знов щось накоїв і потрапив за ґрати. У нього питають, чом оступився. А він: «Та ну до біса! У мого старого вдома вигод чортма. Ні тобі ламп 'лектричних, ні душових. Книжок ні греця, та і їжа вошива». Сказав, що вернувся, бо тут зручності якісь є, та й годують регулярно.

Сказав, на волі самотньо, всякчас думати тре', як далі бути. То він автівку угнав і в тюрмі опинився.— Джоуд дістав тютюну, відірвав листочок, подувши на згорток папіросного паперу, і скрутив цигарку.— Та й правильно зробив,— провадив він.— Тої ночі як я подумав, де спатиму, так аж мурашки по шкірі. Згадав свою койку та співкамерника одного, у нього негаразд з головою було, і думаю: а що він зара' поробляє? Я там в оркестрі грав. Хороший був оркестр. Хлопці казали, нам тре' по радіо виступать. А оце вранці я й не знав, чи тре' вже вставати, чи рано ще. Усе побудку чекав.

Кейсі всміхнувся:

— Отак людина не помічає, як лісопилка працює.

Пожовкле, запилене денне світло виляло на землю золотавий колір. Кукурудза теж здавалася щирозлотою. Ластівки полетіли до ставка. Черепаха в Джоудовому згортку розпочала нову кампанію втечі. Джоуд зігнув козирок від кашкета — той давно стирчав, як кривий дзьоб у ворони.

— Ну, пора далі,— мовив він.— Ненавиджу по сонцю йти, але вже не такий парун.

Кейсі опанував себе.

— Не бачив старого Тома цілу вічність,— сказав він.— Збирався зазирнути до нього при нагоді. З Ісусовим іменем скільки ходив до вас. Ніколи плати не брав, хіба перекусити.

— Ходімо,— запропонував Джоуд.— Татко буде радий вас бачить. Казав, що ви надто язикатий для проповідника.— Він підняв із землі піджак, згорнув і зав'язав у нього черевики та черепаху.

Кейсі підсунув до себе парусинові туфлі й сунув у них босі ноги.

— Я не такий одчайдух, як ти,— сказав він.— Завше боявся, чи не потрапить до пилу дріт або скло. Більше за все на світі не терплю ногу врізати.

Вони забарилися, перш ніж переступити тінь, а потім занурилися в жовте сонячне проміння, як двоє плавців, які

поспішають до берега. Зробивши кілька швидких кроків, притишили ходу, і темп став уповільненим, розважним. Кукурудзяні стебла відкидали сірі тіні вбік, і в повітрі стояв задушливий запах нагрітого пилу. Кукурудзяне поле закінчилось, і темно-зелена бавовна вступила в свої права, темно-зелене листя пробивалося крізь плівку з пилу, і проявилися коробочки, які ледь почали формуватися. Бавовна зійшла нерівно — рясно у низинах, де стояла вода, і трохи — на високих місцях. Рослини змагалися з сонцем. А обрій став рудувато-коричневим і танув, майже невидимий. Запилена дорога вилялася перед ними угору і вниз. Верби обабіч струмка вишикувалися на захід, а ще західніше, на перелозі, був негустий чагарник. Але в повітрі стояв запах паленого пилу, і повітря було таке сухе, що слиз у носі висихав і брався шкорупою, а з очей текли рятівні сльози — щоб не висихала рогівка.

— Диви,— сказав Кейсі,— як файно піднімалася кукурудза, доки пил не забив. Рясний би врожай зняли.

— Щороку так,— відповів Джоуд.— Щороку, як пам'ятаю, ми чекали на добрий врожай, та так і не дочекалися. Дідо казав, тут гарно родило лиш перші п'ять років, а потім повиросли бур'яни.

Дорога збігла вниз пагорбом і піднялася на трохи похилі висоти.

— До старого Тома тут миля,— сказав Кейсі,— не більше. Його домівка за третім підйомом, так?

— Ага,— відповів Джоуд.— Якщо тільки її не вкрали, як татко вкрав.

— Твій татко вкрав хату?

— А то, за півтори милі звідси притарабанили. Там сім'я жила, але вона переїхала. Дідо, тато і Ной, брат мій, збиралися перетягти всю хатину, але не змогли. Тоді частину перетягли. Ось чому наша хата з одного боку така чудернацька. Розпиляли хатину надвоє, запрягли дюжину коней і двох мулів. Перевезли половину і повернулися по другу, але перш ніж доїхали,

Вінк Менлі вже був там зі своїми молодцями та вкрав ту половину. Тато й дідо спершу дуже лютували, але якось пізніше хильнули чарчину з Вінком та й ну реготатися. Вінк каже, що хата його зараз саме на порі, а ми б нашого жениха привезли, то може, вони нужників наплодять. Вінк був фаний хлоп, як підп'є. Після цього став другом татові й діду. Тепера разом при нагоді випивають.

— Том молодець,— погодився Кейсі. Вони поволоклися вниз, здіймаючи куряву, а потім сповільнили ходу на підйомі. Кейсі витер чоло рукавом і знову надів плаского капелюха.— Так, молодець,— повторив він.— Хоч безбожник, а молодець. Я іноді бачив його на моліннях, як Духа Святого в нього ввійде дрібка, а він вистрибує до стелі. Кажу: як на старого Тома найшло, то зачинає стрибати щосили. Стрибучий, мов жеребець у стійлі.

Вони вийшли на ще один підйом і по дорозі опинилися там, де колись був струмок, у замуленій, висохлій низині, покрайній слідами потоків. Перехід був викладений з каміння. Джоуд обережно ступив босими ногами.

— Ви кажете про тата,— мовив він.— Бачили б ви дядька Джона, як його хрестили на молінні в Поуаків. Стриб-стриб, туди-сюди. Перестрибнув через куц завбільшки з піаніно. Перестрибнув — і ще раз, і завив, як собака на місяць. Тато як це вздрів... а вважав себе найкращим стрибуном в Ісусову славу на весь наш край. Тож обрав собі куца вищого, ніж у дядька Джона, як заверещить, ніби свиня, яка битими пляшками пороситься, стрибонув через той куц та й звихнув собі праву ногу. Який там Святий Дух! Проповідник хоче молитись, а татко: ні, до біса, лікаря давайте. Лікарів поблизу катма, знайшли якогось мандрюху-зубодера, він і вправив. А проповідник своєї — молився, хай би там що.

Вони подалися трохи вгору, на той бік струмка. Тепер, коли сонце хилилося за обрій, його жар спав, і хоча повітря було парке, проміння трохи послабшало. Обабіч дороги похилилися кілки, на яких натягнули дріт. Праворуч пліт ділив

бавовняне поле навпіл, але бавовна і тут, і там була однакова — запорошена, суха, темно-зелена.

Джоуд указав на пліт:

— Оце наша ділянка. Нам узагалі-то плота не тре, але дріт був, і татко захотів обгородити поле. Сказав: принаймні відчуваєш, що моє — то моє. Не було б у нас дроту, та якось поночі дядько Джон приніс шість котушок. Виміняв у татка на льоху. Де дріт дістав, хтозна.

Вони повільніше ступали, і їхні ноги глибоко вгрузали в м'який пил, відчуваючи його. Джоудові очі стали замислені. Здавалося, він посміюється в собі.

— Дядько Джон був божевільним сучим сином,— сказав Джоуд.— Файно те, що він зробив, от бодай ту льоху взяти.

Він хмикнув і пішов далі.

Джим Кейсі нетерпляче чекав. Історія не була завершена. Кейсі дав Джоуду досить часу, аби той зосередився.

— Ну і що він там зробив з льохом? — нагадав він нарешті наполегливо, дещо роздратовано.

— Га? А, так! Ну, він убив льоху просто там, і сказав мамі запалити плити. Потім вирізав відбивних, поклав їх на пательню, поставив на вогонь, а ребра й окіст — у духовку. Відбивні поїв, а тут і ребра дійшли; поїв ребра — тут окіст наготові. Потім він ухопився за той окіст: вирізає кусища й до рота пхає. Ми, діти, усе довкола крутилися, аби дав, і він нам давав, але таткові — дзуськи. Напхався він, аж ригати почав, а потім спати завалився. Поки він спав, татко дав нам, малим, окіст, і ми докінчили. Ну, а коли дядько Джон прокинувся... інший окіст у духовку запихає. А татко й питає: «Джоне, ти що, ладен усю тушу зжерти?» А той: «Ладен, та боюсь, аби не протухла, поки я її докінчу. Мо', ліпше візьми м'ясо собі, а мені поверни дві котушки дроту». Ну, татко не в тім'я битий, хай, мовляв, дядько Джон сам запихається свининою, а він подолав ледь половину. Татко каже: «Ти б її засолив». А дядько Джон такий: хоче — цілу свиню з'їдає, а не хоче — хай їй біс. І він поїхав, а татко засолив те, що лишилося.

— Якби я ще проповідував Дух Святий,— сказав Кейсі,— то вивів би з цього цілий урок і казання би промовив. Але більше я не проповідник. Як ти гадаєш, чому він отаке зробив?

— Не знаю,— відповів Джоуд.— Він ненажера був до свинини. Аж самому їсти закортіло, як це розповів. Дісталося мені тільки чотири скибочки печеної свинини за чотири роки — по одній на кожне Різдво.

Кейсі промовив зверхнім тоном:

— Мо', Том заколе відгодованого тельця для блудного сина, як сказано в Святому Письмі.

Джоуд зневажливо зареготав:

— Ви не зна'те татка. Якщо він курча ріже, то такий репет стоїть, і не від курчати, а від татка мого. Він навіть не вчився різати. Свиню завжди на Різдво береже, а потім вона здихає у вересні від надиму чи чо'ось такого, дохлятина, їсти не можна. Коли дядькові Джону хочця свинини, він її отримує. Він їсть її.

Вони здійнялися на гребінь пагорба і побачили внизу ферму Джоудів. Тут Джоуд зупинився.

— Щось не так,— сказав він.— Погляньте на хату. Нега-разд з нею. І не видно нікого.

Вони стояли, дивлячись униз на кілька будівель.

РОЗДІЛ 5

Хазяї землі приїздили на свою ділянку, але частіше приси-
лали замість себе посередників. Ті приїжджали в критих ав-
томобілях, мацали пальцями суху землю, а іноді вгризалися
буром у землю, аби взяти проби. Селяни сиділи у випалених
сонцем палісадниках і бентежно вдивлялися, коли криті авто-
мобілі їздили по полях. І нарешті власники машин в'їздили
в палісадники та розмовляли з місцевими через віконця авті-
вок. Перші кілька хвилин орендарі стояли біля машин, потім
сідали навпочіпки та, підібравши лозинки, виводили ними ві-
зерунки в пилюці.

У прочинених дверях стояли жінки, задивляючись на ву-
лицю, а за ними — діти, біляві, як кукурудза, з широко роз-
плющеними очима, почухуючи одну босу ногу об другу, ворух-
шачи пальцями. Жінки й діти придивлялися до чоловіків, які
перемовлялися з посередниками. Придивлялися мовчки.

Одні посередники були добрими, бо терпіти не могли те,
що доведеться зробити, інші — говорили зло, тому що тер-
піти не могли чинити жорстоко, а треті були байдужими, бо
давно вже виявили: той не посередник, хто не може скрижа-
ніти. І всі вони були чимось більшим, ніж закладено в них,
підкорялись якійсь силі. Одні ненавиділи математику, бо вона
примусила їх зірватися сюди, а деякі схилялися перед нею, бо
математика берегла від думок і почуттів. Якщо земля належала

банку чи фінансовій компанії, посередник казав: банку — або компанії — треба — вони хочуть — наполягають,— ніби банк чи компанія — то чудовиська, здатні мислити й відчувати, почвари, які заманили людей у пастку. Ці агенти не відповідали за дії банків і компаній, тому що були живими людьми й рабами, тоді як банки були машинами і хазяями водночас. Дехто навіть пишався тим, що підкорений владі таких холодних і непереможних чудовиськ. Посередники сиділи в автівках і пояснювали. Ви знаєте, земля не родить уже, виснажена. Ви ж бозна-скільки вже копалися в ній.

Орендарі, які сиділи навпочіпки, кивали головою й далі виводили візерунки: всі знають, і Бог знає. Якби лиш пил не літав. Якби він лишався на поверхні ґрунту, це було б не так уже й погано.

Посередники відстоювали своє: ви ж знаєте, що земля вироджується. Ви ж знаєте, що робить з нею бавовна: висмоктує всі соки з землі.

Орендарі кивали — так, вони знають, і Бог знає. Якби вони лише могли змінити все, вкачати соки назад у землю.

Гаразд, це запізно. А посередники пояснювали наміри й думки чудовиська, сильнішого за них. Навіть якщо вистачає тільки на їжу і сплату податків, скіпщик усе одно протримається на землі.

Так. Але якщо буде недорід, скіпщик муситиме взяти позику в банку.

Але ж — ви знаєте — банк чи компанія не може такого зробити, тому що ці створіння не дихають повітрям і не їдять свинини. Вони дихають прибутком; вони їдять вигоду з грошей. Якщо їм не дати цього, вони помруть, як ти помреш без повітря чи без їжі. Хоч як це сумно, але це правда. Просто правда.

Люди, які сиділи навпочіпки, зводили очі, намагаючись зрозуміти. Чи не можемо ми зачекати? Стривайте, мо', наступний рік буде врожайний. Бозна, скільки бавовни зійде наступного року. А оці всі війни — Бог зна, як ціни на бавовну

підуть. Хіба не з бавовни роблять вибухівку? А уніформу? Хай буде більше воєн — і ціни на бавовну до стелі злетять. Мо', наступного року? Вони дивилися питально.

Ми не можемо від цього залежати. Банк — чудовисько, якому всякчас треба прибутків. Не можна чекати. Інакше помре. Ні, податки зростають. Коли чудовисько перестає рости, то помирає. Воно не може лишатися таким самим.

Пещені пальці починали постукувати по рамі автівки, а жорсткі міцніше стискали лозинки, якими рвучко малювали в пилу. У хвіртках випалених сонцем хатин жінки зітхали й намагалися розім'яти ноги, потирали однією ступнею другу, ворущачи пальцями. Собаки підходили до автівки, обнюхували її та поливали всі чотири колеса, одне за одним. Кури лежали в розігрітому сонцем пилу, розпушивши пір'я, щоб суха курява прочистила їм шкіру. У маленькому хлівці свині запитливо рохкали над залишеною каламуттю помийв.

Чоловіки, які сиділи навпочіпки, знов опускали очі долу. Що ви від нас хочете? Ми ж не можемо зменшити нашу частку врожаю кукурудзи — і так половину втратили. Діти всякчас голодні. У нас нема одежі, самé рам'я. Якби в сусідів не було так само, нам би сором було на молитовні збори піти.

І нарешті посередник ставив крапку. Орендна система більше не годиться. Один тракторист може виконати роботу дванадцяти, а то й чотирнадцяти сімей. Плати йому зарплату — і знімай урожай. Ми повинні це зробити. Нам не подобається, але мусимо. Чудовисько хворе. Щось із ним сталося.

Але ви вб'єте землю бавовною.

Знаємо. Нам треба зняти бавовну, перш ніж земля помре. Потім ми ґрунт продамо. Безліч сімей на Сході хотіли б тут купити ділянку.

Орендарі дивилися перелякано. А що буде з нами? Що ми їстимемо?

А ви забирайтеся звідси. Плуг оратиме прямо через подвір'я.

І тут згорблені люди розлючено випростувалися. Мій дідо купив тут землю, для цього йому довелося вбити індіанців, а інших вигнати. А батько народився тут, винищував бур'яни та змії. Потім, як настав неврожай, довелося трохи позичити грошей. І ми тут теж народились, і діти наші. Батькові довелося взяти кредит. Банк забрав землю, але ми ж лишилися, і нам давали, що ми виростили, хоч і дешицю.

Ми знаємо це — усе знаємо. Це не наша воля, а банкова. А банк не схожий на людину. А власник, у якого п'ятдесят тисяч акрів землі, теж не людина. Він чудовисько.

Аякже, закричали орендарі, та це ж наша земля. Ми виміряли її й розорали. Ми народилися на ній, на ній нас убивали, у ній нас поховують. Хай вона й не родить, але ми на ній лишимося. Вона наша — бо ми на ній народилися, працювали на ній, умирали на ній. Ось чому це наша власність, у цьому наше право, а не в якихось папірчиках, списаних цифрами.

Шкодуємо. Це не ми. Це чудовисько. Банк не схожий на людину.

Так, але ж банк без людей не може, завше так було.

Ні, тут ви помиляєтесь — абсолютно помиляєтесь. Банк — це щось інше, ніж людина. Трапляється так, що людина в банку ненавидить те, що банк робить, але банк усе одно це робить. Кажу вам: банк — це щось більше, ніж люди. Це чудовисько. Люди його створили, але він не в їхній владі.

Орендарі закричали: дідо вбивав індіанців, татко вбивав змії на землі. Мо', ми зможемо вбити банки — вони гірші, ніж індіанці чи змії. Мо', ми станемо на захист, боронитимемо землю, як татко й дідо робили.

Тут голоси посередників розлютились. Вам доведеться піти.

Але ж це наша земля, кричали орендарі. Ми...

Ні. Банку, чудовиську вона належить. Вам доведеться піти.

Ми дістанемо рушниці, як дідо, коли індіанці прийшли. Що далі?

Що ж, спочатку — шериф, потім — зағони. Ви станете злочинцями, якщо лишитесь тут, ви станете вбивцями, якщо стрілятимете. Банк — чудовисько, а не людина, але він може примусити людей робити те, що захоче.

Але якщо ми підемо, то куди? Як ми підемо? У нас чортма грошей.

Шкодуємо, казали посередники. Банк, якому належать п'ятдесят тисяч акрів, за це не відповідає. Ви сидите на землі, яка не ваша. Може, вам переїхати, і тоді знімете восени врожай бавовни. Може, вам стати на грошову підмогу. Чому б вам не податися до Каліфорнії? Там є робота, а холодів не буває. Там будь-де вийдете — і зривайте помаранчі. Чому б і ні, там урожаї весь рік знімають. І посередники завели мотори та поїхали геть.

Чоловіки-орендарі знову присіли навпочіпки, малюючи в пилу візерунки лозинками, міркували, думали. Їхні смагли обличчя були брунастими до чорноти, очі поблякли від яскравого світла. Жінки обережно спускалися з ганків і йшли до чоловіків, а вслід бігли діти, готові, як щось, тікати. Старші хлопці сіли навпочіпки поряд з батьками, наслідуючи дорослих. Виждавши, жінки питали в чоловіків: що той хотів?

І чоловіки на мить поглядали вгору, і в їхніх очах спалахував біль. Нам треба забиратися. Трактор, начальник. Як на фабриках.

Куди ж ми підемо, питали жінки.

Не знаємо. Не знаємо.

І жінки швидко, швидко поверталися додому, женучи перед собою дітей. Вони знали: коли чоловік такий ображений, такий розгублений, то може зірвати злість навіть на тих, кого любить. Вони лишили чоловіків вимальовувати свої думки в пилу.

За кілька хвилин орендар роззирався довкола — дивився на насос, поставлений ще десять років тому і схожий на гусячу шию, з залізними візерунчастими дірочками на носику, і на

колоду, де склала голову не одна курка, і на плуг, що валявся під навісом стодоли, і на годівницю, що висіла на кроквах.

Діти купчилися навколо жінок у хатах. Що нам робити, ма? Куди ми поїдемо?

Жінки відповідали: ми ще нічого не знаємо. Ідіть грайтеся. Але далі від тата. А то надає вам, якщо крутитиметеся поряд. І жінки поверталися до роботи, але всякчас спостерігали за чоловіками, які сиділи навпочіпки в пилу — тривожно думали, міркували.

Трактори рухалися дорогами й полями, великі гусеничні трактори, подібні до власне гусениць, такі ж ненажерливі. Вони повзли по землі, прокладали стежку і, котячись по ній, пожирали все. Дизельні трактори зупинялись, але все одно гриміли, доки стояли, а коли рухалися, то починали ревти, і земля стугоніла, дудніла. Короткорилі почвари здійсмали пил і занурювалися рилами в нього, просто по землі, по всій землі, через паркани, через палісадники, і розорювали яри, усе прямо і прямо. Вони їхали не по землі, а по власній дорозі. Їм байдуже було до пагорбів і струмків, до рівчаків, плотів, будинків.

Чоловік, який сидів на залізному сидінні, не був схожий на людину: рукавиці, окуляри, гумова маска від пилу, яка затуляла ніс і рот,— він був часткою чудовиська, роботом усередині. Грім циліндрів линув над землею, мішався з повітрям і ґрунтом, і ґрунт з повітрям озивалися йому такою ж вібрацією. Водій не мав влади над своєю машиною — вона їхала вперед по землі, зминаючи десяток ферм, і знову прямо. Смикнутися за пультом означало зсунути трактор, але руки у водія не смикалися, тому що чудовисько, яке створило трактор, чудовисько, яке послало трактор сюди, якимось чином просоталося в руки водія, в його мозок і м'язи, напнуло на нього шори й намордник, вп'ялося йому в розум, заткнуло намордником йому рот, намордником скувало спробу протесту. Водій не міг бачити землю, як раніше, він не міг відчутти запах

землі як свій; ноги його не розминали грудок землі, щоб відчутти її тепло і силу. Він сидів на залізному сидінні й керував залізними педалями. Не міг ні підбадьорювати, ні бити, ні проклинати, ні підганяти цю істоту, і тому не міг ні бити, ні проклинати, ні підганяти батогом, ні підбадьорювати себе. Це була не його земля, він не міг їй довіряти чи благати її про милість. Якщо кинуте насіння не давало паростків, водія це не обходило. Якщо молоді паростки в'яли в посуху чи тонули в паводі, водій переймався цим не більше, ніж трактор.

Він любив землю не більше, ніж її любить банк. Він міг захоплюватися трактором, лискучою поверхнею машини, любити її нестримну потужність, ревіння циліндрів,— але це був не його трактор. Позаду трактора котилися лискучі диски, які лезами шматували землю — наче це операція: то праворуч лягали відкраяні шматки, то ліворуч; блискучі диски нарізали землю, укладали її. За дисками тягнулася залізноюзуба борона, розгладжуючи невеличкі нарізані грудки, і земля вирівнювалася. Позаду борони котилися сівалки — дванадцять вигнутих залізних фалосів, виплечаних на ливарному заводі, доведених до оргазму, послані шестернями, які гвалтували землю, примушували до пристрасті. Водій сидів на залізному сидінні й пишався тим, як рівно прокладав смуги землі,— пишався трактором, який йому не належав, пишався силою, над якою не мав влади. А коли врожай досягав і був зібраний, водій не розминав у пальцях розпечених грудок, не пересипав їх. Руки не торкалися цього насіння, і ніхто не чекав тремтливо на вруна. Люди їли те, що збирали, не мали спорідненості з хлібом. Земля народжувала під залізом — і під залізом повільно вмирала; бо її ні любили, ні ненавиділи, не припадали до неї з молитвами і не проклинали її.

Опівдні тракторист зупинявся біля сільської хати і діставав свій обід: сендвічі, загорнуті у вощений папір, білий хліб, солоний огірок, сир, гостру шинку, шматок пирога — фірмово-штамповані, як деталі двигуна. Він їв без задоволення. І селяни, яких ще не вигнали, підходили подивитися

з цікавістю на нього, коли водій знімав окуляри й гумову пилосахисну маску, від чого лишалися білі кола довкруз очей, біля носа і рота. Вихлопна труба трактора продовжувала працювати вхолосту, бо паливо дешеве, — краще лишати двигун працювати, ніж знову нагрівати дизель. Цікаві діти юрмилися поруч — обдерта дітлашня, яка стискала в рученятах коржі. Діти пожадливо задивлялися на сендвічі, їхні носи, чий нюх від голоду загострився, зачули солоний огірок, сир і ковбасу. Вони не розмовляли з трактористом. Вони проводжали очима його руку, яка відправляла їжу до рота. Вони не спостерігали, як він жує: їхні очі пантрували за рукою, яка підносила сендвіч. А незабаром і ще не виселений орендар вийшов з хати і сів навпочіпки в тіні біля трактора.

— Ого, та ти ж син Джо Девіса!

— Аякже, — відповів тракторист.

— Так чого ж ти згодився на таку роботу — проти своїх?

— Три долари на день. До біса остогидло плазувати за макову зернину в роті й з голоду подихати. У мене дружина і діти. Усім їсти треба. А тут три долари щодня.

— Так, — відповів орендар. — Але через твої три долари п'ятнадцять, а то й двадцять родин макової зернини в роті не мають. Сотня людей знялася з місця й пішла з торбами через твої три долари на день. Чи це справедливо?

А водій відповів:

— Та я не переймаюся. Тре' про власних малих думати. Три долари на день, і щодня. Часи міняються, містере, ти в курсі? Не проживеш фермером, якщо не маєш два, п'ять, десять тисяч акрів землі й трактор. Про врожай нема чого навіть і думати таким мізерним, як ми. Ти ж не станеш галас зді- ймати, що не можеш «фордом» їздити, чи тому, що ти не телефонна компанія. Ну і з землею так. Нічого не вдієш. Лише старайся три долари на день заробити. Лише так.

Орендар задумливо проговорив:

— Цікаво, яка чудасія трапляється. Якщо в людини є трохи землиці, то ця частка — власність, і це чоловікові подобається.

Якщо має земельку, то може ходити по ній, обробляти її, сумувати, якщо вона гаразд не родить, бути в захваті, коли дощ на неї падає; і це його земляця, і сам він дужчає, бо володіє нею. Навіть якщо незаможний, усе одно великий завдяки своїй землі. Отак-о.

Й орендар продовжив міркувати вголос:

— Але хай у людини така ділянка, що краю не видно, і пальцями грудок не розім'яти, і не може по ній ходити — отоді власником стає не людина, а земля. Людина не може робити що хоче, думати що хоче. Земля стає сильнішою, вона дужча, ніж людина. І людина тоді мізерна, не велика. Це чоловікове майно, але він раб своєї власності. Це завше так.

Водій жував фірмовий пиріг і жбурляв скоринку вбік.

— Часи змінюються, ти що, не в курсі? Голову сушиш над такими речами, які не годують малих. Отримуй три долари на день, годуй своїх дітей. Нема чого перейматися за чужих, свої ж є. Тебе ж знеславлять за те, що таке патякаєш, і ніколи в тебе трьох доларів не буде. Великі цабе не дадуть тобі трьох доларів на день, якщо піклуватимешся про що завгодно, але не про свої три долари.

— Сотня людей завіялася по дорогах через твої три долари. Куди нам податися?

— От, нагадав,— озвався тракторист,— забирайтеся швидше. По обіді почну ваше подвір'я орати.

— Уранці ти вже криницю засипав.

— Знаю. Треба було прямо борозни триматись. І я ортиму подвір'я по обіді. Треба борозни прямо класти. І — ну, раз ти знаєш Джо Девіса, мого старого, то я тобі зараз скажу. Маю розпорядження: якщо орендар не виїхав, тоді... ну, знаєш, буває всяке... надто близько підїхав і хату зачепив... і мені ще зо два долари накинуть. А мій найменший синок ніколи ще не носив черевиків.

— Я власними руками її збудував. Випрямляв старі цвяхи, щоб покриття покласти. Крокви дротом зв'язував. Це моя

хата. Я збудував її. Щойно грюкнеш — буду у вікні з рушницею. От спробуй під'їхати надто близько — підстрелю, як зайця.

— Та це ж не я. Від мене нічого не залежить. Я ж роботу втрачу, якщо не виконаю. А подумай — ну, мене вб'єш? Тебе повісять, але перш ніж висітимеш, з'явиться ще один на тракторі й зруйнує твою хату. Ти вб'єш не того.

— Це так, — погодився орендар. — Хто дав тобі розпорядження? Піду до нього. Його вб'ю.

— Та помиляєшся. Він теж наказ має — з банку. Банк сказав: «Вимети всіх, а то з роботи полетиш».

— Ага, значить, директор банку. Чи рада директорів. Заряджаю обріз і йду до банку.

Водій заперечив:

— Один сказав мені, що банк отримує накази зі Сходу. А накази такі: «Хай земля родить, а то вам гаплик».

— Та коли ж це скінчиться? У кого стріляти? Перш ніж здохнути з голоду, най я вб'ю того, хто мене примусив отак подихати.

— Не знаю. Може, нема кого стріляти. Може, взагалі не в людях причина. Може, як ти сказав, земельна власність у всьому винна. Ну, я тобі про свої розпорядження сказав.

— Треба поміркувати, — сказав орендар. — Нам усім треба поміркувати. Можна ж якось цьому край покласти. Це ж не громовиця, не землетрус. Люди творять зло, та з Божою поміччю все подолаємо.

Скіпщик сидів у своєму палісаднику, а водій завів двигун, трактор загуркотів і рушив далі, прочісуючи борознами землю, і фалоси сівалки вгризалися в ґрунт, засіваючи оранку. По всьому подвір'ю пройшовся трактор, і тверда втоптана земля ставала орною, і знову трактор прорубав десять футів землі, і знов од'їжджав. Залізний страж відкусив кут хати, стіни повалились, і хатинку видерли з фундаменту, і вона впала набік, ніби розчавлена комашка.

І тракторист був в окулярах, і гумова маска затуляла йому ніс і рот. Трактор прямував напростець, і повітря з грунтом відлунювали його ревінню. Орендар дивився цьому вслід, стискаючи рушницю. Поряд з ним стояла дружина, а за нею — притихлі діти. І всі вони задивлялися вслід трактору.

РОЗДІЛ 6

Проповідник Кейсі й молодий Том стояли на пагорбі та дивилися вниз, на Джоудову ділянку. Маленька нефарбована хатина була проламана з одного кута і вирвана з фундаменту, завалилася набік, її сліпі віконця вдивлялися в небо — далеко ген за небокрай. Огорожу було знесено, і бавовником заросло все подвір'я, і бавовна обступила все довкруг хати, і сарай. Вбиральня завалилася на дворі, її теж обступив бавовник. Подвір'я, протоптане босими ногами дітлахів, пробите кінськими копитами, пооране великими колесами фургонів, нині заросло, і скрізь були запилені темно-зелені кущі бавовнику. Молодий Том довго дивився на кошлату вербу біля висхлої годівниці для коней і на бетонну підставку для насоса.

— Господи Ісусе! — нарешті промовив він. — Що в біса тут сталося — наче пекло заковтнуло? Нікого нема, пуста.

Нарешті він почав стрімко спускатися з пагорба, а Кейсі наздоганяв. Том зазирнув у сарай — там нічого не було, лишилася тільки солом'яна підстилка на долівці; потім зазирнув до стійла для мулів. Там побачив тільки мишачий виводок, що юрмився у вицвілій соломі. Джоуд зупинився біля дверей, де зберігали інвентар, — сарай перетворився на пустку, і там не лишилось інструментів — тільки зламаний плуг валявся, дріт був абияк звалений на сіно в кутку, залізне колесо від

сіноворушилки, прогризений пацюками хомут, пласка каністра, вкрита шкорупою бруду й мастила, і подертий комбінезон на цвяху.

— Тут нічо' більш нема,— промовив Джоуд.— У нас був нівроку інвентар. Нічо' більш нема.

Кейсі озвався:

— Якби я ще був проповідником, то так би помислив: гнів Божий упав на вас. Але зараз я не знаю, що сталося. Давно мене тут не було. Нічого не чував.

Вони пішли до бетонного колодязя, продиралися крізь зарості бавовни, у якої вже достигали коробочки бавовни, а земля була зорана.

— Ми тут ніколи нічого не садили,— сказав Джоуд.— Ніколи тут не захарашували. А тепер і коня не пустиш, куди йому ступити, геть бавовну потолочить.

Вони зупинилися біля старого розсохлого корита; бур'ян, який тут ріс зазвичай, геть зник, старі дерев'яні жолоби висохли й порепалися. Болти, які тримали насос, оголилися, різьба зірвалася, іржа вкрила їх, гайка відвалилася. Джоуд зазирнув у криницю й дослухався. Потім кинув туди грудку землі й знову дослухався.

— Добра криниця була,— сказав він.— А зара' води не чути.

Здавалося, він не наважується ввійти до хати.

— Мо', вони всі померли. Та мені би хтось сказав, я знав би.

— Може, вони лишили записку або що, аби ти знав,— там, у хаті. А вони знали, що тебе випустили?

— Хтозна,— відповів Джоуд.— Я й сам не знав тиждень тому.

— Та поглянь у хаті. Це ж тре', як її перехилили. Наче дідько перехнябив.

Вони поволі пішли до заляклої хати. Два стовпи, які тримали ґанок, так вивернулися, що піддашшя звисало одним кутом до землі. Стіна будинку була проламана. Крізь розщеплені

дошки світилася діра в кімнату. Двері були проламані навстіж, хиталися на шкіряних петлях.

Джоуд спинився на ганку — там була призьба дванадцять на дванадцять дюймів.

— Призьба тут, — сказав він. — Чи вони всі поїхали, чи мамка вмерла. — Він потягнувся до низьких дверцят. — Якби мамка тут була, двері не хиталися б і не теліпались ото, як охвістя. Одна з її справ була — стежити, чи замкнені двері. — Його очі потеплішали. — Коли ще льоха пожерла немовля в Джейкобсів, Міллі Джейкобс саме в сараї була. Повернулася додому, а свиня вже маля дохрумує. Ну, Міллі Джейкобс тоді при надії була, та й схибулася. Що з нею робилося, не уяви-ти. Так і не дійшла до тями. Ну, для мамки це уроком і стало — завше двері замикала, аби свиня не залізла. Ніколи не забувала. Ні, вони або пішли, або перемерли.

Він звівся на розвалений ганок і зазирнув до кухні. Вікна були виламані, на підлозі валялося каміння, долівка і стіни просіли, а дошки були запорошені. Джоуд показав на розбиті шибки та каміння.

— Дітлашня, — сказав він. — Двадцять миль пробіжить, аби шибку вибити. Сам колись так робив. Пуцьвірінки знають, коли хата пустою стала, ще й як знають. Батьки виїжджають, а дітлахи тут як насіялися.

На кухні нічого не було, плитку винесли, у круглу діру комина лилося денне світло. На полиці над умивальником лежали стара відкривачка для пивних пляшок і зламана виделка з дерев'яним держакком. Джоуд обережно прокрався всередину, і мостини застогнали під його вагою. На долівці біля стіни валявся старий, пожовклий, обірваний номер філадельфійської газети «Леджер». Джоуд зазирнув до спальні: ні ліжка, ні стільців — нічого. На стіні висіла картинка: дівчина-індіанка, підпис «Червоне Крило». В одному кутку до стіни притулилася залізна поперечина від ліжка, в іншому стояв жіночий черевик на гудзиках, продертий, поморщений, який просив каші. Джоуд підняв знахідку й подивився.

— Упізнав,— мовив він.— Це мамин. Зовсім стоптала. Нестямно ці черевики любила. Багато років носила. Ні — вони всі пішли й усе до клаптя забрали.

Сонце вже сідало, проміння падало у вікна і зблискувало на друзках розбитих шибок. Джоуд розвернувся та вийшов з кімнати на ганок. Присів і поклав ноги на призьбу дванадцять на дванадцять дюймів. Вечірнє сонце осявало поля, кущі бавовнику кидали на землю довгі тіні, і стара верба теж.

Кейсі сів поряд з Джоудом.

— Ніколи тобі нічо' не писали? — запитав він.

— Ні. Я ж казав, не охочі до письма. Татко вмів писати, але не хтів. Не любив. Казав, аж страх бере, коли писати доводиться. Міг заповнити каталог, але писати листів не став би.

Вони сиділи пліч-о-пліч, дивлячись кудись у далечінь. Джоуд поклав поряд на ганку згорнутий піджак. Звільнившись, руки скрутили цигарку, розгладили її, і він запалив, глибоко затягнувся й випустив дим через ніс.

— Щось тут не так,— сказав Джоуд.— Ніяк не второпаю. Аж мороз по шкірі, що тут таке в дідька коїться. Дім повалений, усі вшилися.

Кейсі відповів:

— А он далі канал, де я вас хрестив. Нічо' проти тебе не маю, але ти був бешкетником. Учепився тоді дівчиську в коси, як бульдог. Хрещу вас обох в ім'я Святого Духа, а ти вчепився в неї. Старий Том каже: «Та занурюй під воду». То я тебе під воду занурив, доки ти бульбашки не почав пускати, лише тоді косицю відпустив. Ні, проти тебе нічо' не маю, але ти був бешкетником. А з таких-о бешкетників міцні хлопчаки, одчайдушні виростають.

Захляла сіра кішка крадькома вибралася з повітки, прокралася через кущі бавовнику і наблизилася до краю ганку. Вона безшумно скочила на ганок і прокралася повз двох чоловіків, торкаючись черевом землі. Коли ж минула їх і опинилася

позаду, то сіла, витягнувши затремілого хвоста по землі. Кішка сіла й задивилась у далечінь, куди дивилися чоловіки.

Джоуд озирнувся й поглянув на неї.

— Боже! Ти диви, хто тут є. Хтось та лишився.

Він простяг руку, але кішка метнулася від нього, сіла пода-лі та стала лизати подушечки своїх лап. Джоуд глянув на неї, і обличчя в нього стало спантеличеним.

— Тепер знаю, у чому річ! — вигукнув він. — Ця кішка мені підказала: щось тут не так.

— По-моєму, тут усе не так, — озвався Кейсі.

— Ні, не лише в нас таке сталося. Чому кішка не подала-ся до сусідів — до Ренсів, скажімо? Чому обшивку з хати не здерли? Нікого тут три-чотири місяці не було — і ніхто буд-матеріалів не покрав. На сараї дошки нівроку, на будинку теж, віконні рами не здерті — і ніхто не зазіхнув. Ні, щось не так. От що мене муляло, ніяк здогадатися не міг.

— Гаразд, і до чого ти додумався? — Кейсі нахилився, зняв черевики та поворушив босими пальцями.

— Не знаю. Здається, тут і сусідів не лишилося. Якби лишилися — де тоді були б гарні дошки? Отож, Ісусе Христе! Альберт Ренс якось зібрав свою родину, дітлахів, собак — усіх — і подався до Оклахоми на Різдво. Поїхали кузена Альбертового відвідати. Ну, а народ вирішив, що Альберт геть навічно подався, нічо' нікому не сказав — мо', винен кому й тікає, а мо', жінка яка докучила. А за тиждень Альберт повертається й нічо' в хаті не знаходить — груби нема, ліжка нема, віконниць нема, обшивку з південного боку обдерли, аж стіна світиться. Підїжджає він до хати — а тут М'юлі Грейвз колодязний насос цупить. Альберт потім два тижні по сусідах просив, доки всі свої речі повернув.

Кейсі з насолодою пошкріб свої босі ноги.

— І що, ніхто не опирався? Отак усе й віддали?

— Аякже. Вони ж не вкрали. Вони ж гадали, він наві-ки поїхав, от і забрали добро. Усе назад він отримав — окрім канапної подушки, вона оксамитова була, з індіанцем

вишитим. Альберт її в нашого діда вимагав. Казав, у ньому індіанська кров, от подушку й захотів забрати. Ну, дідо таки забрав подушку, та йому начхати було, щоб на ній вишито. Сподобалась — от і все. З місця на місце її тягав, сідав на неї. Нізащо Альберту не віддав. Казав: «Якщо Альберту так кортить оцю подушку, хай приходить, забирає. Але краще хай рушницю бере, а то спершу я розтрощу йому смердючу довбешку, щоб на мою подушку не зазіхав». Ну, Альберт і здався, подарував дідові подушку. А в діда мисль появилася. Почав збирати куряче пір'я. Хотів перину зробити. Але не вийшло. Одного разу татко розлютився, бо скунс у нас під хатою завівся. Татко як дасть йому дошкою, ну й прибив, а мамка спалила все пір'я, аби не тхнуло в хаті й жити там могли, — він розсміявся. — Дідо в нас знаменитий старигань. Возсідає на подушці, де індіанець вишитий, і каже: хай Альберт сунеться — візьму шприца й кров з нього квартами випущу.

Кішка знову підкралася ближче до чоловіків, і хвіст її лежав непорушно, а вуса посмикувалися. Сонце ледь відірвалося від обрїю, запорошене повітря здавалося золотаво-червонястим. Кішка простягнула сіру лапку та обережно торкнулася Джоудового згортка. Чоловік озирнувся.

— Чорт, я ж забув про черепаху. Нема чого тепер її тримати.

Він розпеленав черепаху й засунув її під хату. Але тварина одразу вилізла й поповзла на південний захід, у напрямку, який узяла від початку. Кішка стрибнула й ударила пазурами по черепащій голові, дряпнула по лапах. Стареча, шорстка, насмішкувата голова втяглася, товстий хвіст сховався під панцир, а коли кішка втомилася чекати й забралася геть, черепаха знову поповзла на південний захід.

Молодий Том Джоуд і проповідник дивились, як черепаха повзе, широко розчепіривши лапи, тягнучи важкий опуклий панцир на південний захід. Кішка якийсь час кралася за нею, але за дюжину ярдів раптом вигнулася дугою, позіхнула

та, нечутно ступаючи на лапки, повернулася до чоловіків, які сиділи на ганку.

— Та куди ж у біса вона повзе? — сказав Джоуд. — Набачивсь я черепах. Завше кудись повзуть. Завше кудись їм кортить.

Сіра кішка знову сіла між ними. Поволі кліпала. Шкура на спинці смикнулася від блошиного укусу й повільно розтяглася. Кішка підняла лапу і роздивилася її, клацнула для спроби пазурами та облизала подушечки рожевим язиком. Червоне сонце торкнулось обрію й розповзлось, як медуза, і небо над ними проясніло та здалося живішим. Джоуд розгорнув піджак, вийняв нові жовті черевики та обтрусив з них пил, перш ніж узутись.

Проповідник, вдивляючись у далину полів, зауважив:

— Хтось іде. Диви! Поглянь туди-о, праворуч над бавовною.

Джоуд поглянув туди, куди Кейсі вказував пальцем.

— Іде, — промовив він. — Таку куряву здійсмає, що самого не видно. Хто в дідька сюди йде?

Вони спостерігали за поstattтю, яка наближалася до них у вечірньому світлі, й червонястий пил курився в присмерку.

— Чоловік, — сказав Джоуд.

Чоловік наблизився, і, коли він пройшов до повітки, Джоуд промовив:

— Та я його знаю. Ви теж зна'те — це М'юлі Грейвз.

І він загукав:

— Здоров, М'юлі! Як ся маєш?

Подорожній зупинився, наляканий покликом, а потім попрямував до них швидше. Він був худий, невеликий на зріст. Руки в нього були різкі й швидкі. У руці він тримав торбу. Вицвіло-голубі джинси витерлися на колінах і ззаду, убраний чоловік був у забруднений, весь у плямах чорний піджак з продертими на ліктях і піввідірваними рукавами. Його чорний капелюх був увесь у плямах, як і пальто, припола якого теліпалася туди-сюди у такт ході мандрівця. На обличчі в М'юлі не

було жодної зморшки, але погляд розлючений, як у зіпсутої дитини, рот міцно стиснутий, а маленькі очиці наполовину спохмурнілі, наполовину — нетерпляче-зухвалі.

— Ви пам'ятаєте М'юлі,— неквапливо сказав Джоуд проповіднику.

— Хто тут? — покликав згаданий чоловік. Джоуд не озвався. М'юлі підійшов ближче, ще ближче, упритул, щоб розрізнити їхні обличчя.— Отакої, щоб я сказився,— промовив він.— Це ж Томмі Джоуд. Коли тебе випустили, Томмі?

— Два дні тому,— відповів Джоуд.— Трохи часу тре' було, щоб дістатися додому автостопом. І отаке-о бачу. Де мої старі, М'юлі? Чого це в хаті все шкереберть, а подвір'я бавовною поросло?

— Далєбі, пощастило, що я прийшов! — сказав М'юлі.— Старий Том дуже за тебе переймався. Коли вони виїжджали, я в них на кухні сидів. Сказав Тому, що з місця не зрушу, далєбі. Розповів йому все, а Том сказав: «Хвилююся за Томмі. От він прийде додому, а тут нікого нема. Що він подумає?» Кажу йому: «Мо', ти б записку лишив?» А Том: «Мо', напишу. Міркую над цим. Але як не напишу, не спускай з Томмі очей, як близько будеш».— «Буду,— пообіцяв йому.— Поряд буду, доки пекло не замерзне. Якщо хто носить ім'я Грейвз, того не згониш. Ніхто на світі, ніхто».

Джоуд нетерпляче урвав:

— Так де всі? Про себе опісля розкажеш, але де всі?

— Ну, вони не стали чекати, доки банк пошле тракториста зігнати їх з місця. Твій дідо вийшов з рушницею, став стріляти, фару машині пробив, але трактор усе єдно їде, а за кермом був Віллі Філі, а дідо не хтів 'го вбивати, а Віллі це зна — ну й пре, як ударився в хату, струсонув хатину, як собака, коли пацюка зловить. І це як підкосило діда. Не при собі став.

— Де мої старі? — розлючено перепитав Джоуд.

— Та я ж до чого веду. Тричі ганяли фургон твого дядька Джона. Забрали і грубу, і насос, ліжка теж. Бачив би ти, як

ліжка вивозили і як дітлахи, і ваша бабця, і дідо примостилися на них, оперлися на спинки, а твій брат Ной знай собі курить та за борт спльовує, хоч трава не росте. — Джоуд відкрив рота говорити. — Вони в дядька Джона, — швидко промовив М'юлі.

— Отакої! У Джона. І що вони там роблять? Відірвися хоч на секунду, М'юлі. Відірвися. А за хвилику далі шкваритимеш. Ну, то що вони там роблять?

— Ну, в'ни там бавовну збирають, усі в'ни, навіть малеча і твій дідо. Гроші заробляють, хочуть на Захід податися. Машину куплять і на Захід подадуться, де жити легше. Тут нічо' не заробиш. П'ятдесят центів за збирання бавовни, та й то ви-молювати доводиться.

— А вони ще звідти не поїхали?

— Ні, — відповів М'юлі. — Здається, ні. Останнє, що чув чотири дні тому, це коли бачив, як твій брат Ной стріляв зайців*, так він казав, що вони за два тижні з'їдуть. Джона попередили, щоб забирався. Тобі тре' до Джона піти, це за вісім миль звідси. Там твої старі, набилися в Джонової хаті, як ховрахи в нірці взимку.

— О'кей, — відповів Джоуд. — А тепер шквар далі про себе. Ні на краплинку ти не змінився, М'юлі. Хочеш казати про образи, а заводиш про гарбузи.

М'юлі сердито й ущипливо відповів:

— Ні, це ти ні на краплинку не змінився. Як малим кирпу гнув, так і тепер нахабою лишився. Ще повчати мене заходився, розуму навчати, еге?

Джоуд усміхнувся:

— Ні, не збираюся. Тобі хоч у бите скло голову застроиш, а ти все'дно своєї правитимеш, ніхто тобі іншого не втовкмачить. Оце проповідник, знаєш його? Превелебний Кейсі.

* В оригіналі *jackrabbits* — особливий різновид великих зайців, які живуть на заході Північної Америки. Українська мова не має окремої назви для цього зайця.

— Ага, ага, звісно. Просто не подивився на нього. Добре пам'ятаю.

Кейсі встав, і обидва потиснули один одному руки.

— Радий вас знову бачити,— сказав М'юлі.— Ви віялися по світах до біса довго.

— Я був так далеко, бо багато питань мав,— відповів Кейсі.— А що тут сталося? Чого людей із землі зганяють?

М'юлі стиснув рот так, що верхня губа, схожа на дзьобик малого папужки, накрила нижню. Він спохмурнів.

— Та вони сучі діти,— промовив він,— брудні сучі діти. Кажу це вам, певен у цьому. Вони мене звідси не зрушать. Якщо зженуть, знову повернусь, а якщо гадають, що під землею вгамуюся, то заберу з собою до труни кількох сучих дітей за компанію,— він погладив обважнілу кишеню свого пальта.— Нікуди не піду. Мій батько прийшов сюди п'ятдесят років тому... А я не піду.

— Та що це за гідєя така,— сказав Джоуд,— людей з місця зганяти?

— О! Про це порядком розводилися. Ти ж пригадаєш, як нам в останні роки було. Пил літав, видував усе до клаптя, урожай паскудив, так що не було чим мурасі гузно заткнути. Продуктовій крамниці всі заборгували. Ну, знаєш. Ну, а власники наші стали казати: «Ми не можемо собі дозволити тримати орендарів». Казали: «Частка орендарська нас позбавляє прибутку, не можемо дозволити собі збитків». Казали: «Навіть якщо розіб'ємо землю на дільниці, вона все одно не окупиться». То вони тракторами всіх і сигнали. Усіх, окрім мене. Я не піду, Богом присягаюся. Томмі, ти ж мене знаєш. Усе життя знав.

— Чортівськи правильно,— підтвердив Джоуд,— усе життя.

— Ну, ти знаєш, я не дурень. Да, ця земля не надто добра. Ніколи доброю не була, крім пасовиськ. Дарма її розорали. А тепер під бавовною вона вмирає. Якби мене звідси не гнали, мо', я переїхав би звідцілья до Каліфорнії, тріскав би там

виноград чи помаранчами записався, коли схочу. Але ці сучі діти сказали, що мушу забиратись, а я — Ісусе Христе! — не можу, не такий я, не можу, та й годі!

— Ну атож,— сказав Джоуд.— Дивуюся, як татко так легко переїхав. Дивуюся, як ото дідो нікого не вбив. Ніколи дідо під каблуком не ходив. І мамку ніхто б з місця не зсунув, не така вона. Бачив якось, як вона рознощика живим курчам одухопелила, бо він слово їй насторч сказав. В одній руці курча тримає, у другій сокиру, аби голову курці рубати. Пішла просто на того рознощика, та й переплутала, в якій руці сокира, і ну курчам гамселити. Не змогли потім з'їсти це курча, бо ніц від нього не лишилося. Самі ноги, та й усе. Дідо, як це побачив, реготався, за боки тримаючись. Як це мої старі так легко пішли?

— Ну, приїхав до нас один, почав уламувати, і так хитро-мудро в нього це виходило, як шовком вишивав: «Ви повинні виїхати. Не моя провина».— «Гаразд,— кажу,— а чия тоді? Піду й вкладу того на місці».— «Це земельно-скотарська компанія Шоуні. Виконую, що мені наказали».— «Хто такий Шоуні, в якого земельно-скотська компанія?» — «Та нема такого. Це компанія така». Від цього хлопця сказитися можна було. І нема кого відгамселити. Декому обридло всякчас злитись, от і поїхали. Але не я. Така мене злість на це бере. Я лишуся.

Велика червона краплина сонця затрималася на обрії, потім сковзнула вниз і зникла, і небо запалало там, де вона просоталась, і рвані хмари, як закривавлене лахміття, висіли там, де не стало краплини. І сутінки повзли небом від сходу, і темрява поступово збиралася над землею, прийшовши зі сходу. Вечірня зірниця мерехтіла та зблискувала в сутіні. Сіра кішка втекла кудись у бік повітки та зчезла там усередині, як тінь.

— Добре,— сказав Джоуд,— сьо'дні ми не підемо за вісім миль до дядька Джона. Мої шкарбани як вогнем пече. А якщо ми підемо до тебе, М'юлі? До тебе ж десь миля ходу.

— Ну, це не краще,— М'юлі знитівся.— Моя дружина з малими і братом своїм — усі до Каліфорнії подалися. Їм ніц не було їсти. Вони не такі дурноверхі, як я, от і поїхали. Їм тут не було чо' їсти.

Проповідник стурбовано заметушився.

— Тобі теж тре' було поїхати. Тоді б не розлучився з родиною.

— Не міг я,— заперечив М'юлі Грейвз.— Щось мене звідцілья не відпуска.

— Ну добре, але, Богом клянуса, я їсти хочу,— сказав Джоуд.— Чотири роки за годинами їв. А тепер у мене кишки марша грають. Що ти збираєшся їсти, М'юлі? Чим годуєшся?

М'юлі відповів присоромлено:

— Ну, спочатку жаб їв, вивірок, собачок лугових*. Доводилось. Але тепер ставлю дротяні сильця там, де біля струмка сухий чагар. Кролі трапляються, буває, що й лучні тетерваки. Скусни ловляться, еноти теж.

Він нагнувся, підняв торбу й витрусив її. Два кролі й один заєць випали та безвільно перекинулися, м'які й пухнасті.

— Господи Всемогутній,— промовив Джоуд,— чотири роки як свіжобитої дичини не їв.

Кейсі підняв одного з куцохвостих і стиснув у руці.

— Поділишся з нами, М'юлі Грейвзе? — спитав він.

М'юлі знічено переступив з ноги на ногу.

— А куди діватися.— Він змовк, вражений нечемністю власних слів.— Ні, я не те хтів сказати. Не те. Я про те...— він затнувся,— я ось про що: як маєш що поїсти, а поруч є голодний, то вибору нема — тре' ділитися. Припустімо, заберу я своїх куцих, чкурну кудись та поїм. Розумієте?

— Так,— відповів Кейсі.— Так, можу зрозуміти. М'юлі щось бачить таке, Томе. М'юлі щось розуміє, але забагато це для нього, і не може збагнути, і я не можу — забагато це для мене.

* Гризуни в Північній Америці, схожі на білок. Інші назви: лучний собачка, прерійний песик, циноміс.

Молодий Том потер руки.

— У кого є ніж? Розпатраймо цих мізерних звіряток. Розпатраймо їх.

М'юлі поліз до кишені брюк і вийняв складаного ножа з роговим руків'ям. Том Джоуд узяв його, розкрив лезо й понюхав. Загнав лезо в землю знову і знову, знову понюхав, витер об холошу та помацав великим пальцем.

М'юлі дістав з кишені літрову пляшку води і поставив на ганок.

— Не дуже накидайтеся на воду,— сказав він.— Це все, що є. Колодязь засипали.

Том тримав у руці кролика.

— Підіть хтось візьміть моток дроту в повітці. Розкладемо багаття зі зламаних дощок.— Він подивився на мертвого кролика.— Нічого, кроля зготувати просто,— сказав Том.

Він здер шкуру зі спинки, покрав її, засунув пальці в отвір і зірвав з тварини шкуру. Та зісковзнула, як панчоха, зісковзнула з тіла до шиї, аж до кінчиків лапок. Джоуд знову взяв ножа і відрізав кролику голову й лапки. Потім поклав шкурку на землю, розрізав кролю живіт, вивалив на шкурку нутрощі та пожбував усе це в бавовник. І оголено-м'язиста тушка була готова. Джоуд відрізав лапи й розкрив м'ясисту спинку надвоє. Він уже взявся за другого кролика, коли Кейсі повернувся до ганку зі змотаним дротом у руці.

— Зараз треба розкласти багаття й застромити кілочки,— сказав Джоуд.— Ісусе Христе, як я прагну цих створінь!

Він вительбушив кроликів і нанизав їх на дріт. М'юлі й Кейсі відірвали кілька дощок зі зруйнованого рогу хати, запалили їх і позабивали кілки в землю обабіч, щоб натягнути дріт.

М'юлі обернувся до Джоуда.

— Поглянь, чи нема на зайцеві чиряків,— сказав він.— Я чирякуватих зайців не їм.

Він вийняв з кишені маленьку полотняну торбинку й поклав на ганок.

Джоуд відповів:

— Та заець чистуном був... Ісусе Христе, в тебе й сіль є! А мо', є й миски та намет у кишені?

Він насипав на долоню солі й посолив тушки, нанизані на дрiт.

Вогонь метався й кидав тiнi на будинок, сухi дошки потрiскували та стрiляли. Небо потемнiло, i зорi сяяли яскраво. Сiра кiшка вийшла з повiтки та, нявкаючи, почеберяла до багаття, але майже одразу передумала й пiдкралася до куща, де були скинутi кролячi нутрощi. Вона заходилася жувати й ковтати, i нутрощi звисали з її пащi.

Кейсi сiв на землю бiля вогню, кидаючи в полум'я трiски, пiдсуваючи довгi рубанцi всередину. Кажани заметушилися при свiтлi багаття. Кiшка пiдкралася та сiла, облизуючись, умиваючи мордочку й вуса.

Джоуд пiдняв обома руками оббiлованого кролика на дротi й пiдiйшов до вогнища.

— Ось, тримай кiнець, М'юлі. Намотуй на кiлок. Так, давай! Пiдтягаймо. Треба б зачекати, доки дошки прогорять, але не можу.

Він натягнув дрiт, потiм знайшов дрючок i поворушив шматки м'яса, поки воно смажилося на жару. I вогонь лизнув м'ясо, воно вкрилося твердою лискучою шкоринкою. Джоуд сiв бiля вогнища й став перевертати тушку паличкою, аби кролик не пiдгорiв.

— Оце так гульня,— сказав вiн.— У М'юлі все є: i сiль, i вода... i кролики. Хтiлося б тiльки, аби в нього в кишенi завалялася мамалига. Оце все, чо' я б хтiв.

М'юлі промовив над багаттям:

— Ви, хлопцi, певно, гадаєте, що я схибнувся, якщо живу отак-о?

— I зовсiм не схибнувся,— заперечив Джоуд.— Якщо ти схибнувся, то хай всi ми теж схибулися.

М'юлі провадив:

— Ну, сер, гаразд, це кумедія. Щось сталося зі мною, коли почали з землі зганяти. Спочатку заманулося мені піти та всіх повбивати. Потім мої поїхали на Захід. Я став вештатися туди-сюди. Просто віявся скрізь. Далеко не заходив. Спав де трапиться. Збирався отут заночувати. Ось чому сюди прийшов. Кажу собі: «Придивлюся за речами, щоб, коли сюди повернуться, усе було як слід». Але я знав, що дурю себе. Нема тут за чим стежити. Ніхто ніколи не повернеться. Я просто вештався туди-сюди, як проклята цвинтарна примара.

— Завше важко покинути обжите місце, важко кидати,— промовив Кейсі.— І покинути місце важко, і перестати думати про це важко, і лишатися важко. Я більше не проповідник, але всякчас ловлю себе на тому, що молюся, навіть не думаючи про це.

Джоуд усе обертав шматки м'яса на дроті. З них уже крапав сік, і кожна крапля, впавши у вогонь, вистрілювала сильним струменем полум'я. Гладкий шар м'яса починав темніти і вкриватися зморшками.

— Понюхайте,— сказав Джоуд.— Ісусе, та погляньте вниз — і просто понюхайте, як пахне!

— Як клята цвинтарна примара,— провадив М'юлі.— Усі місця обійшов. От, скажімо, за нашою дільницею місцинка є — яр і кущі. Я там уперше з дівкою ліг. Чотирнадцять мені було, розпашівсь, як олень, а кортячка брала, як козла. Пішов я туди, ліг на землю — і наче знову все це зі мною сталось. А ще біля повітки є місце, де татка бик на смерть забуцав. Кров там татова в землі досі є. Ніколи ми її не змивали. Занурив я руку в ту землю, де татова кров,— він затнувся.— Гадаєте, я схибнутий?

Джоуд усе перевертав тушки, й очі його дивилися на м'ясо. Кейсі впер підборіддя в коліна й задивлявся в полум'я. За п'ятнадцять футів від чоловіка сиділа сита кішка, акуратно оповивши сірим хвостом передні лапи. Великий пугач

з криком пролетів над головою, і в сяйві вогню майнуло пташине біле пір'я з розмахом крил.

— Ні,— відповів Кейсі.— Ти самотній, але не схибнутий.

Маленьке напружене обличчя М'юлі стало жорстким.

— Занури в руки в землю, де кров мого татка. Бачив, як татко мій стоїть, і діра в нього в грудях, і як тремтить він, а потім повалився каменем, руки-ноги витягнувши. Очі каламутні від болю, а потім ясні стали... і вгору дивляться. Я малим був, сидів там, не плакав, ні пари з вуст, просто сидів,— він різко мотнув головою. Джоуд усе перевертав шматки м'яса.— Зайшов до кімнати, де Джо народився. Ліжка нема вже, але кімната та сама. Нічо' тут не подінеш, у наших краях усе як було, так і є. Джо там народився. Ковтав повітря, потім як закричить, як заверещить — за милю чути було, а бабуся стоїть і примовляє: «Ах ти чічко моя, ах ти чічко». Так онукові зраділа, що за вечір три чашки розбила.

Джоуд відкашлявся та сказав:

— Гадаю, нам тре' з'їсти все зараз.

— Хай підсмажиться як слід, щоб сливе брунатним стало,— сердито відповів М'юлі.— Мені побазікати хочця. Давно ні з ким не балакав. Хай я схибнутий, ну то й схибнутий, хай тому грець. Наче клята цвинтарна примара, по чужих фермах вештаюся. До Пітерсів, до Джейкобсів, до Ренсів, до твоїх, Джоуде,— а хати стоять усі темні, як щурячі нори. А було ж там весело, і танцювали. Моління були й крики у славу Божу, і весілля були з гулянками в тамтих хатах. А потім оговтаюсь — і кортить мені до міста піти всіх повбивати. Нащо вони нас виселили, нащо тракторами все розорали? А який хосен вони з землі матимуть — оцей свій «мінімальний прибуток»? Землю заберуть, на якій мій татко кров'ю стік, а Джо перший крик подав, а я поночі під кущами в гречку скакав, як козел. Що їм одержати хочця? Бог бачить, земля тут не родить. Ніхто ось уже багато років не міг зняти врожай. А ці сучі діти за конторками за свій «мінімальний прибуток»

людей роздерли надвоє. Просто надвоє розкраяли. Люди ж там, де мешкають, з тим місцем і зрослись. А тепер вони не цілі, поневіряються по дорогах, де автівки роз'їжджають. Не живі більше. Ці сучі діти вбили їх.

І він замовк, але його тонкі губи ще ворушилися, а груди важко здіймалися. Він сидів і дивився, опустивши очі, як вогонь освітлює йому руки.

— Я... я ніколи ні з ким так довго не говорив,— стиха вибачився він.— Блаукав скрізь, як клята цвинтарна примара.

Кейсі підштовхнув довгі дошки в багаття, і вогонь лизнув їх, знову метнувшись угору, обпікши м'ясо. Доцяті стіни хати затріщали в нічному повітрі. Кейсі тихо сказав:

— Тре' побачити людей, які пішли у світи. Відчуваю, що тре' мені їх побачити. Їм допомоги тре', не проповідей. Яке тут царство небесне, коли на землі пекло? Який тут Дух Святий, коли душі людські в безодні розпачу, смутку й печалі? Їм тре' допомоги. Їм тре' намагатися жити, доки смертна година не настане.

Джоуд нервово прикрикнув:

— Ісусе Христе, та їжмо м'ясо, а то з'їжачиться, буде як миша попечена! Погляньте на нього. Понюхайте.

Він зірвався на ноги й стягнув шматочок печені з дроту, не встигнувши обпектися. Узнявши ножа М'юлі, розділив м'ясо на дроті.

— Це проповіднику,— сказав Джоуд.

— Кажу тобі — більше я не проповідник.

— Ну гаразд, тоді просто чоловіку.— Він відкрояв ще шматок.— Це тобі, М'юлі, якщо ти не надто засмучений, щоб їсти. Ось такий куций — жорсткий, от падлюка.— Він сів і почав вгризатися в м'ясо, відірвав великий шматок і став пережовувати.— Ісусе Христе! Послухайте, як хрумтить! — І люто вхопив ще один кусище.

М'юлі сидів, дивлячись на свою частку.

— Мо', мені не тре' було отак-о говорити? — промовив він.— Мо', краще се в голові в себе держати.

Кейсі глянув на нього, рот проповідника був повний кролятини. Чоловік жував, і м'язи заходжувалися спазмом при ковтанні.

— Так, тобі слід виговоритися,— сказав він.— Іноді смукток тільки через рот і вихлюпнеш. Іноді захоче хто когось убити, а виговориться — і передумає. Ти правильно зробив. Нікого не вб'єш, якщо себе опануєш.

Він відкусив ще шматок кролятини. Джоуд кинув кістки у вогонь, піднявся та обрізав дріт. Тепер М'юлі поволі став їсти, а його знервовані оченята промацували сусідів. Джоуд їв похмуро, як тварина, і сало стікало по кутах його рота.

Довго М'юлі дивився на нього, майже боязко. Він опустив руку зі шматком м'яса.

— Томмі,— сказав він. Джоуд звів очі, не перестаючи жувати.

— Так? — озвався він з повним ротом.

— Томмі, ти не розсердишся, що я про вбивство скажу? Тебе це не муляє?

— Ні,— сказав Том.— Не муляє. Хай. Сталося й сталося.

— Усі знали, що ти не винен,— провадив М'юлі.— Старий Тернбулл погрожував розквитатися з тобою, коли тебе випустять. Казав, що ти вбив його хлопчака, і не спустить цього. Хоч інші поговорили з ним, і він угамувався.

— Ми п'яні були,— повільно мовив Джоуд.— Випили на гулянці. Не знаю, з чого все поїхало. Аж гульк — відчув, як він ножа вихопив, і ось мене штрикнув. Перше, що бачу,— Герб до мене наближається, знову штрикнути хоче. А там біля стіни лопата стояла, ну я її й схопив та як дам Гербу по голові. Ніц проти нього не мав. Він хороший був. Змалечку до моєї сестри Рози залицявся. Ні, Герб мені подобався.

— Ну, всі це старому й утовкмачували, доки він охолов. Хтось казав мені, що старий Тернбулл кривняк Гетфілду по матері, от і надимається. Не знаю про це. Вони всією родиною подалися до Каліфорнії півроку тому.

Джоуд зняв останні рештки кролятини з дроту й пустив по колу. Відкинувся на спину і тепер їв повільніше, обтираючи сало рукавом, а його напівзаплющені очі темніли, коли він дивився, як вогонь згасає.

— Усі їдуть на Захід, — сказав Джоуд. — А я дав підписку, бо ж мене умовно випустили. Мені кидати штат не можна.

— Підписку? — перепитав М'юлі. — Чував я про них. А як вони працюють?

— Ну, я вийшов раніше, на три роки раніше. Умови поставили і сказали, як щось ще накою, одразу назад запхнуть. Час до часу тре' приходити відмічатися.

— Як тебе до Макалістера запроторили? У моєї жінки кузен сидів у Макалістері, так йому там пекло було.

— Та не так уже й погано, — відповів Джоуд. — Місце як місце. Вони мені зробили б пекло, якби я сам пекло збурював. Житимеш там нівроку, якщо з наглядачем у ладу. Якщо причепиться — отоді буде пекло. А мені велося нічо' так. Поводився гаразд, як годиться. І чортівськи файно навчився писати. Пташку розчерком вималюю або щось ще — не просто так слова виписую. Якби мій старий поглянув, як я пташку вимальовую, його б грець ухопив. Татко не хтів, аби я до такого дійшов, осканеніє, як побачить. Терпіти не може таких фінтифлюшок. Навіть слівце писнути терпіти не може. Гадаю, побоюється. Щоразу як татусь бачить, як хтось пише, то ввижається йому, що це проти нього.

— А тебе там не били абощо?

— Ні, я жив собі, нікуди не ліз. Звісно, сказитися можна отак з дня в день усі чотири роки. Якщо накоїв такого, що сором бере, то можна було б над цим голову поламати. Але, чорт забирай, як згадаю Герба Тернбулла, як він на мене з ножем кидається, то знову пристукнув би його лопатою.

— Так кожен би зробив, — озвався М'юлі.

Проповідник задивлявся у вогонь, і в згущеній темряві його високе чоло здавалося зовсім білим. Спалахи полум'я

вихоплювали жили на його шиї. Проповідник сидів, обхопивши коліна, і хрускотів кісточками пальців.

Джоуд кинув у вогонь недоїдки, облизав пальці й витер їх об штани. Він устав, узяв з ганку пляшку з водою, відпив і передав далі, перш ніж сісти. Потім провадив:

— Що мені тоді найбільше боліло? Біда була в тому, що жодного сенсу не було. Ви ж не шукаєте сенсу, коли блискавка б'є корову або коли повинь розіллється. Це є як є. Але коли кілька чоловіків узяли тебе й замкнули на чотири роки, тут має бути якийсь сенс. Чоловік має до всього сам дійти. Так посадили вони мене, тримали за ґратами, ще й годували чотири роки. Наче або хтіли мене виправити, щоб я більше так не робив, або гадали, що це мене налякає, і більш я так не робитиму...— він зробив паузу.— Але як Герб чи хтось інший знову мені трапиться, знову те саме зроблю. Зроблю, перш ніж обдумати. Особливо якщо напідпитку буду. От над цією нісенітницею й міркую.

М'юлі зауважив:

— Суддя сказав, що дав тобі м'який вирок, бо ти не винен.

— Сидів один у Макалістері,— мовив Джоуд,— пожиттєве ув'язнення мав. Повсякчас навчався. Секлетарем у наглядача був — листи писав тощо. Що ж, він до біса розумний хлопець — різні закони перечитав і все таке. Ну, розбалакався я з ним одного разу, бо він вчений, багато книг перечитав. Так він каже, що коли читав, нічого доброго в книгах не знайшов. Каже, усе до клаптика про всі в'язниці перечитав, і про теперішні, і про старовину, так каже, ще менш зрозумів, аніж коли читати взявся. Тепер, каже, така плутанина, що сам чортяка ногу звихне, і нічо' з ним не вдіяти, ніяк це не зупиниш, не зміниш. Так і сказав: заради Бога, не читай нічо', а то заплутаєшся або взагалі перестанеш тих шанувати, хто в уряді працює.

— Та я й зара' не надто їх поважаю,— озвався М'юлі.— Один у нас уряд — ті, хто на нас тисне, вимагають свого

«мінімального прибутку». Єдине, що мене збило з пантелику,— як це Віллі Філі, родом з наших місць, погодився на тракторі працювати, по тому полю їхати, де його кривняки. Це мені спокою не дає. Знаю, що чужак не краще вчинив би, але ж то Віллі. Мучило це мене, тож я підійшов до нього та й виклав, що думаю. А він як скипить. «У мене двоє хлопців, каже. У мене дружина і теща. Усім їсти тре'». Аж не при собі, так лютує. «Передусім, каже, тре' мені за своїх дбати. А що з іншими відбувається, то мене не обходить». Здається, я його присоромив.

Джим Кейсі дивився, як вогонь згасає, і очі проповідника ще більше розширились, а м'язи на шиї набрякли. Раптом він вигукнув:

— Допетрав! Якщо Духа хоч дещиця зійшла, так вона в мені. Умить прозрів! — він схопився на ноги та почав ходити взад-вперед, крутячи головою.— Був у мене намет. За вечір по п'ятсот людей там збиралося. Давно це було, ви, хлопці, те бачили,— він зупинився та подивився на них.— Пам'ятаєте? Я ж ніколи грошей не збирав після зборів, коли проповідував — у полі, сараї.

— На Бога, ніколи не брав,— підтвердив М'юлі.— Усі навкруги знали, що ви грошей не берете, так вони аж шаленіли, коли інші проповідники з кухлем ходили. Аякже, не брав!

— Тільки щось поїсти брав,— сказав Кейсі.— Штани взяв, коли свої розлізлися, пару взуття взяв, коли подошви продерлись. Але в наметі не так було. Там за кілька днів я міг отримати десять-двадцять доларів. Тільки не був там щасливим, от і кинув, пішов вештатись. І став щасливим. А тепер думаю, що все знаю. А сказати не можу, важко мені. Хоча, думаю, знову спробую проповідувати. Людям сумно йти в безвість, бездомним, тре', аби їх хтось підтримував. Щоб у них щось як дім свій було.

Він стояв над багаттям. М'язи на шиї проповідника напружились і рельєфно виділялись, а полум'я осявало очі, в яких спалахували червоні іскорки. Він стояв і дивився на

вогонь, обличчя напружилося, наче проповідник до чогось дослухався, а руки, доти беручкі, звиклі до всього братись, усе обробляти, були безвільно засунуті в кишені. Кажани кружляли у відблисках багаття, яке згасало, і м'який шелест нічного яструба пролетів над полями.

Том поволі засунув руку в кишеню, витяг тютюн і став скручувати цигарку, не поспішаючи й поглядаючи на жарини. Джоуд ніяк не відгукнувся на слова проповідника, начебто вважав, що це приватна справа, в яку не слід втручатися. Том сказав:

— Уночі лежиш у себе на койці та й гадаєш: а як було б, якби додому повернувся. А як мої дідо і бабця померли, а як нові діти народились. А як татко не буде таким крутим. А як мамка руки складе, і Ружа почне по хаті поратися. Знав, що не буде так, як раніше. Що ж, переночуємо тут, гадаю, завтра подамося до дядька Джона. Принаймні я піду. А ви підете, Кейсі?

Проповідник продовжував вдивлятися в жарини. Він повільно відповів:

— Так, я з тобою піду. А коли твої знімуться з місця, поїду з ними. Де б твої на шляху не були, з ними лишуся.

— Та будь ласка,— сказав Джоуд.— Мама вас завше обожнювала. Казала, ви правдивий проповідник. Ружа Шаронська* тоді малою була.— Він озирнувся.— М'юлі, а ти підеш з нами?

М'юлі вдивлявся в дорогу, якою вони мали йти.

— Ти як, М'юлі, підеш з нами? — повторив Джоуд.

— Га? Ні. Нікуди не піду, не збираюся. Бачите: отам вогник блима вгору-вниз? То, певно, начальник над бавовною. Мабуть, помітив наше багаття.

Том поглянув. Над пагорбом блимав вогник.

— Та ми ж нічо' такого не робимо,— сказав Джоуд.— Просто тут сидимо. Ми ж нічо' такого не робимо.

* Алюзія до саронської троянди: «Я саронська троянда, я долинна лілея» (Пісня над піснями, 2:1, пер. І. Огієнка).

— Аякже! — пирхнув М'юлі.— Нічо' не робимо, просто сидимо. Порушуємо межу — чужу власність. Нам не можна тут лишатися. Вони чигали, аби вистежити мене й схопити. А зара' тебе видко. Якщо машина під'їде, пірнаймо в бавовну й заляжмо там. Далеко й не тре' залазити. Хай скрізь шарудять. Просто лежатимемо на землі, голову вниз.

— Та що на тебе найшло, М'юлі? — наполягав Джоуд.— Ти ж раніше не любив ні бігати, ні в хованки гратися, не таким був. Хвацьким був.

М'юлі не міг одірватися від вогника, який наближався.

— Твоя правда! — сказав він.— Був як вовк. А зараз — як ласиця. Якщо полюєш на когось, то ти мисливець, а значить, сильний. Ніхто не вб'є мисливця. А от коли на тебе полюють, це інше. Щось трапляється з тобою. Не сильний ти; мо', зяттий, але не сильний. Тепер я довго полюю. Ні, більш я не мисливець. Мабуть, і пристрелив би когось у темряві, а от кілка вихопити і вдарити — більше не можу. Тож не тре' дурня клеїти ні мені, ні вам. Отак.

— Що ж, ховайся,— сказав Джоуд.— А ми з Кейсі перекинемося парою слівцець з цими покидьками.

Вогник світла замиготів ближче, здійнявся в небо, щез і знову здійнявся. Усі троє дивились.

— Ось одна річ,— сказав М'юлі,— про яку думаєш, коли на тебе полюють. Про небезпеку доводиться думати. Якщо ти полюєш, то про небезпеку не думаєш, не переймаєшся. От ти казав: як щось накоїш, тебе одразу ж до Макалістера запроють, і кінець на тому.

— Це так,— відповів Джоуд.— Ось що вони мені казали, але якщо посидіти тут, перепочити, переночувати на землі,— у цьому ж ніякого порушення нема. Тут ніякого злочину нема. Це ж не те що надудлитися чи збурити веремію.

М'юлі розреготався.

— Та побачиш. От посидь тут, почекай на авто. Мабуть, це Віллі Філі приплуганивсь, а він тепер представник шерифа. Запитає Віллі: «Що ви робите у приватних володіннях?»

Ну, ти знаєш, Віллі та ще наволоч, і питаєш: «А тобі що?» А Віллі розлютиться й скаже: «Ану виходь, а то заарештую». А ти ж не дозволиш якомусь там Філі на собі їздити й на себе гарчати. Він блефонує, а відступати пізно, а тобі теж здаватися не хочеться... ох, чорт забирай, залягти в бавовні куди простіше, хай нишпорить. Це так весело, бо вони нічо' вдіяти не можуть, а ти лежиш, посміюєшся з них. Але спробуй поговорити з Віллі чи з якимсь цабе, а ти для них слимак, вони тобі покажуть, чорт забирай! Запхнуть назад у Макалістер три роки добувати.

— Правду кажеш,— сказав Джоуд.— Кожне слово правда. Але, бачить Ісус, ненавиджу танцювати під їхню дудку! Дорого б дав, аби ко́пнути Віллі.

— У нього рушниця,— заперечив М'юлі.— Неодмінно використає те, що він представник. Або він тебе пристрелить, або ти вихопиш рушницю та його докінчиш. Ходімо, Томмі. Ти ж легко собі скажеш, що надурив їх. Тут усе просто, головне як собі сказати.— Яскраві фари освітили небо, і навіть не було чути, як гуде мотор.— Ходімо, Томмі. Далеко не треба, грядок за чотирнадцять-п'ятнадцять, і можемо дивитися звідти.

Том підвівся.

— Далєбі, ти правий! — сказав він.— Якщо ніц не виграти, краще піти.

— Ходімо туди-о,— М'юлі обійшов хату і провів їх у бавовну ярдів на п'ятдесят.— Отут добре,— сказав він.— Тепер лягайте. Опустіть голови, якщо почнуть фарами сюди світити. А це навіть весело.

Усі троє розтяглися на землі й сперлися на лікті. Раптом М'юлі схопився, побіг до хати й виніс звідти піджак і взуття.

— А то ще заберуть, аби поквитатися,— пояснив він.

Світло осяяло схил і вихопило будинок.

— А якщо вони з ліхтариками підуть нас нишпорити? — спитав Джоуд.— Якби в мене був дрючок!

М'юлі захихотів.

— Ні, сказав тобі, не будуть. Сказав тобі, що я став як ласиця. Віллі одного разу так зробив, а я підкрався та як його хрясну дошкою по спині. Повалився каменем. Торочив пізніше, що на нього п'ятеро напали.

Машина підїхала до хати, і спалахнув прожектор.

— Заляжмо,— сказав М'юлі.

Смуга холодного біла світла майнула над головою та стала шарудіти полем. Залігши, люди не рухались, але чули грюкіт дверцят авто і звук голосів.

— Бояться виходити, аби не потрапити на світло,— прошепотів М'юлі.—Одного разу я двічі прострелив фари. Віллі тепер навчений. А з ним зара' хтось є.— Вони почули, як риплять мостини, а потім побачили, як у хатині сяйнув ліхтар.— Мо', я стрельну в хату? — прошепотів М'юлі.— Не побачать звідки. Хай помізкують.

— Ну давай,— сказав Джоуд.

— Не роби цього,— прошепотів Кейсі.— Недобре це. Нічо' не дасть. Нам тре' так діяти, аби сенс був.

Біля хати почулося човгання.

— Багаття затоптують,— прошепотів М'юлі.— Землею засипають.

Грюкнули автомобільні дверцята, фари знов освітили дорогу.

— Заляжмо! — сказав М'юлі.

Вони опустили голови, і прожектори майнули над ними, раз-другий перетнули бавовняне поле, а потім машина відїхала, ковзнула, вирушила на підйом і зникла.

М'юлі сів.

— Віллі завше так робить наостанок. Так часто це робить, що я вгадати можу. А сам гадає, що впіймав Бога за бороду.

— Мо', там у хаті хтось лишився,— сказав Кейсі.— Вони хочуть спіймати нас, коли вертатимемося.

— Мабуть. Зачекайте тут. Знаю я цю гру.

М'юлі повільно відійшов, і лише було чути, як грудки легко похрустують у нього під ногами. Чоловіки намагалися

почути його, але він пішов. Раптом почувся його голос із хати:

— Тут нікого нема. Заходьте.

Кейсі та Джоуд підвелись і попрямували до чорного будинку. М'юлі зустрів їх біля затоптаного вогнища, яке ледь курилося.

— Не думаю, що вони когось лишили,— гордо сказав він.— Віллі я гахнув, аж він перекинувся, двічі фари прострелив, от і стережуться. Хто я, їм не знати. А я не дамся. Біля хати ніколи не сплю. Якщо ви хочете піти звідси, покажу вам, де заночувати, і ніхто об вас не спотикнеться.

— Веди,— сказав Джоуд.— Ми за тобою. Ніколи не думав, що ховатимуся на обійсті свого старого.

М'юлі почав перетинати поля, а Джоуд і Кейсі пішли за ним. По дорозі вони збивали голівки бавовнику.

— Вам багато ще доведеться ховатися,— сказав М'юлі.

Вони рушили вервечкою через поля. Дійшли до висхлої заплави і прослизнули на її дно.

— Боже мій, певен, куди ти ведеш,— скрикнув Джоуд.— До печери, де берег?

— Точно. Як ти здогадався?

— Сам копав її,— відповів Джоуд.— Ми з братом моїм Ноєм її вирили. Кажали, що золото шукаємо, а самі просто завше рили печери, як дітлахи роблять.— Тепер береги заплави були в них над головами.— Тут близько цей чудовий схов,— сказав Джоуд.— Здається мені, чудовий схов зовсім близько.

— Я її хмизняком притрусив,— сказав М'юлі.— Ніхто не знайде.

Унизу ущелина вирівнялася, під ногами був пісок. Джоуд сів на чистому піску.

— Не буду в печері спати,— сказав Том.— Просто тут укладуся.

Він згорнув піджак і підклав собі під голову.

М'юлі розсунув сушняк і заліз до печери.

— А я — тут,— озвався він.— Тут ніхто до мене не дістанеться.

Джим Кейсі сів на піску за спиною в Джоуда.

— Поспи,— сказав Джоуд.— Завтра, як розвидниться, до дядька Джона підемо.

— Я не спатиму,— відповів Кейсі.— Забагато заморок у голові.

Він підтягнув ноги до підборіддя та обхопив їх руками. Відкинув голову й задивився на яскраві зорі. Джоуд позіхнув і закинув руки за голову. Чоловіки мовчали, і поступово знову почалася життєва метушня землі, нірок, чагарників: забігали ховрахи, кролики підкралися до городини, миші пересипали грудки, а крилаті хижакі безшумно полювали над головами.

РОЗДІЛ 7

У містах, на окраїнах, на полях, на пустищах — паркінги старих автомобілів, металобрухт на подвір'ях, у гаражах з миготливими вивісками — і старі автівки, і придатні. Дешеві гарні машини, з трьома причепами. «Форд» 27-го року, чистий. Перевірені машини, якість гарантовано. Безкоштовне радіо. До автомобіля сто галонів пального безкоштовно. Заходь і дивись. Старі авто. Жодних додаткових витрат.

У приміщенні вистачає місця для столу, стільця і синьої конторської книги. Стос угод, розпатланих у кутках, а поряд — прихоплені скріпкою акуратні чисті контракти. Ручка — треба стежити, щоб чорнила в ній було досить для роботи. Угоду не уклали лише тому, що ручка не писала.

Оті сучі діти нічого не куплять. Лише по подвір'ях вештаються. Вони просто роззявляки. Роззявляться та витріщаються всякчас. Машин купувати не хочуть, лише твій час марнують. Начхати їм на твій час. Отам парочка — ні, ота, з дітлахами. Посадиш їх у машину. Починаєш з двохсот, але потім знижуєш ціну. Скидаються на таких, що сто двадцять п'ять відстебнуть. Хай поїздять. Хай випробують отой драндулет. Притисни їх! Вони крадуть твій час.

Власники з закасаними рукавами. Продавці — чистенькі, безжальні, погляд маленьких оченят промацує слабкі місця клієнтів.

Дивися за обличчям отієї жінки. Якщо їй заманеться, старого її ми вламаємо. Почни з отого «кадилака». Потім обробляй їх, показуючи «б'юік» 26-го року. Як розпочнеш з «б'юіка», вони «форд» вимагатимуть. Закасуй рукави — і за роботу. Вічно так не буде. Покажи їм отой «неш», а я поки що підкачаю «додж» 25-го. Коли буде готовий, покличу.

Вам потрібен транспорт, так? Небесних кренделів вам не тре'? Так, обшивка протерлась. Але ж колеса крутяться не від обшивки.

Автомобілі вишикувалися в ряд — капоти вперед, іржаві капоти, спущені шини. Припарковані близько один до одного. Хочете, аби я встав, щоб ви зробили вибір? Звісно, не проблема. Зараз підкочу.

Нехай почуваються зобов'язаними. Нехай забирають твій час. Не дай їм забути, що вони крадуть твій час. Люди ж бо чемні переважно. Їм незручно інших примушувати. А ти примусь їх чинити тобі незручності, а потім притисни до стінки.

Ряди машин вишикувалися — моделі «Т», високі й шмаркати, колеса риплять, гальма зношені. «Б'юіки», «неші», «де сото».

Так, сер, «додж» 22-го року. Чортівськи лепська машина, найкраща з усіх, які були. Вічна. Низька компресія. З високою компресією швидше їздить, але метал швидше зношується. «Плімути», «рокнеси», «стари».

Господи, а звідки цей «апперсон» узявся — з ковчега? І «чалмерс», і «чандлер», а їх уже вічність не випускають. Ми драндулетів не продаємо. Чорт забирай, мені ж треба кудись його подіти. Дорожче не візьму, ніж двадцять п'ять-тридцять доларів. Продати можна за п'ятдесят, сімдесят п'ять. Це хороший прибуток. Ісусе Христе, чи багато заробиш на новій машині? Побільше б драндулетів. Їх можу спустити швидше, ніж отримаю. Не більше як за двісті п'ятдесят. Джиме, затримай отого старого дундука. Своєї дупи від паркінгу не відрізняй. Спробуй втюхати йому «апперсон». А де «апперсон»? Продано? Якщо таких не добудемо, то й продати нічого.

Прапорці — червоні й білі, білі й сині — майорять над тротуаром. «Старі автомобілі». «Хороші старі автомобілі».

Сьогодні питання дня — угода. Не продавайте ні в якому разі. Люди на це ведуться. Якщо продамо за такою ціною, то ні цента не заробимо. Скажіть, що вже продали. Виймай акумулятор, перш ніж оддати машину. Пішли вони всі до дідька. Господи Ісусе, чого вони хочуть за ламаний шеляг? Ану закасуй рукави і вперед! Це недовго буде. Якби в мене було до біса таких драндулетів, за півроку прикрив би крамничку й на пенсію пішов.

Слухай, Джиме, чув я, що в цього «шевроле» ззаду гуде, наче там битих пляшок насипано. Кинь туди тирси пару чверток. І в коробку швидкостей теж. Нам тре' це витиснути, як лимон, за тридцять п'ять доларів. Мене на ньому обставили. Я дав десять, потім він дав мені його за п'ятнадцять, а потім цей сучий син сховав усі інструменти. Господи Всемогутній! Ще б штук п'ятсот таких драндулетів! Це ж довго так не буде. Що, їм не подобаються шини? Скажи, вони проїдуть десять тисяч миль, і скинь півтора долара.

Купи іржавого металобрухту проти паркана, далі купи мотлоху, чорного від мастила, деталі моторів — усе валяється на землі, і крізь циліндри проростає трава. Гальмівні тяги, вихлопні труби звалені, як зміїне кубло. Мастило, бензин.

Поглянь, чи є тут ціла запальна свічка — щоб не тріснула? Христе мій, якби ж то в мене було півсотні причепів, і щоб не більш ніж сто коштували, тоді можна було б злупити грошків. Якого біса він розводиться? Наше діло продати, а не штовхати машину додому, ще чого. Ну так. Хай сам штовхає. Тре' це в місячнику тиснути, от кумедія буде. Ти не думаєш, що цей поведеться? Ну, тоді жени його втришия. Не так у нас багато вільного часу, аби з таким марудитися. Зніми праву передню покришку з «грема». Постав, аби латку не було видно. З другого боку вигляд шикарний. Просто шик.

Аякже! П'ятдесят тисяч миль проїде. Головне — мастило побільше заливати. Бувайте. Хай щастить.

Шукаєте автомобіль? Який вам треба? Знайшли щось для себе? У мене горлянка пересохла. Як ви — хочете випити? Давайте, доки дружина роздивляється «ласаль». А ви не хочете його? Підшипники зношені. Забагато мастила використовує. Отримали «лінкольн» 24-го року. Оце авто. Вічне. Переробіть його на вантажівку.

Спекотне сонце на проіржавілому металі. Нафтові плями на землі. Люди розгублено блукають, обираючи машину.

Витри ноги. Не притуляйся до цієї машини, вона брудна. Як у вас купити авто? Скільки коштує? Стеж за дітьми. Цікаво, а за цю скільки? Спитаймо. За спробу гроші не платять. Ми ж можемо спитати, так? Ні, до сімдесяти п'яти ні шеляга не накину, а то не буде на що дістатися Каліфорнії.

Боже, якби ж добути мені сотню таких драндулетів. Не обходить, їздять вони чи ні.

Шини зношені, покритишки стерті, складені у високі циліндри; камери, червоні та сірі, висять, як сосиски.

Латки для шин? Чистку для радіатора? Іскровий мультиплікатор? Киньте цю пігулку в бак і отримаєте ще десять миль з кожного галона. Просто пофарбуйте його — за п'ятдесят центів, і буде як новенький. Щітки, ремінь вентилятора, прокладки? Може, треба клапан? Ось вам новий клапан. Ну що ви втратите з тим центом!

Усе гаразд, Джо. Ти їх заманюй, і зара' обчистимо. Я їх припру, оброблю або умертвлю. Але щоб це не якісь обідранці були. Мені вигідну угоду подавай.

Будь ласка, пане, сідайте. Для вас тут найкращий вибір. Так, пане! За вісімдесят баксів.

Не можу дати більше ніж п'ятдесят. Мені сказали, тут за п'ятдесят.

П'ятдесят. П'ятдесят? Він здурів. Я сам за неї заплатив сімдесят вісім доларів п'ятдесят центів. Джо! Ти збожеволів, хочеш, аби нас посадили? Доведеться звільнити цього хлопця. Може, зійдемося на шістдесяті? Послухайте, містере, я не

можу весь день присвятити вам. Я людина ділова, а не якийсь шахрай. Є у вас щось для обміну?

Є пара мулів, можу сторгувати.

Мули! Джо, ти чув? Оці-о хочуть заплатити мулами. А вам що, ніхто не казав, що ми живемо в добу машин? З мулів тепер тільки клей варять.

Файні великі мули — п'ять і сім років. Що ж, подивимося десь ще.

«Подивимося десь ще»! Прийшли до нас, таких зайнятих, крадуть у нас час, а тепер хочуть податися кудись ще! Джо, ти знаєш, що злигався зі скнарами?

Я не скнара. Мені треба машину. Ми їдемо до Каліфорнії. Мені треба машину.

Ну, я простак. Джо каже, я теля. Каже, якщо не перестану віддавати останню сорочку, то з голоду здохну. Скажу вам, як зробимо: продамо ваших мулів за п'ять баксів, собакам згодувати.

Ну нащо ж собакам.

Ну добре, може, накину десять чи сім — може. Скажу вам, що зробимо. Візьмемо ваших мулів за двадцять. Підвода теж з ними йде, так? І ви викладете п'ятдесят і будете гасити контракт по десятці щомісяця.

Але ж ви сказали — вісімдесят?

Ви що, не чули про плату за перевіз і про страхування? Це підвищує ціну. Та ви за чотири-п'ять місяців розплатитесь. Розпишіться отут. Ми подбаємо про все до останнього клаптика.

Ну, я не знаю...

Та дивіться. Я з себе останню сорочку ладен оддати, а ви весь час наш крадете. Я міг три угоди укласти, доки з вами теревені правлю. Усе, видихся. Так, розпишіться отут. Правильно, сер. Джо, заправ бак цьому джентльмену. Ми дамо йому бензину.

Ісусе, Джо, що за упертюх! Скільки ми дали за цей драндулет? Тридцять чи тридцять п'ять баксів, так? Отримав я цю

запряжку, і якщо не збуду її за сімдесят п'ять, то я не ділова людина. Та ще п'ятдесят готівкою і вексель на сорок. Та знаю я, що не всі люди чесні, але інколи просто подив бере, скільки мороки з іншими, як у них виходить гасити борг! Один виплатив сотню доларів через два роки після того, як я списав їх у витрати. Ставлю на що хочеш, цей зух виплатить. Христе мій, коли б мені тільки одержати п'ятсот таких драндулетів! За роботу, Джо. Іди обробляй їх, а потім мені передаси. Отримаєш двадцять доларів з цієї угоди. Ти не підведеш.

Прапорці обвисли на нестерпному денному сонці. Сьогоднішня головне — «форд» 29-го року, «пікап», у доброму стані.

Що ти хочеш за п'ятдесят баксів — «зефір»?

Кінське волосся жужмом стирчить з подушок на сидінні, крила замашені та погнуті. Бампери відірвані й висять. Модний «форд» з кольоровими лампочками — на крилі, на радіаторі та з трьома позаду. Фартухи колісної арки, великий важіль перемикання швидкостей. На покришці фарбою намальована гарна дівчина, і підпис «Кора». На запорошених любових скельцях виблискує полуденне сонце.

Христе мій, ніколи вийти перекусити! Джо, пошли хлопчиська по гамбургери.

Уривчасте гудіння старезних моторів.

Он якийсь кролик задивився на «крайслер». Піди розвідай, чи є у нього в джинсах монети. З-поміж фермерів бувають такі темні конячки. Заманюй таких до мене, Джо. Ти не підведеш.

Звісно, машину в нас купили. Гарантія? Ми гарантували, що це автомобіль. Але мамку до нього приставляти не гарантували. Та слухайте, ви... ви у нас купили машину, а тепер верещите. Мені начхати, що не будете платити. Нема у нас вашого папірця. Ми передали його у фінансову компанію. Вони отримувати платежі будуть, а не ми. Ми ніяких паперів не тримаємо. Що? Ну, зараз вам непереливки буде, поліцію покличу. Ні, покришок ми не підмінили. Жени його звідси,

Джо. Купив машину, а тепер комизиться. Як ти гадаєш, що буде, якщо я куплю шматок м'яса, з'їм половину, а решту спробую повернути? У нас тут бізнес, а не благодійний фонд. Як це тобі, Джо? Сказав — туди поглянь! У нього лосиний зуб! Збігай туди. Хай подивиться «понтіак» 36-го року. Еге.

Квадратні носи, круглі носи, іржаві носи, носи-лопати, обтічні, криві лінії і пласкі допотопні коробки — ще до винайдення електрики. Сьогодні на порядку денному Вигідна Угода. Старі почвари з м'якою обшивкою — можна легко переробити на вантажівку. Двоколісні причіпні вагончики — іржаві осі тьмяно поблискують на спекотному денному сонці. «Старі автомобілі». «Хороші старі автомобілі». Чисті, добре їздять. Мастило не тече.

Боже, ти тільки поглянь на неї! Хтось добре доглядав машину.

«Кадилаки», «ласалі», «б'юїки», «плімути», «пакарди», «шевроле», «форди», «понтіаки». Ряд у ряд, фари променяються на полуденному сонці. Хороші Старі Автомобілі.

Заманюй їх, Джо. Ісусе, якби в мене була тисяча таких драндулетів — я би прилаштував їх усі! Розігрій клієнта, а далі я довершу.

Їдете до Каліфорнії? Оця якраз те, що вам треба. Має підтоптаний вигляд, але тисячі й тисячі миль подолає.

Вишикувалися рядами. Хороші Старі Автомобілі. Вигідна покупка. Чисті, добре їздять.

РОЗДІЛ 8

Небо посіріло між зорями, місяць-скибочка був блідий і тонкий. Том Джоуд і проповідник швидко йшли по дорозі, поораній слідами коліс і побитій гусеницями в бавовняному полі. Тільки небо показувало, що наближається світання, — на заході воно зливалося з обрієм, а на сході позначалося смугою. Двоє подорожніх ішли мовчки, вдихаючи пил, збурений їхніми кроками.

— Сподіваюся, ти правильно ведеш, — сказав Джим Кейсі. — А то, боюся, розвидниться — і вийде, що ми забрели чортзна-куди.

Бавовняні поля оживали завдяки мешканцям: було чути, як ранкові птахи б'ють крилами, шукаючи поживу, як потривожені кролики перебігають між грудками землі. Приглушене пилом гупання чоловічих ніг, порипування розмелених грудок землі під чобітьми втручалися в таємний шерех світанку.

— Та я з заплющеними очима дійду куди слід, — сказав Том. — Головне — про дорогу не думати. Просто забути про неї — і приведе куди трє. Чорт забирай, я ж народився тут. Бігав у цих місцях, коли ще хлоп'ям був. Онде бачиш дерево — ось воно. Татко на ньому дохлого койота повісив, той висів, доки весь не обліз і не протухнув, потім звалився. Увесь висох, як тріска. Ісусе, надіюся, мамка приготує щось, а то в мене з голоду аж живіт затягся.

— У мене теж,— відповів Кейсі.— Хочеш тютюну пожувати? Так роблю, якщо надто зголоднію. Ні, було б краще не виходити в таку ранню рань. Було б краще вдосвіта виходити.— Він замовк і відкусив плитку тютюну.— Так файно спалося.

— Та цей причинний М'юлі мене підняв,— сказав Том.— Просто розштурхав. Розбудив і каже: «Бувай, Томе. Я пішов. Піду звідси». І ще сказав: «Краще теж ідіть, щоб, як розвидниться, вас тут не було». Щось він лякливим став, як ховрашок. Наче індіанці нападають. Мабуть, схибнувся?

— Ну, не знаю. Ти ж бачив, як учора машина на наше багаття приїхала? Бачив розвалену хату. Усе це означає: коїться тут щось недобре. Авжеж, М'юлі схибнувся, що є те є. Якщо отак-о повзати й ховатись, як койот, то хоч-не-хоч очманієш. Він ще вб'є когось, і його псами зацькують. Наперед бачу. Дедалі більше навіснітиме, геть вар'ятом стане. Так, кажеш, з нами не пішов?

— Ні,— відповів Джоуд.— Кажу тобі: він тепер людей боїться. Навіть дивно, як ще до нас наблизився. Ще засвіта будемо в дядька Джона.

Вони йшли мовчки якийсь час, і спізнілі пугачі пролітали над мандрівцями до гонт повіток, до своїх дупел у цистернах, де ховалися від денного світла. Небо на сході ще більше проясніло, і можна було розрізнити кущі бавовнику та посірілу землю.

— Щоб я сказився,— продовжив Джоуд,— якщо второпаю, як ото вони розмістилися в дядька Джона. У нього лиш одна кімнатка з кухонькою та повітка тісна. Певен, там зара'натовп.

Проповідник мовив:

— Не пригадаю, аби в нього челядь була. Здається, він нежонатий, так? Не дуже його пам'ятаю.

— Сам-один як палець,— відповів Джоуд.— Навіжений сучий син, як М'юлі, тільки ще гірший. Скрізь його бачили: то в Шоуні надудлиться, то до вдови за двадцять миль

приклеїться, то раптом у себе на ділянці робить з ліхтарем. Вар'ят. Гадали, довго не проживе. Самотні довго не живуть. Але дядько Джон старший, ніж татко. Щороку лютішає. Завзятий, ще гоноровіший, ніж дідо.

— Диви, світає, — сказав проповідник. — Як срібло. А що, у Джона ніколи родаків не було?

— Ну, були, але зара' скажу вам, до чого це все призвело. Нам татко розповідав. У дядька Джона була молода дружина. Чотири місяці як побралися. Стала вона при надії. У неї в нутрощах щось заболіло, і просить вона Джона: «Сходив би ти по лікаря». Ну, а Джон ні за холодну воду не береться, одвіча: «Та в тебе просто черевина болить. Ти переїла. Прийми дозу знеболювального. Переїла, а тепер скаржишся. Просто черевина болить». А опівдні вона марити почала, і десь о четвертій уже на Божій дорозі.

— А що з нею було? — спитав Кейсі. — Отруїлася, з'їла щось не те?

— Ні, щось у неї всередині луснуло. Ап... апендик чи щось таке. Ну, а дядько Джон був узагалі-то добрий на вдачу і страшенно побивався. Вважав, що це його гріх. Довго ні з ким не розмовляв. Просто тиняється туди-сюди, нікого не бачить і все молиться. Два роки минуло, а він усе не стає таким, як раніш. Просто здурів. Самий клопіт од нього. От заведуться, скажімо, у нас, малих, глисти, а дядько Джон одразу лікаря тягне. Нарешті татко сказав, щоб перестав. Бо в малих завше глисти. А дядько Джон гадав, що сам винен, дружині життя вкоротив. Дивак. Повсякчас покутував — то дітям лахи занесе, то в когось на ганку мішок з борошном залишить. Усе до нитки віддавав, що заробляв, але щасливим так і не став. А іноді самотою ночами блукав. Хоча він добрий фермер. Землю добре догляда.

— Нещасний старий, — сказав проповідник. — Нещасний старий одинак. А до церкви він часто ходив, як дружина померла?

— Ні, не ходив. Навіть не хотів бути там, де люди. Хотів бути сам. Та я ще не бачив дитинчати, яке не було б од нього в захваті. Бувало, вночі до нас прийде, а ми в ліжках жуйки знаходимо — і знаємо, що це дядько Джон був. Шанували, як Ісуса Христа Всемогутнього.

Проповідник прямував по дорозі мовчки, опустивши голову. Він нічого не відповів. І в промінні світання його чолюніби сяяло, а руки, якими Кейсі розмахував, то потрапляли на світло, то зникали.

Том теж мовчав, начебто сказав надто інтимну річ і соромився того. Він пришвидшив ходу, і проповідник зробив так само. Спереду було видно дорогу в сірій сутіні. З грядок бавовнику на стежину, повільно звиваючись, виповзла змія. Том зупинився, придивляючись до неї.

— Такі на ховрашків полюють,— сказав він.— Хай повзе.

Вони обійшли змію й попрямували далі. На сході небо трохи пояскравіло, і майже одразу над землею розлилося самотне світання. Кущі бавовнику зазеленіли, і земля стала сіро-брунатною. Чоловічі лиця втратили свій сіруватий відтінок. Джоудове обличчя темніло на сонці.

— Гарна пора,— стиха промовив Джоуд.— Коли я хлопчиком був, то вставав о цій порі й сам блукав. Що це там попереду?

На дорозі зібралось товариство псів на честь суки. П'ятеро самців — мішані породи, суміші з вівчаркою, з колі та з іншими, чю породу годі визначити через свободу звичаїв,— залицялися. Кожен пес шанобливо наближався, принохувався, а потім на негнучких лапах прямував до кущів бавовнику, зрошував їх і знову статечно повертався. Джоуд і проповідник зупинилися подивитися на них, і Джоуд раптом весело розсміявся.

— Боже мій! — промовив він.— Боже мій!

Тепер усі собаки скупчилися, шерсть у них на загривках наїжачилась, і кожен пес заціпенів та гарчав, вичікуючи, коли хтось почне гризтисся. Аж ось один пес заліз на суку, і, коли це

сталось, усі розступилися та з цікавістю спостерігали, висолопивши язики, з яких крапала слина. Чоловіки пішли далі.

— Боже мій! — сказав Джоуд. — По-моєму, той пере-
можець — наш Вогник. А я гадав, він уже здох. До мене,
Вогнику! — він знову зареготав. — Так, чорт забирай, я б
теж у таку хвилю не почув. Пригадав випадок один з Віллі
Філі, коли той ще молодиком був. Віллі сором'язливий був,
страшенно сором'язливий. Ну, одного разу сказали йому
гонити телицю до бика у Грейвзів. Там нікого не було, крім
Ілсі, а Ілсі соромлива не була. А Віллі так зашарівся, що й го-
ворити не міг. Ілсі каже: «Знаю, нащо ти прийшов, бик там,
у сараї». Ну, відвели вони туди телицю, самі сіли на паркан,
дивляться. Вілла така кортячка взяла, що всидіти не може.
А Ілсі дивиться й питає — наче сама не зна: «Що таке, Віл-
лі?» А той аж крутиться. І відповідає: «Боже мій, Господи,
якби ж то мені отак!» А Ілсі каже: «Чом би й ні, Віллі?
Це ж твоя теличка».

Проповідник неголосно засміявся.

— Знаєш,— сказав він,— а це добре, що я більше не про-
повідник. Ніхто не міг при мені такі казочки розповідати,
а якби й розповідали, я б не міг сміятися. Та й лаятися не
мав би права. А зараз лаюсь як хочу, коли хочу, а це добре —
лаятися по-чорному, коли хочеться.

На сході спалахнуло сяйво, а на землі різко защебетали
пташки.

— Гляньте! — сказав Джоуд. — Отам, прямо попереду.
Це ж дядька Джона бак. Не бачу, чи там вітряк, але ось цис-
терна. Бачите цяточку? — Він прискорив ходу. — Цікаво, чи
всі вдома?

Над пагорбом було видно цистерну. Джоуд, поспішаючи,
здіймав куряву до пояса.

— Цікаво, чи є там мама?

Тепер вони побачили всю цистерну, і хатинку — схожу
на маленький квадратний ящик, нефарбований, облупле-
ний, і повітку з обвислим дашком, яка притулилася до хатки.

З бляшаної труби курився димок. Надворі було звалено сміття, купу меблів, лопаті та мотор вітряка, ліжка, стільці, столи.

— Боже праведний, та вони виїжджають! — сказав Джоуд.

Надворі стояла вантажівка з високими бортами, але якась дивна: перед як у легковика, але зі зрізаним верхом, і подоба кузова, як у вантажівки. Коли чоловіки наблизилися, то почули грюкіт, а коли сонячний обідок сліпучо спалахнув на обрії та впав на вантажівку, подорожні помітили чоловіка, чий блискучий молоток мірно змахував угору-вниз. На віконцях будинку сяйнуло сонце. Обшарпані стіни посвітлішали. Дві руді курки палахкотіли у світанковому промінні.

— Цить,— промовив Том.— Підкрадімося стиха.

І він рушив так швидко, що курява здійнялася йому по пояс. Том наблизився до межі бавовняного поля. Тепер вони були у дворі, де зблискувала збита тверда земля і лише подекуди пробивалися травинки. Джоуд уповільнив кроки, наче боявся йти далі. Проповідник, дивлячись на нього, так само вповільнив ходу. Том боязко вирушив назустріч вантажівці. Це був шестициліндровий легковий «гудзон», верх у нього розкрояли надвоє зубилом. У коробі стояв старий Том Джоуд і прибивав плашки по боках. Його сивобороде обличчя нахилилося над роботою, а за рота стирчали цвяхи. Старий наставив цвях і з грюкотом забив його молотком у дошку. З хати почулося, як на плиту впустили кришку, і долинув дитячий плач. Джоуд підповз до машини й притулився до неї. Його батько дивився і не бачив сина. Потім наставив ще один цвях і забив його в дошку. Згряя голубів випурхнула з цистерни, облетіла навкруги хати й знову поважно всілася на край, аби оглядати двір; голуби були сиві, білі й сизі з райдужними крильцями.

Джоуд узявся за нижню планку борта. Він дивився на старого посивілого чоловіка на вантажівці. Облизав язиком товсті губи і стиха промовив:

— Тагу...

— Що вам? — пробурмотів старий Том, не виймаючи цвяхів з рота. На чоловікові були чорний замашений фетровий капелюх і блакитна сорочка, а поверх неї жилет без гудзиків; джинси були підперезані шкіряним паском з великою квадратною латунною пряжкою, шкіра зношена, аж лисніла; черевики потріскалися, підошви розбухли й зносилися від чалапкання в по сльоті. Рукави сорочки туго обтягували руки, обмальовуючи могутні м'язи. Живіт був підтягнутий, стегна худі, а ноги короткі, витривалі та сильні. Обличчя, облямоване найжаченою просивою щетиною, було стягнуте до вольового підборіддя, а саме випнуте підборіддя ще не встигло так посивіти й тому видавалося ще більш тяжким і рішучим. Вуста Томове обличчя було вилицювате, з напнутою шкірою — брунатною, як пінкова люлька, — а від куточків примружених очей розбігалися зморшки. Очі були темно-карі, як кавова гуща, і старий Том витягував ший, щоб ліпше щось роздивитися, бо в раніше гострих чорних очах з'явилася темна вода. Вуста, з яких стирчали довгі цвяхи, були тонкі й червоні.

Він заніс руку з молотком, щоб забити цвях, і поглянув через борт на Тома, поглянув — і не доніс руки. І тоді підборіддя випнулось, очі вп'ялися Томові в обличчя, а потім мозок старого поступово усвідомив побачене. Молоток повільно опустився, і старий лівою рукою вийняв цвяхи з рота. І подивовано мовив, наче собі не вірячи:

— Томмі, — і знову, наче доносячи собі цю річ, — Томмі вернувся.

Його рот знову розтулився, а в очах промайнув острах.

— Томмі, — поволі промовив старий, — ти не втік? Тобі не тре' ховатися?

Він напружено чекав відповіді.

— Не, — відповів Том. — Достроково випустили. Дав підписку. Я вільний. Документи зі мною.

Він схопився за нижню планку борта й подивився вгору.

Старий Том повільно поклав молоток долу і сунув цвяхи в кишеню. Перекинув ногу через борт і перестрибнув на

землю, але, опинившись поряд із сином, здавався збентеженим і приголомшеним.

— Томмі,— сказав він,— ми їдемо до Каліфорнії. Але ми збиралися тобі написати, переказати.— Не вірячи собі, він додав: — Але ти повернувся. І можеш їхати з нами. Можеш! — У хаті грюкнула кавникова накривка. Старий Том озирнувся через плече.

— От їх здивуємо,— сказав він, і очі в нього збуджено засяяли.— У твоєї мами було лихе передчуття, ніби ніколи тебе не побачить. І очі стали такі тихі, наче в хаті небіжчик. І до Каліфорнії не хоче їхати, боїться, що ніколи тебе не побачить.— У хаті знову грюкнула кришка на плиті.— От їх здивуємо,— повторив старий Том.— Гайда. Зайдемо, ніби ти завше тут був. Поглянемо, що мама скаже.

Нарешті він торкнувся синового плеча, але зробив це з острахом і миттю одсмикнув руку. Старий глипнув на Джима Кейсі.

— Пам'ятаєте проповідника, тату? — спитав Том.— Він прийшов разом зі мною.

— Теж у в'язниці був?

— Ні, ми зустрілися по дорозі. Його давно тут не було.

Батько і проповідник серйозно потиснули один одному руки.

— Радий вітати вас тут, сер.

Кейсі відповів:

— Радий завітати сюди. Це варто — побачити, як ваша плоть і кров повертається додому. Це варто побачити.

— Додому? — перепитав батько.

— До рідні,— швидко виправився Кейсі.— Ми зупинялися на колишньому обійсті тої ночі.

Підборіддя старого випнулось, і батько на мить опустив очі на дорогу. Потім озирнувся на Тома.

— Як нам робити? — схвильовано спитав він.— Ну, заїдемо, скажемо, тут двійко хлопців хочуть поснідати, чи як

ліпше? Аби ти зайшов і став так, щоб вона тебе не вздріла?
Ну то як?

Його обличчя так і сяяло від захвату.

— Та ще налякаємо,— сказав Том.— Не хочу лякати.

Дві струнки вівчарки забігли благодушно, але вловили запах чужинців і обережно позадкували, видющі, пильні, їхні хвости повільно й боязко виляли в повітрі, але очі та вуха були напоготові зустріти небезпеку. Один з псів, витягнувши ший, ступив уперед, готовий кинутись, але потроху наблизився до подорожніх і тицьнувся їм носом у ноги. Потім одступив і дивився на батька — чи дасть той якийсь знак. Другий виявився більшим боягузом. Він став шукати щось, що могло б з честю відвернути його увагу,— і таким предметом стала руда курка, яка дрібцювала поряд, і собака кинувся на неї. Зачувся крик скривдженої квочки, полетіло руде пір'я, і птаха дременула навтьоки, підхльоскуючи себе коротенькими крильцями. Пес гордо подивився на чоловіків і розтягнувся в пилюці, задоволено постукуючи хвостом по землі.

— Ну ж бо,— сказав батько,— ходімо. Хай вона на тебе подивиться. А я подивлюся на її обличчя, коли вона тебе уздрить. Давай. Зара' вона покличе снідати. Я вже чув, як вона плеснула солону свинину на пательню.

Він повів подорожніх по запилюженій землі. У будинку не було ґанку, ступиш крок — одразу двері; у холодку біля дверей лежала колода, матова і м'яка від постійного рубання. Висока дерев'яна обшивка будинку кришилась, а де пил — там деревина була м'якша. У повітрі стояв запах паленої верби, і коли троє чоловіків наблизилися до дверей, повіяло смажиною, і пахощами товстих перепічок, і різким ароматом кави, що клекотіла в кавнику. Батько ступив у двері та стояв, загуляючи проріз широким коротким тілом.

— Ма',— заговорив він,— тут двоє подорожніх зайшли й питають, чи не могли б ми дати їм перехопити шматок.

Том почув материн голос, яким його пам'ятав,— тихий, протяжний, доброзичливий і скромний:

— Хай заходять,— озвалася вона.— Їжі досить. Скажи, щоб руки помили. Хліби я вийняла. Зараз лише м'ясо перевертаю.

І від груби почулося сичання олії.

Батько зайшов до хати, причинивши по собі двері, й Том поглянув на матір. Вона знімала з пательні скибочки свинини. Духовка була відчинена, і велика сковорідка з пишними підсмаженими перепічками стояла й чекала там. Мати подивилася в двері, але сонце било в очі, й замість Тома вона побачила темну постать, облямовану яскравим світлом.

— Заходьте,— сказала мати.— Пощастило, що я багато вранці напекла хлібів.

Том стояв, дивлячись на матір. Вона була дебела, але не гладка; тіло її обважніло від вагітностей і роботи. Мати була вбрана в обвислу місіонерську сукню* сірої матерії, колись квітчасту, але тепер квіточки поблякли й витерлись, і від візерунків лишилися самі цяточки, світліші, ніж сіре тло. Сукня була матері до кісточок, і міцні босі ноги легко ступали по долівці. Тонке сталевосиве волосся було забране в негустий вузол на потилиці. Дужі, в ластовинні руки були оголені до ліктів, а самі п'ясті — пухкі та ніжні, як у товстенького малого дівчатка. Вона дивилася на залляте сонцем подвір'я. Її обличчя було не м'яке, а радше врівноважене, добре. Карі очі, здавалося, зазнали всіх можливих трагедій і, переживши страждання й біль, піднялися до вершини спокою та надлюдського терпіння. Здається, вона приймала як належне свій статус у родині: її опора,

* В оригіналі — *Mother Hubbard*, тобто «сукня матінки Габбард». Усталений переклад — місіонерська сукня. Такі плаття шили християнські місіонери в Полінезії, Океанії та на інших підвладних територіях. Місіонерські сукні були довгі, з високим горлом, без декольте й дуже широкі — з метою зовсім заховати тіло, на протигагу «безсоромній» тубільній моді. Можливо, вони виконували й функцію порятунку від спеки. На догоду місцевому населенню місіонерські сукні оздоблювалися національними візерунками, квітками й іншими прикрасами, стали кольоровими й дуже прижилися. У вікторіанську добу такий тип убрання став модним.

цитадель, неприступна для жодних сил. І оскільки старий Том або діти могли відчувати біль або страх лише коли це відчувала мати, вона закрила хід у своєму серці. А коли траплялася радість, вони відчували радість завдяки матері, яка могла знаходити втіху навіть там, де її й близько не було. Але краще спокій, ніж радість. Він непорушний. Високий і водночас скромний статус у родині надавав їй гідності та чистої душевної краси. Її цілительські руки набули прохолоди й ласки, а, будучи суддею всього, сама вона стала недоступною і незаплямованою, як богиня. Ніби знала, що не має права похитнутися, бо тоді похитнеться й сім'я, і якщо вона справді колись впаде у розпач, родина розпадеться, сім'ї не стане.

Вона визирнула на сонячне подвір'я й побачила затінену чоловічу постать. Батько, який стояв поруч, увесь тремтів від хвилювання.

— Увійдіть,— крикнув він.— Заходьте, містере.

І Том трохи сором'язливо переступив через поріг.

Вона звела очі від пательні. А потім її рука повільно опустилась і виделка зі стукотом упала на дерев'яну долівку. Її очі широко розплющилися, а зіниці розширилися. Вона важко хапала повітря розтуленим ротом. І заплющила очі.

— Слава Богу,— сказала вона.— Ох, слава Богу!

І раптом її обличчя стало стурбованим.

— Томмі, ти не...? Ти не втік?

— Ні, ма'. Умовно звільнили. У мене документи отут,— він торкнувся грудей.

Вона підійшла до нього, поволі, беззвучно, босими ногами, і її обличчя було повне подиву. Маленькі руки торкнулися його плеча, торкнулися м'язів. А потім її пальці піднялися до його щоки, наче в сліпої, і торкнулись. І радість у неї межувала з горем. Том напнув нижню губу між зубами і прикусив. Її очі здивовано глянули на його покусані вуста, і вона побачила цівочку крові, що цебенить з його зубів і стікає вниз по губі. Тоді вона збагнула, але знов опанувала

себе, і її рука опустилася. Хрипкий подих важко вихоплювався з грудей.

— Отакої! — вигукнула вона. — А ми ледь без тебе не поїхали. І все переймалися, як ти нас знайдеш.

Вона взяла виделку, і розмішала киплячий жир, і витягнула темний покрайний кусень підгорілої свинини. І спритно поставила кавник на край плити.

Старий Том захихотів:

— Що, обдурили тебе, так, жінко? Хотіли обдурити — й обдурили. Просто стала, як забита вівця. Шкода, діда при цьому не було. Наче тобі межі очі хтось заїхав. Дідо б надірвався від реготу, знову б стегно вивихнув — як раніше, коли побачив, як Ел пальнув у дирижабль. Знаєш, Томмі, раз було, дирижабль тут пролітав, величезний — з півмилі, а Ел виймає свою рушницю тридцять-тридцять і як випалить. Дідо кричить: «Не стріляй, Еле, по пташенятах; зажди, доки недорослі полетять,— отоді палитимеш!» — а потім зареготавсь, як божевільний, аж стегно собі вивихнув.

Мати голосно засміялась і зняла купу олив'яних тарілок з полиці. Том запитав:

— А де дідо? Я не бачив цього старого чортяку.

Мати поставила тарілки на кухонний стіл разом з чашками. Довіжливо сказала:

— Ох, з ним бабуня спить у сараї. Уночі так часто встають. Повсякчас через малечу перечіпляються.

Батько втрутився:

— Так, дідо щоночі геть скаженів. Перечепиться об Вілфілда, а той як закричить, а дідо розлютиться, труси намочить, ще більше лютує, а тут усі галас здійсмають, просто все сторчака стає.— Він посміювався, переповідаючи це.— Ой, у нас тут весело було. Раз уночі, як усі розкричалися, так клясти почали на всі заставки, а Ел, твій брат, такий зухвалець, от і бовкнув: «Чому б вам, діду, від нас у пірати не податися?» Ну, дідо озвірів, побіг по обріз. Ел тоді в полі заховався на нічліг. Ну, а тепер бабуся з дідом сплять у сараї.

— Тепер вони можуть уставати й виходити коли закор-
тити,— сказала мати.— Чоловіче, скажи їм, що Томмі повер-
нувся. Завсігди діда любив.

— Ага,— відповів батько.— Хтів зробити, але чо'сь не
догадався.

Він вийшов за двері й рушив з двору, помахуючи руками.

Том довго дивився йому вслід, а потім його увагу відволік
ненячин голос. Мати розливала каву, не дивлячись на нього.

— Томмі,— сказала вона нерішуче, несміливо.

— Що? — Його нерішучість відтінила її незрозуміле
сум'яття.

Вони обоє знали, що другий ніяковіє, і ще більше ніяко-
віли від цього.

— Томмі, я повинна запитатися в тебе — ти не знавіснів?

— Знавівснів, ма'?

— Ти не озлобився? Не став ненависником? Тебе не дове-
ли в тюрмі до того, що ти всіх ненавидиш, нікого не зносиш?

Він скося позирнув на неї, вивчаючи, і очі його немов пи-
тали, звідки вона може знати такі речі.

— Не-є-а,— відповів він.— Хіба деякий час тільки було.
Але я не такий гординя, як інші. З мене все як з гуски вода.
А що таке, ма'?

Тепер вона дивилася на нього, роззявивши рота, наче для
того, щоб краще чути, а очі її пильно вдивлялися, щоб знати
краще. Мати шукала відповідь, яка завжди затаєна. І збенте-
жено заговорила:

— Я знала Красунчика Боя Флойда. Знала його матір.
Вони хороші люди. Він був чортеням, звісно, як і кожен по-
рядний хлопчик має бути.— Вона помовчала, а потім слова
полилися потоком.— Я не знаю, чи з усіма так буває, але
знаю, що буває. Він щось трохи накоїв, набешкетував, його
зловили й набили, то він озлобився, потім знову щось нако-
їв, уже розлючений, і його знову набили. А невдовзі він зо-
всім не при собі став. У нього стріляли, як у лиса-шкідника,
він відстрілювався, а потім цькували його, як койота, а він

вишкірюється — достеменний сіроманець. Геть не при умі став. Він перестав бути хлопчиком, перестав бути дорослим, був просто ходячий шматок плоті — безглуздий. Але ті, хто його знав, не кривдили. На тих він не злився. Нарешті зацькували його псами — на смерть. І хай там у газеті писали, що він лиходій, — але ось так насправді все було. — Вона замовкла, облизнула пересохлі вуста, і все її обличчя було болючим питанням. — Я повинна знати, Томмі. Чи заподіяли вони тобі стільки лиха? Зробили тебе таким скаженим?

Том щосили стиснув товсті губи. Глянув на свої дужі, міцні руки.

— Ні, — сказав він. — Я не такий. — Зробив паузу, роздивляючись зламани нігті, порепані, як мушлі. — Повсякчас я у в'язниці був тихим, старався, щоб нічого такого не накоїти. Ні, я не такий шалений.

Вона видихнула:

— Слава Богу!

Він швидко зирнув на неї:

— Ма', коли я побачив, що вони зробили з нашою хатою...

Вона підійшла до нього, стала поруч і палко промовила:

— Томмі, не ходи битися з ними сам. Вони полюватимуть на тебе, як на койота. Томмі, я от усе думала, уявляла, міркувала. Кажуть, що таких, як ми, вигнаних, сто тисяч. Якби ми отак усі розлютились, ошаленіли, Томмі, — вони б нікого з нас не зацькували... — вона зупинилася.

Томмі, дивлячись на неї, поволі опустив повіки, але було видно, як очі в нього зблискують навіть крізь вії.

— І багато хто так думає? — запитав він.

— Я не знаю. Вони якісь причмелені. Ходять як уві сні.

У далекому кутку двору почувся рипучий старечий голос: «Славімо Суса Христа! Славімо Суса Христа!»

Том озирнувся й посміхнувся.

— Ну от я й удома, нарешті почув бабцю. Ма', а раніше я тебе ніколи такою не бачив.

Її обличчя спохмурніло, очі стали крижаними.

— А раніш я ніколи не бачила, як мій дім ламають,— сказала вона.— Ніколи не бачила, як мою родину на дорогу просто неба викидають. Ніколи не доводилося продавати все до останньої шмати... а ось і вони.

Вона підійшла до плити й переклала перепічки з великої сковорідки на дві олов'яні тарілки. Потім присмачила борошном густе сало для підливи, і руки в неї побіліли. Зо хвилику Том дивився на неї, а потім пішов до дверей.

Через подвір'я прийшли четверо. Попереду йшов дідо — худий, обірваний, жвавий старигань, який накульгував на звихнуту праву ногу. Він застібав матню, і його пальці не могли намацати гудзика, тому що він застебнув горішній гудзик на другу петлю й тим порушив послідовність. На ньому були пошарпані темні брюки і подерта синя сорочка, розхристана згори донизу, і було видно довгу сіру спідню сорочку, теж незастебнуту. Таке вбрання відкривало груди, порослі білим волоссям. Дідо здався, не застебнувши матні, й заходився защеплювати спідню сорочину, потім кинув і взявся причіпляти брунатні шлейки. Обличчя в нього було худорляве, збуджене, а карі очиці — завзято-люті, як у бешкетливої дитини. Обличчя сварке, вередливе, по-дитячому пустотливе. Він вередував і сперечався, розповідав масні історії. Такий самий розпусний, як завжди. Злий, жорстокий, непосидючий, як дитина, і такий самий веселун. Він забагато випивав, коли міг, забагато з'їдав, коли давали, і забагато базикав.

За дідом шкандибала бабця, яка вижила тільки тому, що була злою, як її чоловік. Вона хвицалась як релігійна фанатичка, була не менш розпусною й дикою, ніж дідо. Одного разу після молитовних зборів, коли вона почала говорити різними мовами, то вистрелила у свого чоловіка з обох стволів дробовика і розірвала йому одну з сідниць майже наскрізь. Після цього дідо захоплювався нею й більше не пробував мучити, хоча раніше катував, як діти жуків. Поки що вона йшла,

підкасавши місіонерську сукню до колін, і пронизливо бекала страшний бойовий клич: «Славимо Суса Христа».

Бабця й дідо рухалися наввипередки двором. Вони сперечалися з будь-якого приводу й любили це.

Позаду них, рухаючись повільно і рівномірно, але не відстаючи, ішли батько і Ной — Ной-первісток, високий і дивний. Було цікаво дивитися на його обличчя — спокійне і ніби здивоване. Він ніколи за все життя не злився. На розлючених людей поглядав з подивом, подивом і відчуттям незручності, як нормальний на божевільних. Рухи в Ноя були розмірені, говорив він зрідка, тож ті, хто не знав цього чоловіка, вважали його за дурника. Він був не дурний, але дивак. У нього не було ні гордості, ні потягу до жінок. Працював і спав у раз назавжди усталеному ритмі, й це Ноя задовольняло. Він любив своїх кривних, але ніколи не виявляв цього. Дивлячись на нього, важко було сказати, що саме тут не так, але Ной справляв дивне враження, начебто щось у цьому чоловікові деформоване: голова, тулуб, ноги, а може, мозок. Батько знав, чому Ной такий дивний, але соромився про це казати й тому ніколи не згадував. Тої ночі, як народжувався Ной, батько так налякався мук породілі, котра кричала до нестями, що мало не збожеволів. Власними сильними руками він витяг немовля і прийняв його. Повитуха, яка спізналася, побачила, що голівка маляти деформована, шия витягнута, тільце перекручене, — і власноруч зліпила голівку, сама сформувала тільце дитинчаті. Батько не забув цього випадку і соромився говорити про нього. І він був м'якший з Ноем, ніж з іншими. Дивлячись на Ноеве широке обличчя, занадто широко розставлені очі й видовжені слабкі щелепи, батько згадував покручений, спотворений череп малюка. Ной міг упоратися з будь-якою роботою, яку йому загадували, умів читати й писати, лічити й узагалі все виконувати, але, здається, це не тішило його; він не дбав і працював мляво, наче не був зацікавлений у власній праці й робив на інших. Він жив у якомусь своєму дивному зачаєному світі, й це читалося

в безтурботних Ноевих очах. Був чужий у цьому світі, але почуття самотності не знав.

Усі вчотирьох перейшли двір, і дідो заволав:

— Де він? Та де ж він, чорт забирай?

І його пальці знову почали намацувати гудзики на штанях, а потім, забувшись, потягнулися до кишені. І тоді він побачив Тома, який стояв у дверях. Дідо зупинився, й інші зупинилися. Його очиці люто заряхтіли.

— Ось, погляньте! — промовив він. — Кримінальник. Зроду в нашому роду Джоудів ніхто в буцегарні не сидів. — Його думка знову перемкнулася. — Яке вони мали право його саджати! Він просто зробив те, що і я зробив би! Сучі діти, ось вони хто! — Його думки знову перемкнулися. — Тернбулл, сунс смердючий, похвалявся: застрелю його, мовляв, не стерплю. «Я» та «я», каже, кров така в мені. А я йому так і переказав: «Не руш Джоудів. Мо', у нас кров ще чистіша, ніж у тебе». І ще сказав: «Спробуй-но з ружжом сунутися — я тобі з нього просто у дупу випаляю». Так і сказав. Налякав до корчів.

Бабця, не слухаючи слів, пробекала своє:

— Славимо Суса Христа!

Дідо підійшов до дверей, стукнув Тома в груди, і очі старого заблищали від гордощів:

— Ну, як ти, Томмі?

— О'кей, — відповів Том. — А ви як ся маєте?

— Та жеребець що тре', — відповів дідо. Його думки знову перестрибнули. — Я так і кажу: «Джоуда в буцегарні не втримати!» Так тоді й сказав: «Прийде Томмі, повернеться — через мури перескочить!» Ось ти й дременує. Посунься, я їсти хочу.

Переповнений спогадами, він сів і підсунув собі таріль зі свининою, дві великі перепічки, які щедро підсмачив підливою, та заходився їсти. Доки всі всідалися, дідо говорив з набитим ротом.

Том лагідно всміхався, дивлячись на діда. І сказав:

— Ну хіба не зух?

Дідо не міг озватися ні слівцем, надто вминав їжу, але його люті оченята всміхнулись, і він енергійно закивав.

Бабця гордовито мовила:

— Де ще знайдеш такого джигуна, такого клятого! У пекло на коцюбі в'їде, славімо Суса! Вантажівку водити хоче! — злісно додала вона. — Е ні, не вийде!

Дідо мовчки жував, раптом вдавився, виплюнув недожований шматок перепічки просто на коліна й закашлявся.

Бабця усміхнено дивилася на Тома:

— Замазура, еге? — ущипливо зауважила вона.

Ной стояв на сходинці, де зіткнувся з Томом, і широко розставлені братові очі дивилися наче повз прибулого. Його обличчя мало що виражало.

— Ну як ти, Ною?

— Добре, — відповів Ной. — А ти як?

Це було і все, але почути бодай це було приємно.

Мама зігнула мух з підливи.

— У нас немає стільки місця, щоб сісти, — сказала вона. — Беріть тарілки й сідайте де можете. Надворі або ще десь.

Раптом Том згадав:

— Стривайте! А де проповідник? Щойно ж був тут. Куди він подівся?

Батько відповів:

— Я його бачив, але він пішов.

А бабця пронизливо заверещала:

— Проповідник? З тобою проповідник? Ану веди його сюди. На нас благодать зійде. А він, — вона вказала пальцем на діда, — поспішає — уже їсть. Веди проповідника.

Том вийшов з дому.

— Агов, Джиме! Джиме Кейсі! — крикнув він.

Він вийшов на подвір'я.

— Ох, Кейсі!

Проповідник виліз із-під цистерни, сів на землю, потім устав і рушив у бік будинку. Том запитав:

— Ви що робите, ховаєтеся?

— Та ні. Але нащо чужому сунути носа до сімейних справ.

Просто сидів і думав.

— Ходіть до нас і попоїжте,— запросив Том.— Бабця хоче благодаті.

— Та я ж більше не проповідник,— запротестував Кейсі.

— Та все'дно йдіть. Дайте їй благодаті. Шкоди ж ніякої не наробите, а їй це подобається.

Вони разом пішли на кухню.

— Ласкаво просимо,— спокійно сказала няня.

— Ласкаво просимо,— додав батько.— Призволяйтеся до сніданку.

— Молитву,— наполягала бабця.— Хай спершу прочитає молитву.

Дідо люто задивився на Кейсі, доки не впізнав його.

— А, оцей, проповідник,— промовив старий.— Ох, хлопець він що тре'. Завше мені подобався, як я побачив...— і він так непристойно підморгнув, що бабця вирішила, ніби дідо сказав щось аморальне, і прикрикнула:

— Заткни пельку, ти, грішний старий козел!

Кейсі нервово запустив пальці собі в чуприну.

— Тре' мені вам сказати, я більше не проповідник. Мені тут просто втішно, радий вас бачити, вдячний вам за доброту й гостинність — тому, чом би й ні, скажу молитву як умію. Але більш я не проповідник.

— Прокажуй,— мовила бабця.— І не забудь згадати, що ми до Каліфорнії їдемо.

Проповідник схилив голову, інші теж. Мати склала руки на животі й теж схилила голову. Бабця вклонилася так низько, що її ніс майже торкнувся тареля з перепічками та підливою. Том, який стояв, притулившись до стіни, й тримав тарілку, ледь нахилив голову, а дідо викрутив голову набік так, щоб можна було одним оком весело поглядати на проповідника. У того обличчя було не молитовним, а замисленим, а голос звучав не благально, а роздумливо.

— Я все думав,— промовив він.— Я все думав, блукаючи між пагорбів, як Христос, коли віддалився в пустелю, аби з'ясувати свої турботи й прикромі.

— С-славимо Суса Христа! — озвалася бабця, і проповідник подивовано глянув на неї.

— Здається, Ісуса настільки замучили негаразди і Він не розумів, чого все йде не до ладу, що заплутався, як діяти далі. І вирішив тоді: якого дідька! Що тут доброго — крутишся-крутишся, а сенсу нема. Утомився Він, дуже втомився, і духом підупав. І дійшов висновку: та до дідька все це. І пішов до пустелі.

— А-мінь! — пробекала бабця. Уже стільки років вона так заповнювала паузи. І стільки років їй не доводилося слухати казань та з подивом у них вслухатися.

— Не кажу, що я схожий на Ісуса,— провадив далі проповідник.— Але я втомився, як Він, і заплутався, як Він, і пішов до пустелі, як Він, не взявши з собою ні намету, ні речей. Уночі лежу горілиць та дивлюся на зорі, уранці сиджу — дивлюся на сонце; опівдні сиджу на пагорбі й задивляюся на суху землю; а ввечері спостерігаю, як сонце сіда. Іноді почну молитися, як завше робив. Але не міг збагнути, нащо молю Бога. Там були пагорби, і там був я, і більше нікого. Ми були одним. Оце була свята єдність.

— Алилуя! — озвалася бабця й захиталася взад-вперед, намагаючись увійти в екстаз.

— І став я тоді міркувати, але думки в мене були не такі, як завше, а глибші. Думав про те, що в нас усіх була святість, доки ми були одним цілим, була святість, доки жили ми всі разом. Але як хтось вигриз собі шматок, і втік, і бився за маслак, тут святість наша й щезла, нечестивими ми стали. Отакий і вбив нашу святість. Та коли всі разом працювали, не один на іншого, а всі в одному ярмі,— отоді святість була. Потім я міркував над цим, але що таке святість, досі не знаю.— Він замовк, але інші не піднімали голів, бо були навчені, як собаки, випрямлятися на сигнал «амінь».— Я не можу тепер

молитись, як раніш. Я радію святості сніданку. Радію тому, що є любов. От і все.— Голови були опущені. Проповідник поглянув присутніх.— Так сніданок охолоне,— сказав він, і тут згадав.

— Амінь,— промовив проповідник, і голови всіх піднялися.

— А-мінь,— сказала бабця й почала снідати, важко пережовуючи просотані шматки перепічок старечими беззубими яснами.

Том їв швидко, а батько відкушував великі шматки. Ніхто ні слова не говорив, не було розмови, доки не скінчили сніданку,— лише чулися хрускіт їжі та сьорбання кави. Мати дивилася на проповідника, доки той їв, і в її погляді читалися допитливість, увага, розуміння. Вона дивилася на Кейсі, ніби то не жива людина, а дух, голос із під землі.

Чоловіки поїли та відсунули тарілки, допили каву, а потім устали з-за столу. Батько, проповідник, Ной, дідо і Том — усі підійшли до вантажівки, обходячи скидані меблі, дерев'яні ліжка, вітряк, старий плуг. Вони підійшли до машини й зупинилися біля неї. Чоловіки торкнулися нових бортів із соснових дощок.

Том відчинив капот і почав оглядати великий, замащений мастилом мотор, а батько наблизився до сина.

— Твій брат Ел оглядав її,— сказав старий,— перш ніж ми купили. Каже, все гаразд.

— Та що він зна? Малий ще,— відповів Том.

— Він працював на компанію. Водив вантажівку. Дещо зна. Малий, авжеж. Але знається. Двигун розібрати може.

Том спитав:

— А де Ел зараз?

— Ну,— сказав батько,— він зараз, як козел, по селах скаче. Заганяв себе до смерті. Уже шістнадцять стукнуло, то вважає, що дозрів. Лише про дівчат і про двигуни думає. Удома не ночував з тиждень.

Дідо вовтузився з гудзиками, застібачи синю сорочку під куфайкою. Його пальці торкнулися чогось недоброго, але він не став дошукуватися причини. Пальці старого повзли вниз, прагнучи пізнати хитросплетіння, як застібати брюки.

— Я був гіршим,— радісно промовив дідо.— Набагато гіршим. Таким жевжиком був. От пригадую, пішли до Саллісо на моління, а я молодим був, трохи старшим, ніж Ел. Він просто малий, теля ще. А я старшим був. І там цілий табір зібрався, людей п'ятсот, а теличок-молодичок, щоб їх покрити,— не злічити.

— Та ви ще отакий джигун, діду,— сказав Том.

— Ну, атож, атож. Але не такий уже півник, як раніш. От приїду до Каліфорнії, помаранчів наїмся, рватиму їх, коли заманеться. Чи винограду. Ніколи досхочу винограду не їв. Мені отаке гроно з куца подавай, і чавитиму ягоди, і до рота — хай крапає, хай на підборіддя тече.

Том спитав:

— А де дядько Джон? Де Ружа Шаронська? Де Руті й Вінфілд? Про них ніхто й слівцем не згадав.

Батько відповів:

— Ніхто й не питав. Джон подався до Саллісо, узявся добро всіляке продавати: насоси, інструменти, курчат — те, що ми з ферми захопили. А Руті з Вінфілдом забрав із собою. Ще вдосвіта поїхали.

— Сміх, і як це я їх не перестрів? — сказав Том.

— Ну, ти по шосе йшов, так? А вони бічною стежкою, через Кавлінгтон. А Ружа Шаронська, вона з Конні породичалася, там гніздечко звила. Боже мій! Та ти ж і не знаєш, що Ружа Шаронська побралася з Конні Ріверсом. Ти пам'ятаєш Конні. Хороший хлопець. А Ружі Шаронській уже народжувати через три чи п'ять місяців. Щодня гладшає. Хороша на вроду.

— Ісусе! — мовив Том.— Ружа Шаронська була ж пущіврінком. А тепер у неї самої дитинка буде. Це ж тре' — скільки

трапилося за чотири роки, як мене не було. А коли ви думаєте податися на Захід, тату?

— Ну, треба розпродати наше майно. Гадав — як Ел повернеться, вивантажить усе та й на машині забере. А мо', ми могли б завтра рушити або післязавтра. У нас стільки грошей нема, а кажуть, що до Каліфорнії сливе дві тисячі миль. Чим скоріше ми почнемо, тим певніше, що туди дістанемося. Гроші течуть, як вода. А в тебе є?

— Лише кілька доларів. А звідки ви грошей узяли?

— Ну,— сказав батько,— ми все, що було на обійсті, продали, а потім цілу купу бавовни назбирали, навіть дідо.

— Назбирав,— підтвердив дідо.

— Усе зібрали — і вийшло двісті доларів. Сімдесят п'ять за цю вантажівку віддали, а потім з Елом зняли верх, надвое його розрізали та облаштували авто. Ел збирався полірувати клапани, але був надто заклопотаний, та й зара' десь вештається. Лишилося в нас півтораста доларів. Покришки дуже старі, ця вантажівка далеко не поїде. Ще є пара запчастин. Доведеться, мабуть, по дорозі докупувувати.

Сонце стояло над головами й палило промінням. Тіні від кузова лягали стовпчиками на землю, а від вантажівки пахло гарячим мастилом, цератою і фарбою. Кілька квочок почеберяло з двору й заховалося від сонця в повітці. У хліву свині лежали, важко дихаючи і привалившись до паркана, де ще був якийсь затінок, і верескливо скаржилися дедалі пронизливіше. Обидва пси розтяглися в червонястій пилюці й важко дихали, висолопивши запарошені язики, з яких крапала слина. Батько насунув капелюха на очі й присів навпочіпки. Наче це сприяло роздумам і спостережливості, він сидів отак і критично оглядав Тома, роздивляючись його новий, але вже приношений кашкет, костюм, нові черевики.

— А ти гроші на цю обновку розтринькав? — спитав він.— Замордуєшся в такій одежі.

— Ні, її там дали,— відповів Том.— Коли я виходив, мені видали.

Він зняв кашкет і якийсь час дивився на нього в захваті, потім витер чоло, хвацько насунув картуза набакир, потягнувши за козирок.

Батько зауважив:

— А нівроку тобі черевики видали.

— Еге,— погодився Джоуд.— Нівроку-то нівроку, але не надто вони годяться, аби в спеку швендяти.

Він присів поряд з батьком.

Ной повільно промовив:

— Мо', приладнаймо борти, речі завантажимо. Мо', тоді Ел підійде...

— Я вмю водити машину, якщо тре',— сказав Том.— Я водив у Макалістері.

— Добре,— відповів батько, і його очі стали вдивлятися в дорогу.— Якщо не помиляюся, це якраз малий додому плуганиться, акурат зара',— сказав він.— Просто як ганчірка висотана.

Том і проповідник поглянули на дорогу. І бешкетник Ел, помітивши, що його заскочили, розправив плечі й гордовито попрямував подвір'ям, наче півень. Він зухвало наблизився, ще не впізнаючи Тома; а коли впізнав, то замість хвалькуватості в очах засяяли замилювання й захоплення, а пиху як рукою зняло. Джинси в Ела були вузькі, підкасані на вісім дюймів, щоб було видно черевики з підборами, а пояс — тридюймовий, з мідними бляшками; та все це, навіть червоні нарукавні пов'язки на блакитній сорочці та зухвало заломлений капелюх, не могло зрівняти Ела з братом, який убив людину, і ніхто цього забути не міг. Ел знав, що навіть сам викликає захоплення серед своїх однолітків, тому що його брат убив людину. Він чув, як подейкували в Саллісо: «Це Ел Джоуд. Його брат прибив хлопця лопатою».

І тепер Ел, смиренно наближаючись, побачив, що його брат не чванько, як гадалося. Ел побачив темні похмурі очі й непорушне, спокійне, жорстке, навчене володіти собою ще у в'язниці обличчя, в якому не виказувалося ні опору, ні

плазування перед тюремними наглядачами. Й Ел одразу змінився. Несвідомо він став наслідувати брата, і вродливе обличчя молодшого спохмурніло, а плечі ледь похилилися. Ел навіть не пригадував, яким Том був раніше.

— Здрастуй,— привітався Том.— Ісусе, та ти витягнувся, як бобове стебло! Я б тебе не впізнав.

Ел, тримаючи руку для вітання, якщо Том захоче потиснути її, усміхнувся. Том простягнув йому руку, рука Ела сіпнула назустріч. І між братами виникла симпатія.

— Мені казали, ти добре впораєшся з вантажівкою,— сказав Том.

Й Ел, не бажаючи, щоб брат вважав його хвальком, відповів:

— Ні, я до ладу цього не знаю.

— Вештаєшся ото,— сказав батько.— Геть ні на що не годишся. Ну, тобі треба навантажити речі та продати в Саллісо.

Ел глянув на брата.

— А ти хочеш поїхати? — спитав він якомога недбаліше.

— Не можу,— відповів Том.— Мені тре' тут бути. Ще будемо разом по дорозі.

Ел намагався поставити головне питання, яке його хвилювало:

— Ти... ти втік?.. З тюрми?

— Ні,— відповів Том.— Умовно звільнили достроково.

— А-а...— Ел був трохи розчарований.

РОЗДІЛ 9

У маленьких хатинках орендарі перебирали свої добра — речі своїх батьків, своїх дідів. Ворушили своє майно, готуючись до подорожі на Захід. Чоловіки були безжалісні, тому що минулого не повернути, але жінки знали, що минуле ще не раз нагадає про себе найближчим часом. Чоловіки рушали до комор і льохів.

Ось плуг, ось борона — пам'ятаєш, у війну сіяли гірчицю? Пам'ятаю, приїздив до нас один, заохочував вирощувати каучуковий кущ — як його — гваюлу? Казав, що розбагатіємо. Винеси ці інструменти — отримаємо за них кілька доларів. А заплачено вісімнадцять доларів за рало плюс доставка.

Шори, вози, сівалки, мотики. Принеси їх. Давай сюди. Завантаж у віз. Звезеш до міста. Продай за те, що дадуть. Продай коней і фургон теж. Більш їх не треба.

П'ятдесят центів — замало для хорошого плуга. Сівалка коштувала тридцять вісім доларів. Двох доларів бракує. Не можу ж я тягти це все назад... Ну, бери все і мою злість разом. Бери насос і шори. Бери оброті, хомути, посторонки. Бери червоні скляні підвіси — для начальника, червоні трояндочки скляні. Для мерина купляли. Пам'ятаєш, як він ноги піднімав, коли клусом біг?

Мотлох звалений у дворі. Не можу продати ручний плуг. Металобрухт за п'ятдесят центів. Диски і трактори — ось тепер у ціні.

Ну, беріть усю цю мізерію за п'ять доларів. Ви купуєте не тільки мотлох, ви купуєте життя, яке стало мотлохом. І ще — побачите — ви купуєте злість. Купуєте плуга, який виб'є землю з-під ніг ваших рідних дітей, купуєте зброю і волю, які могли б урятувати вас. П'ять доларів, а не чотири. Не потягну ж я це все назад... добре, беріть за чотири. Але попереджаю: ви купуєте те, що підкосить ваших дітей. А ви цього не побачите. Не зможете побачити. Беріть за чотири. Тепер що там за коней і за фургон? Такі красені-возовики, один в один, однакової масті, як виступають по дорозі, крок у крок. Варто натягнути посторонки — і шенкелі з крижамми напружаться, і коні разом виграють. А вранці, як сонце визирне, аж сяють. Дивляться через огорожу, винохують хазяїна, виглядають його і нашорошують жорсткі вуха, щоб почути, а чуби чорні! Є в мене дівчинка, так вона любить заплітати коням гриви і чубки, червоними бантиками прикрашає. Любить це. А тепер цьому край. Я міг би розказати вам кумедну оповідку про доньку та он про того гнідого. Ото сміялися б ви. Зліва мерину вісім років, тому, що праворуч,— десять, а працюють обоє, наче двійнята. Бачите? Зуби. Усі цілі. Легені глибокі. Ноги рівні, чисті. Скільки? Десять доларів? За обох? І фургон на додачу — о Ісусе Христе! Та я б їх пристрелив і згодував першому-ліпшому псу. Ох, беріть їх! Хутчіш беріть, містере. Ви купуєте з ними й маленьку дівчинку, яка заплітала коням чубки, знімала в себе з кісок червону стрічку, відступала, милувалася, а потім терлася щокою об м'які ніздрі. Ви купуєте роки труду на сонці, ви купуєте невимовне горе. Але знайте, містере. Ви отримуєте премію за цей мотлох і за цих коней — зростатиме вальок злості у вашій хаті, кожну квітку отруїть і принесе плоди. Ми могли б урятувати вас, але ви нас підкосили, і настане день, коли й вас підкосять і ніхто не порятує.

Й орендарі поверталися додому, сховавши руки в кишенях, насунувши капелюхи на очі. Деякі купували пінту пива і прожогом її випивали, щоб одразу відчутти отупіння. Але вони не сміялись і не танцювали. Не співали, не пощипували струни гітар. Вони поверталися до своїх ферм, засунувши руки в кишені й низько опустивши голову, здіймаючи ногами червоний пил.

Мабуть, ми зможемо почати все наново, у новому, багатому краю — у Каліфорнії, де ростуть фрукти. Почнемо все спочатку.

Але ви не можете почати. Життя починає тільки немовля. А ти і я... усе минуло. Що нам спалахи гніву, хоч тисячу разів — не обходить. Ця земля, ця червона земля, укорінена в нас; потопи, пил, посуха — усе це в нас. Ми не можемо почати знову. Злість ми продали лахмітнику — і він отримав її, але вона лишилась і в нас. І те, що хазяї наказали нам забиратися геть, і те, що трактор розбив хату, — це все в нас живе, доки не вмере. А коли поїдемо до Каліфорнії або ще кудись, то, як барабанщики на параді, поведемо за собою свою злість. І буде, що армія розлючених прямуватиме одним шляхом. І всі разом ступатимуть, і смертельний жах запанує від цього.

Орендарі човгали додому в червоній куряві.

Коли все, що можна було продати, продали: пічки, ліжка, стільці та столи, маленькі буфети, відра і бак — ще лишалося повно всього; і жінки сиділи серед цих звалищ, перебираючи їх знов і знов, задивляючись у далечінь, за обрій, у минуле: світлини, люстерка в оправі, а ось ваза.

Ви чудово знаєте, що ми можемо взяти, а що ні. Ночуватимемо просто неба — значить, кілька гладущиків, щоб готувати і прати, і кілька матраців для сну, ліхтар, і відра, і шматок брезенту. Ось бідон для гасу. Знаю, як використати. Буде плиткою. І одяг — візьміть весь одяг. І рушницю? Без рушниці як без рук. Коли не буде ні взуття, ні їжі, ні самої надії, у нас лишиться рушниця. Коли дідо прийшов

сюди — пригадуєш, я розповідав? — у нього були перець, сіль і рушниця. Більше нічого. Це годиться. І ще пляшка для води. Тепер, здається, повно всього. Причип украй переповнений. Малі поїдуть у причепі, а бабуся там буде на матраці. Інструменти, лопата, пила, гайковий ключ і обценьки. Сокиру теж. Ця сокира сорок років одслужила. Поглянь, як лезо затупилось. І, авжеж, мотузку. Щось ще? Залиш або спали.

Наближалися діти.

Якщо Мері забирає цю ляльку, брудну ганчір'яну ляльку, таку подерту, тоді я візьму свій індіанський лук. Заберу. І дрючок — він великий, з мене заввишки. Мені він потрібен. У мене цей дрюк давно — з місяць, а то й з рік. Без нього не обійдусь. А як там у Каліфорнії?

Жінки сиділи серед рокованих на загибель речей, перебирали їх і оглядали, задивляючись у далечінь, за обрій, у минуле. Ось книжка. Від мого батька лишилася. Він любив її. «Подорожі прочанина». Часто читав. Підписана ним. І його люлька — досі пахне тютюном. А ось картинка — янгол. Я на неї дивилася перед першими трьома пологами, та щось не допомогло. Думаю, ми могли б узяти цього порцелянового собачку? Тітка Седі привезла його з виставки в Сент-Луїсі. Бачите? Ось напис просто на песику. Та ні, не варто, мабуть. Ось лист від брата, писаний за день до його смерті. Ось той самий старий капелюх. На ньому пір'я — зараз таке не носять. Ні, там немає місця.

Як ми можемо жити, коли наше життя забрали? Як ми збагнемо, що ми — це ми, коли забрали наше минуле? Ніяк. Облиште це. Спаліть це.

Вони сиділи й дивилися на це, намагаючись закарбувати собі в пам'яті. Як далі жити, коли не знатимеш землю за своїм порогом? Як жити, коли прокидаєшся вночі й *знаєш*, що рідної верби немає? Чи можна прожити без верби? Ні, не можна. Верба — це ти. Біль, який катував тебе на тому матраці — той нестерпний біль, — це ти.

А діти — якщо Сем візьме свій індіанський лук і дрючок, тоді я теж дві речі візьму. Я візьму ще пухову подушку. Це моє.

Раптом вони занервували. Треба забиратися швидко. Не можемо дочекатися. Ми не можемо чекати. І вони звалили майно у дворах та підпалили все. Вони стояли й дивилися на вогонь, потім з гарячковою швидкістю стрибнули до машин, завантажили речі та поїхали, ховаючись у пилу. Курява висіла в повітрі довгий час після того, як зникли навантажені машини.

РОЗДІЛ 10

Коли вантажівка від'їхала, завалена інвентарем, важкими інструментами, ліжками та пружинними матрацами — усіма речами, які можна продати, — Том пішов блукати по ділянці. Він постояв у повітці, біля порожнього стійла, побував у комірчині для інвентарю, відкинув щось убік — і це виявився зламаний зубець косарки. Він обійшов усі пам'ятні місця — червоні береги, в яких ластівки ліпили свої гнізда, і вербу біля хліва. Два підсвинки рохнули й сіпнулися на нього через загороду — чорні свині, які вигрівалися в затишку. І тут його проща скінчилась, і він сів на призьбі, де впала тінь. За ним поралася мати, перучи у відрі дитячий одяг; її сильні руки з ластовинням були до ліктів забризкані мильною піною. Коли Том сів, неня перестала прати. Вона довго дивилася на нього, на освітлену сонцем потилицю. І знову взялася до свого прання.

— Томе, — сказала вона, — сподіваюся, там, у Каліфорнії, буде добре.

Він озирнувся на неї.

— А чому ж ні?

— Та... хтозна. Просто надто все це добре. Бачила я, як хлопці приходили й казали, що там роботи досхочу, і гроші лопатою гребуть, і в газеті читала, що там тре' робітників — збирати виноград, помаранчі, персики. А це ж приємно — знай

персики рви. Навіть як не дозволять жодного з'їсти, так хоч одну гниличку поцупиш. Було б непогано отак під деревами в тіні збирати. Боюся таких приємностей. Не йму віри. Боюся, що все це виявиться не таким милим.

— Не підносься вірою вище за птахів,— сказав Том,— то не повзатимеш разом з хробаками.

— Так, це правда, знаю. Це ж зі Святого Письма?

— По-моєму, так,— відповів Том.— Я Святого Письма в руках не тримав відтоді, як прочитав книжку «Перемога Барбари Ворт».

Мати неголосно засміялась і знову почала прати одяг у відрі. Витискала штани, сорочки, напружуючи м'язи рук як мотуззя.

— Твій дід по татові теж цитував Святе Письмо. Повсякчас перекручував, плував. У нього в голові «Альманах лікаря Майлза» засів. Часто нам його читав од дошки до дошки. Там було, що робити, як у когось безсоння чи спину ломить. Почне інших повчати та й каже: «Це притча зі Святого Письма». І сердився на твого татка і на дядька Джона, бо вони сміялися.— Вона складала викручену білизну стосом на столі.— Кажуть, що до місця, куди ми їдемо, дві тисячі миль. І от міркую: чи правда це? Бачила на карті високі гори, як на картинці, й от ми їдемо по них. А ти як гадаєш, Томмі, далеко це? Як довго діставатися?

— Не знаю,— відповів він.— Два тижні чи десять днів, як пощастить. Ма', ну заспокойтеся, годі вам перейматися. Розкажу вам, як ото в тюрмі живеться. Коли тебе випустять, і гадки не май. А то схибнешся. Думати тре' про сьо'дні, про завтра, про гру в м'яч у суботу. Ось як слід робити. Так живуть усі, у кого пожиттєве. А новачок починає головою об двері битись. Усе вираховує, скільки ще сидіти. Нащо це тобі? Живи одним днем.

— Це добра путь,— відповіла вона, і хлюпнула з грубки у відро гарячої води, і складала туди брудну білизну та заходилася її терти.— Так, це добра путь. Але мені подобається

думати про те, як файно буде в Каліфорнії. Ніколи холодів нема. Фруктів сила-силенна, а люди серед такої краси живуть у маленьких біленьких хатках під апельсиновими деревами. От виходитимуть малюки з хати — просто руками помаранчі рви. Спробуй їм заборони — як заревуть.

Том дивився на те, як вона пореається, і всміхнувся очима.

— Ви, бачу, добре вчинили — просто думати про таке. Я знав одного з Каліфорнії. Він розмовляв не так, як ми. Просто почути, як говорить, — і ясно, що нетугешній, з якоїсь далечини приїхав. Але він казав, що там зара' стільки народу понаїхало, усі роботи шукають. Казав нам, що збирачі фруктів живуть у брудних старезних таборах, і їжі не вистачає. Платять шеляги ламані, і роботу знайти важко — будь-яку.

Тінь затьмарила її обличчя.

— Ні, не так це, — промовила вона. — Твій тато приніс листівку, таку на жовтому папері, так там написано, що людей для роботи шукають. Нащо ж тоді їм зайвий клопіт, як не тре' багато робітників. Стільки грошей викинули, аби ці жовті листівки надрукувати. Нащо ж їм брехні точити, як це грошей коштує?

Том мотнув головою.

— Не знаю, ма'. Труднація пояснити, чом вони отак-о роблять. Мабуть... — Він задивився на розпечене сонце, яке освітлювало червону землю.

— Мабуть — що?

— Мабуть, усе так добре, як ти кажеш. А куди дідо пішов? І куди проповідник подівся?

Мати вийшла з будинку, тримаючи оберемок одежі. Том посунувся, даючи їй пройти.

— Проповідник казав, що просто пройдесться. Дідо в хаті спить. Він іноді вдень заходить перепочити.

Вона вийшла надвір і стала розвішувати на мотузці вицвілі сині джинси, і сині сорочки, і довгу сіру спідню сорочку.

Том почув, як у нього за спиною хтось човгає, й озирнувся, щоб побачити хто. Зі спальні вийшов дідो, і далі вовтузачись із гудзиками.

— Почув, як розмовляєте,— сказав він.— От сучі діти, поспати старому не дають. От коли вам, сволоті, у вуха гудітимуть, отоді, мо', второпаєте, що старому спокою трє'.

Його розлючені пальці примудрилися подолати два гудзики, не забувши, що хотіли зробити. Він запустив руку в пахвину і з насолодою почухав калитку. Мати підійшла до нього, тримаючи мокрі долоні, набряклі від гарячої води і мила.

— Гадала, ви спите. Дайте я вам застебну.

І хоча він щосили опирався, вона застебнула йому спідню білизну, сорочку і брюки.

— А то розхристані,— сказала вона й відійшла.

Той сердито забубонів:

— От, як це вам — уже й застібають. Що я, свої штані застебнути не годен.

Мама сказала миролюбно:

— У Каліфорнії не дозволять бігати розхристаними, з матнею назовні.

— Не дозволять — ха! То я їм покажу. Гадають, можуть мені вказувати? Та захочу — і без нічого бігатиму, як мати породила, ось так!

— Щороку лихішим на язик стає,— сказала мати.— Думаю, перед тобою показується.

Старий випнув щетинясте підборіддя й поглянув на матір проникливо-веселими очима.

— Ну, сер,— сказав він,— от скоро й у дорогу. А виноград там, далєбі, просто над шляхом звисає. Знаєте, що я зроблю? Зроблю собі ванну, повну винограду, гепнуся туди, і хай сік просочує мені штані.

Том зареготався.

— Богом присягаюся, якщо дідо й до двохсот доживе, його не обламаєш,— промовив він.— То, значить, у дорогу виряджається, так, діду?

Старий висунув ящик і важко опустився на нього.

— Так, сер,— відповів він.— Давно пора. Мій брат туди сорок років тому подався. Нічого про нього не чував. Підлий сучий син, ось хто він був. Нікому не подобався. Кольта мого хапнув і вшився. Якщо здибаюся з ним чи з його дітьми в Каліфорнії — якщо наплодити встиг,— то назад свій кольт вимагатиму. Та ні, він зосуля: дітей по чужих кублах розіпхав. Так, певен, що в Каліфорнії файно, трє' їхати. Я там таким молодиком стану. Працюватиму, фрукти збиратиму.

Неня кивнула.

— Він правду каже,— сказала вона.— Повсякчас працював, тільки останні три місяці, як стегно звихнув, не робив.

— До біса правдиво,— підтвердив дідо.

Том подивився з призьби надвір.

— А ось і проповідник виходить із-за повітки.

— Найхимерніша молитва,— сказала мати,— яку я за все своє життя чувала — це та, яку він сьогодні вранці проказував. Та й не молитва це зовсім. Просто говорив, розповідав, але кожне слово осіняло благодаттю.

— Він кумедний,— сказав Том.— Кумедно всякчас говорить. Хоча начебто сам до себе. Але не вдає того, ким не є.

— А ти йому в очі зазирни,— сказала мати.— На новохрещеного схожий. Й очі проникливі — ніби його щойно охрестили. А ходить опустивши голову, в землю дивиться. Ніби щойно охрестили його.

Вона замовкла, бо Кейсі наближався до дверей.

— Вас так сонячний удар трапить, якщо розгулюватимете отут,— сказав Том.

Кейсі озвався:

— Авжеж... мабуть... так.— Він звернувся раптом до всіх — до нені, діда й Тома.— Я повинен їхати на Захід. Повинен. Як ви, друзі, візьмете мене з собою?

Він замовк, збентежений власними словами.

Мати поглянула на Тома, тому що він як чоловік мав відповідати перший, але той мовчав. Вона дала йому можливість, за його правом, а потім сказала сама:

— Чом би й ні, ми пишалися б. Звісно, зара' сказати не можу. Татко сказав, що ввечері всі чоловіки зберуться й вирішать, коли їхати. Думаю, не скажемо, доки всі чоловіки не прийдуть і не зберуться: Джон, татко, Ной, Том, і дідо, і Ел, і Конні,— гадаю, вони скоро повернуться. Але місце для вас є, певна, що буде честю вас узяти.

Проповідник зітхнув.

— Я все одно поїду,— сказав він.— Нічого не поробиш. Ходив я тут і бачу: усі хати — пустки, на селі — пуста, увесь край — пуста. Не можу тут більше лишатися. Поїду туди, куди всі. Працюватиму в полі — мо', тоді буду щасливим.

— А будеш проповідувати? — спитав Том.

— Ні, не буду.

— А хрестити? — спитала мати.

— І не хреститиму більше. Працюватиму в полях, зелених полях, бо хочу бути там, де селяни. Не намагатимуся навчати їх чо'ось. Ліпше сам повчуся. Дізнаюся, чому селяни йдуть у траву, слухатиму їхні розмови, слухатиму їхні співи. Послухаю, як малеча їсть кукурудзяну кашу. Послухаю, як чоловік з дружиною вночі на матраці вовтузяться. Їстиму серед них і серед них повчуся.— Його зволожені очі зблиснули.— Сам упаду в траву з тою, яку обрав, і все буде по-чесному. І лягтимусь, і божитимусь, і слухатиму поезію в балачках. Бо я збагнув: усе довкруз святе. Усе святе, а я цього не розумів. Усе, що люди роблять,— це на добро.

Проповідник скромно сів у холодку біля дверей.

— Не знаю, що ще одинакові робити.

Том делікатно кахикнув:

— Якщо вирішили більше не проповідувати...— почав він.

— Та я просто базіка! — сказав Кейсі.— Нікуди не дінешся. Але не проповідуватиму. Проповідувати — це щось людям утовкмачувати. А я їх запитую. Хіба це проповідь?

— Не знаю, — відповів Том. — Для проповіді й тон голосу важливий, а ще проповідь — це спосіб, як на речі дивишся. Проповідь — гарна річ, якщо тільки після неї людям не припече тебе вбити. Минулого Різдва до нас у Макалістер завітали з Армії Спасіння, добро хтіли приносити. Три години без віддиху на корнетах грали, а ми сидимо. Лагідні до нас були. Але якби з нас комусь заманулося піти, розсадили б нас по одиночках. Ось тобі й проповідь. Добро приносили тим, які закуті й не можуть тобі пику натовкти за це. Ні, ви не проповідник. Тільки тут на корнеті не дудить.

Мати підкинула хмизу у вогонь.

— Я принесу вам перекусити зара, але небагато.

Дідо витягнув свій ящик надвір, сів на нього й притулився до стіни, а Том з проповідником стали біля стіни будинку. І тень простяглася далі від хатини.

Надвечір вантажівка приїхала, підстрибуючи і трусячись у пилу, і ліжко було запорошене, і капот запорошений, а фари затьмарилися ніби червоним борошном. Сонце смеркало, коли вантажівка наблизилася, а земля в його промінні почервоніла, наче густо закривавлена. Ел нахилився над кермом, гордий, серйозний і діловий, а батько і дядько Джон, як і личило головам клану, займали почесні місця поруч з водієм. Інші їхали стоячи в кузові й тримаючись за борти — дванадцятирічна Руті й десятирічний Вінфілд, чиї личка були закіптюжені й дикі, очі втомлені, але збуджені, пальці й куточки вуст — чорні та клейкі від лакричних льодяників, випроханих у батька в місті. Руті, вбрана в рожеву муслінову сукенку нижче колін, була серйозна, як справжня панянка. А Вінфілд був ще дитиням, зі шмаркатим носом, не вийшов з того віку, коли дітлашня бігає за повіткою, збирає та курить недопалки. І коли Руті відчувала свою силу, відповідальність і гідність, пишаючись тим, що в неї формуються груди, Вінфілд був ще хлопчиськом — дикуном і телям. Поруч з дітьми, легко притискаючись до бортів, стояла Ружа Шаронська — погойдуючись у такт їзді, намагаючись приймати поштовхи колінами

та стегнами. Ружа Шаронська була в тяжі й тому обережна. Її коси, заплетені й викладені довкруз голови, лежали попелястою короною. Кругле м'яке обличчя, хтиве й принадливе кілька місяців тому, уже змінило вираз на самодостатній усміх, на відчуття власної досконалості, а пухке тіло — м'які перса, живіт, стегна і зад, які раніше звабливо гоїдалися, напрошуючись на поплескування та погладжування, — усе тіло раптом стало скромним і поважним. Усі її думки та дії були тепер присвячені істоті всередині — дитині. Вона й тепер балансувала навшпиньках заради дитини. Увесь світ тепер їй здавався при надії, і вона мислила лише термінами материнства і продовження роду. Конні, її дев'ятнадцятирічний чоловік, який одружився з пухкеньким пристрасним бешкетливим дівчиськом, був нині наляканий змінами, які відбулися в жінці, бо не було більше ні котячої дряпанини в ліжку, ні укусів з приглушеним сміхом, ні сліз. Він бачив перед собою рівноважене, дбайливе і мудре створіння, яке соромливо, але впевнено всміхалося йому. Ружа Шаронська була гордістю й острахом Конні. При кожній нагоді, коли міг, Конні торкався дружини, клав на неї руку, або подружжя стояло притулившись, так що чоловік торкався її стегна або плеча, і відчував, що це сприяло близькості, яка починала зникати. Він був гостролицим, худорлявим техаським юнаком, його блакитні очі дивилися то загрозово, то лагідно, то злякано. Він був гарним, сумлінним робітником і міг би стати хорошим чоловіком. Він випивав досить, але не забагато; бився, коли було треба, і ніколи не вихвалявся. Він тихо сидів під час збору, та все ж зумів отримати повагу й там, його впізнавали.

Якби дядькові Джонови не було п'ятдесяти років, один з природних старійшин сім'ї волів би не сидіти на почесному місці поруч з водієм. Джон волів би, щоб там сиділа Ружа Шаронська. Але це було неможливо, бо Ружа була молодою, причому жінка. Але дядько Джон сидів неспокійно, його очі дивилися тоскно й стурбовано, а худе сильне тіло не могло розслабитися. Майже всякчас стіна самотності відчувувала

дядька Джона від людей і від бажань. Він мало їв, не пив і жив удівцем. Але приборкані жадання зростали, накопичувалися й урешті вибухали. Тоді він жадібно ковтав їжу, доки не падав хворим, або напивався джейку* чи віскі, доки не перетворювався на прибитого паралітика з червоними сльозливими очима, або пожадливо знімав шльондр у Саллісо. Про нього розповідали, як він поїхав просто до Шоуні, й затягнув до ліжка одразу трьох повій, і годину перчив ці тіла, які завчено відповідали на його рухи. Але коли його жадання вдовольнялися, Джонові знову ставало сумно, соромно і самотньо. Він ховався від людей і намагався обдарувати їх, щоб нести добро. Тоді він прокрадався до хатин і залишав там пакетики жувальної гумки для дітей, тоді він пиляв іншим дерева й не брав за те плати. Тоді він роздавав іншим усе, що в нього було: сідло, коня, пару нових черевиків. Ніхто не міг заговорити до нього, тому що він тікав, або якщо й стрічався на вулиці, то наче ховався до мушлі й лише позирав переляканими очима. Смерть дружини й подальша самотність лишили на ньому тавро, випекли почуття провини й сорому і неподоланну самоту. Але було таке, чого він не міг уникнути. Як один з голів родини, він повинен був і керувати, і тепер йому доводилося сидіти на почесному місці поруч з водієм.

Троє чоловіків сиділи похмуро, повертаючись додому закуреним шляхом. Ел, схилившись над кермом, поглядав туди-сюди — на щиток приладів, на амперметр, спостерігаючи за голкою, яка підозріло смикалась, і чатував за рівнем пального та індикатором тепла. Його розум був каталогом хиб і підозрілих речей в автомобілів. Він дослухався до виття, яке, може, означало те, що в задньому мості скінчилося мастило; дослухався до поршнів, які здіймалися вгору-вниз. Він тримав руку на важелі коробки передач, відчуваючи, як рухаються шестерні. Натиснувши гальмо, відпускав зчеплення, щоб перевірити гальмівні колодки. Може, траплялося, що Ел грішив, як козел, але тепер ніс

* Сурогат джину.

відповідальність — відповідальність за машину, за її хід, за її технічне обслуговування. Як щось піде не так, це буде його провина, і хоча ніхто не скаже, Ел усе одно знатиме, що винен він. І він перевіряв машину, стежив за нею, дослухався до неї. І обличчя в нього було серйозне і відповідальне. І всі поважали Ела, поважали його відповідальність. Навіть батько, лідер, не гордував потримати гайкового ключа й послухати Елові вказівки.

Усі вони зморилися. Руті й Вінфілд зморилися безперервно спостерігати стільки руху, стільки облич, стільки боротися, аби випрохувати лакричні льодяники; вони зморилися від захвату, який викликав у них дядько Джон, що крадькома пхав їм у кишені жувальну гумку.

І чоловіки сиділи в кріслах утомлені, сердиті та засмучені, бо отримали всього-на-всього вісімнадцять доларів за всю рухомість, вивезену з ферми,— за коней, фургон, інвентар і всі хатні меблі. Вісімнадцять доларів. Вони боролися з покупцем, сперечались, але враз охололи, коли скупник раптом утратив інтерес до торгу й заявив, що нічого не візьме ні за яку ціну. Вони були переможені, повіривши йому, і погодилися на два долари менше, ніж пропонувалося спочатку. І тепер вони були втомлені й налякані, бо зіткнулися з системою, незрозумілою їм, і зазнали поразки. Вони знали, що шори й фургон коштують набагато дорожче. Вони знали, що скупник отримає за це набагато більше, але не знали, яким чином так зробити самим. Товарознавство було таємницею для них.

Ел, поглядаючи то на дорогу, то на щиток, сказав:

— Цей хлопець не місцевий. Не по-нашому говорить. І одяга геть не як у нас.

Батько пояснив:

— Коли я до крамниці завітав, де залізний товар продається, то побалакав з деякими знайомими. Кажуть, отакі приїдять просто скуповувати все, що продаємо до від'їзду. Кажуть, добрий хосен з того одержали. Але що поробиш.

Мо', Томмі тре' було поїхати. Либонь, у нього б краще вийшло.

— Так оцей і брати ніц не хтів,— сказав Джон.— Що нам — назад усе тягти було?

— І ті, кого я знав, товкли мені те саме,— погодився батько.— Кажали, скупники завше так роблять. Отак-о людей залякують. Ми просто не знали, як поводитися. Мама засмутиться. Розлютиться — і засмутиться.

Ел спитав:

— Тату, а коли ви плануєте виїжджати?

— Не знаю. Поговоримо про це ввечері, так ліпше. Такий радий, що Том повернувся. Це мене так тішить. Том молодець.

— Татку,— мовив Ел,— тут дехто казав, що Тома умовно випустили, він підписку дав. І сказали: це значить, якщо він штат покине, поїде кудись, його знову схоплять і на три роки засадять.

Батько остовпів:

— Що вони кажуть? Значить, знають, що кажуть? А мо', це просто балакня?

— Не знаю,— відповів Ел.— Просто тут так казали. А я не виказав, що він мій брат. Просто стояв поряд і слухав.

Батько мовив:

— Ісусе Христе, сподіваюся, це не так! Том нам потрібен. Я в нього сам запитаю. У нас і так стільки клопоту, тре' ще, аби на нас полювали. Сподіваюся, це неправда. Тре' з ним як слід побалакати.

Дядько Джон озвався:

— Том сам усе знає.

Вони замовкли, доки вантажівка їхала, гуркочучи, по дорозі. Двигун був гучний, деталі в ньому бряжчали, а гальмівні тяги деренчали. Колеса дерев'яно рипіли, і з отвору радіаторної кришки вихоплювався тонкий струмінь пари. Вантажівка здіймала стовпи червоного пилу, який курився за нею. Вони здолали останній підйом, коли сонце тільки наполовину сіло

за обрій, і підїхали додому на смерканні. Гальма рипнули, і це відбилось як сигнал в Еловій свідомості: ліва накладка накрилася.

Руті й Вінфілд з криками видерлися на борти вантажівки й зістрибнули на землю. Вони кричали: «Де він? Де Том?» І тоді побачили його: стояв біля дверей, і збентежено зупинились, а потім повільно підійшли і боязко глянули на нього.

І коли він сказав: «Привіт, як справи?» — вони тихо відповіли: «Привіт! Усе клас». І стояли осторонь та потай спостерігали за ним, старшим братом, який убив людину і сидів у в'язниці. Вони згадали, як гралися в курнику у в'язницю і сперечалися за право бути в'язнями.

Конні Ріверс зняв перекладину з хвоста вантажівки і допоміг Ружі Шаронській вилізти, а вона прийняла це з гідністю, усміхаючись мудро й самовдоволено, з дурнуватим виразом у куточках уст.

— Ух ти, Ружа Шаронська,— сказав Том.— А я й не знав, що ти з ним приїдеш.

— А ми пішки йшли,— відповіла вона.— Вантажівка нас наздогнала та підвезла.— І далі вона промовила: — А це Конні, мій чоловік.

І вона пишалася, кажучи це. Два рукостискання, погляди один на одного, глибоке вдивляння один в одного, і за мить кожен лишився задоволеним знайомством, і Том сказав:

— Бачу, ти часу не гаяла.

Вона опустила очі долу:

— Не бачиш ти ще, ще не пора.

— Тато мені сказав. Коли ждеш?

— О, ще довго! Не раніше, ніж узимку.

Том засміявся.

— Народиш на ранчо* в помаранчевому садку, так? У білесенькій хатці, а довкола стільки апельсинових дерев.

Ружа Шаронська торкнулася свого черева обома руками.

* На відміну від Латинської Америки, у США ранчо (*ranch*) — це не маєток чи фазенда, а будь-яка ферма в сільській місцевості.

— Нічого тобі не видно, — сказала вона, самовдоволено всміхнулася і пішла до хати. Вечір був гарячий, і світло, як і раніше, текло з заходу. Без жодного знаку вся родина зібралася біля вантажівки, і сімейний конгрес оголосив сесію відкритою.

Вечірнє сяйво опромінило землю ясно-червоним, так що все наче вирросло, так що кожен камінь, будинок, стовп видавалися глибшими й поважнішими, аніж на денному світлі; і ці предмети здавалися більш помітними, вартими уваги — стовп вирізнявся з-поміж кукурудзяних стебел, де стояв. І всі кукурудзяні початки стали індивідуальностями, а не просто масою врожаю, і патлата верба стояла окремішньо, вирізняючись у тлумі інших верб. Земля осяювала присмерк. Фасад сірого, безбарвного будинку в присмерковому світлі заяскравів, наче місячний диск. Сіра, запорошена вантажівка на подвір'ї хати мала вигляд, наче в скельцях чарівного ліхтаря.

Люди теж змінились у вечірньому світлі, притихли. Вони здавалися часткою несвідомого ладу. Корились імпульсам, які ледь позначалися в їхній свідомості. Очі дивилися зосереджено і спокійно, здаючись прозорими на запорошених обличчях, освітлених надвечір'ям.

Сім'я зібралася на почесному місці, біля вантажівки. Будинок був мертвий, поля мертві, але ця вантажівка була дієвою річчю, живим принципом. Старосвітський «гудзон», із зігнутих, пошматованих екраном радіатора, з пилом, згорнутим у масткі кўльки у моторі, з червоним пилом на ковпаку, — усе це було новим осередком, живим центром сім'ї — наполовину легкова машина, наполовину вантажна, з високими бортами, хитка.

Батько обійшов вантажівку, оглянув її, тоді присів навпочіпки й підняв прутик, щоб малювати. Одна нога стояла на землі, друга, відставлена, піднялася навшпиньки й трохи назад, так що одне коліно було вище, ніж друге. Ліва рука лежала на лівому коліні, лікоть правиці — на правому, а права долоня підпирала підборіддя. Батько сидів навпочіпки,

дивлячись на вантажівку, підпираючи долонею підборіддя. І дядько Джон підійшов до нього й сів навпочіпки поряд. Їхні очі були замислені. Дідо вийшов з будинку і побачив двох чоловіків, які сиділи на землі, почовгав до вантажівки та сів на підніжку. Це було ядро родини. Том, Конні та Ной наблизились і теж присіли, утворивши півколо, центром якого став дідо. А потім з хати вийшла мати, і бабця, а за ними, граційно ступаючи, — Ружа Шаронська. Жінки зайняли свої місця за чоловіками й стали, підперши руками боки. І діти, Руті й Вінфілд, перестрибували з ноги на ногу за спинами жінок; діти борсалися пучками в червоному пилу, але ні пари з уст. Тільки проповідник лишився осторонь. З делікатності він пішов за хату й сів там. Він був хорошим проповідником і знав своїх парафіян.

Вечірня сутінь потроху м'якшала, і якийсь час усі члени родини сиділи або стояли мовчки. Потім батько, звертаючись не до когось окремо, а до всієї сім'ї, виголосив:

— Обдерли нас до нитки. Скупник знав, що ми не могли чекати. Отримали тільки вісімнадцять доларів.

Мати в неспокої переступила з ноги на ногу, але опанувала себе. Ной як старший син запитав:

— Так скільки ми всього маємо?

Батько почав малювати в пилу цифри, бурмочучи собі під ніс.

— Сто п'ятдесят чотири, — сказав він. — Але Ел каже, нам тре' шини міняти. Каже, ці подерлися.

Це була перша участь Ела в цій конференції. Раніше він завжди стояв позаду разом з жіноцтвом. І тепер урочисто робив свою доповідь.

— Машина стара і ледь повзе, — серйозно промовив він. — Я її всю оглянув, перш ніж купляти. Не слухав того, який мені теревенив, що вона сказано вигідна. Запустив пальці в диференціал — тирси нема. Коробку передач одкрив — тирси нема. Зчеплення перевірів, колеса перевірів. Під кузовом полазив — рама ціла, ніхто не розчепівав.

Ніхто її не ламав. Один акумулятор тріснув — я сказав ха-
зяїну замінити. Шини, щоправда, і виїденого яйця не вар-
ті, але розмір годиться. Легко їздитимуть. Швидко не по-
їдуть — це не бичок, щоб гасати,— але мастило не витікає.
Чом я сказав — купуйте цю,— бо машина годяща. Таких
приходжених «гудзонів-супершісток» у гаражах досхочу,
і запчастини можна купити дешево. Мо', є і більші машини,
більш супермодні, але запчастини важко купляти, та й доро-
го. По-моєму, так краще.

Остання його фраза була виявом покори родині. Він за-
мовк, чекаючи почути думки інших.

Дідо тепер був лише формально головою родини, він уже
не керував. Його статус був почесним за звичаєм. Але він мав
право на перше слово, хоч як безглуздо воно через старечий
розум звучало. Чоловіки, які сиділи, й жінки, які стояли за
ними, чекали на слово.

— Ти молодець, Еле,— почав він.— Я теж був не приший
кобилі хвіст, як і ти, мотався приторочою, як вовчук. Але як
роботу загадували, робив. Ти молодець, Еле.

Він мовив останні слова як благословення, і Ел ледь за-
шарівся від задоволення.

— Ніби все правда,— сказав батько.— Коли б це кінь був,
ми б Ела не звинувачували. А на машинах він один майстер.

Том промовив:

— Я на дечому знаюся. У Макалістері трохи попрацював.
Ел має рацію. Він добре зробив.— І Ел аж спалахнув од комп-
ліменту. Том провадив: — Я хотів би сказати... ну, проповід-
ник... він хоче з нами їхати.— Він замовк. Його слова громада
почула, але мовчала.— Він хороший, що тре',— додав Том.—
Ми довго його знаємо. Іноді чудернацьки говорить, але в сло-
вах глузд є.

І він надав повноваження родині.

Світло поступово згасало. Мати покинула громаду, і з
хати долинув залізний брязкіт плити. Ще мить — і неня по-
вернулася до замисленого збору.

— Це надвоє баба ворожила,— сказав дідо.— Дехто вважа, що проповідники зурочують.

— А він каже,— відповів Том,— що більше не проповідник.

— Е ні,— помахав дідо рукою,— хто побув у шкурі проповідника, той назавше ним лишиться. Це ще невідомо, чи вийде у вас відкараскатися. Дехто вважа це за честь, мовляв, файно, респектабельно, коли проповідника тримаєш. Хтось помре — а проповідник поховає. Або весілля — особливо як нагряне, тре' швидше до вінця — а проповідник тут як тут. Народиться маля, хрестити тре' — а проповідник свій просто під дахом. Я завше казав: проповідник від проповідника різниться. Цього підберемо. Цей мені подобається. Не святенник закоцюблий.

Батько занурив свій прутик у пил і покрутив між пальцями, щоб паличка прорила дірку.

— Не в тому річ, на щастя він чи на нещастя, чи хороший він,— сказав батько.— Тре' все розрахувати. Сумно це — усе розраховувати. Зара' поміркуємо. Дідо і бабуня — двоє. Я, Джон, мати — п'ятеро. Ной, Томмі й Ел — восьмеро. Ружа і Конні — десять, тут ще Руті з Вінфілдом — це дванайцять. Ми ж бо хтіли ще собак узяти, як тоді бути? Не стріляти ж хорошого пса, а тут кому віддаси? Усього чотирнайцять.

— Не рахуючи курей, яких лишаємо, і двох свиней,— додав Ной.

Батько промовив:

— Збираюся цих свиней засолити, аби ми їли по дорозі. Нам тре' м'ясо. Солонину повеземо в барильцях. Але не знаю, чи вмістимося всі, ще й проповідник? І чи можемо ми прогодувати зайвий рот? — Не повертаючи голови, він спитав: — Чи зможемо ми, га, жінко?

Та відкашлялася.

— Чи зможемо ми? А чи захочемо? — твердо мовила вона.— Чи зможемо, чи не зможемо — ніц так не досягнемо,

і Каліфорнії не дістанемося, та й нікуди; але що буде, те буде, і робитимемо те, що вийде. А ось як далеко завело це «за-хочемо» — довго наші предки тут жили, а на сході ще раніше, і не чувала я, аби хтось із Джоудів чи Гезлітів хоч колись пошкодував шматка, притулку чи не підвіз би ко'ось — будького, хто попросився б. Різними Джоуди бували, але підступними, мерзотниками — ніколи.

Батько ввірвав:

— А як місця не буде? — він обернув голову до неї й сам засоромився. Її тон присоромив його.— Сподіваюся, ми всі вмістимося до вантажівки?

— Місця там нема,— сказала вона.— Місця лише на шістьох, а на дванадцятьох навряд. Ще один тобі не зашкодить, а чоловік — сильний, здоровий — не обтяжить. А іншим разом, як знов у нас будуть сто доларів та дві свині, отоді замислимось, чи прогодуємо хлопця...

Вона замовкла, і батько відвернувся, аж покривджений від цього прочухана.

— Проповідник — це добре,— сказала бабця,— хай з нами буде. Він файно нас сьо'дні вранці благословив.

Батько зазирнув кожному в обличчя, чи не страйкує хтось, і промовив:

— Ну що, поклич його, Томмі? Якщо він хоче з нами поїхати, то має бути десь тут.

Том підвівся й пішов до хати, гукаючи проповідника:

— Кейсі! Агов, Кейсі!

З-за будинку долинув приглушений голос. Том зайшов за ріг і побачив проповідника: той сидів, притулившись до стіни, спостерігаючи вечірню зірку, що мерехтіла в ясному небі.

— Кликав мене? — спитав Кейсі.

— Так. Ми довго думали й вирішили: як ви з нами вирядилися, то йдіть до нас, допоможете все обміркувати.

Кейсі звівся на ноги. Він знав, що таке сімейна рада, і розумів, що прийнятий у родину. І його статус високий, бо дядько Джон, посунувшись, звільнив йому місце між батьком і собою.

Кейсі присів навпочіпки на зразок інших, повернувшись до діда, який возсідав, як на троні, на підніжці вантажівки.

Мати знову пішла до хати. Зачувся брязкіт накривки ліхтаря, і в темній кухні спалахнуло жовте світло. Коли мати зняла кришку з великої каструлі, то з хати потягло запахом вареного м'яса і бурячиння. Інші чекали, коли мати вийде на темне подвір'я, бо її голос мав велике значення для громади.

— Тре' обміркувати, коли рушати,— сказав батько.— Що раніше, то краще. Що ми повинні спершу зробити — це заколотити свиней і засолити, спакувати наші речі та виїхати. Ліпше це зробити зара'.

— Що швидше ми це зробимо,— погодився Ной,— то скорше до завтра впораємося, а завтра засвіта виїдемо.

— Та м'ясо не охолоне в спеку вдень,— заперечив дядько Джон.— Поганий час, щоб різати. М'ясо м'яке, якщо його не остудити.

— Гаразд, тоді цієї ночі приріжемо. За ніч захолоне бодай трохи. Уже як вийде. Поїмо й зробимо. Чи є сіль?

— Так,— відповіла мати.— Солі багато. Є два добрих барильця.

— Ну, тоді зробимо,— сказав Том.

Дідо засовався на місці, намагаючись підвестись.

— Темрява спадає,— сказав він.— Я вже зголоднів. От коли приїдемо до Каліфорнії, зірву отакенну китицю винограду, повсякчас із нею носитимуся й жуватиму, Богом присягаюся!

Він устав, і всі теж підвелися за ним. Руті з Вінфілдом збуджено застрибали в пилюці, як навіжені. Руті хрипко зашепотіла до Вінфілда:

— Різати свиней — і гайда до Каліфорнії. Різати свиней — і гайда — всі разом.

Але Вінфілд наче зовсім збожеволів. Він приставив палець до горла, по-страшному викривив обличчя і закрутився, слабо поверескуючи:

— Я стара свиня. Диви. Я стара свиня. Поглянь, скільки крові, Руті!

Він похитнувся, впав на землю, ледь посмикуючи руками й ногами.

Але Руті була старша і відчувала, що тепер звершується колосальна подія.

— І гайда до Каліфорнії,— сказала вона.

І вона знала, що це великий момент у всьому її житті.

Дорослі кризь густу сутінь вирушили до освітленої кухні, й мати подала їм м'ясо і гичку в олов'яних тарелях. Але перш ніж узятися до їжі, вона поставила велику круглу балію на пічку і розпалила сильний вогонь у грубці. Потім наносила води у відрах, наповнила балію по вінця й тоді поставила довкола неї ще відра з водою. Кухня заповнилася теплою парою; усі нашвидку поїли та вийшли на поріг, щоб дати воді нагрітися. Вони сиділи, роздивляючись темряву, роздивляючись світлу квадратну пляму, яку кидав ліхтар біля самих дверей, де вимальовувалася тінь дідової постаті. Ной чистив зуби соломинкою від віника. Мати й Ружа Шаронська мили тарілки та ставили їх на стіл.

А потім раптом узялися до справ. Батько підвівся й запалив ще один ліхтар. Ной вийняв з кухонної шухляди кривого ножа, яким ріжуть худобу, і став гострити його на маленькому стертому напилку. Потім поклав шкребок і ніж на колоду біля дверей. Батько приніс два товсті дрючки, кожен по три фути завдовжки, загострив сокирою на кінцях і обмотав мотуззям хрест-навхрест.

Він буркотів:

— Було б орчики не продавати.

Вода в каструлі кипіла, пара здіймалася.

Ной спитав:

— Чи воду туди, чи свиней сюди?

— Сюди свиней,— відповів батько.— Свиня ж не окріп, її не розплескаєш, не ошпариться нею. Вода закипіла?

— Зара' закипить,— сказала мати.

— Добре. Ною, ти, Томе, і ти, Еле, ходімо. Я візьму ліхтар. Заріжемо свиней там і притягнемо сюди.

Ной узяв ножа, а Ел сокиру, і четверо чоловіків спустилися до хліва, і їхні ноги миготіли в світлі ліхтаря. Руті й Вінфілд почеберяли підтюпцем по землі. Пройшовши у хлів, батько став над загородою і нахилив ліхтар. Сонні молоді свині заметушилися, з підозрою рохкаючи. Дядько Джон і проповідник зайшли допомогти.

— Гаразд,— сказав батько.— Приколемо їх, випустимо кров, а ошпаримо в хаті.— Ной з Томом переступили через загороду. Вони діяли швидко й спритно. Том двічі вдарив обухом сокири, а Ной, нахилившись над поваленими свиньми, намацав артерію та, підрізавши її кривим ножом, випустив в'юнкі цівки крові. Потім свиней перетягли через огорожу. Проповідник і дядько Джон потягли за ноги одну, а Том з Ноем — другу. Батько йшов за ними з ліхтарем, і чорна кров лишалася в пилу двома смугами.

У хаті Ной застромив ножа між сухожиллям і кістками задніх ніг, загострені палі розп'яли ноги, і туші підвісили на чотирьох кроквах, які стирчали з піддашшя. Потім чоловіки принесли окропу й ошпарили чорні свинячі нутроці. Ной прорізував тушу й випатрав тельбухи просто на землю. Батько нагострив ще два дрючки, щоб розвісити туші просто неба, доки Том шкребком, а мати тупим ножом зішкрібали щетину зі шкіри. Ел приніс відро і, кинувши нутроці туди, вивалив їх на землю далі від хати, й одразу підбігли дві кішки, голосно нявкаючи, і собаки з'явилися слідом, стиха погавкуючи на кицьок.

Батько сидів на призьбі й дивився, як ліхтар освітлює свинячі туші. Їх уже вишкребли, і лише поодинокі краплі крові вряди-годи стікали на землю, згортаючись у чорну калюжу. Батько підвівся, помацав підвішені туші рукою, а потім знову сів. Бабця з дідом пішли спати до клуні, а дідо ніс перед собою ліхтар, де всередині горіла свічка. Інші члени сім'ї спокійно сиділи біля порога: Ел, Конні з Томом — на землі,

притулившись до стіни, а дядько Джон — на ящику. Батько сидів у дверях. Лише мати і Ружа Шаронська прибирали на кухні. Руті й Вінфілд окуні ловили, але боролися з дримотою. Вони сонно сварились у темряві; Ной і проповідник сиділи пліч-о-пліч, обернувшись обличчями до будинку. Батько неспокійно почухався, зняв капелюха та пошкріб пальцями у волоссі.

— Завтра рано-вранці засолимо свинину, а потім на вантажівку складемо все, крім ліжок, і наступного дня виїжджати. Навряд чи робота весь день займе,— непевно промовив він.

Том втрутився:

— Ото ми й весь день будемо вештатися, шукати роботу.— Інші неспокійно ворухнулися.— Краще скінчити збори до світанку й рушити,— провадив Том.

Батько потер коліно. І всіх охопила тривога.

— А мо', м'ясо не зіпсується,— сказав Ной,— якщо його одразу засолити? Розрізати, воно так швидше остигне.

Дядько Джон занервував, йому набридло сидіти на одному місці.

— То чого ж ми сидимо? Тре' покінчити з усім цим. Їхати то їхати, чом не їдемо?

Нетерпіння одразу передалось іншим.

— Чому ми сидимо? У дорозі відіспимосся.

Їм уже не сиділося.

— Кажуть,— мовив батько,— це за дві тисячі миль. Страх яка довга дорога. Нам тре' їхати. Ной, розріжмо вдвох свинину, а потім усе повантажимо в машину.

Мати зазирнула у двері.

— А як ми щось забудемо? У пільмі ж важко збиратись.

— Можемо все перевірити, як розвидниться,— сказав Ной.

Кілька хвилин усі сиділи мовчки, думаючи над його словами. Але раптом Ной устав і почав точити кривий ніж на маленькому стертому напилку.

— Ма,— сказав він,— приборіть зі столу.

І він застромив ножа в свиню, розпанахав по хребту та став знімати м'ясо з ребер.

Батько стурбовано встав.

— Нам треба все повантажити,— мовив він.— Ходімо, хлопці.

Тепер, коли всі запалилися подорожжю, почали квапитися. Ной відніс шматки м'яса на кухню і став нарізати скибками, щоб засолювати, а мати натирала їх крупною сіллю та складала шматочок до шматочка в барильці — обережно, щоб скибки не торкались одна одної. Вона складала їх, як цеглинки, а проміжки засипала сіллю. Ной обробив м'ясо на боках і почав одтинати ноги. Мати стежила за вогнем у плиті, доки Ной зрізав м'ясо з ребер, хребтів і кісток — усе, що можна, — і потім поклала це в духовку, щоб запекти.

Надворі та в повітці рухалася світляна пляма від ліхтаря, і чоловіки, зібравши всі потрібні речі, повантажили їх у машину. Ружа Шаронська принесла всю одягу, яка належала сім'ї: комбінезони, черевики на товстій підошві, гумові чоботи, приношене святкове вбрання, светри й куртки з хутром. Усе це вона щільно спакувала в дерев'яну коробку, потім залізла в неї та прим'яла вантаж ногами. Тоді Ружа принесла сукні та шалі, чорні бавовняні панчохи й дитячу одяг: комбінезончики і дешеві ситцеві платтячка — і теж поскладала все в коробку та притоптала ногами.

Том пішов до сараю та виніс усі інструменти, які треба було забрати: ручну пилку, набір гайкових ключів, молоток і коробку цвяхів, пласкогубці, тонкий і грубий напилек.

І Ружа Шаронська винесла великий шматок брезенту й вистелила його за вантажівкою. Вона пробралась у двері, тримаючи матраци — три двоспальні та один односпальний. Поклала їх на брезент, потім принесла жужмо подертих ковдр і теж вивалила.

Мати й Ной ретельно поралися над тушами, і від груби повіяло запахом смажених свинячих кісток. Ще ніч не минула,

а діти впали на речі й позасинали. Вінфілд задрімав просто в пилюці біля дверей, а Руті сіла на кухні, де спостерігала за патранням, та так і заснула, припавши головою до стіни. Уві сні вона легко позіхала, розтуливши вуста.

Том закінчив з інструментами і, взявши ліхтар, пішов на кухню в супроводі проповідника.

— Боже ти мій,— промовив Том,— свинина чудовезна! А як м'ясо пахне! Аж чути, як тріщить.

Мати складала шматки м'яса до барила, густо посипала сіллю згори та між скибами, проминаючи кожен ряд руками. Вона поглянула на Тома й злегка йому всміхнулася, але очі в неї були стурбовані й утомлені.

— Буде непогано мати свинячі кістки на сніданок,— сказала вона.

Проповідник підійшов до неї.

— Дай я посолю,— сказав він.— Я можу це зробити. Ти й так заклопотана.

Вона припинила роботу й недовірко подивилася на нього, ніби проповідник запропонував щось дивне. Руки в неї вкрилися шкоропою солі й порожевіли від свіжого м'ясного соку.

— Це жіноча робота,— нарешті промовила вона.

— Це робота для всіх,— заперечив проповідник.— Її забагато, аби ділити, чия чоловіча, а чия жіноча. У тебе є інші справи. Дай мені засолити м'ясо.

Ще мить вона дивилася на нього, а тоді вилила воду з відра в олов'яний таз і вимила руки. Проповідник брав шматки свинини й посипав їх сіллю, доки вона спостерігала за ним, а потім викладав м'ясо до барильця — точно як вона. Але тільки коли він виклав увесь ряд, акуратно присипав його сіллю і прим'яв, вона заспокоїлася. Неня витерла свої напухлі, роз'їдені сіллю руки.

Том спитав:

— Ма, а яке начиння ми заберемо звідси?

Вона швидко оглянула кухню.

— Відро,— сказала вона.— Усе потрібне, з чого їсти: тарілки, чашки, ложки, ножі, виделки. Склади все в ящик і винеси. Велику пательню, рондель, чайник, кавник. Коли м'ясо вихолоне, візьми ґратки в духовці. Вони добрі для багаття. Я хтіла б узяти балію, але, думаю, не поміститься. Пратиму у відрі. Не тре' брати дрібниць. Можна зготувати маленькі страви у великому казані, але не можна зготувати великі у маленькому гладущику. Візьми дечки для паляниць. Дечки одна в одну вкладаються.— Вона оглянула кухню.— Ти просто, Томе, захопи все це. А я інше візьму: слоїк з перцем, сіль, мускатний горіх на тертушці. Я візьму все це добро, але згодом.

Вона підхопила ліхтар і пішла до спальні: босі ноги ступали на долівку втомлено, але нечутно.

— Либонь, вона зморилася,— сказав проповідник.

— Жінки завше зморюються,— відповів Том.— Такі вже жінки, порода їхня така.

— Так, але вона справді зморена. Наче занедужала від втоми.

Мати щойно переступила поріг і почула ці слова. Її розслаблене обличчя напружилосся, зморшки зникли, на лиці окреслилися тугі м'язи. Очі гостро спалахнули, а плечі випросталися. Вона оглянула голі стіни. Нічого не лишилось, окрім сміття. Матраців на підлозі вже не було. Письмові столи продали. На долівці валялися поламаний гребінь, пуделко від тальку і дещиця пилу. Мати поставила ліхтар на підлогу. Просунула руку за один з ящиків, які правили за стільці, й вийняла звідти картонну коробку — стару, брудну, розсохлу по кутах. Сіла і відкрила її. Там лежали листи, газетні вирізки, фотографії, пара сережок, золотий перстень, сплетений з волосся ланцюжок для годинника з золотим кантом. Вона злегка доторкнулася до листів і розгладила пальцями вирізку з газети, де було надруковано про судовий процес над Томом і вирок. Довго вона тримала коробку, дивилася понад нею, а пальці перебирали листи й знову їх складали. Вона прикусила нижню губу, міркуючи, згадуючи.

І нарешті зважилася. Вибрала перстень, годинник, сережки, порилася на дні й витягла звідти золоті зашпінки. Вийняла листа з конверта і поклала дрібнички туди. Потім ніжно й лагідно згорнула конверт і акуратно розгладила його пальцями. Вуста в неї трохи розтулилися. Потім вона встала, взяла ліхтар і повернулася на кухню. Підняла конфорку на плиті та обережно поклала коробку на вугілля. Картон швидко зажеврив од жару. Полум'я лизнуло коробку. Неня зняла руку з конфорки, і мигцем вогонь загудів та поглинув коробку.

На темному подвір'ї, працюючи при світлі ліхтаря, батько й Ел навантажували машину. Інструменти поклали на саме дно, але так, щоб можна було дістати, якщо зламається. Поряд склали коробки з одягом, кухонне начиння в мішку, коробку з посудом і столовими приборами. Ззаду прив'язали велике відро. Вони намагалися покласти все на дно якомога рівніше, а проміжки між речами заповнили згорнутими ковдрами. Потім згори поклали рівно матраци. А наостанок увесь вантаж затягли брезентом, і Ел зробив отвори по боках, просунувши крізь них мотузки, і прив'язав до бокових дощок.

— Тепер, як задощить,— сказав він,— прикрутимо до вищої планки, і хай лізуть усередину. Там не змокріємо. Там сухо.

І батько поплескав у долоні:

— Оце файна мисьль.

— Це ще не все,— озвався Ел.— При нагоді знайду деревину, зроблю її підпорою і напну брезент. І буде навів ще й від сонця.

І батько погодився:

— Теж гарно придумав. А чом ти раніше так не зробив?

— Часу не було,— відповів Ел.

— Часу не було? Ну, ти, Еле, гасав по окрузі, як койот.

Бозна-де два тижні пропадав.

— Та завше стільки справ під зав'язку, коли з дому їдеш,— відповів Ел. І тут з нього пиха трохи злетіла.— Тату,— запитав він.— Ви раді, що їдете, тату?

— Що? Ну... аякже. Так. Нам тут тяжко велося. А там буде краще, роботи досхочу, усе до клаптика гарнюще, і зелень скрізь, а хатки маленькі й білесенькі, й помаранчі ростуть.

— Там що, помаранчі всюди ростуть?

— Ну, всюди не всюди, але багато де.

У небі зайнялося сіре світання. Усю роботу виконали — свинину запхали до барилець, кошика з курми лишилося поставити нагору, та й по всьому. Мати відчинила духовку і дістала підсмажені кістки, хрусткі, де ще було багато рум'яного м'яса. Руті у напівдрімоті сповзла з ящика вниз і знову заснула. Але старші стояли біля дверей і, шулячись, гризли смачні свинячі кістки.

— Гадаю, нам пора будити бабцю й діда,— сказав Том.— Уже скоро день.

— Та не трі,— сказала мати,— давайте в останню хвилину вже збудимо. Їм сон потрібен. Руті з Вінфілдом теж геть не виспалися.

— Та вони можуть спати досхочу по дорозі,— сказав батько.— Тут у машині дуже затишно і зручно.

Раптом пси підвелися з пилу й дослухались. А потім з відчайдушним гавкотом зникли в темряві.

— Якого дідька? — схопився батько.

За мить вони почули голос, що гамував собак, і ті перестали так люто гавкати. Потім почулися кроки, і хтось наблизився. Це був М'юлі Грейвз у низько насунутому капелюсі.

Він боязко наблизився.

— Ранок добрий, сусіди,— сказав М'юлі.

— А, це М'юлі.— Батько помахав свинячою кісткою, яку тримав у руці.— Іди сюди, тут для тебе є кусень свинини, М'юлі.

— Ну, ні,— відповів М'юлі.— Я не голодний, зовсім.

— Та заходь, М'юлі, заходь. Заходь!

І батько ступив до хати і виніс звідти барбекю зі свинячих реберець.

— Я не об'їдати вас прийшов,— відповів М'юлі.— Ішов повз, про вас згадав, і подумав, як вам ведеться, і зайшов попрощатися.

— Уже скоро поїдемо,— сказав батько.— Ти б нас не застав, якби за годину прийшов. Бач — усе склаали?

— Усе склаали.— М'юлі задивився на заповнену вантажівку.— Іноді й мені теж хочеться поїхати, своїх розшукати.

Мати спитала:

— А ти вістку якусь од них мав з Каліфорнії?

— Ні,— відповів М'юлі.— Не було вісток. Та я навіть на пошту не зазірав. Тре' якось зайти.

— Еле, спустися,— сказав батько,— розбуди бабцю з дідом. Скажи їм, хай поїдять з нами. Ми скоро вирушаємо.— І додав, як Ел побрів до повітки: — М'юлі, мо', влізеш до нас? Постараємося посунутись, аби тобі дати місце.

М'юлі відгриз м'ясо з реберця і став розжовувати шматок.

— Іноді гадаю, міг би. Але знаю, що не поїду,— відповів він.— Чудово знаю: за хвилику втечу й блукатиму, як проклята цвинтарна примара.

— Дограєшся до того, М'юлі,— промовив Ной,— що помреш десь у полі.

— Знаю. Думав над цим. Буває гризько самому, а іноді буває пристойно, а іноді здається добре. Яка різниця. От як моїх кривняків здибаєте — я для того й прийшов,— як моїх друзів там у Каліфорнії спіткаєте — перекажіть їм, що зі мною все гаразд. Скажіть їм, що мені тут нівроку ведеться. Не дайте їм знати, як справді живу. Скажіть їм, що приїду, тільки грошей зароблю.

— Правда приїдеш? — спитала мати.

— Ні,— стиха промовив М'юлі.— Ні, не поїду. Нікуди не дінуся. Тепер мені тут лишатися. Раніш міг би. А тепер ні. Багато міркував, багато що збагнув. Ніколи не поїду.

Вранішня зоря зблиснула яскравіше. Від цього світло ліхтаря трохи поблідло. Ел повернувся, ведучи діда, який кульгав.

— Він і не гадав спати,— сказав Ел.— Сидів на задньому дворі. Щось із ним не те.

Дідові очі згасли, і колишня злість у них зчезла безслідно.

— Ніц зі мною такого,— сказав він.— Просто не поїду.

— Не поїдете? — перепитав батько.— Як це — ви не поїдете? Чого? Ми всі вже зібралися, поскладалися. Нам пора їхати. Тут не можна лишатися.

— А я й не кажу, аби ви лишалися,— сказав дідо.— Їдьте. А я... я лишаюся. Над цим мало не всю ніч міркував. Це моє кривне. Усю вічність тут прожив. Та хай їм грець, отим винограду та помаранчам, хай їх там навіть досхочу, хай навіть у ліжку падають. Нікуди я не поїду. Хай цей дім негодящий, але це мій дім. Ні, ви всі їдьте. А я просто лишуся тут, де вічність прожив.

Усі з'юрилися довкола нього. Батько мовив:

— Не можете ви, діду. Тут невдовзі всю землю розтрактують. А хто вам готуватиме? Як ви житимете? Не можна вам тут лишатися. За вас тут ніхто не піклуватиметься, ви з голоду помрете.

Дідо закричав:

— Чорт забирай, я старий, але ще можу за себе піклуватися. М'юлі ж якось тут живе? І я теж житиму незгірше за нього. Кажу тобі — нікуди не поїду, ти, дурню заплішений! Беріть бабцю з собою, як хочця, та мене не візьмеш, і край.

Батько безпорадно промовив:

— Ну послушайте мене, діду. Просто послушайте, ну хоч хвильку.

— Та що там слухати. Просто сказав тобі — не поїду, і годі.

Том торкнув батька за плече:

— Татку, ходімте до хати. На два слова.— І як вони йшли до хатини, покликав: — Ма', можна вас на хвильку?

На кухні горів ліхтар, і там була миска, повна свинячих кісток.

— Послухайте, я знаю,— сказав Том,— у діда є право вирішувати, поїде він чи не поїде. Але лишатися йому не можна. Ми це знаємо.

— Ага, не можна,— відповів батько.

— Так, дивіться. Якщо схопимо його, зв'яжемо, то силоміць нічо' не вийде — ще знівечимо, він оскаженіє, собі нашкодить. Зара' ми не можемо з ним сперечатися. Якби ми могли його підпоїти, тоді все буде гаразд. У вас є віскі?

— Ні,— відповів батько.— У хаті ні краплі. У Джона теж нема. Він, коли не п'є, ніколи не тримає.

— У мене лишилося півпляшки снодійного,— сказала мати,— сироп, який Вінфілду давала, коли в нього вуха боліли. Гадаю, годиться? Я давала Вінфілду — і присипляла, коли в нього вуха боліло.

— Мабуть,— відповів Том.— Дістаньте його, ма'. Спробуємо йому дати, хай би там що.

— Я викинула в помийницю,— сказала мати. Вона взяла ліхтар, вийшла і за мить повернулася з наполовину порожньою пляшкою чорних ліків.

Том узяв у нені пляшку й скуштував на смак.

— Нічо' так,— сказав він.— Налийте йому чашку чорної кави, міцної. І влийте з одну чайну ложку. Ні, ліпше пару столових ложок.

Мати відчинила плиту, поставила на жар кавник, налила води та насипала кави.

— Доведеться йому в банці подати,— сказала неня.— Чашки всі поскладали.

Том з батьком вийшли надвір.

— У мене що, нема права вирішувати, що я робитиму? Хто се отут їв свинячі реберця? — шаленів дідо.

— Це ми їли,— відповів Том.— Мама зготувала вам кави й свинини.

Дідо зайшов до хати, випив каву і з'їв шматок свинини. Інші стояли надворі й дивилися на старого крізь прочинені двері у світанковій зорі. Вони бачили, як він позіхнув і похитнувся, бачили, як він склав руки на столі, опустив голову на руки і заснув.

— Він страшенно зморився,— сказав Том.— Хай поспить.

Тепер усі були готові. Бабця, млява і напівсонна, мовила: — Що це все означає? Чого ви скочили в таку рань?

Але вона вбралась і поводитися сумирно. Притихлі Руті з Вінфілдом стояли, борючись із дрімотою. Світання швидко займалося над землею. І родина перестала діяти. Усі стояли, і ніхто не наважувався першим зробити рішучий крок. Вони боялися тепер, коли настала вирішальна хвилина, так само як боявся дідо. Вони побачили повітку, яка вимальовувалася на зорі, побачили зблідлі ліхтарі, які вже не відкидали жовтих кіл. Зірниці потроху згасали на заході. А члени сім'ї стояли заціпеніло, як сновиди, їхні очі вдивлялися в картину світання, не помічаючи дрібниць, зате охоплювали разом і світанок, і землю, і різноманіття всього краю.

Лише М'юлі Грейвз неспокійно блукав, зазиравав через бортові планки до вантажівки, мацав запасні шини, повішені ззаду. Нарешті він наважився.

— Усе-таки перетнеш кордон штату? — спитав він.— Порушиш підписку?

І Том струсив із себе заціпеніння:

— Господи Ісусе, вже світає,— голосно сказав він.— Пора їхати.

Інші теж скинули з себе заціпеніння та попрямували до вантажівки.

— Залазьте,— сказав Том.— Тре' діда принести.

Батько, дядько Джон, Том і Ел увійшли до кухні, де дідо заснув за столом, уткнувшись чолом у складені руки, поряд з пролятою кавою. Чоловіки взяли його під лікті й підвели, а він бурчав і хрипко лаявся, наче п'яний. Надворі

старого підняли й понесли, а коли підійшли до вантажівки, Том з Елом забралися в машину, підхопили діда під руки та обережно вклали. Ел відгорнув брезент, і вони поклали діда на ящик, щоб тягар брезенту на старого не тиснув.

— Тре' неодмінно поставити жердину,— сказав Ел.— Сьогодні ж увечері поставлю, як зупинимось.

Дідо бурчав, не бажаючи прокидатись, і, щойно його вклали, він знову міцно заснув.

— Жінко,— сказав батько,— ви з бабцею сядете на деякий час поруч з Елом. Потім ми поміняємось, але з вас почнемо.

Вони сіли в кабінку, а інші почали влаштуватися на складених речах: Конні й Ружа Шаронська, батько і дядько Джон, Вінфілд, Руті, Том і проповідник. Ной стояв унизу, дивлячись на те, як інші облаштовуються там, нагорі.

Ел обійшов вантажівку, зазираючи під низ, на ресори.

— Святий Ісусе,— промовив він,— ресори до чорта пласкі. Пощастило, що я деревину під них забив.

— А як собаки, татку? — спитав Ной.

— Я й забув про них,— відповів батько.

Він пронизливо свиснув, і до нього стрибнув пес, але тільки один. Ной схопив собаку й закинув нагору, де тварина наче заціпеніла, злякавшись височини.

— Інших двох доведеться кинути,— крикнув батько.— М'юлі, доглянеш їх? Аби з голоду не виздыхали?

— А то,— озвався М'юлі.— Мені хтілося мати пару собак. А то! Беру їх.

— Візьми й курей,— сказав батько.

Ел сів у водійське крісло. Стартер задзижчав, і запустився, і знову задзижчав. І тоді зачулося ревіння шести циліндрів і закурилася хмарка синього диму.

— Бувай, М'юлі,— крикнув Ел.

І вся родина закричала:

— Бувай здоров, М'юлі.

Ел натиснув на нижню передачу й відпустив зчеплення. Вантажівка здригнулася та важко поїхала двором. Ось і друга

швидкість увімкнулася. Вони повзли нагору схилом, і червоний пил стелився за ними.

— Хр-ривте мій, от запхалися! — мовив Ел.— Часу не було на таку їзду.

Мати намагалась озирнутися, але через навантажені до краю речі та за спинами інших пасажирів не могла нічого побачити. Вона випросталась і стала задивлятися на битий шлях попереду. У її очах читалась велика втома.

Людям, які сиділи на речах у вантажівці, ніщо не заступало краєвиду. Вони побачили хату, і повітку, і легкий димок, який досі курився з димаря. Побачили вікна, на яких зблиснули червоним перші сонячні промінці. Побачили М'юлі, який самотньо стояв посеред подвір'я, дивлячись їм услід. А потім пагорб заступив їм краєвид. Усю дорогу обабіч шляху були бавовняні поля. І вантажівка поволі повзла через куряву по шосе на захід.

РОЗДІЛ 11

Хати на землі лишилися покинутими пустками, і сама земля через це стала пусткою. Не стояли порожнем тільки сараї для тракторів — приміщення з рифленого заліза, сріблито-мерехтливі: там було повно металу, бензину й мастила, і диски плугів сяяли на промінні. Трактори мають фари, тож для цих машин не існує ні дня, ні ночі, й диски крають землю як у темряві, так і вдень, при яскравому світлі. І коли кінь повертається з роботи до стійла, життя в сараї не зникає, є тепле дихання, і порухи ніг на соломі, і затиснуте в паші сіно, і вуха, й очі живі. Там у сараї жевріє життя, є тепло і живий запах. Але коли мотор трактора припиняє роботу, трактор стає мертвим, як той метал — його пращур. Тепло покидає його, як живе тепло залишає труп. Двері з рифленого заліза замикаються, і тракторист їде додому, до міста, можливо, за двадцять миль, і йому не потрібно повертатися тижні, місяці, бо трактор мертвий. І це легко та ефективно. Так легко, що робота перестає бути дивом; так ефективно, що земля перестає приховувати в собі дива; і зникає глибина розуміння землі, зникає зв'язок з годувальницею. І тракторист ставиться до неї зверхньо, як чужинець, якому мало що відомо, який жодного стосунку до землі не має. Нітрати і фосфати — це не земля; довжина бавовняного волокна — це теж не земля. Ні вуглець, ні сіль, ні вода, ні кальцій — це не людина. Вона є всім цим,

але людина більша — набагато більша, так само і земля набагато більша, ніж аналіз її складників. Людина більша, ніж її хімічний склад; людина, яка ступає по землі й перетворює її на оранку, оминаючи лемешем камінь; людина, яка ковзає по оголеній землі, а потім сідає, щоб з'їсти обід, — ця людина знає, що земля більша, ніж її елементи-складники, ніж її аналіз. Але той, хто веде трактор по землі, не знає любові, а лише хімію; і він зневажає землю та себе самого. Коли двері з рифленого заліза замикаються, він іде додому, а його оселя — це не земля.

Двері хат-пусток були відчинені навстіж і рипіли навісками на вітрі. Юрба хлопчаків збігалася з ближчих містечок пожбурляти камінням у шибки, поворухити сміття в пошуках скарбів. А от ніж з обламаним лезом. Хороша знахідка. А отам тхне — мабуть, щур здох. А погляньте, що Вайті написав на стіні. Він написав те саме, що і в туалеті у школі, коли вчителька примусила змити напис.

Щойно люди покинули село, як увечері з полів повернулися коти й заходилися нявкати на ганках. А коли ніхто не вийшов, коти пролазили крізь розчахнуті вікна, і, нявкаючи, блукали по спустошених кімнатах. І тоді коти повтікали в поля та здичавіли, полюючи на ховрашків і польових мишей та сплячи вдень у канавах. Коли настала ніч, кажани, що не наважувалися залітати до дверей, лякаючися світла, ринули до хат, закружляли по порожніх оселях і за деякий час лишилися там у темних кутках, склавши крила на височині та повиснувши вниз головами між кроквами, і в пустках запахло їхнім послідом.

І миші теж переселилися туди, влаштували склади свого зерна в кутках, у коробках, у шухлядах на кухнях. І ласиця прийшла полювати на мишей, і з вереском закружляли брутатні пугачі, влітаючи та вилітаючи.

Пролився легкий дощик. Бур'ян захопив подвір'я і порогі, де раніше не мав права рости, і трава пробивалася крізь

дошки ганків. Хати стояли пустками, а пустка руйнується швидко. Обшивка бралася тріщинами від іржавих цвяхів. Пил укривав долівку, і на ній лишалися сліди тільки мишей, тхорів і котів.

Одного разу вночі вітер зірвав шматок черепиці та жбурнув на землю. Іншим разом вітер сунув носа в діру й зірвав ще три черепичини, а потім і цілий десяток одразу. Полуденне сонце зазірало в діру, кидаючи на підлогу сліпучі плями. Здиравілі коти сходилися вночі з полів, але більше не нявкали на порозі. Вони рухалися, наче тіні хмарин, кімнатами, прокрадаючись до хат ловити мишей. І у вітряні ночі грюкали двері, і рвані фіранки тріпотіли в розбитих шибках.

РОЗДІЛ 12

Шосе 66 — головна дорога, якою їдуть мігранти, довга бетонка через усю країну, яка вгору-вниз в'ється на карті — від Міссісіпі до Бейкерсфілда, через червоні й сірі землі, зміїться в горах, долаючи води і спускаючись у яскраву та страшну пустелю, а через пустелю — знову до гір, до родючої каліфорнійської долини.

Шосе 66 — стезя мандрівників, утікачів од пилу й неродючої землі, од гуркоту тракторів і власного зубожіння, од повільного вторгнення пустелі на північ, од буревію вітрів, які, завиваючи, летять з Техасу, од повеней, які не приносять землі багатств і крадуть у неї ті поодинокі скарби, які ще лишилися. Од усього цього люди тікають, і на шосе 66 їх приносять притоки бічних доріг, сліди фургонів на вибоїстому шляху. 66-е — це головна траса, шлях утікачів.

Кларксвілл, і Озарк, і Ван-Бурен, і Форт-Сміт — на 64-у, і тут закінчується Арканзас. І всі дороги ведуть до Оклахома-Сіті, 66-е шосе — з Тулси, 270-е — з Макалістера. 81-е — з Вічіті-Фолса, з півдня, а з Еніда — з півночі. Едмонд, Маклауд, Перселл. 66-е виходить з Оклахома-Сіті; Ель-Рено і Клінтон лишаються на заході. Гайдро, Елк-Сіті й Тексола; і праворуч кінчається Оклахома. 66-е шосе перетинає тейхаський виступ. Шемрок і Маклін, Конвей і жовтий Амарільйо*,

* Іспанською *amarillo* — жовтий.

Віддorado, і Вега, і Бойз — і тут закінчується Техас. Тукум-карі й Санта-Роса — і гори Нью-Мексико до Альбукерке, де дорога прямує з Санта-Фе. Потім далі, до ущелин Ріо-Гранде, до Лас-Лунас, і знову на захід 66-м — до Геллапа, і тут межа Нью-Мексико.

А тепер високі гори. Голбрук, і Вінслоу, і Флагстаф у високогір'ї Аризони. Потім широке плато з хвилястою лінією пагорбів. Ешфорк, Кінгмен і знову кам'яні гори, куди воду привозять на продаж. Потім з опалених сонцем аризонських гір до Колорадо з зеленими очеретяними заростями на берегах, і тут кінчається Аризона. Через річку якраз Каліфорнія, і відкривається дуже гарне містечко. Це Нідлс, на річці. Але річка — чужинка для цього містечка. Нагору від Нідлса, потім через опалений сонцем гірський хребет — відкривається пустеля. І шосе 66 веде по страшній пустелі, де повітря тремтить і міниться, а чорні високі гори здаються нестерпно далекими. Ось Барстоу, а за ним та сама пустеля, доки нарешті знову не з'являються гори, красиві гори, і 66-е петляє між ними. Потім зненацька вузька стежинка, і внизу — чарівна долина, сади, виноградники, маленькі котеджі, а вдалині місто. І, Боже мій, ось кінець.

Люди збиралися на шосе 66 — то поодинокі машина, а то невеликий караван. Весь день утікачі повільно котилися по дорозі, а вночі зупинялися біля води. Тоді старезні дірв'яні радіатори викидали стовпи пари, а хрипкі шатуни деренчали. І чоловіки за кермами заповнених вантажівок і машин дослухалися, відчуваючи біду. Скільки ж ще до міста? Жах який, доки доїдеш, оці відстані між містами. Як щось зламається... ну гаразд, станемо табором просто тут, а Джим піде до міста, дістане потрібну запчастину, і повернеться... а скільки в нас їжі?

Дослухайся до мотора. Дослухайся до коліс. Вчувайся і вухами, і руками в повороти керма; вчувайся долонями у важелі перемикування швидкостей; вчувайся ногами в дошки. Вчувайся в стукіт старого драндулета всіма органами

чуття, бо зміна тону, зміна ритму можуть означати ще тиждень у дорозі! Що, брязкає? Це клапани. Не страшно. Вони можуть гриміти без шкоди до другого прищестя. Але ось починає гупати, як машина їде — цього гупання не чуєш, тільки відчуваєш. Може, десь мастило скінчилося? Може, десь заклинило? Ісусе, якщо це підшипник, що робити? Гроші так і течуть.

І чому, матері його ковінька, цей сучий радіатор сьогодні так розігрівся? Це ж не підйом. Але поглянемо. Господи Всемогутній, ремінь вентилятора порвався! Ось, перев'яжемо оцим мотузком. Подивимося, чи надовго вистачить. Я зв'яжу кінці. Тепер повільно, зовсім повільно, доки не доберемося до міста. Мотузка довго не протримається.

Тільки б ми дісталися Каліфорнії, де помаранчі ростуть. Тільки б оця стара посудина не розлетілася. Тільки б дісталися.

І шини — стерлися вкрай. Лиш на чотирьох покришки, а так — лиса гума. Можна було б проїхати ще сто миль, якби на камінь не наткнулися, от і роздерлися шини. Що краще — зайві сто миль чи зіпсута труба? Що? Сто миль. Латки для труб у нас є. Мабуть, коли поїдемо, труба протече. А якщо зробити манжету? Ще миль п'ятдесят витиснемо. Їдьмо; поки що не дме.

Тре' нам покришку купити, але за старі колеса ці змикрути стільки деруть — Ісусе! Оглядають з голови до ніг. Знають, що людина поспішає. Знають, що не може чекати. І ціна зростає.

Беріть або лишайте. Мені від бізнесу здоров'я не прибуває. Я тут не здоров'я лікую, а торгую покришками. Я їх за так не даю. Нічим не зараджу, як щось із тобою станеться. Мені тре' за себе дбати.

Чи далеко до наступного міста?

Учора я бачив сорок дві машини з такими ж, як ви. Звідки ви взялися? Куди їдете?

Ну, Каліфорнія великий штат.

Не такий уже й великий. Та й США не така вже й велика країна. Ні, не така й велика. Затісна. Місця на всіх нема — ні тобі, ні мені, ні таким, як ти, ні таким, як я, ні багатіям, ні злидарям, ні злодіям, ні чесним — нікому. Ні голодним, ні тим, хто жирує. Забирався б ти краще туди, звідки приїхав.

Це вільна країна. Людина може їхати, куди хоче.

Це ти так гадаєш! Чув про прикордонний патруль на каліфорнійській грانیці? Поліція з Лос-Анджелеса зупиня таких ото, як ти, пройдисвітів, і назад депортує. Кажуть: «Якщо ви не можете придбати нерухомість, ви нам не потрібні». Кажуть: «У вас є водійське посвідчення? Ану подивимося». А я його розірвав. Кажуть: «Не можете до нас їхати без водійських прав».

Це вільна країна.

Ну спробуй пошукати її, цю волю. Кажуть: ти настільки вільний, наскільки в тебе гаман повний.

У Каліфорнії добре платять. Ось у мене листівка, тут так і прописано.

Чортибатька-що! Я сам бачив, як люди вертають. Ти що, смієшся? Так береш покришку чи ні?

Доведеться взяти, але, Ісусе, містере, це нам б'є по кишені! У нас не так багато залишилося.

Ну, я не з доброчинного фонду. Давайте назад.

Гадаю, тре' взяти. Ану подивимося. Відкриймо її, погляньмо... ах ти сучий син, ти ж казав, що покришка добра! Дірка на дірці.

Чорт забирай, отакої. Ну... святий Юрію! Як це я не побачив?

Усе ти бачив, сучий сину. Такий розумний, нагріваєш нас за чотири бакси за розбиту покришку. Як би я тебе набити хотів.

Ану стули пельку! Не бачив, кажу тобі. Ну... скажу, що надумав. Оддам за три п'ятдесят.

Викуси дулю, прапорщик будеш! І так міста дістанемося. Що, з такою шиною доїдеш?

Так. На ободі поїду, але цьому сучому сину ні шеляга не дам.

А як, ти гадаєш, він наживається? Отак-о. Як він каже, працює тут не за здоров'я. Ось у чому річ. Чого ж ще? Людина хоче... Бачиш, вивіска вздовж дороги? «Клуб з обслуговування. Щовівторка ланч. Готель „Колмадо“». Ласкаво просимо, брате. Це клуб з обслуговування. Один хлопець мені був розповідав. Пішов він на одні з їхніх зборів і розказав таку оповідку для всіх тих ділків. Каже: коли я був малим, старий вивів за гнuzдечку теличку, дав мені й наказав: гони до бика, хай її обслужить. І хлопець каже: я так і зробив, то з того часу як зачую від ділової людини про «обслуговування», то й метикую: хто там кого струментом у тил задублює. Там у бізнесі всі шахраї, але торгаші це по-інакшому звать. Ось у чому річ. Укради шину — ти злодій, а він у тебе хоче викрасти чотири долари за автошину — і це нічого. Комерція.

Денні на задньому сидінні пити просить.

Хай зачека. Звідки тут вода.

Слухайте — що там у задньому мості?

Не знаю.

Рама деренчить, як телеграф.

Там прокладка. Тре' далі перевірити. Слухай: свистить. Шукайте гарне місце, щоб отаборитись, а я тоді подовбаюся. Але, Господи Всемогутній, їжа кінчається, гроші теж. Як не буде на що купити бензину — що тоді?

Денні на задньому сидінні пити просить. Чуєш: малюк хоче пити.

Хр-ристе! Луснула! Камера, покришка — усе до чорта.

Тре' владнати. Давай чоботи — розріжемо й поставимо латку на камеру.

Машини гальмували біля дороги — двигуни відкриті, шини лагають. Автомобілі кульгали шляхом бб, як поранені, важко дихаючи і втрачаючи сили. У нестерпну спеку ослабли з'єднання, підшипники зіпсуті, усе всередині труситься.

Денні просить склянку води.

Люди тікали по шосе 66. І бетонна дорога сяяла, як дзеркало під сонцем, а вдалині від спеки з'являлися міражі, і здавалося, що там на дорозі калюжі.

Денні просить пити. Хай зачекає, бідолашний малюк. У нього жар. Скоро заправна станція. Станція технічного обслуговування, як сказав один по дорозі.

Двісті п'ятдесят тисяч осіб над дорогою. П'ятдесят тисяч старих машин — поранених, які важко дихають, випускаючи пару. Затонулі кораблі, покинуті господарями. Добре, але що з ними сталося? Що сталося з людьми в машинах? Ішли пішки? Де вони? Звідки береться сміливість? Звідки береться страшна віра?

А ця історія, яку ви почуєте, може здатися неправдоподібною, але вона і правдива, і кумедна, і красива. Була родина з дванадцяти осіб, яку зігнали з землі. Машини вони не мали. Змайстрували причіп з усякого мотлоху і поклали на нього все своє майно. Вони тягли його в бік шосе 66 і чекали. І досить скоро один седан їх підібрав. П'ятеро з них їхали в машині, а семеро — в причепі, й собака теж у причепі. Вони дісталися Каліфорнії за два стрибки. Той, який підібрав їх, ще й нагодував. І це правда. Але звідки береться така мужність і така непохитна віра у власну зірку? Мало що може навчити такої віри.

Люди тікають від жаху, лишачи його в минулому, — і дивні речі відбуваються з ними: одні — до болю жорстокі, а інші — настільки прекрасні, що віра не покине мандрівців уже ніколи.

РОЗДІЛ 13

Старезний перевантажений «гудзон», порипуючи і кречучи, виїхав на шосе до Саллісо і в сліпучому сонці повернув на захід. Але на бетонному шосе Ел збільшив швидкість, бо тепер ресорам ніщо не загрозувало.

Від Саллісо до Гоура — двадцять одна миля, а «гудзон» робив тридцять п'ять за годину. Від Гоура до Ворнера — тринадцять миль; від Ворнера до Чекоти — чотирнадцять; потім великий перегін до Генрієтти — тридцять чотири милі, але це вже справжнє місто. Від Генрієтти до Касла дев'ятнадцять миль, а сонце стояло просто над головою, і червоні поля розпалювалися від спеки в тремтливому повітрі.

Ел вів машину, і обличчя його було цілеспрямованим, він усім тілом вчувався в дорогу, тривожно поглядаючи з дороги на щиток приладів. Ел зіллявся в одне з мотором, кожним нервом прослуховуючи вади: грюкіт, верещання, покашлювання, деренчання — усі зміни, які можуть призвести до аварії. Він став душею машини.

Півсонна бабця, яка сиділа поряд з ним у кріслі, заскилила вві сні, розплющила очі, щоб поглянути вперед, а потім знову задрімала. А мати сиділа поруч з бабцею, спираючись ліктем на віконце, і шкіра її почервоніла під палючим сонцем. Мати теж дивилася вперед, але очі в неї згасли й не

бачили ні дороги, ні полів, ні заправних станцій, ні маленьких придорожніх барів. Вона й не дивилася на них, коли «гудзон» їхав уперед.

Ел посовався на подертому сидінні та витиснув зчеплення на кермовому колесі. Він зітхнув:

— Гуркоче страшно, але, мо', вона й нічо'. Бозна, що вона робитиме, коли їхатимемо по схилу, адже навантажена. Ма', а тут є якісь пагорби по дорозі до Каліфорнії?

Мати повільно озирнулася, і її очі пожвавішали.

— Про мене, отам пагорби,— відповіла вона.— Звісно, я не знаю. Але, здається, чула, що там є пагорби і гори. Високі.

Бабця протяжно позіхнула вві сні. Ел сказав:

— Ми так спалимо підшипники на першому ж підйомі. Доведеться дещо викинути. Мабуть, не тре' нам було брати проповідника.

— Ти ще порадиєш, що проповідник з нами їде,— заперчила мати.— Він нас порятує.

Вона спостерігала за мерехтливою дорогою, яка стелилася попереду. Ел тримав кермо однією рукою, а другу поклав на важіль перемикання швидкостей, що вібрував. Водієві було важко розмовляти. Він промовив слова подумки, ворущачи губами, перш ніж розтулити рота.

— Ма'...

Вона повільно перевела на нього погляд, трохи похитуючи головою в такт їзді.

— Ма', вам не страшно їхати? Не страшно їхати на нове місце?

Очі в неї стали задумливі та м'які.

— Трохи,— сказала вона.— Але це не страх. Просто сиджу і чекаю. Якщо станеться лихо і потрібно буде, аби я чимось зарадила, я це зроблю.

— А вам не спадає на думку, що там, куди ми приїдемо, усе виявиться не таким, як гадалося? Чи не лячно вам, що там буде не так файно, як ми уявляли?

— Ні,— швидко відповіла вона.— Ні, не думаю. Так не можна. І я не можу. Це дуже багато — проживати безліч життів. Спочатку здається, що нам під силу й тисячу життів прожити, але потім виявляється, що життя лиш одне. Якщо я про майбуття гадатиму, це забагато буде. Тобі тре' вперед дивитися, бо ти ще такий молодий, а я... у мене просто дорога рябіє перед очима. І ще прикидаю, чи скоро їсти захочуть, чи скоро попросять свинячих кісток.— Обличчя в неї немов скам'яніло.— От і все, що можу зробити. А більше нічо' не можу. Усе інше прахом піде, як зроблю щось ще. Усі ж залежать від того, про що я думаю.

Бабця голосно позіхнула і розплющила очі. Вона здавалася отетерілою.

— Мені злізти тре', славимо Суса Христа,— сказала вона.

— Зара' під'їдемо до кущиків,— відповів Ел.— Он там якісь попереду.

— Та які там кущики, кажу тобі — мені злізти тре'.— І вона зарюмсала: — Мені злізти тре', мені злізти тре'.

Ел пришвидшив їзду і, коли наблизив машину до низеньких заростей, різко загальмував. Мати відчинила дверцята, допомогла німечній бабці вилізти, ледь не витягнувши її, і повела до кущів край дороги. І мати тримала її, щоб бабця не впала, коли сіла навпочіпки.

На горі вантажівки заворушилося життя. Обличчя в сідоків аж пашіли, тому що були опалені сонцем, від якого нікуди дітися. Том, Кейсі, дядько Джон і Ной зістрибнули вниз. Руті з Вінфілдом перелізли через борт і пішли в кущі. Конні обережно зсадив Ружу Шаронську. Під брезентом прокинувся дід, його голова визирнула назовні, але очі були п'яні, сльозились, а погляд досі безтямний. Старий дивився на кривних, але не надто осмислено, нікого не впізнаючи.

Том покликав його:

— Діду, хоч'те злізти?

Старечі очі байдуже зупинилися на його обличчі.

— Ні,— сказав дід. На мить у його очах зблиснула лють.— Нікуди я не поїду, кажу вам. Залишусь, як М'юлі.

І він знову до всього втратив інтерес. Мати повернулася, допомагаючи бабці вилізти по схилу до шосе.

— Томе,— сказала мати.— Дістань пательню з кістками, вона отам, під брезентом, у кузові. Пора перекусити.

Том зазирнув до пательні й передав її всім по колу, і сім'я, ставши біля дороги, почала обгризати зі свинячих кісток хрусткі рештки м'яса.

— Добре, що бодай це взяли — сказав батько.— У мене ноги як дерев'яні, не рухаються. А вода?

— Хіба не у вас? — спитала мати.— Я ж цілий глечик налила.

Батько забрався на нижню планку й зазирнув під брезент.

— Нема тут. Забули, мабуть.

Миттєво напала спрага. Вінфілд заскімлив:

— Пити хочу. Пити хочу.

Чоловіки облизали губи, раптом усвідомлюючи свою спрагу. І їх поступово стала охоплювати паніка.

Ел відчув, що йому стає дедалі лячно.

— Воду дістанемо на першій же станції. Нам і бензин потрібен.

Родина розсілась у вантажівці; мати допомогла бабці залізти й сіла поряд. Ел завів мотор, і машина рушила далі.

Від Касла до Падена двадцять п'ять миль, а сонце було в zenіті й почало припікати. І кришка радіатора почала хитатися туди-сюди, і з-під неї стала вихоплюватися пара. Біля Падена знайшлася хижка осторонь дороги, а перед нею — дві бензоколонки, біля паркана — водопровідний кран і шланг. Ел переводив очі з «гудзона» до шланга. Коли сім'я зупинилася, зі стільця позаду колонок підвівся й рушив їм назустріч огрядний чоловік, червоновидий і черворукий. Він був убраний у брунатні вельветові брюки на шлейках і теніску, а на голові для захисту від сонця

мав картонний шолом, пофарбований у сріблястий колір. Піт дрібним бісером виступав у нього на носі та під очима і стікав по брижах шії. Він наблизився до вантажівки воївничо й суворо.

— Бажаєте купити щось? Бензин, запчастини? — спитав він.

Ел кінчиками пальців одкручував кришку радіатора, вряди-годи відсмикуючи руку, аби не обпектися парою, яка вихоплювалася з-під накривки.

— Бензину замало, містере.

— А гроші в тебе є?

— Атож. Думаєте, ми прохачі?

З обличчя в гладуна нахабство як рукою зняло.

— Ну, все гаразд, хлопці. Наливайте воду.— І він поспішив пояснити: — Зараз на дорозі стільки пройд різних, приходять, усю воду попереллють, у вбиральні завозять, а потім усе порозкрадають і, бігме, нічого не куплять. Купило притупило. Приходять, циганять галон бензину, аби далі їхати.

Том сердито стрибнув на землю й підійшов до гладуна.

— Ми на себе розраховуємо,— розлючено мовив він.— У тебе підстав нема отак-о з нами поводитися. Ми ж не з торбами прийшли.

— Та я не злюся,— заметушився гладун. Піт швидко просякнув його теніску.— Просто наливайте воду, і ось убиральня, якщо треба.

Вінфілд схопив шланг. Хлопчик пив з кінця, а потім підставив обличчя під струмок і відскочив облитий.

— Вона геть тепла,— сказав він.

— Не знаю, до чого наша країна дійде,— провадив гладун. Він знайшов на що поскаржитись і облишив Джоудів.— П'ятдесят-шістдесят машин з людьми, напхані, серед білого дня їдуть, люди речі похапали та все на Захід з дітьми рухаються. Куди їх несе? Що вони робитимуть?

— Туди ж їх несе, куди й нас,— відповів Том.— Біжать, бо тре' десь жити. Вижити намагаються. От і все.

— Ну, не знаю, до чого країна дійде. Не знаю. От я теж намагаюся вижити хоч якось. Гадаєш, великі нові машини тут зупиняються? Ні, сер! Вони їдуть далі, до міста, де нові жовті автозаправки, які компанії належать. А тут не стають, місця нема. Більшість тих, хто зупиняється,— то обідранці.

Ел зняв кришку з радіатора, і з-під неї зі свистом вихопилася пара. На вантажівці хорт боязко підповз до краю і, скімлячи, задивився вниз на калюжу води. Дядько Джон підвівся й стягнув пса за барки. Якийсь час собака похитувався на негнучких лапах, а потім почалапкав до крана й заходився хлебтати з калабані. На шосе просвистували автівки, сяючи в гарячіні, а розпалений вітер долітав від них до заправної станції. Ел залив води зі шланга в радіатор.

— Ти не гадай, що я лише з багатіями воджуся,— провадив гладун.— Просто вижити намагаюся. Чомусь ті, хто тут зупиняється, випрошують бензин або вимінюють. Можу вам показати в глибині хати оте, що на пальне і на мастило виміняв: ліжка, дитячі візки, начиння, сковорідки. Одна сім'я виміняла галон за дитячу ляльку. А що ж мені з отим усім робити — відчинити крамницю лахмітника? Один просто рвався дати мені свої черевики за галон. Якби я міг, то отримав би...— він запитливо поглянув на матір і замовк.

Джим Кейсі намочив голову, і краплі досі стікали з його високого чола, і м'язиста шия була мокра, і сорочка мокра. Він став поряд з Томом.

— Це не люди винні,— сказав проповідник.— А як би ти почувався, якби довелось самому продати власне ліжко, в якому спиш, за бак бензину?

— Та знаю я, що то не їхня провина. Усі, з ким я розмовляв, мають страшенно вагомні причини, аби з місця зірватися. Але що з країною робиться? Ось що хочу знати. Куди вона котиться? Більше нічим на життя заробити. Люди фермерством прожити не можуть. Я вас питаю: що це навігадували? Не могу ніяк уторопати. Усі, кого питаю, не можуть

уторопати. Хлопець ладний із себе черевики зняти, аби сто миль проїхати. Ніяк не второпаю.

Він зняв свій срібний шолом і витер чоло долонею. І Том зняв кашкет і витер чоло. Він підійшов до шланга, намочив кашкет, витиснув його і знову надів. Мати засунула руку між планками бортів у вантажівці, вийняла олов'яний кухоль, набрала води й передала бабці та дідові, які сиділи нагорі. Вона стала на приступку й подала кухля дідові, але той лише відпив, а потім захитав головою, відмовляючись пити далі. Старечі очі подивилися на матір з болючим подивом, перестаючи впізнавати.

Ел увімкнув мотор і повів вантажівку до заправки.

— Наливай бак. Вона до семи вміщує,— сказав Ел.— Але не більше за шість, а то проллється.

Гладун уставив шланг у бак.

— Ні, сер,— промовив заправник.— Просто не знаю, до чого країна дійде. Допомоги оці всі з безробіття і все таке.

— Багато де я в країні був,— сказав Кейсі.— Усі про це питають. Куди ми йдемо? А як на мене — нікуди. Завше в дорозі. Знай собі йдеш і йдеш. Чом про це не поміркувати? Повсякчас ідуть. Люди з місця зірвалися. Ми знаємо чому і знаємо як. Доводиться їм їхати. Ось чому люди їдуть. Кращого шукають, ніж те, що зара' мають. Прагнучи і потребуючи, вони це отримують. Вони не чекають, доки їм на тарілочки принесуть. Ось він, біль, що примушує людей, як скажених, боротися. Я по всіх усядах бував, чув, скрізь говорять, як ти.

Гладун накачав бензину, і ввімкнулася стрілка циферблата, показуючи суму витрат.

— Так, але ж куди ми котимося? Ось що хочу знати.

Том роздратовано втрутився:

— Ну, ти ніколи не дізнаєшся. Кейсі ж намагається тобі втовкти, а ти ніяк. Набачивсь я таких, як ти. Ніц не роблять, лиш одне співають, лазаря тягнуть: «І куди ж ми котимося?» Ти й знати не хоч'. Країна з місця зірвалася, люди їдуть. А скільки їх помирає, не діставшись. Мо', й ти скоро помреш,

а ніц не визнаєш. Набачивсь я під зав'язку таких, як ти. Ніц знати не хоч'те. Просто співаєте як колискову: «І куди ми котимося?»

Він подивився на заправку, поіржавілу та стару, на халупу позаду, складену зі старих дошок, продірявлену цвяхами, які світилися крізь жовту фарбу — звитяжну жовту фарбу, яка намагалася наслідувати великі міські автостанції. Але фарба не могла заліпити старих дірок од цвяхів, і старих поперечних тріщин, облупилась, її й не поновлять. Мавпування було провальним, і власник знав це. А у прочинених дверях халупи Том побачив бляшанки з мастилом — лише дві, — цукерничку зі скам'янілими від часу льодяниками, і побурілі з від часу лакричні палички, і цигарки. Він побачив зламаний стілець та іржаву продірявлену сітку від мух. І засмічене подвір'я, де мав би бути гравій, а ззаду — висушене, виснажене кукурудзяне поле, яке вмирало на сонці. Біля хати був стос шин — полисілих і відновлених. І Том уперше побачив, що штани у гладуна дешеві та затерті пранням, теніска дешева, а шолом картонний. Джоуд сказав:

— Я ніц такого не мав на увазі, містере. Це все через парун. Ніц такого не хтів. Скоро й ви будете на дорозі. Тільки не трактори вас витурять, а оці шикарні жовті автозаправки в місті. Люди з місць зриваються, — провадив він засоромлено. — І ви теж зірветесь, містере.

Рука гладуна вповільнила качати помпу й зупинилася, доки Том говорив. Заправник стурбовано поглянув на Тома.

— Відки ти зна'ш? — безпорадно спитав він. — Відки ти зна'ш, що ми вже подейкуємо: пора манатки збирати й на Захід рухатися звідсіль?

Йому відповів Кейсі.

— Так усі чинять, — сказав він. — От мені раніше довелося всі сили на боротьбу з дияволом оддати, бо для мене ворогом був диявол. Але вони ще гірше, ніж диявол, усе це в країні розпалили і не відпустять нас, доки їх не вбити. Ви,

містере, колись жилатьє* бачили — як ця тварюка здобич тримає? Вхопиться, ви її навпіл розрубаєте — а вона як учепилася, так і висить. Голову їй врубаєте — а вона не відпускає. Тоді тре' викруткою її — розчерепити. А доки жилатьє вчепилась, отрута крапає й крапає в ранку, яку ця звірюга прокусила.

Він замовк і скося глянув на Тома.

Гладун безнадійно дивився перед собою. Його пальці почали вповільнено обертати руків'я.

— Не знаю, куди ми котимося,— стиха промовив він.

Біля шланга з водою стояли Конні й Ружа Шаронська, таємничо перемовляючись. Конні мив олов'яний кухоль і помацав воду пальцем, перш ніж знову наповнити посудину. Ружа Шаронська дивилась, як машини їдуть по шосе. Конні протягнув їй кухоль.

— Вода літепла, але свіжа,— сказав він.

Ружа подивилася на нього й таємниче всміхнулася. Вона була суцільною таємницею — саме зараз, коли чекала дитину, таємниці та недовомки, здавалося, мали приховані смисли. Вона була задоволена собою й вередувала через дрібниці. Вона жадала послуг від Конні, й обоє розуміли, що це примхи. Конні теж був задоволений Ружею і досі дивувався, що вона при надії. Йому подобалося думати, що він і був однією з її таємниць. Коли жінка лукаво всміхалася, він так само хитро всміхався їй у відповідь, і вони пошепки обмінювалися секретами. Світ обертався коло них, і вони були в центрі, а точніше — центром була Ружа Шаронська, а Конні лиш обертався навкруг неї по невеличкій орбіті. Усе, що б вони не промовили, було таємницею.

Її очі відірвалися від шосе.

— Я не хочу пити,— зманіжено сказала вона.— Але, може, мені *треба* пити?

* Жилатьє, або аризонський отрутозуб,— лускатий плазун. Завдає болючих укусів. Про жилатьє індіанці мають багато забобонів і легенд — зокрема, про надзвичайну силу й магічну неподоланність цих рептилій. Сьогодні жилатьє вимирають через господарську діяльність людини.

І він кивнув, і вона збагнула, що це означає. Узяла чашку, сполоснула рот, сплюнула і пригубила теплої води.

— Хочеш ще? — спитав Конні.

— Лиш половинку.

Він наповнив чашку наполовину й подав Ружі. «Лінкольн зефір», сріблястий і присадкуватий, промайнув повз них. Вона обернулася, щоб побачити, де інші, й угледіла їх біля вантажівки. Заспокоївшись, вона сказала:

— Як гада'ш: якби нам таке авто?

— Може, потім, — зітхнув Конні.

Вони обоє розуміли, що це означає.

— Якщо гаруватимемо в Каліфорнії, то власну машину потягнемо. Але такі, — він указав на «зефір», що зникав на обрії, — такі не менш, ніж хороший великий будинок, коштують. Про мене, краще будинок.

— Мені б х'тілося мати *і* будинок, *і* таку машину, — сказала вона. — Але, звісно, спочатку буде будинок, тому що...

І вони обоє знали, що вона мала на увазі. Обоє напрочуд хвилювала вагітність.

— З тобою все гаразд? — спитав Конні.

— Утома. Просто втомилася від такої спекоти.

— Ми *мусили* так зробити. А то не бачити нам Каліфорнії.

— Знаю, — сказала вона.

Пес вештався, принюючись, повз вантажівки, задрібновав до калюжі під шланг і знову заходився хлебтати каламутну воду. А потім відійшов убік, повісивши ніс і вуха. Обнюхував свою стежку в запорошених бур'янах біля дороги, на краю тротуару. Підняв голову й задивився вдалину, а потім почав знову. Ружа Шаронська пронизливо закричала. Величезний автомобіль, вереснувши шинами, пролетів стрілою. Собака дарма намагався відскочити: дзявкнувши, він за мить потрапив під колеса. Великий автомобіль на мить притишив ходу, з нього визирнули обличчя, а далі машина знову набрала швидкість і розчинилася в далечині. А на дорогу повалився

пес, який ледь борсався стікаючи кров'ю, з розпотрошеними нутрощами.

Ружа Шаронська широко розплющила очі.

— Як ти вважаєш: це зашкодить мені? — благально спитала вона. — Зашкодить?

Конні обійняв її.

— Іди присядь, — сказав він. — Не переймайся.

— Але мені стало боляче. Відчула це, коли кричала.

— Іди присядь. Не переймайся. Не зашкодить.

Він повів її в бік вантажівки геть від пса, який конав, і посадив на підніжку.

Том і дядько Джон наблизилися до місива на дорозі. Пошматоване тіло билосся в останніх конвульсіях. Том узяв пса за лапи й поволік подалі. Дядько Джон мав розгублений вигляд, наче звинувачував себе.

— Я повинен був його прив'язати, — сказав він.

Батько на мить глянув на собаку, а потім відвернувся.

— Їдьмо звідси, — сказав він. — Не знати, як би ми його прогодували. Мабуть, це на краще.

Гладун вийшов із-за вантажівки.

— Простіть, люди добрі, — мовив він. — Раніше тут псів на дорозі не раз чавило. Бувало, що трьох за рік. Швидко переводяться. — І далі: — Ви не беріть це в голову. Я його на кукурудзяному полі зарію.

Мати підійшла до Ружі Шаронської, яка досі сиділа на підніжці, здригаючись від плачу.

— Як ти, Руже? — спитала вона. — Тобі зле?

— Я бачила це. Для мене це удар.

— Я чула, як ти кричала, — сказала мати. — Ну, візьми себе в руки.

— Як ви гадаєте: це мені зашкодить?

— Ні, — відповіла мати. — А от якщо жалітимеш себе, носитимешся з собою, як із сирим яйцем, тоді зашкодить. А зара' встань, ходімо бабці допоможемо сісти. Забудь про дитину бодай на хвилю. Малий проб'ється.

— Де бабуся? — спитала Ружа Шаронська.

— Не знаю. Десь тут. Мо', до виходку пішла.

Дівчина попрямувала до туалету й невдовзі вивела звідти бабуся, допомагаючи їй іти.

— Вона там збиралася спати,— сказала Ружа Шаронська.

Бабуся всміхнулася:

— А тут файно,— озвалася вона.— Усі вигоди, і вода лється. Мені там подобається,— задоволено додала вона.— Я б добряче задрімала, якби не розбудили.

— Нефайне це місце, аби спати,— сказала Ружа Шаронська, допомагаючи бабуся залізити в машину.

Стара щасливо всілася.

— Мо', це не файно, але файно, файно,— сказала вона.

— Їдьмо,— сказав Том.— Нам тре' милі й милі здолати.

Батько пронизливо свиснув.

— Ану, де малі?

Він знову свиснув, засунувши пальці до рота.

Одразу ж діти вибігли з кукурудзяного поля — попереду Руті, а за нею Вінфілд.

— Яйця! — закричала Руті.— Гляньте!

З десяток м'яких, сірувато-білих яечок лежали у неї в брудних жменях. І коли вона простягла руку, її погляд упав на мертвого пса біля дороги.

— Ой! — вигукнула дівчинка.

Руті з Вінфілдом повільно наблизилися до собаки. Оглянули пса.

Батько гукнув дітей:

— Ну скоріш, а як не хочете — кинемо вас.

Він поважно розвернувся й рушив до вантажівки. Руті глянула ще раз на сірі яйця плазунів у себе в руці, а потім закинула їх. Діти залізли на борт вантажівки.

— У нього очі ще були розплющені,— сказала Руті пошепки.

Але Вінфілд пишався, що побачив таке видовище. Він сміливо заявив:

— У нього кишки розлетілись усюди — усюди,— він помовчав,— усюди — усюди...— провадив хлопчик, і раптом повалився, і його вирвало над бортом вантажівки.

Коли Вінфілд устав, то очі в нього були повні сліз, а з носа текло.

— Він не такий, як свині, коли їх заріжуть,— пояснив хлопчик.

Ел підняв капот «гудзона» й перевірив рівень мастила. Тоді приніс галон, захований під переднім сидінням, налив у трубу дешевого мазуту й знову перевірив рівень.

Том підійшов до нього.

— Дай-но підсоблю крапельку?

— Я не втомився,— заперечив Ел.

— Ну, ти ж уночі геть не спав. А я вранці хоч трохи очі склепив. Залазь нагору. Я поведу.

— Згода,— неохоче відповів Ел.— Але за мастилом пильнуй. Повільно веди. А то ще коротнє. Поглянь спершу на стрілку, а вже потім веди. Як нагору стриба, значить, коротнє. І не жени її. Вона й так перевантажена.

Том засміявся:

— Та вже догляну,— мовив він.— Спи спокійно.

Сім'я знов облаштувалася на вантажівці. Мати сіла поряд з бабцею, а Том улаштувався в кріслі й завів мотор.

— Ну, поїхали,— сказав Джоуд, увімкнув передачу й рушив по шосе.

Мотор гудів без перебоїв, сонце сідало за обрій. Бабця міцно спала, і навіть мати задрімала, похиливши голову. Том насунув кашкета на очі, щоб укритися від сліпучого сонця.

Від Падена до Мікера — тридцять миль; від Мікера до Гарри — чотирнадцять; і тоді починається Оклахома-Сіті — велике місто. Том спочатку їхав прямо. Мати прокинулася й стала дивитися на вулиці, коли машина їхала містом. І всі інші нагорі вантажівки оглядалися навсібіч, задивляючися на крамниці, великі будівлі, офіси. А потім почалися менші

будинки і менші крамнички. Двори з металообрухтом, генделики, де торгують хот-догами, заміські дансинги.

Руті з Вінфілдом усе це бачили, і видовище бентежило їх своєю величністю та химерністю, а також тим, наскільки вшукано вбрані міські люди. Діти мовчали — ні пари з вуст. Можливо, потім вони знайдуть слова, але не тепер. Діти побачили нафтові вишки в самому місті та на його околиці; нафтові вишки чорніли, і в повітрі відчувався запах газу. Але діти не мовили жодного звуку. Усе це було настільки великим і химерним, що страхало їх.

На вулиці Ружа Шаронська побачила чоловіка в світлому костюмі. На перехожому були білі туфлі та жорсткий солом'яний капелюх. Жінка торкнулася Конні й указала на побаченого самими очима, і обоє захихотіли — спочатку тихцем, потім усе голосніше. Вони затуляли собі роти долонями. І їм було від цього так добре, що вони стали шукати, з кого б ще похихотіти. Руті з Вінфілдом бачили, як подружжя сміялось, і це мало настільки кумедний вигляд, що діти теж спробували посміятись, але скоро припинили. Смійки до рота не потрапляли. А Конні й Ружа Шаронська аж захлиналися й шарілися від задушливого сміху, перш ніж змогли перестати реготатися. Але й потім молодим варто було поглянути одне на одного, щоб знову почати хихотіти.

Околиця була широкою. Том спочатку вів машину зовсім повільно й сторожко, а потім вони опинилися на шосе 66 — великій західній дорозі, й сонце хилилося за обрій. На вітровому склі замерехтів пил. Том насунув кашкета на очі так низько, що довелося сильно відкинути голову, аби розгледіти шлях. Бабця спала, хоча сонце було просто їй у повіки; старечі вени на скронях голубіли, маленькі світлі прожилки на щоках були барви вина, а брунатні пігментні плями на обличчі потемнішали.

— Ми їхатимемо по цій дорозі до самого кінця,— сказав Том.

Мати довго мовчала.

— Мо', краще пошукати, де б спинитися, доки сонце не сіло,— мовила вона.— Мені тре' зварити свинину, спекти хліб. На це час піде.

— Авжеж,— погодився Том.— Ми ж не за один стрибок дістанемося. Можна й перепочити.

Від Оклахома-Сіті до Бетені чотирнадцять миль.

— Про мене,— сказав Том,— нам краще зупинитися, доки сонце не сіло. Ел хтів оцю штуку нагорі натягти. А то вони там од сонця геть спечуться.

Мати знову задрімала. Але її голова стріпнулася.

— Тре' якусь вечерю готувати,— сказала вона. І додала: — Томе, татко казав мені: як ти перетнеш кордон...

Він довго мовчав, перш ніж відповісти.

— Що? То що, ма'?

— Ну, зізнаюся: лячно мені. Виходить, наче ти втік. Ще схоплять.

Том прикрив собі очі долонею, як козирком, аби захистити зір од палючого сонця, яке сідало на заході.

— Не переймайтеся,— сказав він.— Я міркував над цим. Багато таких, як я, умовно відпущених, тут вештається. Як мене зловлять за щось на Заході, ну, тоді вони мою ксиву і фотки з Вашингтона вимагатимуть. І назад мене вишлють. А як ніц не накою, то начхати їм на мене.

— Ну, мені все ж таки лячно. А як зробиш злочин і не знатимеш, що то лихе насправді. Мо', в них у Каліфорнії за злочин вважають таке, що ми й не знаємо. Мо', зробиш там те, що для нас добре, а в Каліфорнії це лихе.

— Тоді хоч круть-верть, хоч верть-круть — чи є підписка в мене, чи нема,— відповів Том.— Ну, якщо мене схоплять, то дадуть більшого прочухана, ніж іншим. Та не переймайтеся. І так забагато в нас усього, аби ще й за це перейматися.

— Не можу заспокоїтися,— сказала мати.— Ось ти кордон перетнеш і злочин скоїш.

— Ну, це ліпше, ніж тупцювати коло Саллісо і з голоду подихати,— сказав Том.— Краще пошукаймо місце, де стати.

Вони проїхали Бетені до кінця. За містом, де край дороги був рівчак і лежала труба, була стара машина, а поряд — намет з грубкою всередині, і з печі курився дим. Том показав уперед:

— Онде люди зупинилися. Тут можна стати, місце нівроку.

Він притишив мотор і під'їхав до зупинки край дороги. Капот старої автівки був піднятий, а власник — чоловік середнього віку — стояв і оглядав мотор. Хазяїн був у дешевому солом'яному сомбреро, синій сорочці, чорнобарвистому жилеті, а джинси затверділи й залисніли від бруду. Обличчя було зморшкуватим, глибокі зморшки краяли борознами шкіру так, що різко виділялися вилиці й підборіддя. Він помітив вантажівку, і очі в нього стали спантеличено-злими.

Том висунувся з вікна:

— Чи тут не заборонено зупинятися на ніч?

Спочатку чоловік дивився лише на вантажівку. Потім перевів очі на Тома.

— Не знаю,— відповів він.— Ми тут стали, бо машина зламалася.

— А вода тут є?

Чоловік указав на заправну станцію — халупу, до якої було з чверть милі.

— Отам у них є вода, відро тобі дозволять налити.

Том завагався.

— Ну, а як ми облаштуємося тут на узбіччі?

Худий чоловік мав спантеличений вигляд.

— Ми ж тут не хазяї,— сказав він.— Ми зупинилися, бо оце чортове старе корито приндиться.

Том наполягав:

— Та хай там як, ви вже тут стали, а нас ще не було. У вас є право сказати, чи бути нам сусідами.

Заклик до гостинності миттєво подіяв. Пісне обличчя розпливлося в усміху.

— Ну так, авжеж, ставайте. Це честь для мене.

І він покликав:

— Сейрі, тут дехто приїхав і хоче з нами стати. Виходь, привітайся. Сейрі недобре,— додав він.

Заслона в наметі відгорнулась, і звідти вийшла зморщена жінка — обличчя побабчене, як засохлий листок, а в очах — гарячкових, чорних,— ніби на дні колодязя, зачаївся жах. Вона була маленька на зріст і весь час тремтіла. Стояла ви-простано, тримаючись за відслону намету, і кощава рука, що вчепилась у полотно, була як у скелета, обтягнутого зморшку-ватою шкірою.

Коли вона заговорила, голос у неї виявився гарного низь-кого тембру, з модуляціями, м'яким і звучним.

— Скажи їм — запрошуємо,— мовила вона.— Скажи їм: ласкаво просимо.

Том з'їхав з дороги, зупинив вантажівку в полі поруч з машиною. Люди мало не вивалилися з вантажівки; Руті з Вінфілдом зістрибнули надто швидко й заверещали, бо від-сиджені ноги наче голками поколювало. Мати одразу взялася до роботи. Від'язала тригалонне відро од вантажівки й піді-йшла до дітей, які пищали.

— Тепер ходіть-но по воду — отуди. Чемно попросіть. Скажіть: «Будь ласка, чи не дозволите нам набрати звідси відро води?» І не забудьте подякувати. Назад удвох несіть, допомагайте одне одному, аби не розхлюпати. А як побачите хмиз, несіть сюди.

Діти, притупуючи, попрямували до халупи.

У наметі повелися трохи збентежено, і розмова припини-лася, не встигнувши початися.

Батько спитав:

— Люди добрі, ви не з Оклахоми?

Ел, стоячи біля машини, подивився на номери:

— Канзас,— сказав він.

Худий чоловік відповів:

— Ми з Галени, неподалік. Я — Вілсон, Айві Вілсон.

— Ми Джоуди,— відповів батько.— Ми з околиці Саллісо.

— Що ж, раді знайомству з вами,— сказав Айві Вілсон.— Сейрі, це Джоуди.

— Я збагнув, що ви не з Оклахоми. Говорите по-дивному, не так, як ми,— я не дорікаю, ви ж розумієте.

— Кожен по-своєму вимовляє,— сказав Айві.— В Арканзасі говорять так, а в Оклахомі інак. А ще ми бачили леді з Массачусетсу, так вона зовсім не так, як інші, говорила. Узагалі не розібрати її.

Ной, дядько Джон і проповідник почали розвантажувати машину. Вони допомогли дідові злізти, зсадовили його, а він безвільно сів, утупившись перед собою.

— Діду, вам недобре? — спитав Ной.

— Чорт, ти правий,— мляво відповів дідо.— На пшик перевівся, гірше, ніж у пеклі.

Сейрі Вілсон обережно й тихо підступила до нього.

— Чи погодилися б ви піти до нашого намету? — спитала вона.— Ляжете там на матрац, відпочинете.

Він подивився на неї, почувши м'який голос.

— Ну ж бо,— промовила вона.— Ходіть трохи відпочити. Ми вас відведемо.

Зненацька дідо заплакав. Його підборіддя здригалось, а крізь міцно стиснуті зморшкуваті губи вихоплювалися хрипкі схлипи. Мати кинулася до діда та обняла. Вона допомогла йому звестися; неньчина широка спина напружилася, і жінка наполовину довела, наполовину дотягнула діда до намету.

— Він, мабуть, сильно заслаб,— сказав дядько Джон.— Ніколи раніше з ним такого не було. За весь свій вік не бачив, аби він рюмса.

Він стрибнув на вантажівку й скинув згори матрац.

Мати вийшла з намету й підійшла до Кейсі.

— Ви доглядали хворих,— сказала вона.— Дідо заслаб. Чи не хочете подивитися, що з ним?

Кейсі швидко попрямував до намету й зайшов туди. На землі лежав двоспальний матрац з акуратно розкладеним кочом; стояла маленька олов'яна плитка на залізних ніжках, у ній спалахував нерівний вогонь. Відро води, дерев'яний ящик з наїдками, а на столі коробка — от і все. Присмеркове світло рожево просвічувало крізь тканину намету. Сейрі Вілсон улякла біля матрацу, де лежав дід. Його розплющені очі дивилися нагору, на щоках спалахували рум'яні. Він тяжко дихав.

Кейсі стиснув худе старече зап'ястя своїми пальцями.

— Почуваєтеся трохи втомленим, так, діду? — спитав він.

Пильно розплющені очі почали шукати мовця, але не знайшли. Вуста намагалися щось сказати, та не могли. Кейсі відчував пульс; він випустив зап'ястя й поклав свою руку на чоло дідові. У старечому тілі почалася боротьба, ноги неспокійно засмикалися, руки заворушилися. У діда вихопилася ціла низка нечітких звуків, в яких було не розрізнити слів, а обличчя під колючою сивою щетиною запашіло вогнем.

Сейрі Вілсон стиха промовила до Кейсі:

— Знаєте, що тут не так?

Він подивився на зморшкувате обличчя, на якому палали очі.

— А ви?

— Я... гадаю, що так.

— Що? — спитав Кейсі.

— Можу помилятися. Не хочу дарма говорити.

Кейсі подивився на червоне обличчя, яке смикалося.

— Ви маєте на увазі, що він... Його грець ухопив?

— Сказала б, що так, — відповіла Сейрі. — Я вже тричі таке бачила.

Зовні долинали звуки роботи — рубання дров, брязкання каструль. Мати зазирнула за відслону.

— Бабця хоче прийти. Як гадаєте — хай?..

Проповідник відповів:

— Та вона галасу наробить, як не пустимо.

— Як гадаєте: він нічо? — спитала мати.

Кейсі поволі похитав головою. Мати мигцем глянула на старече обличчя, налляте кров'ю, яке боролось за життя. Вона вийшла надвір, і зовні почувся її голос:

— Він нічо, бабуню. Просто трохи спочиває.

Але бабця похмуро відповіла:

— Е ні, зайду. Він хитрющий, диявол. Ніколи не вгада'ш. — І вона почовгала, відкинувши заслону. Стала над матрацом і подивилася вниз.

— Що з тобою таке? — зажадала вона відповіді від діда.

Його очі знову стали шукати мовця, а вуста заворушилися.

— Він приндиться, — мовила бабця. — Кажу ж тобі: хитрющий. То вранці заходився п'ятами наживати, аби з нами не їхати. Потім стегно звихнув — боляче йому, — додала вона з презирством. — Він просто приндиться. Я й раніше бачила, як він ні до кого не озивався.

— Не приндиться він, бабуню, — м'яко сказав Кейсі. — Він занедужав.

— Ой! — вона зирнула на діда. — І тяжко занедужав?

— Дуже тяжко, бабуню.

На мить вона завагалася, не знаючи, як учинити.

— Ну, — швидко заговорила вона, — а чом ти не молишся? Проповідник ти чи хто?

Кейсі схвильовано нахилився до діда й стиснув йому зап'ястя.

— Я ж уже казав, бабуню. Не проповідник я більш.

— Усе 'дно молися, — наполягала вона. — Ти ж напам'ять зна'ш.

Бабця перевела очі й зупинила зір на Сейрі.

— Молитися не хоче, — сказала вона. — А я колись розповідала тобі, як Руті молилася, коли ще пуцьвірінком була? Каже: «На своє лягаю ложе, спаси душу мою, Боже. Прийшла назад — ой лишечко! — подівся десь пиріг. І бідний, бідний песик голодний спати ліг. Амінь». Он як вона робила.

Якийсь перехожий заступив сонце, відкинувши тінь на полотно намету.

Дідо, здавалося, щосили опирався, здригаючись усіма м'язами. Раптом він скоцюрбився, як від удару. Лежав непорушно, більше не дихаючи. Кейсі подивився старому в обличчя і побачив, що воно стало зчорна-шарлатним. Сейрі торкнулася плеча Кейсі. Вона зашепотіла:

— Язик у нього, язик у нього, язик у нього.

Кейсі кивнув:

— Стань спиною до бабці.

Він розімкнув стиснуті щелепи і поліз пальцями старому до піднебіння, щоб витягти язик. І коли він вивільнив язик, з горла у діда вихопився хрипкий подих, який перейшов у ридання. Кейсі підняв із землі лозинку і притиснув нею язика, вслухаючись у рвучке хрипке дихання.

Бабця підстрибувала, як курча.

— Молися,— проказувала вона.— Ану молися. Молися, кажу тобі.

Сейрі намагалась її втримати.

— Молися, ти, клятий! — кричала бабця.

Кейсі зирнув на неї. Хрипке дихання скреготіло, ставало все гучнішим і дедалі більше вривалося.

— Отче наш, що єси на небесах! Нехай святиться ім'я Твоє...

— Слава! — закричала бабця.

— ...нехай прийде Царство Твоє... нехай буде воля Твоя... як на небі, так і на землі.

— Амінь.

Довгий рвучкий подих вихопився з роззявленого рота, а потім вуста хрипко втягли повітря.

— Хліб наш насущний дай нам сьогодні. І прости нам...

Дихання урвалося. Кейсі глянув на діда: у того очі були гострі, глибокі, проникливі, з безтурботним знанням дивилися на всіх.

— Алілуя! — сказала бабця.— Продовжуй.

— Амінь,— сказав Кейсі.

Бабця замовкла. А за наметом припинилися всі звуки. По шосе промайнуло авто. Кейсі вкляк навколішках біля матраца. А люди за наметом вслухалися, шукаючи знамення в уміранні. Сейрі взяла бабцю за руку й вивела з намету, а стара вийшла, високо піднявши голову, з гідністю. Вона підійшла до кривних, високо тримаючи голову. Сейрі повела її до матраца, що лежав на землі, й посадила на нього. А бабця дивилася перед собою з гордістю, тому що тепер була на видноті. З намету не долидало ні звуку, і нарешті Кейсі вийшов, одкинувши заслону.

Батько тихо запитав:

— Що то було?

— Удар,— відповів Кейсі.— Одразу удар, і все.

Життя знову вступило в свої права. Сонце торкнулось обр'ю, і куля світла перетворилася на плескавицю. Уздовж дороги зачувся гуркіт величезних червонобоких вантажівок. Вони загуркотіли по дорозі, трохи здригнувши землю, і з вихлопних труб вихоплювався синій дим; пахло дизельним маслом. Кожну вантажівку вів шофер, а його напарник спав на двоярусному ліжку нагорі. Але вантажівки не зупинялися; вони гриміли день і ніч, і земля здригалася під їхнім тяжким маршем.

Сім'я стала єдиним цілим. Батько присів на землю, і дядько Джон сів з ним. Тепер батько був головою родини. За ним стала мати. Ной, Том і Ел сіли навпочіпки, а проповідник спочатку сів з ними, а потім приліг, спираючись на лікоть. Конні й Ружа Шаронська стали трохи далі. Тепер Руті з Вінфілдом, які повернулися, несучи відро води і грюкаючи ношею, відчували зміну; вони притишили ходу, поставили відро і тишком-нишком заховалися за неньчину спину.

Бабця сиділа гордовито, тримаючись холодно, доки група не стала в зборі й на жінку ніхто не дивився, а потім лягла на землю, затуливши обличчя рукою. Червоний присмерк осявав землю полум'яними загравами, так, що постаті всіх

заяскравіли у смерканні, а очі заблищали, віддзеркалюючи небокрай. Надвечір'я збирало світло скрізь, де могло.

— Це сталося в наметі містера Вілсона,— сказав батько.

Дядько Джон кивнув:

— Він надав свій намет.

— Файні дружні люди,— м'яко сказав батько.

Вілсон стояв біля свого зламаного автомобіля, а Сейрі сіла поряд з бабцею на матрац, але стереглась, аби не торкнутись її.

— Містере Вілсоне! — покликав батько.

Той поволі наблизився до гурту й присів поряд, а Сейрі підвелася й стала поруч з Вілсоном.

— Дякуємо вам, люди добрі,— сказав батько.

— Для нас честь допомогти,— відповів Вілсон.

— Ми вам довіку зобов'язані,— сказав батько.

— Смерть не зобов'язує,— заперечив Вілсон, і Сейрі втрувала за ним:

— Ніколи не зобов'язує.

— Я вам поремонтую машину,— сказав Ел,— ми з Томом візьмемося.

Й Ел був гордий, що може віддячитися за родину.

— Нам потрібно трохи допомоги,— Вілсон зізнався, що зобов'язаність таки не зашкодить.

— Тре' розрахувати, як і що робити,— сказав батько.— Є закон такий. Маємо повідомити про смерть, а коли це зробимо, влада або сорок доларів злупить, або поховає як жебрака.

— Ніколи ми не були жебраками,— вругився дядько Джон.

А Том додав:

— Мо', нам тре' дізнатися. Раніше ж нас із землі не виганяли.

— Ми чисті як скельця,— сказав батько.— На нас не можуть покласти жодної провини. Ми ніколи не брали нічо', за що не платили б, ніколи не вимагали нічо', ніколи не користалися

чужою доброчинністю. Коли з Томом біда сталася, ми високо голову тримали. Чинили так, як будь-хто повинен.

— То що нам робити? — спитав дядько Джон.

— Коли зробимо так, як закон каже, влада тіло забере. У нас усього сто п'ятдесят доларів. За похорон діда вони сорок візьмуть — тоді або Каліфорнії не дістанемось, або діда поховують як жебрака.

Чоловіки стурбовано заметушилися, вивчаючи землю, яка темніла в них під ногами.

Батько стиха промовив:

— Дідо сам поховав свого татка, власними руками, гідно зробив, і власною лопатою насипав йому могилу. Тоді час був такий, що людину міг ховати власний син, а син мав право поховати свого батька.

— Тепер інші закони, — сказав дядько Джон.

— Іноді доводиться закон обходити, — відповів батько. — Іноді не до пристойності. Багато є випадків, коли закон обходиш. Коли Флойд на втіках був, ховався, мов звір дикий, закон казав, що ми повинні його видати, — ніхто не видав. Іноді тре' перетрусити закон. Я кажу, що маю право поховати свого рідного татка. Хтось ще щось додасть?

Проповідник підвівся на ліктях.

— Закон міняється, — сказав він, — а потреби лишаються. Ти маєш право чинити так, як повинен.

Батько обернувся до дядька Джона:

— У тебе теж є право сказати. Щось маєш проти?

— Ні слова проти, — відповів дядько Джон. — Та це виходить, ніби ховаємось, як нічні злодії. Дідо, коли живий був, на весь світ себе славив — як стріляв.

Батько засоромлено відповів:

— Ми не можемо зробити так, як дідо робив. Нам тре' Каліфорнії дістатися, доки гроші не спливали.

Том втрутився:

— Іноді так буває: працюють люди, відкопають небіжчика, а потім страшенний галас здіймають — мовляв, людину

вбили. У документах більше цікавить мертвяк, ніж живий. До пекла підуть, аби весь підспідок вивідати: хто це був, та як помер, та від чого помер. Давайте напишемо записку і в пляшку закоркуємо та до могили дідової покладемо: хто він був, як помер і чому тут поховали його.

Батько кивнув:

— Ну гаразд. Але тре' гарним почерком написати. Діду буде не так самотньо там, під землею, як знатиме, що тут його ім'я написали, а то лежав би старий самотньо в п'їтми. Хтось ще скаже?

Гурт мовчав.

Батько обернувся до матері:

— Хто його поховає?

— Я,— відповіла мати.— Але хто вечерю готуватиме?

Сейрі Вілсон озвалася:

— Вечерю я подам. А ви йдіть. Ми з вашою старшою дівчиною зготуємо.

— Ми такі вам вдячні — сказала мати.— Нюю, принеси барильця, вибери звідти найліпшої свинини. Вона ще не до кінця просолилась, але смакуватиме.

— У нас є півмішка картоплі,— сказала Сейрі.

— Дай мені дві монети по п'ятдесят центів,— сказала мати.

Батько поліз до кишені й подав жінці срібло. Неня знайшла тазик, наповнила його водою і пішла до намету. Там була майже непроглядна темрява. Сейрі зайшла і запалила свічку, устромила її просто в ящик, а потім вийшла. Якусь мить мати дивилася на померлого старого. І тоді, охоплена жалем, вона відкраяла собі від фартуха смужку і підв'язала дідові щелепу. Розправила покійному ноги, схрестила йому руки на грудях. Вона опустила йому повіки і покляла на кожну срібну монету. Застебнула йому сорочку і вмила лице.

Сейрі зазирнула і спитала:

— Може, вам допомогти?

Мати поволі підняла голову.

— Заходьте,— сказала вона.— Хотіла побалакати з вами.

— У вас хороша старша дівчинка,— мовила Сейрі.— Стільки начистила картоплі. Чим мені допомогти?

— Я збиралась обмити діда,— сказала мати,— але не маю іншої одежі, щоб перевдягти. У вас ковдра пошматована. А з клаптика ніколи смертного запаху не вигнати. У нас пес аж гарчав і трусився, коли понюхав матрац, на якому моя мати вмерла, а з її смерті два роки минуло. Ми загорнемо його у вашу ковдру. У нас є для вас інша.

Сейрі заперечила:

— Не треба так казати. Ми пишаємося тим, що допомогли вам. Мені давно вже не було так затишно на душі, як ото тепер. Людям треба допомагати.

Мати кивнула.

— Правда,— сказала вона і довго вдивлялася в старе щетинисте обличчя з підв'язаною щелепою; срібні монетки на повіках блищали у вогнику свічки.— Він на себе не схожий. Тре' його загорнути.

— Ваша паніматка добре трималася.

— Ну, вона така стара,— відповіла мати,— може, до ладу і не втямила, що сталося. Може, і потім ніколи не втямить. А крім того, у нас люди горді. Мій батько, бувало, казав: «Зламатися будь-хто може. Але людина має вистояти». Ми завше тримаємося.

Вона акуратно загорнула в ковдру ноги і плечі діда. Відігнула куток ковдри, як каптур, і низько насунула небіжчикові на обличчя. Сейрі простягла їй дюжину довгих шпильок, і мати ретельно та щільно заколола ковдру по краях. Нарешті неня підвелася.

— Ні, похорон не буде поганим,— сказала вона.— У нас є проповідник, він його проведе, і всі друзі в зборі.— Раптом вона хитнулась, і Сейрі підтримала її, заспокоюючи.— Це просто до сну хилить,— вибачливо пояснила мати.— Ні, зі мною нічо' такого. Ми всі так готувалися, такі заклопотані були, ви ж бачили.

— Вийдіть, подихайте повітрям,— запропонувала Сейрі.
— Так, я вже все тут поробила.

Сейрі задула свічку, і вони вийшли з намету. Внизу ущелини яскраво палало полум'я. З палиць і дроту зробили підпорки, на яких висіли й кипіли два казани, плюючись водою, а з-під кришок вихоплювалася пара. Ружа Шаронська стала навколішки на віддалі від вогню, тримаючи ополоника. Вона побачила матір, яка вийшла з намету, і попрямувала до неї.

— Ма,— сказала Ружа.— Мені тре' щось запитати.

— Знову перелякалась? — озвалася мати.— Виношуєш дев'ять місяців — то без лиха не обійтись.

— Але чи не зашкодить це дитині?

Мати відповіла:

— Є така примовка: як у горі народився — щасливчиком виріс. Правда, місіс Вілсон?

— Чула таке,— сказала Сейрі.— А ще я чула: народився в щасті чоловік — потім побиватиметься вік.

— У мене всередині все підскакує,— сказала Ружа Шаронська.

— Ну, чи є у нас хіба, хто на radoшах стриба,— відповіла мати.— Краще придивися за казанками.

Біля багаття чоловіки зібралися в коло. З інструментів у них були лопата й мотика. Батько окреслив місце — вісім футів завдовжки і три завширшки. Працювали по черзі. Батько подрібнив ґрунт мотикою, а дядько Джон тоді розрив землю. Потім Ел рив мотикою, а Том — лопатою. Далі Ной узяв мотику, а Конні рив лопатою. Могила все глибшала, ніхто не уникав роботи. Лопата стрімко відкидала з ями грудки землі. Коли Том стояв по плечі в глибокій прямокутній ямі, то спитав:

— Чи досить, тату?

— Уже досить. Ще пару футів, і все. Тепер, Томе, вилазь і пиши записку.

Том виліз із ями, і Ной зайняв його місце. Том підійшов до матері, яка ворушила багаття.

— Ма, а в нас є якийсь папірець і перо?

Мати повільно похитала головою,
— Ні-і. Це єдине, чого ми не взяли.

Вона глянула на Сейрі. Маленька жінка швидко попрямувала до свого намету і повернулася звідти, тримаючи Біблію та недогризок олівчика.

— Ось,— сказала вона.— Спереду є чиста сторінка. Можете вирвати.— Вона подала Томові книгу й олівець.

Том сів, освітлений полум'ям. Він скосив очі, зосередившись, і почав повільно та старанно виписувати великі чіткі літери: «Це Вільям Джеймс Джоуд його взяв удар він старий дід. Його родичі зарили його тому що у них нима грошей щоб заплатити за похорон. Його ніхто ни вбив. Просто удар і він умер». Він зупинився:

— Ма', послушайте.

Він поволі прочитав їй записку.

— Ну що, дуже мило,— сказала вона.— А чом би тобі щось таке божественне зі Святого Письма не дібрати. Пошипори в Письмі, має бути щось коротке, якийсь віршик.

— Тре' коротко писати,— відповів Том.— У мене вже місця нема.

— А чом би не приписати: «Помилуй, Господи, його душу»? — вставила Сейрі.

— Ні,— не погодився Том.— Вийде, ніби його повісили. Зара' знайду щось.— Він гортав сторінки, ворущачи губами, бурмочучи собі під носа.— А, ось, знайшов — гарно і коротко,— сказав Том.— «А Лот: Ні бо, Господи!»*

* Переклад І. Хоменка. Старий Заповіт, Книга Буття, 19:18. Це Лот каже янголам, які наказали йому рятуватися подалі від Содому. Повністю вірш звучить так: «А Лот: „Ні бо, Господи! Оце твій слуга знайшов у Твоїх очах ласку й велика Твоя милість, як учинив Ти зо мною, вирятувавши мое життя; та я не можу втекти в гори без того, щоб не скоїлося мені лихо й щоб мені не вмерти“ ». Цю цитату Стейнбек наводить, можливо, натякаючи на долю втікачів з негостинного дому та їхні вагання. Водночас, імовірно, тут зашифрована тонка іронія автора щодо пуритан та інших сектантів, які виривали біблійні цитати з контексту; також іронія стосується прагнення не дуже грамотних вірян до коротких віршів з Біблії.

— Жодної тьми,— сказала мати.— Як писатимеш, так має ж значити щось.

— Погортай-но до псалмів, далі,— сказала Сейрі.— У псалмах завжди можна щось знайти.

Том перегорнув сторінки і переглянув вірші.

— Ось один,— сказав він.— Дуже файний, а божественний — аж по вінця: «Блажен, кому простилось беззаконня, кому гріх покрито»*. Як вам це?

— О, цей справді файний,— мовила мати.— От його і спиши.

Том дбайливо переписав. Мати промила і протерла банку з-під фруктових закруток, а Том щільно її закоркував.

— Мо', це проповідник мав писати? — сказав Том.

Мати відповіла:

— Ні, проповідник нам не рідня.

Вона взяла в нього банку і ступила в темряву намету. Зняла покрови і вклала банку до схололих рук, а потім знову туго загорнула тіло ковдрою. І повернулася до вогнища.

Чоловіки вилізли з могили, з їхніх облич стікали блискучі бісеринки поту.

— Усе гаразд,— сказав батько. Він з Джоном, Ноєм і Елом увійшов до намету, а потім група повернулася, несучи довгий згорток. Несли його до могили. Батько стрибнув у яму, прийняв згорток у руки і поклав на дно. Дядько Джон простяг руку і допоміг батькові вилізи. Той спитав:

— А як там бабця?

— Гляну,— відповіла мати.

Вона підійшла до матраца і якусь мить дивилася на стару. Потім повернулася до могили.

— Спить,— сказала неня.— Мо', вона сваритиметься на мене, але я її не будитиму. Вона зморилася.

Батько спитав:

— А де проповідник? Пора молитву.

* Псалом 32:1.

— Я бачив, як він ішов шляхом,— сказав Том.— Більше не любить молитися.

— Не любить молитися?

— Ні,— відповів Том.— Він більше ніякий не проповідник. Він так міркує: нечесно дурити людей — поводитись як проповідник, коли ти більше не проповідник. Б'юсь об заклад, він одійшов, аби до нього ніхто не причепився.

Кейсі нечутно наблизився й почув Томові слова.

— Я не втік,— сказав він.— Допоможу вам, але не дурю вас.

Батько спитав:

— Не хочете сказати кілька слів? Хіба когось із наших ховали без жодного слівця?

— Скажу,— відповів проповідник.

Конні підвів Ружу Шаронську до могили, жінка неохоче ступала.

— Ти повинна,— казав Конні.— А то непристойно буде. Просто побудь тут.

Полум'яне сяйво освітило зібраних людей, осявало їхні обличчя, їхні очі, згасало на темному вбранні. Усі зняли капелюхи. Полум'я танцювало, згасаючи і здригаючись.

— Це коротко буде,— сказав Кейсі. Він схилив голову, й інші наслідували його. Кейсі врочисто промовив: — Цей старий просто прожив життя — і просто помер. Не знаю, чи добрим він був, чи ні, але це не важить нічо'. Він жив, а це головне. А тепер він умер, і це нічо' не важить. От я раз чув, як один вірші читав. І там було сказано: «Усе, що живе, святе»*. І мені на думку спало: а це ж значить більше, ніж здається. Я не молюся за покійного. Мертвому добре. У нього своя робота, а як її зробити — йому наперед загадано, і одна-єдина путь на те є. А в нас теж своя робота, а як її зробити — тисяча доріг є, проте яка з них правильна, годі знати. Якщо я молитимуся,

* Кейсі неточно цитує вірш Вільяма Блейка. В оригіналі рядки звучать: «For everything that lives is holy, life delights in life» («Бо все, що живе, священне, життя захоплюється життям»).

то хай це буде за тих людей, які не знають, котру путь обрати. У діда легка путь, пряма. А тепер накрийте його віком і дайте зробити свою роботу.— Він підняв голову.

Батько сказав «Амінь», інші теж пробурмотіли «А-мінь». Потім батько взяв лопату, до половини загріб нею землю та став акуратно засипати чорну яму. Він подав лопату дядькові Джону, і той наліг на заступ. Потім лопата переходила з рук у руки, до кожного по черзі. Коли всі отримали свої обов'язки і права, батько загріб до ями пухку землю, що лежала біля горбка. Жінки рушили назад до багаття, щоб пильнувати вержю. Руті з Вінфілдом наче прикипіли до могили.

Руті врочисто промовила:

— Отам наш дідо, під землею.

І Вінфілд подивився на неї очима, сповненими жаху. А потім кинувся до багаття, сів на землю й беззвучно зарідав.

Батько до половини засипав яму, а далі став, задихаючись від напруги, доки дядько Джон не закінчив. І Джон уже присипав могилу землею, коли Том раптом зупинив його.

— Слухай-но,— сказав Том.— Як ми так лишимо могилу, її ж одразу знайдуть. Її тре' сховати. Розрівняй і присип сухою травою. Ми повинні так зробити.

— Мені це на думку не спало,— сказав батько.— Не годиться лишати могилу без горбка.

— Не можемо насипати,— заперечив Том.— Вони тоді розриють, і нам таке буде за те, що закон порушили. Ви ж знаєте, як мені за це влетить.

— Так,— відповів батько.— Я й забув.

Він узяв лопату від Джона й розрівняв могилу.

— Вона провалиться, як настане зима,— сказав батько.

— Нічого не вдієш,— мовив Том.— Узимку ми вже далеко подамось. Утрамбуйте її як слід, а потім файно засипте.

Коли свинина і картопля були готові, сім'ї сіли на землю й почали мовчки їсти, вдивляючись у полум'я. Вілсон, відірвавши шматок м'яса зубами, задоволено зітхнув.

— Добра свинина,— схвалив він.

— Ну,— пояснив батько,— була в нас пара льох, от ми й вирішили, що файно було б їх з'їсти. Не міг нічо' за них одержати. Коли придивимось до всього в дорозі, а мати хліба напече, приємно буде: дивишся на все, як проїжджаєш, а в кузові два барильця свинини. А ви, люди добрі, як довго в дорозі?

Вілсон облизав язиком губи, щоб у зубах не застрягали шматочки, і проковтнув рештки свинини.

— Нам не поталанило,— відповів він.— Ми вже три тижні як поїхали.

— Чом так, Господи Всемогутній, ми ж ладнаємося бути в Каліфорнії днів за десять чи менше.

Ел втрутився в розмову:

— Не знаю я, тату. З такою-о кладдю, як у нас, ми, мабуть, не скоро дістанемося. Та ще й якщо в гори заїдемо.

Вони мовчали біля вогню. Їхні обличчя дивилися вниз, а волосся і чола осявалися полум'ям. Над маленьким склепінням багаття тоненько блимали літні зірки, і денна гарячіння спадала. Бабця, яка лежала на матраці біля вогню, тихо зашавчала, як щеня. Усі озирнулися на неї.

— Руже Шаронська,— сказала мати,— будь хорошою дівчинкою, ляж поруч з бабунею. Їй зара' хтось потрібен. Тепер вона все зрозуміла.

Ружа Шаронська підвелась, підійшла до матраца й умостилася поряд зі старою, і до багаття долинуло тихе лебедіння розмови двох жінок. Ружа Шаронська і бабця шепотілися, лежачи на матраці.

— Смішно навіть,— сказав Ной,— дідо помер, а у мене в почуттях ніц не змінилось. І суму не побільшало. Я такий самий.

— Просто це те ж саме,— мовив Кейсі.— Дідо і наша стара земля — усе те ж саме.

— Жаль старого,— зронив Ел.— Він же казав, що робитиме, як над головою виноград чавитиме, щоб сік по вусах стікав, і все таке.

— Це він дуркував увесь час,— сказав Кейсі.— По-моєму, все він знав. І дідо не сьо'дні ввечері вмер. Він умер, коли ви його з місця зірвали.

— Ви певні? — скрикнув батько.

— Та мабуть. Авжеж, він дихав,— провадив Кейсі,— але був мертвим. Він уже прахом земним був і знав це.

— Ви знали, що він уже на Божій дорозі? — спитав дядько Джон.

— Так,— відповів Кейсі.— Знав.

Джон дивився на нього, і жах усе більше спотворював чоловікові обличчя.

— І ви нікому не сказали?

— Нащо? — спитав Кейсі.

— Ми... мо', щось ще встигли б зробити.

— Що?

— Не знаю, але...

— Ні,— сказав Кейсі.— Нічо' ви зробити не могли. Ваша путь уже визначилась, а дідові там місця не було. Він і не страждав. Хіба що вранці. Просто лишився лежати в землі. Він не міг її покинути.

Дядько Джон глибоко зітхнув.

— А мені брата свого рідного, Вілла, кинути довелося,— сказав Вілсон. Усі обернулися до нього.— У нас ділянки поряд були, через межу. Він старший. Ніколи з авто справ не мав, як і я. Ну, спродали ми все з себе, до останнього клаптя. Купив він машину, і дали йому якогось хлопця, аби той показав, як авто водити. І от напередодні, як я їхав, Вілл і тітка Мінні вирішили потренуватися. Доїхали до повороту — а там яма, не оминати; він як крикне: «Тпру!» — і назад подався — і тут у пліт врізався. Він як закричить: «Ух ти, сволото!» — дав газу і в рівчак з'їхав. Ну й ні з чим лишився. Не було чого більше продати, а автівки теж нема. Але, дякувати Богові, це була його провина. І він злий як чорт став, так розізлився, що проводити нас не вийшов, а лише сидів, лаявся та й лаявся.

— Що ж він робитиме?

— Не знаю. Геть з глузду з'їхав. А ми не могли ждати. У нас усього вісімдесят п'ять доларів було, тож чекати не могли. Ми не могли це розтринькати, але таки довелося. Ста миль не проїхали, як задній міст, наче зуб, хряснув, а щоб полагодити, тридцять доларів оддати довелось, а потім треба було шини купити, свічку запалювання, а тут ще й Сейрі занедужала. Десять днів стояли. А тепер ця чортова машина знову стала, а грошей катма. Не знаю, коли ми дістанемося Каліфорнії. Якби я міг машину поремонтувати — але геть на автах не знаюся.

Ел спитав поважним тоном:

— Що сталося?

— Ну, просто не їде. Починає, гримне — і стоп. За хвилину знов починає — і тут, як заводиш, знову глухне, як мокро горить.

— Зривається хвилину, а потім здихає?

— Еге ж. І нічого з нею не вдію, і не обходить її, скільки газу додаю. Усе гірше й гірше, і не можу її зрушити ну ніяк.

Й Ел дуже гордо і досвідчено прорік:

— Думаю, бензопровід забився. Я його почищу, витрушу все.

У батька теж був гордовитий вигляд.

— Він в автомобілях майстер, — сказав батько.

— Ну, я, звісно, буду вдячний за поміч. Певно, що буду. Знаєш, робить чоловік — а як дитя мале почувується, коли нічого поремонтувати не може. Як приїдемо до Каліфорнії, постараюся хорошу машину добути. Може, вона не ламатиметься.

— Як приїдемо... — сказав батько. — Щось забагато злигоднів у нас у дорозі.

— Ох, але це варте того, — відповів Вілсон. — Я ж сам бачив листівки, де прописано, що там люди вкрай потрібні, аби фрукти збирати, і зарплатня хороша. Просто уявіть: фрукти в тіні збираємо, а хочемо — наминаємо, укусимо щось. І, чорт

забирай, ніхто там не переймається, скільки ти з'їв, бо там стільки всього — повно. А за хорошу зарплату, може, добру ділянку придбаємо, на ній робитимемо, ще й додаткові заробітки будемо мати. Та чорт забирай — певен, що за кілька років свій кут буде.

— Ми бачили ті листівки. Я захопив одну,— сказав батько. Він вийняв гаманець і дістав звідти згорнуту помаранчеву рекламку. Там було надруковано чорними літерами: «У Каліфорнії потрібні збирачі гороху. Висока зарплатня весь сезон. Потрібно 800 збирачів».

Вілсон з цікавістю подивився на папірець.

— Так, авжеж, бачив я таке. Точно як це. Як гадаєш: душ з вісімсот уже набралось?

— Та це ж лише в одній частині Каліфорнії,— відповів батько.— Це ж у нас другий за розміром штат. Хай вісімсот уже найняли, але для інших місця теж досхочу. Як би там не було, а фрукти збиратиму. Як ти казав: сидиш собі під деревом і фрукти наминаєш — та це навіть дітям сподобається.

Тут Ел підвівся й підійшов до Вілсонового автомобіля. Зазирнув під капот на якусь мить, а потім повернувся і сів.

— Ти ж за вечір не поладнаєш,— сказав Вілсон.

— Знаю. Уранці візьмуся.

Том пильно спостерігав за меншим братом.

— Теж так думаю,— сказав він.

Ной спитав:

— Про що це ви, хлопці?

Том і Ел замовкли, чекаючи, доки хтось із них скаже.

— Скажи ти,— нарешті озвався Ел.

— Ну, мо', це й не годиться, мо', Ел по-іншому міркує. Але ось що скажу. Ми перевантажені, а містер і місіс Вілсо-ни — ні. Якби хтось із нас до них пересів, а легкі речі у вантажівку перекавав, то ми й ресори збережемо, і пагорби подолаємо. Ми з Елом обое вміємо машину водити, тож можемо вашу вести. Якби ми всі заодно по дорозі трималися — це було б файно.

Вілсон підскочив.

— Ще б пак, авжеж. Та це честь для нас. Певно, що так. Ти згодна, Сейрі?

— Це добре, так,— відповіла Сейрі.— Чи не обтяжимо вас, добродії?

— Ні, їй-бо,— сказав батько.— Ніяк не обтяжите. Ви нам зарадите.

Вілсон неспокійно відкинувся на спину.

— Ну, не знаю.

— У чому річ, вам відхотілося?

— Ну, розумієте — у нас тридцять доларів лишилося всього-на-всього, негусто.

— Зовсім ви нас не обтяжите,— сказала мати.— Одне одному допомагатимемо, і разом дістанемося Каліфорнії. Сейрі Вілсон допомогла мені обрядити діда...

І вона замовкла. Усе було ясно.

Ел вигукнув:

— До цієї машини шестеро влізуть. Хай-но я поведу, посадимо Ружу, Конні та бабцю. Потім покладемо великі легкі речі на вантажівку. А по дорозі мінятимемося.

Він говорив голосно, бо в нього як гора з плечей звалилася.

Інші сором'язливо всміхнулися та втупилися в землю. Батько копнув пальцями ноги запорошену землю.

— Мати в нас мріє про білу хатку,— сказав він,— щоб навколо помаранчеві дерева росли. На великій картинці в календарі таке побачила.

— А раптом я зляжу,— сказала Сейрі,— вам же все'дно треба буде їхати. Тоді без мене їдьте. Ні, ми вам каменем на шиї не будемо.

Мати уважно подивилася на Сейрі й наче вперше побачила її страждання — виснажене, змучене болем обличчя, повні болю очі. І сказала:

— Ми раді будемо вам допомогти. Ви ж самі сказали, що не слід од підмоги відмовлятися.

Сейрі поглянула на свої зморшкуваті руки, осяяні багаттям.

— Пора зараз трохи прилягти.

Вона підвелася.

— Дідо... тепер здається: він начебто рік тому помер,— сказала мати.

Кревняки — ліниво, широко позіхаючи — розійшлися спати. Мати сполоснула олов'яні тарілки й витерла з них сало мішком з-під борошна. Вогонь згас, і зірки засяяли яскравіше. По шосе проїжджало кілька легкових машин, але їх заглушали вантажівки, від яких земля ніби здригалась. У кюветі обидві машини ледь було видно під зоряним небом. Біля заправної станції вив пес, прив'язаний на ніч. Сім'ї заснули, і миші-полівки, посмілившавши, забігали між матрацами. Тільки Сейрі Вілсон уночі не спала. Вона дивилася в небо, і тіло її боролось з болем.

РОЗДІЛ 14

Західний край нервується — почалися зміни. Західні штати нервуються, як коні перед грозою. Великі власники нервуються, ще не знаючи, яка саме причина їхніх тривог. Великі власники б'ють у те, що безпосередньо постає в них перед очима: у розширення уряду, у зростання робітничої солідарності; упадають їм у вічі нові податки, нові економічні плани — а господарі й не знають, що то наслідки, а не причини. Причини глибокі та прості: це причини голодних шлунків — голод, помножений у мільйон разів; душевний голод, прагнення втіхи й захищеності — помножені в мільйон разів; зболілі й затерплі м'язи, розум, що прагне зростати, працювати, творити, — усе помножене в мільйон разів. Кінцева, зрозуміла функція людства — це м'язи, знудьговані за роботою, це розум, який прагне творити, — ось що таке людина. Щоб збудувати стіну, збудувати житло, і хати, і греблі, щоб вкласти щось своє — і взяти щось своє зі стіни, житла, греблі; зміцнити м'язи роботою, увібрати в себе чіткі лінії та форми на кресленні. Людина, на противагу іншим органічним чи неорганічним створінням Всесвіту, виростає за межі своєї роботи, підіймається східцями своєї ідеї, випереджає свої досягнення. Ось що можна повідати про людину: коли теорії змінюються й зазнають краху, коли школи та філософські вчення, національні, релігійні, економічні

облуди виростають і розпадаються — людина дерзає, продирається вперед, з боєм, іноді манівцями. Ступивши вперед, вона може відступити, але тільки на півкроку, ніколи на повний крок. Ось що вам треба розповісти, ось що ви повинні знати. Це ви повинні знати тоді, коли бомби падають з ворожих літаків на людні ринки, коли полонених прирізають, як свиней, коли пошматовані нутроші валяються в пилу і стікають кров'ю. Так, ви маєте пам'ятати про це. Якщо не робити кроків, якщо не прямувати, хоч і спотикаючись, хоч і страждаючи, але вперед, то ви не житимете, бомби не падатимуть, горла не будуть перерізані. Бійтеся того часу, коли бомби перестануть падати, а бомбардувальники будуть живі,— бо кожна бомба є доказ того, що дух не вмер. І бійтеся того часу, коли припиняться страйки, а великі власники житимуть,— бо кожній маленькій битій людині страйк доводить, що крок робиться. І ще вам треба знати: бійтеся часу, коли людство перестане страждати і помирати за ідею, бо ця риса є основою людства, бо це єдина риса, якою людина вирізняється між усіма створіннями Всесвіту.

Західні штати нервуються, бо грядуть зміни. Техас і Оклахома, Канзас і Арканзас, Нью-Мексико, Аризона, Каліфорнія. І сім'я рушає зі своєї землі. Батько взяв позику в банку, а тепер банк хоче землю. Земельна компанія — або це банк, якщо земля його власність,— хоче трактори, а не сім'ї на ґрунтах. Чим поганий трактор? Це сила, яка прокладає довгі борозни в землі — і що тут несправедливе? Якби ці трактори належали нам — не мені, а нам,— було б добре. Не моя земля, а наша. Ми могли б любити трактор, як любили б землю, якби вона була нашою. Але цей трактор робить дві речі — він розорює землю і виорує нас із землі. Невелика різниця між трактором і танком. Обидва женуть людей, залякують, завдають їм болю. Нам треба над цим подумати.

Людину, родину зігнано з землі; це рипіння іржавої машини по шосе на захід. Я втратив землю — трактор забрав

її. Я самотній і розгублений. А вночі родина зупиняється біля яру, табориться, а ось поряд і друга родина, ставить намети. Двоє чоловіків сідають навпочіпки перемовитись, а жінки з дітьми слухають. Отут нервовий вузол, а ви ненавидите зміни і боїтеся революції. Роз'єднайте цих двох чоловіків, які сидять навпочіпки один навпроти одного; хай вони ненавидять один одного, хай бояться, підозрюють один одного. Бо це зародок того, чого ви боїтеся. Клітина. Адже тут фраза «Я втратив свою землю» змінюється: клітина ділиться, і з цього поділу виростає причина ненависті до вас: «Ми втратили нашу землю». Ось де небезпека: удвох не так легко розгубитись, удвох не так самотньо, як одному. І з цього першого «ми» виростає ще одна небезпечна річ: «У мене є трохи хліба» плюс «У мене його нема». Якщо в сумі виходить «У нас є трохи хліба», то є відчутний результат, певний напрям. Лише трохи помножити — і ця земля, цей трактор — наші. Двоє чоловіків сидять навпочіпки у яру біля маленького багаття, тушкують м'ясо в одному казанку, а жінки мовчазні, зі скам'янілими поглядами; а позаду дослухаються діти, пропускають через душу слова, щоб досягнути розумом. Спускається ніч. Це мамина ковдра — візьми для дитини. Ось що треба бомбити. Це початок — перехід від «я» до «ми».

Якби ви — ті, які володіють людьми, — розуміли це, то зберегли б себе. Якби ви могли відрізати причини від наслідків, якби ви знали, що Пейн*, Маркс, Джефферсон, Ленін були не причинами, а наслідками, ви змогли б вижити. Але вам цього не дано збагнути. Бо прагнення власності назавжди заморожує ваше «я» і назавжди відсікає вас від «ми».

* Томас Пейн, або Пен (1737–1809) — «хрещений батько США», письменник, філософ, публіцист. Ідеолог Американської революції. Критикував, зокрема, абсолютну монархію. Наукову й письменницьку спадщину Пейна відносять і до Великої Британії, і до США, де цей діяч жив з 37 років (помер у Нью-Йорку).

Західні штати нервуються, бо грядуть зміни. Потреба — поштовх для ідеї, ідея — поштовх для дії. Півмільйона людей мандрують країною; ще один мільйон прагне піти в мандри, а ще більше — десять мільйонів — уже починають нервуватись. І трактори проорюють кілька борозен у спустошеній землі.

РОЗДІЛ 15

Уздовж шосе 66 стоять гамбургерні: «В Ела і Сьюзі», «Сніданки у Карла», «Джо і Мінні», «Харчуйтеся у Вілла». Халупи, збиті з гонтових дощок. Біля порога дві бензоколонки, двері — ширми, довга барна стійка з дзигликами і рейками для ніг. У дверях три автомати, що крізь скло демонструють скарби — п'ятицентовики, які можна виграти, якщо випадуть три смужки. А поряд — патефон, який грає за п'ять центів, з платівками, зваленими, як пиріжки, готовими крутитися на ручці й награвати танцювальну музику: «Ті-пі-ті-пі-тін», «Дякую за згадку», пісні Бінга Кросбі*, Бенні Гудмена**. На одному кінці прилавка під покривкою — різні різнощі: льодяники від кашлю; кофейнові пігулки під назвами «Безсонько», «Недрімайко»; цукерки, цигарки, леза до гоління, аспірин, розмішана сельтерська вода і алка-зельцер***. Стіни оздоблені

* Справжнє ім'я — Гаррі Лілліс Кросбі (1903–1977) — американський співак і актор, дуже популярний за життя і після смерті. Зачинатель джазової манери. Одна з найвідоміших акторських робіт — роль молодого католицького священика у фільмі «Іду своїм шляхом» (1944), де Кросбі сам виконує свої пісні.

** Повне ім'я — Бенджамін Девід Гудмен (Гудман) (1909–1986) — американський джазовий кларнетист і дирижер, «король свінгу». Багато гастролей припали на період Великої Депресії, описаної в романі.

*** Знеболювальне (від головного болю, від шлунку, ядухи, нудоти тощо). Ці пігулки розчиняли для вживання — у тому числі в сельтерській воді (аналог сучасної мінеральної з газом). Пігулки містили соду, аспірин тощо, розчинялися з виділенням газу.

плакатами: купальниці — панянки з об'ємними бюстами, стрункими ногами, восковими обличчями; у білих купальних костюмах, кожна з пляшкою кока-коли в руці, усміхнена — мовляв, подивіться: от що ви отримуєте від кока-коли. Довга барна стійка: сільнички, перечниці, баночки з гірчицею та паперові серветки. За стійкою пивні крани, а біля стіни — кавники, блискучі, димлячі, зі скляними датчиками, які показують рівень кави. І торти під дротяними плетінками, і помаранчі, складені в піраміди по чотири штуки. Коробочки з грінками, вигадливо розкладені кукурудзяні пластівці.

Плакати з заголовними літерами, зробленими з блискучої слюди: «Пирог як у мами». «Кредит робить ворогами. Будьмо друзями». «Дамам можна палити, але не жбурляйте недопалки абикуди». «Поїжте тут і звільніть дружину від клопотів». «АГУТНІЧОТАК».

На другому кінці стійки — плита, горщики з рагу, картоплею, тушковане м'ясо, ростбіф, печеня зі свинини, сіра смажена свинина — усе готове до нарізки скибочками.

За прилавком Мінні, або Сьюзі, або Мей середнього віку, волосся закручене, спітніле обличчя підфарбоване й напудрене. Відгукується на замовлення м'яким низьким голосом, а кухарю переказує верескливо, як павич. Витирає стійку круговими рухами, полірує великі блискучі кавники. Кухаря звать Джо, або Карл, або Ел, він розпарений, у білому халаті та фартуху, на блідому чолі під білим кухарським ковпаком — намистинки поту; похмурий, неговіркий, мигцем зиркає на кожного нового клієнта. Витираючи сковорідку, чвохає на неї гамбургер. Стиха повторює замовлення Мей, шкребе сковорідку та протирає ганчіркою. Похмурий і мовчазний.

Мей — це ланцюжок; усміхається, але сама драгується, от-от спалахне. Усміхається, але дивиться крізь вас, якщо тільки ви не водій вантажівки. Вони як кістяк усього. Де зупиняться вантажівки — там і клієнти. Водіїв вантажівок не надуриш — вони стріляні горобці. Вони приносять замовлення. Вони все знають. Як подаси їм несвіжу каву, вони більше не

заїдуть — а це ж кістяк усього. Обслужиш як слід — відвідуватимуть ще. Водіям вантажівок Мей усміхається від душі. Вона трохи вигинається назад, поправляє волосся, тримаючи руки так, аби перса здіймалися, натякає на розвагу, на великі часи, на велике майбутнє, на великі жарти. Ел ніколи не озивається. Він ніколи не є ланцюжком. Іноді ледь усміхається з жарту, але ніколи не сміється. Іноді погляне на Мей, зачувши ласку в її голосі, а потім заходиться шкребти сковороду лопаткою, переливає олію в жолобки навколо плити. Він кладе на одну половинку розрізаної булочки м'ясо, а другу поливає розтопленим маслом, гострим соусом і маринадом. Тримаючи булку, підсуває лопатку під тонку скибку м'яса, перевертає, кладе на намаслену половинку і чвохає гамбургер на тарілку. Чвертки маринованих огірочків з кропом, дві маслини — на додачу до сендвіча. Ел пускає тарілки по плиті, наче метає кільця. Вишкрібає сковорідку лопаткою і понуро спостерігає за казанком з рагу.

Автомобілі їдуть по шосе 66. Номерні знаки — Массачусетс, Теннессі, Род-Айленд, Нью-Йорк, Вермонт, Огайо. Їдуть на захід. Фешенебельні машини, долають шістдесят п'ять миль за годину.

А ось один з тих «кордів» тягнеться. Наче труна на колесах.

Але, Ісусе, як вони їздять!

А от «ласаль». Ну то й що мені до того. Я не лихач. З мене й «ласаля» годі.

Як так надимаєшся, то чом би й «кадилак» не спробувати? Трохи більший, трохи швидший.

Я б собі «зефір» узяв. Хай не так престижно, але класну швидкість витиснеш.

Дайте мені «зефір».

Ну, сер, ви можете сміятись, але я візьму «б'юїк-п'юїк».

Це непогано.

Але, чорт забирай, «зефір» стільки витрачає, сил не лишається. Де в нього міць?

Мене не обходить. Не хочу цього Генрі Форда. Не до душі мені це. Ніколи цим не їздив. У мене брат на заводі працював.

Варто до нього дослухатися.

Ну, «зефір» просто монстр.

Великі автомобілі на шосе. Млосні, зморені спекою дами — маленькі галактичні ядра, довкола яких обертаються їхні незмінні супутники: креми, мазі, косметика в слоїчках, різні кольори — чорний, рожевий, червоний, білий, зелений, срібний — для зміни барви волосся, очей, губ, нігтів, брів, вій, повік. Ефірні олії, трави, пігулки — для травлення. Сумки, набиті пляшками, шприцами, пілюлями, присипками, водичками, змазками — щоб злягання було без ризику, без запаху і без наслідків. І це ще не рахуючи одягу. Чортова кара!

Зморшки втоми під очима, зморшки незадоволення, що біжать з кутиків уст; відвислі груди в бюстгальтерах, схожі на маленькі гамаки; животи і стегна, обтягнуті гумою. І роти, які тяжко дихають; і похмурі очі, які терпіти не можуть ні сонця, ні вітру, ні землі; яким не до смаку ні їжа, ні втома; які ненавидять час, котрий рідко додає їм краси, та завжди додає старості.

Поряд з ними — маленькі пузаті чоловіки у світлих костюмах і панамах; чисті, рожеві чоловіки з очима, що дивляться розгублено, схвильовано, тривожно. Хвилювання — бо розрахунки не сходяться; зголоднілі за безпекою і спокоєм, відчувають, що речі зникають з лиця землі. У петлицях — значки лож і клубів за інтересами — місць, куди можна піти й розвіятися поміж таких самих стурбованих люців, заспокоюючи себе тим, що бізнес — це шляхетний фах, а не ритуальна крадіжка; що ділові люди розумні, хоча їхні звіти — маячня; що вони добрі та милосердні всупереч принципам раціонального бізнесу; що їхнє життя — багате, розмаїте, а не виснажене рутиною; і що настане час, коли вони більше не боятимуться.

І ось це подружжя теж їде до Каліфорнії; воно сидітиме у вестибюлі готелю «Бeverлі-Вілшир» і заздрісно дивитиметься на людей і на гори (зверніть увагу, саме на гори й великі дерева): він — стурбованими очима, вона — хвилюючись, що сонце опалить їй шкіру. Дивитимуться на Тихий океан, і — закладаюся на сто тисяч доларів — чоловік точно скаже: «Він не такий великий, як я гадав». А вона заздритиме пухким юним тілам на пляжі. Вони виряджаються до Каліфорнії лиш по те, щоб знову повернутися додому. І вдома сказати: «Така-то була з нами за одним столом у „Трокадеро“. Вона насправді страшнюча, але одяг у неї нівроку». А він додасть: «Я говорив там з поважними бізнесменами. Кажуть: не буде в нас майбутнього, якщо не позбудемося цього хлопця в Білому домі». Або: «Чув я від одного, який точно в курсі: у такої-то сифіліс — знаєте? Знімалась у фільмі братів Ворнерів. Кажуть, що спати з усіма — це в неї такий спосіб зробити кар'єру. До чого йшла — те й отримала». Але стривожені очі все одно не знають спокою, а пухкі уста — радості. Велика машина мчить шістдесят миль за годину.

Я хочу прохолоджувального напою.

Що ж, попереду щось таке є. Хочете зупинитися?

Гадаєте, там чисто?

Чистіше не знайти в цій Богом забутій країні.

Ну, якщо вода питна, то все гаразд.

Може, пляшка содової згодиться.

Гальма верещать, і машина стає. Розжирілий чоловік з тривожними очима допомагає дружині вилізти.

Доки вони висідають, Мей дивиться крізь них. Ел піднімає зір від своєї сковорідки і знов опускає долу. Мей — віщунка. Ці куплять пляшку содової за п'ять центів і скавулітимуть, що вона затепла. Жінка візьме шість паперових серветок, обітреться і поскидає їх на підлогу. Чоловік задихатиметься і звинуватить у цьому Мей. Жінка соптимає, начебто вчула сморід м'яса-недогнилка, а потім вони підуть і всім баляси

точитимуть, ніби народ на Заході непривітний. І у Мей, коли вона наодинці з Елом, є для таких слівце. Вона зве таких лайнозадими.

А от водії вантажівок — оце сила.

Ось наближається великий транспорт. Сподіваюся, зупиниться: переб'є смак цих лайнозадих. Коли я, Еле, працювала в тому готелі, «Альбукерке», там крали як закляті. І чим дорожча машина, тим більше вони крали — рушники, срібло, мильниці. Ніяк не збагну, нащо їм усе це.

А Ел похмуро: «А звідки в них, гадаєш, оті великі машини та все це? Вони що — з ними народилися? У тебе ніколи нічого не буде».

Вантажівка, на ній водій і напарник. Як щодо того, щоб стати і випити чашку яванської кави? Я цю нору знаю.

Як там за графіком?

Та часу доскочу.

Давай, зупинімося. Тут стріляні горобці, дівка що треба. І кава добра.

Вантажівка стає. Двоє чоловіків у штанах кольору хакі — спеціально для їзди, — чоботях, куртках і військових кашкетах з блискучими козирками. Двері грюкають.

Ку-ку, Мей!

Ну, я не я буду, коли це не Великий Білл — Щур! Відколи повернувся на цей маршрут?

Тиждень як.

Другий чоловік закидає п'ятицентовик у патефон, дивиться, як ручка опускається, а під нею ковзає та обертається диск. Лунає солов'иний голос Бінга Кросбі: «Подякую за згадку, що серцю дорогá, — від тебе біль і смуток, та тільки не нудьга». А водій вантажівки підспівує Мей на вухо: «Ти, може, й баламутка, та точно не яга».

Мей підсміюється. А хто це з тобою, Білле? Новачок на цьому маршруті, так?

Другий кидає п'ятака у гральний автомат, виграє чотири жетони і кладе їх на стіл. Підходить до стійки.

Ну, що подати?

Чашку яванської. А це в тебе що — тортик?

Банан, вершки, ананасовий крем, шоколадний крем, а ще яблучний є.

Давай яблучний. Зажди... а що це в тебе за здоровань-пампух?

Мей піднімає і нюхає. Банановий крем.

Відріж шматок — побільше.

Другий чоловік біля автомата каже: два шматки.

Два — ось. Нові анекдоти чув, Білле?

Ну, ось один.

Ей, обережніше при леді.

Ні, цей не такий бруталний. Маленький хлопчик запізнився до школи. Учителька його пита: «Ти чого спізнився?» Хлоп'я каже: «Гонили теличку до бика». Учителька пита: «А твій батько сам не міг?» А малятко: «Аякже, батько міг, та все ж таки бик краще».

Мей регочеться, верещить зі сміху. Ел, нарізаючи цибулю на дошці, піднімає очі, якийсь час дивиться на неї, а потім знову занурюється в роботу. Водії вантажівок — оце сила. Кожен лишить Мей по чверті долара. П'ятнадцять центів за торт, ще й десять накинуть на чай. Навіть не прагнуть з нею переспати, ні.

Сидять поряд на дзигликах, з кавових чашок стирчать ложки. Так час і минає. І Ел, протираючи сковорідки, дослухається, але не подає жодних реплік. Голос Бінга Кросбі замовкає. Патефонна ручка зупиняється, і платівка завмирає, лягає на місце. Пурпурове світло згасає. П'ятицентовик, який примусив увесь цей механізм працювати, а Кросбі співати, а оркестр грати... п'ятицентовик падає в щілину й знаходить собі місце серед виторгу. П'ятицентовик, на противагу іншим монетам, які працюють формально, здійснив фізичну дію, примус.

Пара бризкає з носика кавника. Компресор холодильника якийсь час гуде, потім завмирає. Електричний вентилятор

у кутку хвилеподібно розкручується, замітаючи кімнату теплим вітерцем. На 66-му шосе свистять авто.

— Тут нещодавно спинялася машина з Массачусетсу,— каже Мей.

Великий Білл так охоплює свою філіжанку, що ложечка застрягає між великим і вказівним пальцями. Він вдихнув гарячу каву, намагаючись охолодити її.

— Поїздила б ти зараз по 66-у. Авто з усіх усюд. На захід їдуть. Ніколи стільки не бачив. Іноді такі краді по дорозі, що цьом.

— Вранці ми аварію побачили,— сказав напарник.— Велика автівка. Великий «кадилак», особлива модель, красунчик, низький, кремового кольору, спецзамовлення. Врізався у вантажівку. Радіатором просто наскрізь водія пробило. Дев'яност миль робив, це точно. А водія кермо наскрізь пропороло, корчився, як жаба на гачку. Автівка просто персик. Красава. А тепер і за безцінь її не продадуть. Окрім водія, нікого в ній не було.

Ел відірвався від роботи:

— А вантажівка?

— О Ісусе Христе! То й не вантажівка була. Колимага, верх одпиляний, там і сковорідки, і матраци, і кури, і діти. На Захід їхала, як усі, ти ж знаєш. Оцей просвистів біля нас, дев'яност на годину, на двох колесах об'їхав — а навстріч машина. Він об'їхав — а тут як у вантажівку вріжеться. Їхав так, наче надудлився. Ісусе, так у повітря все й полетіло — і постільна білизна, і кури, і діти. Один малюк загинув. У житті такого місива не бачив. Ми під'їхали. Старий, що за кермом вантажівки був, просто стояв і втупився на трупик. І ні слова не дїб'єшся. Німий як стовп. Боже Всемогутній, уся дорога сім'ями комашиться — на Захід їдуть. Ніколи ще стільки не бачив. І щодня гірше й гірше. Кортить знати, звідки, чорт забирай, вони беруться?

— Цікаво, куди вони всі їдуть,— сказала Мей.— Іноді до нас завертають по бензин. Але, крім нього, мало що купують.

Люди кажуть, що то крадії. Але в нас нічого просто так не валяється. Нічого в нас не крали.

Великий Білл, жуячи свій шматок торта, подивився на дорогу крізь затягнуті сіткою вікна.

— Ну, краще майно своє все на ланцюжку тримати. А ось, по-моєму, хтось із них їде.

«Неш-седан» 1926 року втомлено повернув з дороги. Усе задне сидіння було майже доверху завалене мішками, каструлями і сковорідками, а на самій горі під стелею підстрибували два хлопчачки. На даху автомобіля були матрац, складений намет, а жердини від нього — прив'язані до підніжки. Машина пригальмувала біля бензоколонки. Темноволосий чоловік з вузьким, як лезо сокири, обличчям повільно вийшов звідти. І двоє хлопчиків з'їхали з багажу та зістрибнули на землю.

Мей обійшла стійку і стала у дверях. Чоловік був одягнений у сірі вовняні штани й синю сорочку, з темно-синіми плямами поту на спині та під пахвами. Хлопчачки були вбрані в самі комбінезони, подерті, порвані. Волосся в них було біляве і стояло сторч, від чого голівки здавалися круглими. У порях облич засів пил. Діти попрямували до брудної калюжі під шлангом і почали длубати багно пальцями ніг.

Чоловік спитав:

— Можна ми візьмемо трохи води, мем?

Лице Мей затьмарилося досадою.

— Звісно, можна.— І вона кинула через плече: — Очей зі шланга не спустатиму.

Вона спостерігала, як чоловік повільно відкручував кришку радіатора, а потім вставив туди шланг. Жінка в машині — білявка — сказала:

— Поглянь, може, тут дадуть.

Чоловік вимкнув шланг і закрутив кришку. Хлопчачки взяли шланг, поставили вертикально і почали спрагло ковтати воду. Чоловік зняв темний замазаний капелюх і з дивним смиренням став перед затягнутим сіткою вікном.

— Чи дозволите ви купити у вас буханець хліба, мем?

— Тут тобі не продуктова крамниця,— відрізала Мей.— У нас хліб — для сендвічів.

— Знаю, мем.

Його смирення було наполегливим.

— Нам треба хліба, а навкруги, кажуть, і скибочки не купиш.

— Якщо все продаватимемо, то без хліба лишимося,— голос Мей уривався.

— Ми голодуємо,— сказав чоловік.

— Може, сендвічів купите? Ми хороші робимо, ще й гамбургери є.

— Ми, звісно, з великою радістю зробили б це, мем. Але не можемо. У нас на всіх лише десятицентовик.— І засоромлено сказав: — Ми зовсім на міліні.

— Ніякого хліба за десять центів у нас не купиш,— сказала Мей,— лише за п'ятнадцять.

— Боже праведний, Мей,— пробурчав у неї за спиною Ел,— ну дай їм хліба.

— Роздамо — а нову партію привезуть бозна-коли.

— Бозна-коли — ну то й чорт з нею,— сказав Ел. І похмуро задивився на картопляний салат, який розмішував.

Мей знизала наллятими плечима і глянула на водіїв вантажівок, аби показати їм, що вона не проти.

Вона тримала двері відчиненими, і чоловік зайшов туди, несучи з собою запах поту. Хлопчики протиснулися за батьком; їм у вічі одразу впали цукерки, і діти прожогом прикипіли до солодощів — не з апетиту, чи з надії, чи навіть з бажання, а просто з якогось подиву, що такі речі взагалі існують. Хлопці були однакові на зріст, зі схожими обличчями. Один почухав замурзану ногу пальцем другої. Другий щось нишком прошепотів, і обидва сунули стиснуті кулаки в кишені синіх штанців — так, що тканина напулася.

Мей відімкнула шухляду і дістала згорточок у навощеному папері.

— Оце буханець за п'ятнадцять центів.

Чоловік насунув капелюха собі на потилицю. У відповіді звучало те ж наполегливе смирення:

— Чи була б ваша ласка врізати нам хліба на десять центів?

Ел зарикав:

— Чорт забирай, Мей, та дай їм весь.

Чоловік обернувся до Ела.

— Ні, ми купимо на десять. Ми зрозуміли, що тре' все до цента розраховувати, інакше Каліфорнії не дістанемося.

— Можете взяти за десять,— приречено сказала Мей.

— Ми не грабіжники, мем.

— Та беріть. Раз Ел дозволя, значить, беріть.

Вона штовхнула буханець у навощеному папері через прилавок. Чоловік дістав із задньої кишені шкіряну калитку на зав'язках і став їх розмотувати. Там було напхано срібного дріб'язку і засмальцьованих купюр.

— Мо', вас дивує, що ми так затягуємося,— мовив він.— Нам тре' тисячі миль їхати, і хтозна, як житимемо в дорозі.

Він поліз до калитки вказівним пальцем, намацав десяти-центовик і вийняв. Коли чоловік поклав монету на прилавок, то помітив, що випадково прихопив ще цент. Він збирався кинути цент назад до калитки, але раптом його погляд упав на хлопчиків, які не зводили очей з цукерок на стійці. Чоловік поволі підійшов до них. Він указав на довгі смугасті палички льодяників з м'яти-холодянки.

— Ці цукерки за цент, мем?

Мей озирнулася та поглянула.

— Які саме?

— Отам, такі смугасті.

Хлопчики задивились їй в обличчя, зачаївши подих; їхні ротики напіврозтулились, а оголені тількия напружились.

— А, ці. Ні — дві штуки на цент.

— Добре, дайте два, мем.

Він благоговійно поклав мідяк на стійку. Хлопчики ледь чутно видихнули. Мей дістала великі палички.

— Беріть,— сказав чоловік.

Вони боязко наблизилися, кожен узяв паличку, але опустив руки, не дивлячись на льодяники. Але діти дивились один на одного, тамуючи збентежений усміх у куточках вуст.

— Дякую, мем.

Чоловік узяв хліб і пішов до входу, а дітлахи побігли за ним, міцно затиснувши оперезані червоними смужками льодяники, стискаючи кулачки. Вони майнули як бурундуки на передне сидіння, залізли нагору і так само зникли без сліду, як бурундуки.

Чоловік сів до машини й почав її заводити, і з ревом мотора та синьою масною хмаринкою диму старезний «неш» виїхав на шосе й помандрував далі на захід.

А з ресторанних вікон водії вантажівок, Мей і Ел дивились авту вслід.

Великий Білл розвернувся дзигую.

— Ці льодяники коштують не дві штуки на цент,— сказав він.

— А тобі що до того? — люто озвалася Мей.

— Вони коштують п'ять центів штука,— сказав Білл.

— Пора їхати,— сказав другий водій.— Не ламаймо графік.

Вони полізли в кишені. Білл поклав монету на прилавок, а другий подивився на нього, знову поліз до кишені й виїняв ще одну монету. Чоловіки розвернулись і пішли до дверей.

— Бувай,— сказав Білл.

Мей крикнула:

— Ей, зажди хвилю. Решту дам.

— Та пішла ти до дідька,— відповів Білл, і затягнуті сіткою двері грюкнули.

Мей спостерігала за обома, як вони сідали до вантажівок, як машина важко рушає на низькій швидкості, почула, як шестерні набирають обертів.

— Еле,— неголосно покликала вона.

Той підняв зір від гамбургерів, які рівно вкладав і загор-
тав у тонкий навощений папір.

— Ну, чого тобі?

— Глянь-но сюди.

Вона показала монети біля чашки — два з половиною
долари. Ел підійшов і подивився, а потім знову взявся до
роботи.

— Водії вантажівок, — шанобливо промовила Мей, — це
не якісь лайнозаді.

Мухи наштовхувалися на сітку та з дзижчанням відлітали
геть. Компресор пихкав і врешті зупинився. По 66-у шосе про-
літали машини — вантажівки й фешенебельні легкові автомо-
білі, драндулети — зі свистом і рипінням. Мей збрала тарі-
лки, вичистила їх і викинула рештки тортів у помийне відро.
Знайшла вологу серветку і коловими рухами витерла стійку.
І її очі задивилися на шосе, де життя пролітало зі свистом.

Ел витер руки фартухом. Подивився на папірець, приколо-
тий на стіні над сковорідками. Папірець, списаний позначка-
ми в три рядки. Ел пильно вчитувався в останній, найдовший
рядок. Пішов до каси, натиснув клавішу «Не продається»
і вигріб жменю мідяків.

— Що ти робиш? — спитала Мей.

— Третій номер має виплатити, — сказав Ел.

Він пішов до третього грального автомата, закинув туди
п'ятаки: на п'ятій спробі машина зробила три оберти, і в чаш-
ку звалився виграш — куш зірвано. Ел зібрав велику жменю
монет і повернувся до прилавка. Опустив гроші в ящик і за-
мкнув касовий апарат. Потім повернувся на своє місце і за-
креслив нижній рядок на папірці.

— Третій випробовують найчастіше, — сказав він. —
Може, мені переставити їх місцями.

Він підняв кришку і став перемішувати тушонку, яка кипі-
ла на повільному вогні.

— Цікаво, що вони робитимуть у Каліфорнії? — спитала
Мей.

— Хто?

— Люди, які щойно були тут.

— Бозна,— відповів Ел.

— У них там буде робота?

— Та звідки мені в біса знати! — сказав Ел.

Вона дивилася на схід, уздовж шосе.

— А ось наближається машина, двомісна. Цікаво, чи спиниться? Сподіваюся, так.

І величезна вантажівка зробила поворот і припаркувалася. Мей схопила ганчірку й блискавично промахнула по прилавку. Почистила і кавник, і газовий пальник. Ел приніс жменьку маленьких ріпок і почав чистити. Обличчя Мей звеселилося, коли двері відчинились і зайшли двоє в уніформах водіїв вантажівки.

— Привіт, сестричко!

— Я не маю братиків,— відповіла Мей. Гості засміялись, і Мей з ними.— Що замовлятимете, хлопці?

— Чашку яванської кави. А який у тебе торт?

— Ананасовий крем, банановий крем, шоколадний крем, яблучний.

— Давай яблучний. Ні, зажди: а що це в тебе за здоровань-пампх?

Мей узяла торт і понюхала.

— Ананасовий крем,— відповіла вона.

— Ну, відріж якийсь шматок.

Машини злісно свистіли, пролітаючи 66-м шосе.

РОЗДІЛ 16

Джоуди й Вілсони пробиралися на Захід одним гуртом: Ель-Рено і Бриджпорт, Клінтон, Елк-Сіті, Сейр і Тексола. Тут був кордон, і Оклахома лишилася позаду. І того дня автомобілі, як і раніше, повзли все далі й далі, через Техаський виступ, Шемрок і Елленрід, Грум і Ярнелл. Вони подолали Амарільйо ввечері, їхали дуже довго і спинилися відпочити, коли вже сутеніло. Усі були зморені, запилені та розпашілі. У бабці від спеки почалися судоми, і вона зовсім заслабла.

Того вечора Ел поцупив кілок з плоту і зробив поперечину на вантажівці, натягнувши брезент. Не було чого їсти, крім перепічок, холодних і зачерствілих, які лишилися від сніданку. Усі повалилися на матраци й заснули не роздягаючись. Вілсони навіть не поставили свого намету.

Тікаючи, Джоуди й Вілсони перетнули Техаський виступ, проминули край сірозему, поораний застарілими шрамами висхлих потоків. Сім'ї тікали з Оклахоми і опинилися в Техасі. Сухопутні черепахи пробиралися крізь пил, сонце спрагло висмоктувало землю, а ввечері тепло зникало, проте земля сама випаровувала жар.

Два дні родини тікали, а земля була для них завелика, і вони опанували новий спосіб життя: шосе стало для них домом, а рух — звичним ритмом самовираження.

Помалу вони призвичаїлися до нового життя. Спочатку Руті з Вінфілдом, потім Ел, за ними Конні й Ружа Шаронська, нарешті старші. Земля котилася й набрякала земляними пагорбами. Віддорадо, і Вега, і Бойз, і Гленрію. Ось Техас і скінчився. Нью-Мексико і гори. Далеко виднілися гори до самого неба. І колеса машини рипіли, мотор розігрівся, а з-під кришки радіатора вихоплювалася пара. Родини доповзли до річки Пекос, потрапили до Санта-Рози. І проїхали далі, ще двадцять миль.

Ел Джоуд вів легковик, з ним сиділа мати, а поруч з нею Ружа Шаронська. Попереду повзла вантажівка. Удалині розпечене повітря курилося гарячими хвилями, і гори тремтіли від спеки. Ел їхав з похмурим виглядом, схилившись і рухаючи рукою кермо; гострий сірий капелюх, заломлений надзвичайно хвацько, звисав над одним оком; подеколи Ел розвертався і спльовував на дорогу.

Мати поряд з ним сиділа, склавши руки на колінах, борючись з утомою. Жінка не притулялася до сидіння, дозволяючи машині себе гойдати назад і вперед. Примружившись, неня дивилася вперед, на гори. Ружа Шаронська, навпаки, опиралася поштовхам авта, міцно впершись ногами в підлогу, а правим ліктем — у дверцята біля вітрового скла. Її пухке личко напружилось від їзди, а голова різко смикалася, бо шийні м'язи були міцніші, ніж у матері. Вона намагалася зробити своє тіло недіткненним умістищем, щоб удари не зашкодили плоду. Вона обернулася до матері.

— Ма,— звернулася вона.

Очі в нені спалахнули, і вона поглянула на Ружу Шаронську. Її очі пильно подивилися на напружене, утомлене обличчя дочки, і мати всміхнулася.

— Ма,— сказала дочка,— там, куди ми приїдемо, усі ви збиратимете фрукти і взагалі житимете у тому краю, чи як?

Мати трохи іронічно всміхнулася.

— Ми ж туди ще не дісталися,— сказала вона.— Ми там ще нічо' не бачили. Ще не знаємо, як там — побачимо.

— Ми з Конні більше не хочемо жить на селі,— мовила дочка.— Ми вже все вирішили, що робитимемо.

Материнське обличчя набуло трохи стурбованого виразу.

— Не хоч' лишатися з нами... з сім'єю? — запитала вона.

— Ну, ми говорили про це... ми з Конні. Ма', ми волиємо в місті жити,— схвильовано провадила Ружа.— Конні збирається влаштуватися до майстерні, або, мо', на фабрику. Навчатиметься вдома, мо', на радіо і, мабуть, вивчиться, спеціалістом стане, свою справу відкриє. І на бейсбол ходитимемо дивитись. І Конні каже, що лікаря покличе, коли народжува-тиму, а мо', каже, й до шпиталю покладе. І автомобіль у нас буде, маленький. А коли він вечірні курси скінчить... ну, це файно буде, уже вирізка в нього є з журналу «Західні любовні історії», а ще й підпишеться на програму, бо це безкоштовно. Каже, що просто так і прописано. Я сама бачила. І ще — роботу дадуть, коли курси скінчить, а радіо — це така добра чиста робота, і є майбутнє. І в місті житимемо, і на бейсбол ходитимемо, і 'лектрична праска в мене буде, а в дитини об-новки. Конні каже, що все дитяче — біленьке... ну, ви бачили в каталозі, у них усе для малят є. Мо', спочатку на домашніх курсах Конні нелегко буде, та... ну, коли дитина з'явиться, він уже курси скінчить, і в нас своє житло буде, хоч маленьке, та своє. Ми нічо' такого особливого не плануєм, та хочем, аби малюку воно приемним було.— Обличчя в неї розпашіло від збудження.— І я подумала: мо', коли ми до міста поїде-мо, а коли Конні свою майстерню відкриє, Ел у мого чоловіка працюватиме.

Мати не зводила зору з її розпашілого обличчя. Спостері-гала за тим, як виростає ця ілюзія.

— Мені не хтілося б, аби ви од нас пішли,— промовила неня.— Не по-людськи це, коли сім'я розпадається.

Ел пирхнув:

— Мені — робити на Конні? А не, щоб Конні на мене робив? Що він собі думає — що тїки він, сучий син такий, може ввечері навчатись?

Мати раптом збагнула, що все це повітряні замки. Вона знову поглянула на дорогу і розслабилась, але в очах досі читався усміх.

— Цікаво, як бабуня сьодні почувається,— сказала вона.

Ел напружився за кермом. У двигуні щось забрязкало. Ел збільшив швидкість, і застукало гучніше. Він притишив газ і дослухався, потім на мить прискорив і знову дослухався. Металевий стукіт і брязкання посилились. Ел загудів і зїхав на узбіччя. Передня вантажівка загальмувала, а потім повільно поїхала назад. Повз них на захід майнули три машини, і з кожної висунувся водій, крикнувши:

— Де ти став, чорт забирай!

Том зупинив вантажівку неподалік, виліз і підійшов до легкової. Інші дивилися з навантаженого верху. Ел притишив газ і дослухався, як мотор працює вхолосту. Том спитав:

— Що сталось, Еле?

Ел завів мотор.

— Слухай-но.

Задеренчало сильніше. Том дослухався.

— Запали вхолосту,— сказав він, відчинив капот і зазирнув усередину.— Тепер дай газ.— Він мить услухався, потім підняв голову.— Мабуть, ти правий, Еле,— мовив Том.

— Гонковий підшипник чи як?

— Та схоже,— відповів Том.

— Я багато мастила ллю,— поскаржився Ел.

— Ну, значить, воно не доходило. Усе пересохло, до дідька. Нічо' не поробиш, міняти тре'. Слухай, піду зара', пошукаю, де стати, щоб рівно було. А ти за мною їдь поволі. Не жени її, не шквар.

— Що, зле? — спитав Вілсон.

— Досить зле,— відповів Том, заліз до вантажівки і повільно рушив її вперед.

Ел пояснив:

— Не знаю, що з нею таке. Я мастила багато лив.

Ел знав, що винен він. Відчував свій недогляд.

— Ти не винен,— сказала мати.— Ти все до останнього робив як слід.

А потім боязко спитала:

— Усе настільки жахливо?

— Ну, важко туди залізти, і нам тре' поставити новий шатун, ще й бабіту тре'.— Він глибоко зітхнув.— Добре, що Том з нами. Я на підшипниках не знаюся. Мо', з Божою поміччю Том зуміє.

На узбіччі стояв величезний червоний рекламний щит, відкидаючи гігантську тінь. Том зіштовхнув вантажівку до мілкої придорожньої канави, під'їхав до щита і став у затінку. Вийшов з машини й почекав на Ела.

— Легше,— крикнув він.— Легше веди, а то ще й ресори поламаєш.

Елове обличчя спалахнуло від люті, він заглушив мотор.

— Чорт забирай,— закричав Ел,— це що — я попалив підшипник? Що ти там кажеш — «ще й ресори поламаєш»?

Том усміхнувся.

— Та заспокойся,— сказав він.— Я ж тебе не звинувачую. Просто обережніше їдь через оцю канаву.

Ел буркотів, обережно ведучи машину вниз і вгору, на інший бік:

— Ще почне вигадувати, ніби це я підшипника попалив.

Тепер мотор голосно деренчав. Ел від'їхав у тінь і вимкнув мотор.

Том відкинув капот і почав дивитися.

— Не можу навіть почати, доки не охолоне,— сказав він.

Сім'ї злізли з машин і скупчилися поряд.

Батько спитав:

— Що, так усе погано? — і присів навпочіпки.

Том обернувся до Ела:

— Підшипники колись міняв?

— Ні,— відповів Ел,— ніколи. Раніше я тільки піддон знімав.

— Ну, тре' нам піддон зняти,— сказав Том,— дістати новий підшипник, обточити його, аби підходив сюди. Добрячий день пробабраємося. Доведеться назад повернутись, у Санта-Розу, там деталь пошукаємо. До Альбукерке десь сімдесят п'ять миль — о Ісусе, завтра ж неділя! Завтра нічо' не дістанемо.

Сім'ї стояли мовчки. Руті близько підкралась і зазирнула у відчинений капот, сподіваючись побачити зламану деталь. Том тихо провадив:

— Завтра неділя. У понеділок купимо, а відремонтуємо не раніше ніж у вівторок. У нас інструментів нема, аби обточити. Що ж, труднація.

По них ковзнула тінь канюка, і всі задивилися на чорного птаха, який ширяв у височині.

— Що найбільше бентежить,— сказав батько,— це те, що ми без грошей опинимось, тож ніяк не вижити. Ось те, що муляє, а тре' ж бензин купляти, мастило... От спливуть гроші, не знаю, як нам далі.

— Певно, це моя провина,— сказав Вілсон.— Через цю чортову руїну всі злидні. Люди добрі, ви зглянулися на нас. Тепер просто збирайтесь і їдьте. А ми з Сейрі залишимося, якимсь перебудемо. Ми не хочемо завдавати вам неприємностей.

Батько повільно відповів:

— Ми не збираємося так чинити. Ми з вами, відайте, сливе рідня. Дідо помер у вашому наметі.

— Нічого від нас, крім неприємностей,— стомлено сказала Сейрі,— нічого, крім неприємностей.

Том повільно вийняв цигарку, оглянув її і закурив. Він зняв пошарпаний кашкет і обтер чоло.

— Ось що придумав,— сказав він.— Мо', ніхто не схвалить, але думка така: чим раніше ви Каліфорнії дістанетеся,

тим швидше гроші будуть. Оця машина вдвічі краще їде, ніж вантажівка. Отака в мене ідея. Покладете речі до вантажівки, а потім ви всі, крім проповідника, поїдете. А ми з Кейсі тут зупинимося, машину полагодимо, а потім за вами поїдемо, наздоженемо, день і ніч гнатимемо. А не наздоженемо, не страшно, ви ж уже там облаштуєтеся. Як щось зламається, станьте табором біля дороги і чекайте на нас. А як нічо' не трапиться, на місце станете, роботу знайдете, усе гаразд буде. Кейсі мені з машиною допоможе, і ми негайно ж за вами чкурнемо.

Кревняки міркували. Дядько Джон присів навпочіпки поряд з батьком.

— Мо', зараджу тобі з шатуном? — спитав Ел.

— Ти ж казав, що ніколи з підшипниками справи не мав.

— Правда твоя, — погодився Ел. — Усе, що мені тре' мати, це міцну спину. А мо', проповідник не захоче лишатися.

— Ну, не він, так хтось інший — мене не обходить, — сказав Том.

Батько поколупав суху землю вказівним пальцем.

— Про мене, Том правий, — сказав батько. — Не діло отут-о всім лишатися. Ми можемо п'ятдесят, сто миль зробити, доки стемніє.

Мати захвилювалася:

— Як же ви нас знайдете?

— А ми цим же маршрутом поїдемо, — сказав Том. — Шістдесят шостим, прямо. Чекайте на нас біля Бейкерсфілля. Я на карті бачив. Просто туди їдьте.

— Так, але якщо вже в Каліфорнії на інший шлях виїдемо?

— Не хвилюйтеся, — заспокоїв Том матір. — Знайдемо вас. Каліфорнія ж не цілий світ.

— Це місце на карті страшенно велике, — сказала мати.

— Джоне, а ти не проти? — звернувся батько по пораду.

— Ні, — відповів Джон.

— Містере Вілсоне, машина ж ваша. Ви не проти, як мій син її поремонтує, а потім нас наздожене?

— Зовсім не проти,— відповів Вілсон.— Ви ж, люди добрі, усе для нас зробили, останнє від себе відривали. Чого ж вашому синові заперечувати.

— Ви, мо', влаштуєтеся там на роботу, гроші якісь заробите, якщо вас не доженемо,— сказав Том.— А от якщо тут усі лишимося... Води нема, машину не зсунути. А якщо ви всі туди на роботу поїдете — грошей заробите, житло знайдете. Як вам це, Кейсі? Зі мною лишитесь чи з ними поїдете?

— Та зроблю, як вам краще, добродію,— відповів Кейсі.— Ви мене прийняли, з собою везли. Зроблю все, що можу.

— Ну, ви лежатимете на спині, весь вид мастилом завозите, як отут лишитесь,— сказав Том.

— Та хай так.

— Ну, якщо згода, то їдьмо,— сказав батько.— Ми, мо', сто миль витиснемо, доки отаборимося.

Мати підійшла до нього.

— Я нікуди не поїду.

— Що це значить — «не поїду»? Тобі тре' їхати. Ти повинна за сім'ю дбати.

Батько був вражений таким заколотом.

Мати підійшла до легкової машини й пошаруділа рукою під заднім сидінням. Вона витягла звідти домкрат і почала легко махати ним.

— Я нікуди не поїду,— повторила вона.

— Кажу тобі, ти повинна їхати. Ми ж усі так вирішили.

Але тепер мати була незламна і твердо стиснула вуста. Вона промовила:

— Ви мене звідси не заберете, лише силою.— Вона знов стиснула ручку домкрата і почала поволі погойдувати.— Це ганьба тобі, старий. Бити себе не дам, плакати-голосити не буду. Я опиратимусь. І не пишайся, нібито мене подолаєш, коли заманеться. А як це й станеться, я почекаю, доки спиною до мене повернешся чи на землю сядеш, і як відром тебе тарашну. Святим Богом присягаюся, так і зроблю.

Батько безпорадно подивився на гурт.

— От зухвала,— сказав він.— Ніколи не бачив, аби вона була такою нахабою.

Руті захотіла.

Домкрат кровожерно погойдувався в материній руці.

— Ну ж бо,— сказала мати.— Ти вирішив. Ну, спробуй, удар. Просто спробуй. Та нікуди я не поїду, а присилуєш — спати не зможеш, бо я підстерігатиму. І щойно сон тебе візьме — одразу як трісну деревиною.

— Ото нахаба,— пробурмотів батько.— А вже ж не молодка.

Уся група спостерігала за повстанням. Усі стежили за батьком, чекаючи, що його ось-ось розірве від люті. Усі стежили за його млявими руками, які мали б стиснутись у п'ястуки. І лють батька не виплеснулась, і руки в нього безсило повисли. І за мить усі зрозуміли, що мати перемогла. І мати теж зрозуміла це.

Том спитав:

— Ма', що це з вами? Чого це вам заманулося? Яке лихо з вами сталося? Вам лячно за нас?

Неньчине обличчя пом'якшало, але погляд у неї досі лишився твердим.

— От ви вирішили, а як слід не поміркували,— сказала мати.— Хто у нас ще на світі є? Нікого нема, окрім нас. Нікого, лише сім'я. От ми поїхали — і дідо одразу на той світ пішов. А тепер просто всіх розлучити хочете...

Том скрикнув:

— Ма', та ми ж вас ураз наздоженемо. Ми ж довго не будемо нарізно.

Мати погойдала домкратом.

— А як ми заночуємо, а ви нас не помітите і проїдете? А як ми дістанемося туди й не знатимемо, чи лишили ви про себе звістку, і не знатимемо, де про вас питатися? Дорога нам дала гіркі уроки. Бабця хвора. Вона отам на вантажівці — ось-ось на той світ потрапить. Дорога в нас ще довга і ще дасть гіркі уроки.

— Але ми могли б заробити дещо,— сказав дядько Джон.— Могли б трохи назбирати, а час прийде — й інші до нас підтягнуться.

Погляди всіх у родині звернулися до матері. Владою була вона. Вона взяла все під свою владу.

— Нічо' доброго ці гроші нам не принесуть,— мовила вона.— Усе, що в нас є,— це сім'я, неподільна. Як згряя сіроманців нападає на корів, усе стадо має разом триматися. Мені не страшно, доки всі тут і живі — хто ще живий,— та сім'ї розбивати не дозволю. І Вілсони тут з нами, і проповідник з нами. Я нічо' не скажу, як вони захочуть від нас поїхати, але як мої кривні захочуть... ось домкрат — буде вам, як утекти заманеться.

Тон у неї був холодним і безапеляційним. Том, заспокоюючи її, сказав:

— Ма', ми не можемо всі отаборитися. Тут води нема. І тіні негусто. А бабці потрібна тінь.

— Добре,— сказала мати.— Далі поїдемо. І спинимось там, де вода і тінь. І... вантажівка повернеться й тебе до міста відвезе, ти там деталь купиш і повернешся. Нікуди ти не підеш по такому осонні... а я тебе самого й не пущу — якщо тебе заберуть, то ніхто ж не боронитиме.

Том зціпив зуби, а потім клацнув язиком. Він безпорадно розвів руками, і вони повисли лозинами.

— Татко,— сказав він,— якби ви підхопили її з одного боку, а я з другого, а потім усі б навалились, а бабуся б згори всілася, то, мо', ми б і приборкали її. Ну, двох чи трьох мама домкратом би прибила. Але як ви не хочете, аби вам голову розтрозили, гадаю, мама перемогла. Ісусе Христе, одна людина може всіх інших перемогти! Ви перемогли, мамо. Тільки сховайте цю штуку, доки когось нею не шандарахнули.

Мати з подивом глянула на цей залізний прут. Її руки тремтіли. Вона впустила домкрат на землю, і Том підкреслено-дбайливо підняв його та поклав назад у машину. І сказав:

— Тату, тепер розслабтесь. Еле, ти поведеш машину, поставите намет, а потім сюди повертайся. Ми з проповідником знімемо піддон. Потім постараємося в Санта-Розі знайти деталь. Мо', і знайдемо що тре', сьо'дні ж ще субота. Тільки скоріше, щоб ми встигли. У вантажівці є гайковий ключ і пласкогубці.

Він поліз під машину і намацав масний піддон.

— А, ось ще. Принеси мені якусь посудину — відро, щоб мастило набрати. Хай не тече.

Ел подав відро, і Том поставив його під машину та відкрутив пласкогубцями замащену кришку. Чорне мастило потекло йому на руки, доки Том відкручував кришку пальцями, а потім чорний струмок безшумно полився у відро. Ел саджав рідних на вантажівку, а за цей час відро наповнилося до половини. Том з обличчям, уже забрудненим мастилом, висунувся з-під коліс.

— Швидше повертайся! — крикнув він услід.

І він відкручував болти, доки вантажівка рушала з місця через неглибоку канаву і повзла вдалину. Том зробив по оберту на кожному болті, рівномірно ослабивши шворні, діставши запасні прокладки.

Проповідник став навколішки біля колеса.

— Чим можу зарадити?

— Нічим поки що. Скоро все мастило витече, болти звільняться, і, мабуть, тоді зніму кришку.

Том скоцюрбився під машиною, послабляючи болти гайковим ключем і обертаючи їх пальцями. Він лишив усі болти триматися на різьбі, щоб піддон не відвалився.

— Земля досі така розпечена, — сказав Том. І додав: — Слухайте-но, Кейсі, ви щось останні дні були страшенно тихий. Що, Господи Ісусе, таке? Як я вперше вас побачив, ви по півгодини розводилися. А тут за пару днів десятка слів не сказали. Що з вами — скисли?

Кейсі лежав на животі, зазираючи під машину. Однією рукою він підтримував щетинисте підборіддя. Капелюха

проповідник відсунув на потилицю так, що криси аж загри-
ка торкалися.

— Я все життя наговорився, як проповідником був,—
сказав він.

— Так, але ж ви й розумне дещо говорили.

— Усе переймаюся,— сказав Кейсі.— Навіть не уявляв,
коли був проповідником у нашому краю, що настільки свідо-
мо грішив у нашому краю. Якщо я більше не проповідувати-
му, то маю одружитися. Бо, Томмі, плоть спокою не дає.

— Мені теж,— відповів Том.— Я, як вийшов з Макаліс-
тера, оскаженів. Зняв якусь курву, повію справжню, ну й за-
садив їй. Не скажу вам, що потім було. Нікому не скажу.

Кейсі засміявся:

— Та знаю, що потім було. Я одного разу до пустелі пі-
шов, усамітнився, а коли повернувся, зі мною така ж дурня
сталася.

— Чорт забирай, оце було! — мовив Том.— Ну, гроши-
ки я зберіг, але дівча змусив попотіти. Подумала, що я здурів.
Тре' було заплатити, та в мене за душею лише п'ять баксів
було. Вона сказала, що і грошей не хоче. Ось, накренить тут
і поверніть. Я перехоплю і відверну. Тоді ви відверніть болт,
а далі легко піде. Обережно, це прокладка. Бачите, уся від-
стає. Вона на чотирьох циліндрах тримається. Одного разу
я таке розбирав. Корінні підшипники величезні, як дині. За-
раз — відкручуйте її і тримайте. Угору полізьте і діставайте,
якщо прокладка не застрягла, то легко піде. Ось!

Масний піддон лежав на землі, й у дірках ще було трохи
мастила. Том заліз пальцями в одну зі свердловин і виколупав
огребки бабіту.

— Ось,— мовив він і повернув бабіт пальцями.— Вал
стоїть догори дригом. Поверніться: за спиною кривошип.
Принесіть його. Провертайте, доки не скажу.

Кейсі підвівся, знайшов кривошип і приладнав його.

— Готово?

— Давайте... тепер легше... ще... ще... ось там.

Кейсі став навколішки й знову зазирнув під машину. Том струснув шатун підшипника на колінчатому валу.

— Ось причина.

— А чом так сталося? — запитав Кейсі.

— Ох, чорт, не знаю! Цей клопівник ганяв по дорогах тринадцять років. Ось шістдесят тисяч миль на спідометрі. Це значить на правду — сто шістдесят тисяч, і Бог зна, скільки раз стрілку перекручували. Грівся-грівся — мастила, мо', не вистачило, — ну й розплавився.

Він висмикнув болти і поклав гайковий ключ на шворінь підшипника. Він смикнув сильніше, і ключ зісковзнув. На руці з'явився довгий поріз. Том подивився: кров рівномірно витікала з рани, змішувалася з мастилом і покrapала до картера.

— Це погано, — сказав Кейсі. — Давай руку чимсь перев'яжу?

— До дідька, ні! Та ніколи в мене не бувало, аби я машини ремонтував і не врізався. От знову порізався — значить, чого турбуватися. — Він знову взяв гайковий ключ. — От коли б розвідний ключ був, — сказав Том і, вдаряючи рукою по головці ключа, відвернув усі болти. Він зняв їх і поклав у ночви зі шворнями, як і піддон, й інші деталі. Вийняв підшипник і поршень та поклав до піддона. — Ну ось, їй-пра! — Він виліз із-під машини і витягнув картер. Витер руки шматтям і оглянув поріз. — От кров'янить, матері її ковінька! — сказав він. — Але я можу зупинити. — Він помочився на землю, вигріб жменьку мокрог бруду та обліпив рану. Кров текла лише мить, потім зупинилася. — Чорт забирай, оце найкраща річ, аби кров не текла.

— Павутиння теж здорово помага, — сказав Кейсі.

— Та знаю, але ж не завше під рукою павутиння, а сеча коли хоч. — Том сів на підніжку і роздивився зламаний підшипник. — Тепер знайти б нам «доджж» 25-го року. Знімемо з нього шатун, підшипник, прокладки і все — мо', тоді поладнаємо. Ел кудись завіявся — до біса довго марудиться.

Тінь від рекламного щита видовжилася на шістдесят футів. День збігав. Кейсі сів на підніжку й подивився на захід.

— Ми скоро будемо в горах,— сказав проповідник. Потім, помовчавши трохи, гукнув: — Томе!

— Що?

— Томе, я спостерігав за машинами, які отут проїжджали,— на дорозі все одне і те ж.

— Що — одне і те ж?

— Томе, це сотні родин, що, як і ми, їдуть на захід. Я дивився. Ніхто з них не їде на схід — з цілої сотні. Ти помітив?

— Так, помітив.

— Вони ж наче від війська тікають. Уся країна зірвалася.

— Ну,— сказав Том.— Уся країна зірвалася. Ми ж теж зірвалися і тепер тут.

— Ну... а якщо ні вони... ні ми там роботи не знайдемо?

— Чорт забирай! — вигукнув Том.— Та звідки я знаю? Просто одну ногу ставлю, потім другу, іду вперед, от і все. Чотири роки так і в Макалістері було: маршируєш з камери до камери, з ідальні до ідальні. Ісусе Христе, я ж гадав, поіншому буде, як з тюрми вийду! Ні про що інше думати не міг у тюрмі, аби не схибнутись, і тепер ні про що не думаю.— Він обернувся до Кейсі.— Оцей підшипник злетів. Ми ж не знали, що так буде, от нас і не обходило. Тепер він спалився, і ми поремонтуємо. І, на Бога, нащо інше! Не хочу я турбуватися. Не можу цього робити. Оця зливка заліза і бабіт. Показати? Бачиш? Ось єдина річ на світі, яка мене обходить. Цікаво, де ж, чорт забирай, Ел.

— Ну диви, Томе,— сказав Кейсі.— О, що за чорт! Збіса важко щось казати.

Том зняв з руки примочку з бруду й скинув долу. Краї рани були обліплені засохлим лепом. Том глянув на проповідника.

— А ви ладні казання вигомосити,— сказав він.— Ну гаразд, давайте. Люблю казання. У нас наглядач повсякчас промови виголошував. Це не шкодило, а так мене заводило! Ну, то що ви скажете?

Кейсі щипав свої довгі вузлуваті пальці.

— Зара' різне коїться, і з людьми різне. От людина поставила одну ногу, потім другу, як ти кажеш, а куди йде, не задумується — і вони не думають, а просто йдуть, усєдно йдуть в одному напрямку. От послухай: рухаються, метушаться, шурхотять — неспокій скрізь. Зара' таке коїться, а є ті, хто про це нічо' не зна'. А потім усе це цих людей торкнеться — вони зірвуться й ферми свої закинуть. Настане таке, що змінить усю країну.

— А я досі тупаю своїми шкарбанами,— сказав Том.

— Так, але коли трапиться паркан, тре' ж буде через нього перелізати.

— Та доводилося мені через паркани лазити, от і перелізу,— відповів Том.

Кейсі зітхнув.

— Так, це така путь. Не можу не погодитись. Але ж паркани різні. І люди різні. Є такі, як я: ще нема паркана — а вже лізу.

— А це не Ел їде? — спитав Том.

— Схоже, що він.

Том устав і обгорнув рядниною шатун та обидві половинки підшишника.

— Візьму як зразок, аби точно було,— сказав він.

Вантажівка зупинилася біля дороги, й Ел визирнув у вікно.

— Тебе страшенно довго не було,— сказав Том.— Де ти був — у чорта на рогах?

— Шатун вийняв? — зітхнув Ел.

— Так, ось,— Том підняв згорток.— Бабіт просто зносився.

— Ну, це не моя провина,— сказав Ел.

— Звісно. А де ти наших лишив?

— Ну й бардак у нас! — відповів Ел.— Бабця як почала вити, а Ружа за нею завилала. Сунула голову під матрац і виє. А бабця — та просто не при собі, розтулила щелепи

і виє, як собака, як хорт на місяць. По-моєму, вона вже не при умі. Як дитя маленьке. Ні до кого не озивається, нікого не впізнає. Повсякчас говорить — і начебто до діда звертається.

— Де ти їх лишив? — не вгавав Том.

— Ну, ми табором стали. Там є і тінь, і вода в рівчаку. Півдолара на дорогу витратили, аби там стати. Але всі так страшенно потомилися, що далі не поїхали, там лишилися. Мати сказала, що бабця зовсім зморилась. У Вілсона намет — і ми свій брезент напнули. Про мене, бабця з глузду з'їхала.

Том подивився, як сонце сідає.

— Кейсі,— сказав він,— хтось має лишитися при машині, а то її всю обдеруть. Ви як?

— Аякже. Лишуся.

Ел вийняв паперовий мішок, який лежав на сидінні.

— Це хліб з м'ясом. Мама послала, тут ще й глечик з водою.

— Вона нікого не забуває,— сказав Кейсі.

Том сів поруч з Елом.

— Слухайте,— сказав він.— Ми швидко повернемося, як тільки зможемо. Але коли саме, не знаю.

— Я тут буду.

— Гаразд. Ви тут самі собі казань не правте. Рушай, Еле.

Вантажівка рушила в присмерку.

— Хороший він хлоп,— сказав Том.— Повсякчас думає.

— Ну, чорт забирай, якби ти був проповідником, то теж би тільки й знав що думав. Батько просто оскаженів, бо з нас п'ятдесят центів здерли — за те, що машину під деревом поставили. Ніяк не збагне. Клене і клене. Скоро, кажуть, гроші за повітря братимуть. Але мама каже, що для бабці тре' тині й води.

Вантажівка торохтіла по дорозі, й тепер, коли все було з неї зняте, машина ходила ходором, ляскала, хиталася. Борти, платформа. Вона їхала легко. Ел гнав тридцять вісім миль

за годину, і мотор сильно гримів, а зі шпарин у долівці пливла синя хмарка, від якої пахло горілим мастилом.

— Трохи тихіше давай,— сказав Том.— А то все попаши. Так що з бабцею сталося?

— Не знаю. Вона ж ці два дні ні до кого не озивалася, приндилася — пригадуєш? Ну, а тепер вона всякчас кричить і ніби з дідом розмовляє. Кричить на нього. Аж страх бере. Ось наче він перед нею сидить і шкіриться, почухується, як раніше завше було. От начебто вона його замість нас бачить — там, де ми сидимо. Просто в пекло його вганяє. А, ось: татко просив тобі передати двадцять доларів. Не знав, скільки тре' буде. А ти колись бачив, аби мама отак страйкувала?

— Не пам'ятаю. Ну й гарненько стало, як я звільнення до строку отримав. Думав: вкладуся спати, вставатиму пізно, вештатимуся вдома. На вечірки хтів ходити, до дівок — а тут нічо' не встиг зробити.

— Забув,— сказав Ел.— Мама мені для тебе отакий список напереказувала. Казала, аби ти нічо' не пив, і ні з ким не лаявся, і в бійку не ліз. Бо, каже, боїться, що тебе назад загребуть.

— Вона й так уся в клопотах, чого мені ще її турбувати,— сказав Том.

— Ну, ми вихилимо пару банок пива? У мене аж у роті пересохло, так пива кортить.

— Не знаю,— відповів Том.— Татко просто на послід ящірки зійде, так розлютиться, коли довідається, що ми пива купили.

— Ну, слухай, Томе. У мене є шість доларів — моїх. Можна кілька пінт купити і до дівок піти. Ніхто не знає, що в мене шість баксів є. Христом клянуся, чортівськи класно час проведемо.

— Ні, прибережи,— сказав Том.— От коли за межею опинимось, отоді відірвемося по повній. Може, коли заробимо...— він розвернувся на сидінні.— А я й не знав, що ти з таких, які дівкам платять. Я думав, ти їх уламуєш.

— Ну, чорт забирай, я ж тут нікого не знаю. От якщо будемо стільки віятися, то з якоюсь поберуся. Свого не впуска, коли до Каліфорнії доїдемо.

— Сподіваюся,— сказав Том.

— Ти, здається, ні в чому вже не певен.

— Ні, ні в чому більш.

— Коли ти вбив того... тобі... тобі потім це снилося? Чи нічо' — убив та й забув?

— Ні.

— Ну, а ти ніколи не згадував про це?

— Звісно. Мені шкода було його, мертвого.

— І не звинувачував себе?

— Ні. Це ж мій строк був, не чийсь там.

— А там... було жажливо... жажливо там було?

Том нервово відповів:

— Слухай, Еле. Я своє відбув, і на цьому край. Годі згадувати. Не хочу. Отам річка, а ось місто. Давай шатун пошукаємо, а решта хай до дідька провалиться.

— Мамка за тебе страшенно переймалася,— сказав Ел.— Просто оплакувала, коли тебе замели. На людях не показувала. Але сльози ніби в горлі в неї стояли. Ми всі знали, про що вона думала.

Том насунув кашкета на очі.

— Слухай, Еле. Давай про щось інше поговоримо.

— Та я ж тільки про маму й розповідаю.

— Знаю... знаю. Але... нічо'. Просто одну ногу ставлю, потім другу і йду.

Ел поринув у мовчання і ніби відгородився.

— Та я просто так, донести хтів,— сказав він згодом.

Том поглянув на нього, але Ел дивився прямо вперед. Порожня вантажівка підстрибувала на корчах і гуркотіла. Том усміхнувся довгими губами, показавши зуби, і неголосно розсміявся.

— Ну добре, Еле. Мабуть, я трохи не при собі. Мабуть, колись тобі все розкажу. Бачу, тобі кортить знати. Тобі

цікаво. Але в мене мисль кумедна: ніби найкраще — цього позбутися, викинути з голови. Може, трохи згодом розповім. Бо зара', як згадаю, у мене аж кишки підстрибують, наче з черева вивалюються, так бридко стає. Слухай, Еле, я тобі одне скажу: в'язниця, вона повільно, та вірно з розуму зводить. Ясно? От інші з глузду з'їжджають, кричать, а ти про себе не знаєш — мо', у тебе теж кебета догори дригом стала. От уночі як галас здіймуть, тобі здається, що це ти кричиш — і буває, що ти.

— Ой! — вигукнув Ел. — Більше про це не говоритиму, Томе.

— Місяць ще не так, — провадив Том. — Півроку теж наче нічо'. А от як рік спливе — не знаю. Нічо' з цим на світі не зрівняти. Що за схибнута ідея, що за схибнуте збочення — людей замикати. Та до дідька! Згадувати не хочу. Поглянь, як сонце у вікнах виграє.

Вантажівка під'їхала до заправних станцій, які тягнулися вервечкою; праворуч було подвір'я зі зваленим металобрухтом — акр землі, огороженої високим плотом з колючого дроту, сарай з рифленого заліза зі зваленим стосом протертих шин біля входу і цінниками. За сараєм стояла хижка, збудована з брухту, уламків фанери і бляшаних обрізків. Вікна були зроблені з лобових стекол, умазаних у стіни. У траві валялося багато уламків: потрошені машини з розбитими бамперами, покраяні безколісні автомобілі, які лежали на боці. На землі й біля сараю іржавіли мотори. Величезна купа мотлоху: крила і борти візків, колеса й осі — у всьому дух тліну, цвілі та іржі; погнуте залізо, напіввипотрошені двигуни, маса відламків.

Ел зупинив вантажівку на масному від бензину майданчику перед навісом. Том виліз і зазирнув у темний отвір.

— Нікого не бачу, — сказав він і крикнув: — Є тут хтось? Ісусе, сподіваюсь, у них є «додж» 25-го року?

За сараєм грюкнули дверцята. З темряви вийшов чоловік, подібний до примари. Худа, брудна, масляста шкіра туго

обтягувала м'язисте обличчя. Одного ока не було, і порожня очниця смикалася, коли рухалося друге, здорове око. Джинси й сорочка були тверді й лисніли від застарілих плям мастила, а руки — у тріщинах, подряпані, у старих порізах. Важка товста нижня губа зі сварким виглядом випиналася вперед.

Том спитав:

— Хазяїн удома?

Одне око втупилося на нього.

— Я працюю на боса,— похмуро відповів чоловік.— Що треба?

— Є старий «додж» 25-го року? Нам шатун потрібен.

— Не знаю. Якби бос був тут, він сказав би — але його нема. Він додому пішов.

— А самим можна глянути?

Чоловік висякався в жменю і витер її об штани.

— А ви тутешні?

— Зі Сходу прибули, на Захід їдемо.

— Усе самі гляньте. Хоч усе спалить до чортової матері, мене не обходить.

— Бачу, не надто ти любиш свого боса.

Чоловік підійшов ближче, його єдине око спалахнуло.

— Ненавиджу його,— тихо промовив він.— Ненавиджу цього сучого сина! Він додому поїхав. До себе.— Слова так і котилися.— Знайшов спосіб... знайшов спосіб, як дошкулити, як роз'ятрити, як під'юдити. Сучий син. У нього дочка дев'ятнадцяти років, симпотна. Так він мені каже: «Хотів би ти з нею побратися?» Прямо отак мені й каже. «А сьогодні,— каже,— танці, чи хотів би ти піти?» Мені оце каже — мені! — В очах закипіли сльози і витекли з червоної ямки.— От колись — бачить Бог — буде у мене в кишені розвідний ключ. От говорить таке при всіх, а сам на мене поглядає, просто на моє око. Та от зберуся — і макітру йому розтрощу, оцим ключем — вкручу та потихеньку почну викручувати.— Він задихався від люті.— Потихеньку почну викручувати, отак, просто до горлянки роздеру.

Сонце сховалося за горами. Ел подивився на звалище розбитих автомобілів.

— Отам, диви, Томе! Схоже на 25-й чи 26-й.

Том обернувся до одноокого.

— Ти не проти, як ми подивимося?

— Чорт забирай, ні! Що хочете з клятих речей беріть.

Вони попрямували заправною станцією вздовж автомобілів-мерців, іржавих седанів, скинутих заїжджених шин.

— Певен, що це 25-й! — закричав Ел. — Можна нам піддон одкрутити, містере?

Том став навколішки і зазирнув під машину.

— Піддон майже зірвали. Одного шатуна нема. По-моєму, один лишився. — Він заповз під машину. — Еле, візьми кривошип і покрути. — Він похитав стрижень на валу. — Майже засох. — Ел поволі покрутив кривошип. — Легше, — крикнув Том. Він підняв із землі тріску і зішкріб з країв підшипника мастило.

— Ну як — не тугий? — спитав Ел.

— Ну, трохи теліпається, але не так зле.

— Зношений? Які прокладки?

— Прокладки є. Не все оглянув. Так, з ним о'кей. Тепер легше покрути його. Тепер легко вниз — туди! Біжи до вантажівки, принеси інструменти.

— Я дам тобі ящик з інструментами, — сказав одноокий.

Він попрямував до покинутих на вічний спочинок іржавих автівок і за мить повернувся з бляшаною коробкою, де були інструменти. Том вигріб торцевий ключ і подав його Елові.

— Відкрути. Але стережися, не чіпай прокладок, не лишай болтів, і зі шплінтом обережно. Поквапся. Вже сутеніє.

Ел поліз під машину.

— Нам тре' гайкового ключа, — крикнув він. — Одною шведкою не обійдешся.

— Кричи голосніше, як тре' допомогти, — сказав Том.

Одноокий безпорадно стояв.

— Я допоможу, як треба буде,— сказав він.— А знаєте, що цей сучий син утнув? Заявляється в білих штанях. І каже: «Майнемо — на своїй яхті покатаю!» Ні, я його вколошкаю колись! — Подих йому вривався.— Я з жінками не водився — через око. А він отаке теревенить.

Тяжкі сльозини прорили доріжки в його брудному обличчі, потікши біля носа. Том нетерпляче мовив:

— Чого ж ти тоді тут стирчиш? Ти ж не на прив'язі.

— Та легко сказати. Нелегко це — одноокому роботу знайти.

Том обернувся до нього.

— А тепер поглянь на себе, приятелю. Як слід око розплющ. Увесь брудний, смердиш. Сам на жалощі напрошуєшся. Тебе аж забира від цього. Сам себе жалієш. Звісно, нащо ти такий жінці — з оком вирваним. Та зав'яжи око, умийся. І нікого ти розвідним ключем не розтрощиш.

— Легко тобі, хлопчино, казати, а без ока важко,— мовив чоловік.— Не можу світу бачити як усі. І здалеку ні чорта не бачу. Усе зливається, пласке, як шмата.

Том сказав:

— Ну й дурня. Знав колись я одноного повію. Гадаєш, вона за півціни десь у закамарку віддавалася? Ні, далєбі! Відбою від клієнтів у неї не було, ще й півтора долара над усе брала. Вона казала: «А скільки ти разів з одноногою спав? Та жодного!» — отак і казала. «Гаразд,— каже.— А зі мною таке задоволення на додачу одержиш, і півбакса за це давай!» Господи, ото вона давала, а хлопці таке щастя одержували. Казала, що удачу приносить. А ще я одного горбаня знав у Мак... ну, у місці, де був. Жив лише з того, що дозволяв людям свій горб помацати — на щастя. А у тебе, Ісусе Христе, усього ж тільки ока нема.

Одноокий промовив, затинаючись:

— Ну, Ісусе, я ж бачу, що мене стороняться, от і я сторонюся.

— Та покинь до дідька. Тицяєш ото, як корова зад. Любиш жалітися. Нема чого. Білі штани собі купи. А то, закладаюсь, усе валяєшся в ліжку п'яний як чіп і рюмсаєш. Еле, тре' допомогти?

— Ні,— відповів Ел.— Я оцей кутовий зняв, він легко зійшов. Намагаюся поршень зняти.

— Диви не вдарся,— сказав Том.

Одноокий стиха промовив:

— Гадаєш... мене... хтось... може?..

— Атож,— відповів Том.— Ти жінкам кажи, що в тебе замість ока дещо інше виросло.

— А в яких ви, приятелі, справах їдете?

— У Каліфорнію. Усією родиною. Щоб там роботу мати.

— Ну, а як гадаєте: міг би я там отримати роботу? Якщо чорну пов'язку на око надіну?

— Чом би й ні? Ти ж не каліка.

— Ну... а можна мені з вами, хлопці, поїхати?

— Христе мій, ніяк. Ми вже так напхалися, до чорта, що яблуку нема де впасти. Ти якось по-іншому діставайся. У тебе тут барахла повно, збери машину та й рулюй.

— Може, і порулюю, їй-бо, правда,— озвався одноокий.

Зачулося лязкання металу.

— Я вийняв,— крикнув Ел.

— Добре, неси сюди, глянемо.

Ел простягнув Томові поршень, шатун і нижню половинку підшипника. Том витер підшипник від бабіту й роздививсь як слід.

— Про мене, пристойно вигляда,— сказав він.— Далекі, якби у нас світло було, скінчили б сьо'дні ввечері.

— Слухай, Томе,— мовив Ел.— Мені ось що думається. У нас затискача нема. А з кільцями стільки клопоту буде.

— Знаєш, хлопче,— сказав Том,— мені колись порадили обкрутити кільця тонким латунним дротом, він затисне.

— Так, але як ти дрiт знімеш?

— Не тре' знімати. Розплавити — та й годі.

— Краще б мідний дрiт.

— Він не такий цупкий,— сказав Том і обернувся до одноокого:

— Є латунний дрiт?

— Не знаю. Думаю, десь валяється. А як ти гадаєш: де можна дістати пов'язку на око?

— Не знаю,— сказав Том.— Поглянемо, який у тебе там дрiт.

У залізному сараї вони порпалися в коробках, доки не знайшли котушку. Том вставив шатун у лещата й щільно обмотав дротом поршневі кільця, натягуючи на них дрiт і подекуди підганяючи зв'язки молотком; потім він загнав поршень в отвори і постукав по них, переконавшись, що все щільно обтягнуте. Помацав поршень, запевнившись, що все підігнане — і кільця, і дрiт. У сараї вже стемніло. Одноокий приніс ліхтарик, і спалах осяяв усе.

— От і все! — сказав Том.— Скажи, а скільки за ліхтарик візьмеш?

— Та він не дуже. Купив за п'ятнадцять центів з новими батарейками. Можеш дати... ну, тридцять п'ять центів.

— Гаразд, домовились. А за шатун і поршень?

Одноокий потер чоло кулаком, і на брудному лобі провітліла смуга.

— Ну, добродію, і не знаю. Якби бос був тут, він би в книзі подивився й дізнався, скільки коштує новий, а доки ти б тут чесно бабрався, він би вивідав, яка халепа сталась і скільки в тебе в кишені, й тоді він... ну, за те, що в книзі за вісім баксів прописане, вимагав би п'ять. Почнеш торгуватися — до трьох скостить. От ти мені стільки наговорив, а він, Богом клянуся, просто сучий син. Метикуює, що скрутно доводиться, от і до нігтя притискає. Бачив я, він за шестерню більше лупив, ніж за всю машину.

— Ну! Та скільки я тобі винен?

— Ну, долар давай.

— По руках. А ось тобі ще чверть долара за гайковий ключ. Нам з ним удвічі легше буде.— Том одлічив срібло.— Дякую. І прикрий своє чортове око.

Том і Ел сіли в машину. Там було непроглядно темно. Ел завів мотор і ввімкнув фари.

— Бувай,— крикнув Том.— Мо', побачимось у Каліфорнії.

Вони розвернулися на шосе та поїхали геть.

Одноокий дивився їм услід, а потім пішов уздовж залізного сараю до своєї хижки. У хаті було темно. Він намацав на підлозі матрац, кинувся на нього і зарідав, а машини, які проносилися зі свистом, лише зміцнювали мури людської самотності.

— Якби ти мені тільки бовкнув,— сказав Том,— що ми за один вечір упораємося, я сказав би, що в тебе катма клепки в голові.

— Сьогодні все до ладу доклепаємо,— озвався Ел.— Тре' зробити, хай би там що. Тільки сам роби, а то лячно мені: ще розплавиться, а як не дотягти — торохтітиме.

— Та не бери в голову,— сказав Том.— Розплавиться, то й хай. Гірше не буде.

Ел задивлявся в півтемряву. Світло фар не могло розігнати морок, але попереду в промінні сяйнули зеленим вогнем мисливські очі кішки.

— А ти здорово задав тому, чорт забирай,— сказав Ел.— Відчитав так, що до зелених віників пам'ятатиме.

— Ну, чорт забирай, він сам напросився! Просто тому що без ока, усі свої злидні на око звалив. Ледачий, брудний сучий син. Мо', оговтається, коли збагне, що люди мудріші, ніж він гадає, і наскрізь його бачать.

— Томе,— сказав Ел,— я не винен, що підшипник перегорів.

Том помовчав, а потім заявив:

— Та я тебе віддухопелю, Еле. Верещиш одне й те саме, жовтодзьобий, боїшся, що на тебе провину повісять. Та знаю

я, у чому річ. Зелений ти ще, як півень завзятий. Повсякчас хочеш бути молодцем — погляньте, мовляв, який зух. Але, чорт забирай, ніхто, Еле, тебе не чіпає, от і ти не лізь поперед батька в пекло. Усе в тебе гаразд буде.

Ел не відповів. Він дивився прямо вперед. Вантажівка гриміла і стукала над шляхом. З узбіччя зірвався кіт, і Ел повернувся, але промахнувся, і тварина майнула в траву.

— Майже дістав його,— сказав Ел.— Слухай-но, Томе. Ти чув, як Конні говорив, що вечорами навчатиметься? От я й думаю: мо', і мені спробувати на вечірні курси ходити? Знаєш, вивчати радіо, чи телебачення, чи дизельні мотори. Можна почати потрібний фах опановувати.

— Може, і так,— відповів Том.— Спочатку дізнайся, скільки вони за уроки беруть. І все до centa розрахуй, чи зможеш учитись. У нас у Макалістері такі були, що навчалися на розсильних. Та не докінчили, кинули, бо набридло їм.

— Господи Всемогутній, ми ж забули щось поїсти купити.

— Ну, мама багато прислала: проповідник навряд чи все подужав. Щось та лишилося. Цікаво, чи довго ще нам до Каліфорнії.

— Боже мій, та звідки я знаю. Якось воно буде.

Вони замовкли, і в густій темряві сліпучо замерехтіли білі зірки.

Кейсі підвівся з заднього сидіння «доджа» і підійшов туди, де стала вантажівка.

— Не чекав, що ви так скоро,— сказав він.

Том поклав деталі на шматок ряднини, що лежав на землі.

— Поталанило нам,— сказав він.— У нас і ліхтарик є. Зара' поладнаємо.

— Ти повечеряти забув,— сказав Кейсі.

— Повечеряю, коли скінчу. Ну, Еле, з'їжджай з дороги та посвіти-но мені.

Він підійшов до «доджа» і заліз під машину. Ел ліг на живіт і спрямував промінь ліхтарика.

— Не світи мені в очі. Поклади його догори, отак.

Том застромив поршень у циліндр, обертаючи деталь. Мідний дріт трохи зачепив головку циліндра. Швидкий поштовх просунув його далі, за кільця.

— Пощастило, вільно йде, не застрягає. Гадаю, добре піде.

— Сподіваюся, дроти не заважатимуть кільцям,— сказав Ел.

— Ну, ось чому я забив їх в отвори. Не зіслизнуть. Мо', розплавляться й охоплять, стінок не подряпають.

— Думаєш, подряпати можуть?

Том засміявся.

— Ісусе Христе, та ці стінки загартовані. Вони мастило хлищать — як ховрашків виливають. Одною подряпинкою більше, одною менше — то таке.

Він надів на вал шатун і промацав, перевіряючи деталь знизу.

— Тре' прокладок. Кейсі!

— Еге?

— Я зара' цей підшипник підставляю. Візьміть кривошип і покрутіть, але потроху, коли скажу.— Він закручував шворні.— Давайте. Ні, поволі! — І коли кутовий вал прокрутився, Том надів на нього підшипник.— Прокладок за багато,— сказав Том.— Ану тримайте, Кейсі! — Він дістав болти, зняв з кожного прокладки і вставив шворні назад.— Ще раз, Кейсі! — Він помацав шатун.— Теліпається трохи. А якщо буде надто туго, то ні туди ні сюди. Спробую.— Він вийняв болти і зняв дві тонкі смужки обгортки.— Ану ще раз, Кейсі.

— З вигляду пристойно,— сказав Ел.

Том крикнув:

— Як там, Кейсі, туго?

— Та ні.

— Ну, думаю, все як слід. Молю Бога, щоб так було. Не можу заточити без струментів. З торцевим ключем простіше в сто разів.

— Та бос схибнеться,— сказав Ел,— як приїде до себе: хап ключа — а його й сліду не стало.

— Це вже його проблема,— відповів Том.— Ми ж не вкрали.— Він постукав по шплінту і загнув кінці.— Ну, по-моєму, отак краще. Слухайте, Кейсі, посвітить мені, доки ми з Елом піддон приладнаємо.

Кейсі став навколішки й узяв ліхтарик. Він спрямував промінь на їхні натружені руки, які вправно та обережно ставили прокладку, вирівнювали болти. Двоє чоловіків тримали важкий піддон, прикручували болти, а коли все приладнали, Том мало-помалу забив їх до кінця, доки піддон не став рівномірно, зайшовши в усі гнізда,— тоді він став намертво.

— Про мене, усе,— мовив Том. Він привернув краник для мастила, уважно оглянув піддон, узяв ліхтарик і освітив усе довкола.— От і все. Тепер наллємо мастила.

Вони виповзли з-під машини і залили мастило з відра. Том перевірів прокладку на герметичність.

— О'кей, Еле. Спробуй-но,— сказав він.

Ел сів у машину і натиснув стартер. Мотор заходився від реву. З вихлопної труби закурився синій дим.

— Стій! — крикнув Том.— Так усе мастило вигорить. Легше натискай тепер.

І він дослухався, як гуде двигун.

— Вимкни запал, хай попрацює вхолосту.

Він знову дослухався.

— Гаразд, Еле. Вимкни. Як на мене, все готово. А де м'ясо — вечеряти пора?

— Ти чортівськи класний механік,— сказав Ел.

— А чом би й ні? Я в цеху рік пропрацював. Перші пару сотень миль хай повільно поїде. Хай привичається.

Вони витерли замурзані руки жмутками бур'янів, а потім — об штани. І жадібно накинулися на буженину, відсьорбуючи воду з пляшки.

— Мене ніби голодом морили,— сказав Ел.— А що тепер робитимемо — до табору поїдемо?

— Не знаю,— відповів Том.— Там з нас ще півдолара злуплять. Краще їдьмо до наших — скажемо, що машину поладнали. А якщо за стоянку грошей вимагатимуть — далі поїдемо. Нашим-бо кортить знати, як ми тут. А я радий, що мама сьодні своє відстояла. Еле, посвіти мені. Так, ми нічо' не забули. Бери гайковий ключ. Нам він ще знадобиться.

Ел освітив усе довкруз ліхтариком.

— Нічо' не забули.

— Усе в порядку. Я поведу. Ти, Еле, поведеш вантажівку.

Том завів мотор. Проповідник сів у машину. Том рушав повільно, на низькій швидкості, а Ел слідом повів вантажівку. Він перетнув неглибокий рівчак, поїхав на низькій швидкості. Том сказав:

— Такі «доджі» можуть будинок на малій швидкості перетягти. Тепер важче йде. Але нам це краще — підшипник привычайся.

На трасі «додж» уповільнив хід. Фари у дванадцять вольтів кидали невеличкі кола жовтавого світла на асфальт. Кейсі обернувся до Тома:

— Аж цікаво, як оце ви, хлопці, змогли авто поладнати. Як у воду дивились — і машина готова. От я жодного авта не поремонтував і не зміг би, хоч і дивився, як ви майстрували.

— Треба з материнським молоком це всотати,— сказав Том.— Це не лише кебета. Це більше. Зара' ділахи розбирають авто як хочуть.

У світло потрапив заєць і прожогом відстрибнув назад, його довгі вуха метялися при кожному стрибку. Він і тепер намагався відстрибнути на узбіччя, але стіна мороку наче відштовхувала звірятко від себе. Далеко спереду яскраво спалахнули фари, осяявши вантажівку. Заєць м'явся, вагався, потім

смикнувся в бік менших і тьмяніших фар «доджа». Почувся невеликий м'який поштовх, коли звіря потрапило під колеса. А зустрінний автомобіль вихором промайнув повз них.

— Точно розчавили,— сказав Кейсі.

Том відповів:

— Є такі, що їх чавлять. А мене щоразу пропасниця трясе. Мотор звучить нівроку. Кільця дроту, мабуть, розплавився. Не так димить.

— Ти fajно попрацював,— сказав Кейсі.

На стоянці було видно невеликий дерев'яний будинок, а на ганку чадів бензином ліхтар, білі відблиски якого промінилися великим колом. Біля будинку було кілька наметів, а з наметами поруч стояли машини. Готування вечері вже скінчилось, але жар ще дотлівав, і на стоянках зблискувало багаття. Біля ганку, де горів ліхтар, зібрався гурт чоловіків: обличчя сильні та м'язисті в яскравому білому світлі — світлі, від якого криси капелюхів здавалися чорними, а чола, очі та підборіддя — різко окресленими. Одні сиділи на східцях, другі стояли на землі, стомлено спершися ліктями на бильця. Власник, зловісно-похмурий, довготелесий, сухорібрий чоловік, сидів на кріслі, викоченому на ганок. Хазяїн відвалився до стіни і барабанив пальцями по коліну. Усередині будинку догоряла гасова лампа, і її вогник змішувався з шиплячими відблисками бензинового ліхтаря. Власника оточував гурт.

Том спочатку повів «додж» по узбіччю, потім припаркувався. Ел проїхав на вантажівці через браму.

— Не тре' в'їжджати,— сказав Том.

Він вийшов з машини і пішов через ворота в білому сьйві ліхтаря.

Власник розгойдався в кріслі та нахилився вперед.

— Ви, добродії, хочете тут зупинитися?

— Ні,— відповів Том.— У нас тут рідні. Привіт, татку.

Батько, який сидів на нижній сходинці, сказав:

— Гадав, у тебе це тиждень займе. Ну як, уладнали?

— Та нам підфартило,— відповів Том.— Усе зробили ще до темряви. Завтра вранці можна їхати.

— А це файно,— сказав батько.— Мама хвилюється. Бабця зовсім не при умі.

— Так, Ел мені казав. Як вона — ліпше?

— Ну, принаймні заснула.

— Як ви тут вирішите зупинитися,— сказав власник,— з вас — п'ятдесят центів. Одержите місце для стоянки, воду, деревину для багаття. Ніхто вас не потурбує.

— Якого чорта,— сказав Том.— Ми ж можемо в канаві поспати, і не тре' буде платити.

Хазяїн побарабанив пальцями по коліну.

— Шерифів помічник поночі ходить. Може до вас причепитися. Закон є, який забороняє спати просто неба. Зветься «Закон про безпритульних».

— А якщо я півдолара заплачу, то я не волоцюга, так?

— Усе так.

Томові очі запалали гнівом.

— А помічник шерифів вам часом не свояк, ні?

Хазяїн нахилився вперед.

— Ні, не свояк. І ще не настав той час, коли різні чортові прибуди нас повчатимуть.

— Брати з нас півдолара — це для вас не проблема. А чого б ото ми — прибуди? Ми ж нічо' не просимо. То що — усі ми прибуди, так? Ми ж ні шеляга не вимолювали, щоб зупинитися.

Чоловіки на ганку не рухались, зосередилися, притихли. Їхні обличчя втратили вираз; їхні очі, сховані під крисами капелюхів, крадькома позирали на власника.

Батько пробурчав:

— Томе, та облиш.

— Гаразд, облишу.

Чоловічий гурт мовчав, сидючи на сходинках і спираючись на бильця. Їхні очі виблискували в різкому газовому світлі ліхтаря. Їхні обличчя були різкими в різкому

світлі й непорушними. Тільки очі вряди-годи рухалися й миготіли. Жук-світляк врізався в ліхтар, розбився і впав у пільму.

В одному з наметів жалісно плакала дитина, а лагідний жіночий голос заспокоював її, потім це обірвалось, і голоси зіллялися в пісні «Ісус любить тебе вночі. Засинай міцно, люлі-лю, міцно засинай. Ісус стереже тебе вночі. Засинай міцно, люлі-лю, міцно засинай».

Ліхтар на ганку сичав. Господар почував зарослі сивим сплутаним волоссям груди у викоті сорочки. Він був сторожким, готуючись до неприємностей. Він дивився на чоловіків у колі, спостерігав за виразом їхніх облич, але не бачив жодної реакції.

Том довго мовчав. Потім повільно підняв темні очі на власника.

— Не хочу робити неприємностей,— сказав Том.— Важко це, коли неробою звать. Я не боюся,— стиха додав він.— З кулаками на тебе і на твого шерифового помічника піду — Богом клянуся. Але краще від цього не буде.

Чоловіки заворушилися, міняючи пози, їхні блискучі очі поволі піднялися на власника і пильно задивилися на нього, стежачи за його вустами, щоб отримати знак для дій. Він заспокоївся. Відчув, що переміг, але ще мав достатньо рішучості, щоб радіти з перемоги.

— Хіба в тебе нема півбакса? — спитав він.

— Є. Але гроші мені дуже знадобляться. Я не можу віддати їх за нічліг.

— Ну, нам усім треба якось жити.

— Так,— сказав Том.— Просто тре' так жити, щоб з інших гроші не тягти.

Чоловіки знову заворушилися. Батько сказав:

— Ми завтра засвіта виїдемо. Послухайте, містере. Ми заплатили. Цей розумний хлопець — наш кривняк. Можна, він залишиться? Ми ж заплатили.

— Півдолара за машину,— відповів гендляр.

— Так він без машини. Машина на дорозі стоїть.

— Він на машині приїхав,— наполягав гендляр.— Так кожен лишить машину на дорозі, переночує, а мені нічого не заплатити.

— Ми по дорозі прямо поїдемо,— сказав Том.— Зустрінемося вранці. Виглядатимемо вас. Ел хай лишається, а дядько Джон з нами поїде...— Він поглянув на власника стоянки.— Ну що, згода?

Той швидко погодився, вирішивши поступитися:

— Як один безкоштовно лишиться, а інший до того заплатив — хай буде так.

Том витяг кисет з тютюном, який уже став зачовганою сірою ганчіркою, відсирілою, притрушеною тютюном на дні. Він згорнув тонку самокрутку і відкинув кисет подалі.

— Ми вже скоро поїдемо,— сказав він.

Батько заговорив, звертаючись до всього кола:

— Страшенно важко отак-о — усе кинути й зірватися з місця. Отаким людям, як ми, в яких свій дім був. Ми ж не злидарі якісь. Доки не розтракторили в нас усе, свою ферму мали.

Худорлявий молодик з вигорілими жовтуватими бровами поволі обернув голову до них.

— Скіпщики? — спитав він.

— Певно, що так, скіпщики. Раніше працювали на землі, яка належала нам.

Юнак знов одвернувся.

— Як ми,— сказав він.

— Пощастило нам, що вже недовго лишилося,— мовив батько.— От будемо на Заході — і роботу знайдемо, і ділянка землі буде з водою для дітей.

Біля ганку стояв обірваний чоловік. Його чорне пальто було роздерте і звисало стьожками. Штани комбінезона були продерті на колінах. Чорне від пилу обличчя спітніло, і в ньому світіли вологі доріжки. Він кивнув головою до батька:

— У вас, хлопці, мабуть, грошей хоч греблю гати.

— Ні, грошей нема,— відповів батько.— Але нас багато, ми всі робучі. Зарплати там хороші будуть, усе докупи поскладаємо. Проживемо.

Обірваний чоловік втупився в нього, доки батько говорив, і тоді засміявся, і сміх його перетворився на пронизливе хихотіння. Усі обернулися до нього. Хихотіння остаточно вишло з-під контролю й перетворилося на кашель. Очі почервоніли, на них виступили сльози, коли нарешті чоловік подолав спазм у горлі.

— Ти їдеш туди... о, Христе мій!

Хихотіння знову почалося.

— Ти їдеш... щоб тобі... платили хорошу зарплату... ох, Христе мій!

Він перестав хихотіти і лукаво спитав:

— Помаранчі збирати, може? Чи персиків волієш?

Тон батька був гідним.

— Збиратимемо те, що там буде. У них робота для багатьох знайдеться.

Обірваний чоловік хмикнув собі під ніс. Том роздратовано обернувся до нього:

— Ну що тут смішного?

Обірванець стулив рота і похмуро втупився в сходинки ганку.

— Б'юсь об заклад: ви, хлопці, всі до Каліфорнії їдете?

— Я ж тобі сказав,— відповів батько.— Тут і гадати нічого.

Обірваний чоловік повільно промовив:

— А я... а я назад повертаюся. Я там був.

Обличчя мигцем обернулися до нього. Чоловіки напружилися. Ліхтар засичав і зітхнув, тоді власник підвівся з крісла й став підливати бензин, доки світильня не засичала знову різко та пронизливо. Хазяїн знову сів у крісло, але не нахилився до спинки і перестав розгойдуватися. Обірваний чоловік обернувся до облич:

— Повертаюся, знову голодуватиму. Краще голодувати, ніж отак жити.

— Якого біса ти розводишся? — сказав батько.— У мене листівка є, там прописано, що хороша зарплата буде, а ще я в газеті бачив, що людей тре' на збір фруктів.

Обірваний чоловік обернувся до батька:

— А є куди вертатись?

— Ні,— відповів батько.— Ми їдемо. У нас хату розкурочили, усе розтракторили.

— Так назад не їдете?

— Ага, ні.

— Тоді не хочу засмучувати,— сказав обірванець.

— Та ти мене не засмутиш. У цій листівці так і пропечатано: люди потрібні. Нащо ж тоді друкувати, як людей не тре'. Прірву грошей на вітер викинути. Стали б вони гроші викидати, якби людей не тре' було.

— Не хочу тебе засмучувати.

Батько розсердився:

— Наговорив ото казна-що, а тепер виляеш. Та й зарапельку не заткнеш. У моїй листівці так і сказано: люди потрібні. А ти смієшся й кажеш, що це не так. І хто бреше?

Обірваний чоловік змріяв поглядом розлюченого батька. В очах обірванця читався жаль.

— У цій листівці правду написано,— сказав він.— Люди потрібні.

— То якого чорта ти з нас зуби шкіриш?

— Бо ви не знаєте, яких людей їм треба.

— Що ти мелеш?

Обірваний чоловік наважився.

— Диви,— сказав він.— От як тут у листівці написано: скільки людей треба?

— Вісімсот, і це лише в одному містечку.

— Листок помаранчевий, так?

— Ну так.

— А прізвище вказано — ну, як того наймача звати?

Батько порився в кишені та дістав складену листівку.

— Правильно. А ти відки зна'ш?

— Слухай,— сказав чоловік.— Це все полова. Оцюму треба вісімсот робітників. Так він друкує п'ять тисяч таких листівок, а читають їх зо двадцять тисяч. З місця зірвуться дві-три тисячі — за тим, що в цьому листку прописано. Це ті, хто вже від злиднів показився.

— Та яка в цьому тьма! — закричав батько.

— І нема її, доки отого містера не побачиш, який наймає. Побачиш його — чи кого він за себе поставив. От поживи в наметі на узбіччі, біля канави, а поряд — п'ятдесят сімей, як твоя. Зазирне він до вашого намету, аби побачити, чи є вам що їсти. Як нема — питає: «Хочеш роботу?» Ти скажеш: «Авжеж, містере. Звісно, за все вдячний буду». А він скаже: «Я тебе наймаю». Ти питаєш: «Коли мені починати?» І він скаже, куди приходити, коли, а потім піде собі. Може, йому треба тільки двісті робітників, а скаже, що п'ятсот треба, а ці ще іншим передадуть. Приїдеш ти — а там уже тисяча стоїть. Оцей каже: «Плачу двадцять центів за годину». І десь половина піде. Але душ п'ятсот усе одно лишаться. І вони страшенно голодні, гаруватимуть — лише за сухий хліб. Ну, оцей контракт примушує укласти — персики збирати чи там бавовну. Розумієте? Чим більше він робітників візьме, особливо голодних, тим менше платитиме. Навіть з дітьми візьме, як може, атож... але... казав же, не хочу вас засмучувати.— Коло облич холодно подивилося на нього. Очі перевіряли його слова. Обірваний чоловік знітився.— Казав же: не хочу засмучувати — а от засмучую. Поїдеш ти. Ніколи назад не вернеш.

На ганок спала тиша, і ліхтар сичав, а навкруги нього в світляному колі танок метеликів крутився і робив піруети. Обірваний чоловік нервово провадив:

— Скажу тобі, що робити, коли зустрінешся з отим містером і той роботу дасть. Я тобі скажу. Вимагай від нього обіцянки, що він заплатить. Вимагай його розписатися, що він

платитиме. Вимагай, за барки бери. Скажу тобі: інакше надурять, як й інших, як так не вчиниш.

Хазяїн гойднувся вперед у своєму кріслі, щоб краще роздивитись обірваного брудного чоловіка. Власник почухав зарослі сивим волоссям груди. І тоді суворо спитав:

— А ти певен, що ти не один з оцих заколотників? Ти певен, що ти не аферист?

І обірваний чоловік вигукнув:

— Богом клянуса, ні!

— Багато таких розвелосся,— сказав хазяїн.— Нишпорять по всіх усюдах, людей скаламучують, з розуму зводять. Пронири. Багато таких. Настане час, коли ми всіх оцих порушників до порядку притягнемо. З країни депортуємо. Людина працювати хоче, то й чудово. Не хоче — то й чорт з нею. Не дозволимо нас підбурювати.

Обірваний чоловік випростався.

— Намагався, люди, вам розказати,— мовив він.— Рік там був і все те бачив. Двоє діточок у мене померло, дружина померла, і бачив я те все. Але не можу розказати. Мав знати, що так буде. Але ніхто мені не казав — жоден. Не можу вам розказати, як малеча моя в наметі з розпухлими животами лежала — ну скелети, шкірою обтягнуті, і скиглили діточки, як щенята, а мені треба на роботу було бігти — і гарувати за шеляги ламані, не за зарплату! — кричав він.— Ісусе Христе, просто за чашку борошна і ложку свинячого сала. Потім слідчий прийшов. «Померли від серцевої недостатності»,— сказав. У папері щось там черкнув. Мороз по шкірі брав, як вони лежали, а животи в них стирчали, як у свині сечовий міхур.

Довкола запала тиша, і всі слухали роззявивши роти. Чоловіки ледь дихали й дивилися на мовця.

Обірваний чоловік озирнувся на коло, а потім розвернувся і швидко попрямував у темряву. Морок поглинув його, але звуки ще довго відлунювали — кроки по дорозі; по шосе проїхала машина, і світло її фар вихопило постать обірваного

чоловіка, який човгав уздовж шляху, опустивши голову і за-
сунувши руки до кишень чорного пальта.

Чоловікам стало тривожно. Один сказав:

— Ну... вже пізно. Спати пора.

— Точно без клепки,— сказав власник.— Зараз на доро-
гах стільки вар'ятів вештається.

І замовк. І загойдався в кріслі спиною до стіни, і знову по-
чухав у вирізі сорочки.

— Піду з мамою хвилюк переговорю,— сказав Том,—
а потім поїдемо.

Джоуди відійшли.

— Хай він і вигадував,— мовив батько,— але ж і правду
цей казав?

— Ні, не брехав він, бачу,— озвався проповідник.— Істи-
ну казав. Нічо' не збрехав.

— А для нас? — наполягав Том.— Для нас це істина?

— Не знаю,— сказав Кейсі.

— Не знаю,— сказав батько.

Вони пішли до намету (брзент був напнутий на мотуз-
ку). Усередині було темно і тихо. Коли вони наблизилися,
біля входу заворушилася сіра маса, устала людська постать.
Назустріч їм вийшла мати.

— Усі сплять,— сказала вона.— Бабця нарешті за-
дрімала.

Потім вона побачила Тома.

— Як ти сюди дістався? — тривожно спитала вона.—
У тебе не було неприємностей?

— Полагодив машину,— відповів Том.— Готові їхати,
коли решта захоче.

— Дякуймо Господу милосердному за це,— сказала
мати.— У мене просто душа була не на місці. Скоріше б діста-
тися туди, де рясно і зелено. Дістатися б туди якнайшвидше.

Батько відкашлявся й почав:

— Тут один розказував...

Том смикнув його за руку:

— Кумедні речі розповідав,— сказав Том.— Каже, на дорозі людей сила-силенна.

Мати вдивлялася в темряву поверх їхніх голів. У наметі спляча Руті бухкнула і пирхнула.

— Я їх вимила,— сказала мати.— Нарешті води достатньо було. І для вас, хлопці, ковші лишила, аби помитися. У дорозі ж чистоти не зберегти.

— Усі є? — спитав батько.

— Усі, крім Конні й Ружі. Вони пішли просто неба спати. Кажуть, у наметі нема чим дихати.

Батько буркітливо зауважив:

— Ружа щось дедалі більше вередує, просто маніжна панянка.

— Це ж у неї первісток,— мовила мати.— І вона, і Конні просто як курка над яйцем трусяться. Ти теж таким був.

— Ми зара' поїдемо,— сказав Том.— З'їдемо з дороги десь неподалік. А ви за нами їдьте; якщо не стрінемося, дивіться. Праворуч тримайтеся.

— Ел лишиться?

— Так. Замість нього дядько Джон поїде. Добраніч, ма'.

Вони пішли через сплячий табір. Перед одним наметом уривчасто палахкотіло вогнище, і жінка стежила за чайником, готуючи ранній сніданок. Сильно відчувалися чудові пахощі квасолі.

— От якби скуштувати тарілку,— чемно сказав Том, минаючи жінку.

Господиня всміхнулася.

— Ще не готове, а от пізніше — запрошуюю,— мовила вона.— Удосвіта приходьте.

— Дякую, мем,— відповів Том.

Він з Кейсі та дядьком Джоном вийшов на ганок. Хазяїн уже сидів у своєму кріслі, а ліхтар горів і чадів. Власник обернув голову, коли ці троє пройшли повз.

— Газу в ліхтарі бракує,— сказав Том.

— Ну, пора прикрити крамничку.

— Що, монети по півбакса по дорозі вже не котяться? — зауважив Том.

Ніжки стільця вдарили долівку.

— Ану годі заводитися. Знаю я. Ти один з таких підбурювачів.

— Збіса точно, — відповів Том. — Я *большевик*.

— Чортівськи багато вас розвелось останнім часом.

Том засміявся, коли вони вийшли за ворота і сіли в «додж». Том підібрав грудку землі й пожбурих туди, де горіло світло. Він почув, як грудка ударилась об стіну будинку, і побачив, як хазяїн схопився і шукав у темряві, хто міг би це зробити. Том завів машину і рушив. І всю дорогу він уважно слухав мотор, дослухався, чи не стукає він. Шосе тьмяніло вдалині під слабким світлом автомобільних фар.

РОЗДІЛ 17

Автомобілі мігрантів виповзали з бічних доріг на шосе, яке перетинало всю країну, і кочували на Захід. Удень вони бігли на Захід, як комашня, а коли западала темрява — скупчувались, як мурахи, у пошуках прихистку й води. Люди були самотні й мали одні й ті самі турботи, жалі та злигодні, їх усіх чекав новий таємничий край, і вони тулились одне до одного, вони говорили разом і ділили між собою життя, їжу та все, на що сподівалися в новому краю. І виходило так, що одна сім'я стала табором біля річки, а тут з'являлась і друга, бачачи питну воду й товариство, а далі й третя — бо вже дві родини стали тут табором, і місце виявилось придатним. І на заході сонця стояло вже двадцять сімей і двадцять машин.

Увечері ставалося диво: двадцять сімей ставали однією сім'єю, діти різних родин — дітьми всіх. Утрата дому стала втратою на всіх, а золота доба на Заході — спільною мрією. І траплялося так, що хвороба однієї дитини кидала у відчай серця двадцяти родин чи сотні осіб; народження однієї дитини в наметі плекало в серцях сотні осіб тихий благоговійний страх, цілу ніч — благоговіння, а вранці — радість від того, що народилася нова людина. Сім'я, яка ще до вечора була злиденною і всього боялася, тепер перебирала свій мотлох, шукаючи щось на дарунок немовляті. Увечері біля багаття

двадцять сімей ставали одною. Ця родина виростала з частки табору, з частки вечорів і ночей. З ковадри діставали гітару, наструювали, і ввечері всі співали пісень. Чоловіки співали слова, а жінки підспівували мелодії.

Щоночі світ творився наново, і в ньому було все для творіння — визначалися друзі й вороги; це був світовий устрій з хвальками та боягузами, тихими людьми, смиренними людьми, милосердними людьми. Щоночі творилися стосунки, які визначали світ; а щоранку цей світ переміщався, як мандрівний цирк.

Спочатку родини боязко вступали в цей світ, опановуючи його творіння й акробатику, але поступово пізнавали всі тонкощі та техніку світобудови. Потім з'явилися лідери, які отримали свої ролі, а далі — закони. І поступово, коли ці світи просувалися на Захід, стосунки та правила в їхньому суспільстві дедалі чіткіше визначались, а будівники набували все більшого досвіду.

Сім'ї дізналися про те, які існують непорушні права: право на недоторканність приватного життя в наметі; право зберігати в серці пам'ять про чорне минуле; право говорити і слухати; право відхилити або прийняти допомогу, запропонувати допомогу або відмовитися від цього; право на дозвіл чи на заборону синові залицятися до чужої дочки; право годувати голодного; права вагітних і хворих, важливіші, ніж права всіх інших.

І родини дізнавалися — хоча їм ніхто не казав, — що деякі права жакливі, і їх треба знищувати: право втручатися в чуже приватне життя; право шуміти, коли всі в таборі сплять; право на зваблення чи згвалтування; права на перелюб, крадіжку і вбивство. Ці права знищувалися, тому що маленькі світи не могли б так проіснувати й однієї ночі, ніхто б не лишився живим.

І в міру того як світи просувалися на Захід, ці права ставали законами, хоча ніхто не казав цього. Протизаконно смітити біля табору; протизаконно будь-де забруднювати питну воду;

протизаконно насичуватися доброю їжею, якщо поряд голодний і він просить поділитися.

І з законами були покарання, лише два — кровопролиття або остракізм; остракізм був гірший. Бо якщо хтось порушив закон, його ім'я і обличчя лишаються з ним і будуть завжди, у будь-якому світі, хоч куди б він пішов, хоч де б той світ був створений.

У світах соціальна поведінка ставала жорсткою, чітко визначеною — людина зобов'язана була сказати «доброго ранку», і чоловік міг жити з жінкою, якщо вже з нею зійшовся і вона того бажала, і всиновити її дітей та оберігати. Але він не мав права спати цю ніч з однією, а наступну — з іншою, тому що це поставило б під загрозу існування створеного світу.

Сім'ї прямували на Захід, і техніка будування світу настільки вдосконалювалася, що люди могли жити безпечно в новостворених світах; і спільне мешкання було настільки чітко обладнаним, що родини знали: завдяки цим правилам можна жити спокійно.

У світах будувався уряд, з лідерами, зі старійшинами. Людина мудра виявила, що її мудрість необхідна в кожному таборі; людина дурна не могла змінити в новому світі своєї дурості. І це нічне життя створювало певне страхування. Людина, в якій була їжа, насичувала голодного і таким чином страхувала від голодної смерті. І коли вмирала дитина, біля входу до намету з'являлася жменька срібних монет, бо дитину треба було добре поховати, адже вона нічого більше не отримала від життя. Літню людину ще можна поховати десь на спільному цвинтарі для бідних, але не маля.

Для світу був потрібен певний фізичний шаблон — для створення води, річки, струмка, джерела або навіть простого крана, залишеного без догляду. І необхідна також рівна земельна ділянка, щоб напнути намети, і трохи хмизу або дерева, щоб розпалити багаття. Якщо неподалік сміттєзвалище — тим краще: там можна знайти потрібні для господарства речі:

плитку, зігнуте автомобільне крило — загородити вогонь — і бляшанки, щоб готувати їжу.

І ввечері будувалися світи. Люди прибували з магістралей і створювали намети своїми серцями, мозком.

Уранці намети згортали, брезент складали вдвоє, намети припинали на жердинах до підніжки, постіль ставили на машини, посуд — на своє місце. І коли родини просувалися на Захід, то поступово опановували методу будівництва дому ввечері та знесення його вранці — така була світобудова; складений намет пакували в одне місце, каструлі — окремо в коробки. А коли родини просувалися на Захід, кожен член сім'ї відповідав за своє місце, у нього з'являлися свої обов'язки, тому в кожного члена родини, від старого до малого, було своє місце в машині; тому виснажливими гарячими вечорами, коли машини ставали в таборах, кожен член родини мав свої обов'язки і діяв за інструкцією: діти — збирати дрова, носити воду; чоловіки — напинати намети, розкласти постіль; жінки — готувати їжу й стежити за годуванням сім'ї. І це робилося само собою, не треба було команди. У сім'ях, де життя раніше обмежувалося хатиною вночі, а вдень фермою, змінилися межі. І в довгі спекотні години вони мовчки сиділи в машинах, які поволі рухалися на Захід, а вночі об'єднувалися з іншим гуртом.

Отже, вони змінили свій соціальний лад — змінили, як і Всесвіт, як лише людина здатна змінити. Вони були більше не фермерами, а мігрантами. І думки, плани, довгі мовчазні спостереження, які діяли на полях, тепер діяли на дорогах, на відстані, у рухові на Захід. Людина, чий мозок раніш обмежувався гектаром землі, тепер відкривала для себе милі вузького бетону. І в її думках та турботах більше не було атмосферних опадів, вітру і пилу, проростання злаків. Очі спостерігали за шинами, вуха дослухалися до стукоту мотора, а розум був зайнятий паливом, бензином, тонким шаром гуми між повітрям і транспортом. Потім ставалася трагедія — ламалася шестерня. Потім увечері вода ставала нездійсненим жаданням, як

і їжа на вогнищі. Тоді здоров'я означало необхідність і сили рухатися далі, це була сила духу рухатися. Мета — їхати на Захід — спрямовувала їх, і страхи, які раніше могли бути викликані посухою чи повинню, з'являлися тепер лише перед тими перешкодами, які могли вповільнити шлях на Захід.

Табори мали свої місця — стоянки відділяла доба по дорожі.

І по дорозі деякі родини охоплювала паніка, вони їхали вдень і вночі, засинали в машинах, їхали і їхали на Захід, невпинно летіли, тікаючи від самого руху. І це бажання — скоріш оселитися на Заході — було настільки неподоланим, що їхні очі вдивлялися лише вперед, і люди їхали все далі, не зупиняючи двигунів, які деренчали.

Але більшість сімей освоювалася і вкорінювалася в нове життя. І коли сонце заходило...

Час шукати місце для привалу.

А ось — попереду кілька наметів.

Автомобіль з'їжджав і зупинявся, а оскільки інші тут стали першими, треба було дати необхідні знаки уваги. І чоловік, голова родини, висувався з машини.

Чи можемо ми тут стати на нічліг?

Аякже, для нас це честь. Ви звідки?

Здалеку, всю дорогу їхали з Арканзасу.

Отам теж арканзасці — четвертий намет скраю.

Ну й диво!

І найважливіше питання: як тут з водичкою?

Ну, не така смачна, але її досить.

Гаразд, спасибі.

Нема за що.

Але треба було дати знаки уваги. Машина торохтіла по землі до кінця й зупинялася біля намету. Потім з неї виходили потомлені пасажери, випростосувалися, потягуючи за терплі тіла. Тоді робився новий намет; дітей посилали по воду, а старшу молодь — рубати хмиз чи дрова. Розпалювали вогонь, починали готувати їжу — варити або смажити.

Підходили ті, хто прибув раніше, питали, хто з якого штату, і траплялося, що знаходили друзів чи родичів.

З Оклахоми, так? А округ який?

Черокі.

Класно, у мене там друзі. Знаєте Елленів? У Черокі повно Елленів. А Віллісів знаєте?

Ще б пак!

І нову стоянку було сформовано. Сутеніло, але ще до темряви нова родина отаборилася. Нові люди говорили з кожним, і їх приймали. Це були відомі люди, добрі люди.

Усе життя Елленів знаю. Саймон Еллен, старий Саймон, у нього негаразди були з першою дружиною. Вона була з племені черокі, напівкровка. Гарнюща, як... вороне лошатко. Ну, звісно, Саймон-молодший, він побрався з дочкою Рудольфів, так чи не так? Ну, я так і думав. Вони до Ініда поїхали, і добре зробили... дуже добре. Еллену єдиному добре велося. Гараж свій тримають.

Коли принесли води і порубали дрова, діти несміливо та обережно просувалися серед наметів. Малеча поважно знайомилася жестами. Один хлопчик зупинився біля іншого, побачив камінець, підняв, уважно роздивився, плюнув, протер, доки знахідка не заблищала як скельце, і оглянувшись, доки інший заходився наполегливо допитуватися: що це в тебе?

А той недбало: нічо'. Просто каменяка.

Ну що ти там виглядаєш, що ти там знайшов?

Здається, тут золото.

Звідки ти знаєш? Золото в камінні не золоте, а чорне.

Аякже, всі знають.

Б'юся об заклад: це обманка, а ти нащось базикаєш, що то золото.

Це не так, от і татко каже, а він золото мив, багато знаходив, от і мене навчив, як розрізняти.

А як гадаєш: от би знайти отакенний самородок!

Ка-а-ажеш! Та що до того, ти, сучий сину! Я б цукерку знайшов — величезну, ти такої й не бачив.

Мені лаятися не дозволяють, а я все́дно лаюся.

Я теж. А ходімо-но до потічка.

І юні дівчата теж знайомилися та соромливо похвалилися своєю популярністю і перспективами. Жінки поралися над вогнищем, кваплячися приготувати їжу для шлунків усієї родини — свинину, якщо грошей було досить, свинину з картоплею і цибулею. Коржики в чавунку або кукурудзяний хліб і багато соусу, щоб це залити. М'ясо з боків або фарш, заварений у слоїку чай, чорний і гіркий. Смажене тісто — якщо грошей обмаль: хрусткі рум'яні коржі, піддобрені підливою.

Ті сім'ї, які дуже багаті або ж безглуздо циндрили гроші, їли консервовані боби та консервовані персики, купований хліб з пакетів і печиво, але їли таємно, у своїх наметах, бо не надто добре було б їсти такі делікатеси при всіх. Проте діти, які їли смажене тісто і боби, усе одно відчували пахощі смачної їжі й були незадоволені.

Коли вечерю було скінчено, а посуд помито і витерто, спадала п'ятьма, а потім чоловіки сідали навпочіпки й заводили розмову.

І вони говорили про залишену землю. Не знаю, що буде, казали вони. Країна зіпсута.

Усе піде на лад, тільки нас там не буде.

Може, думали вони, може, ми грішили, самі того не знаючи.

Ось один казав мені — він з уряду сам, знається. Так він казав: коли ви орали, то яри виникли. Каже: якби ви орали не вздовж контуру, а поперек, то ярів не було б. Не знаю, чи правда — перевірити якимось нагоди не було. А нова ж техніка по контуру їде. Знай собі борозну в чотири милі крає, то прямо, то обертом, і — в Господа Ісуса Христа — не спиняється.

І кожен неголосно говорив про свою домівку: я собі льох спорудив під вітряком. Молоко там тримав, вершки, кавуни. Зайдеш туди опівдні, коли найбільше пече, — а там прохолодно, ото краса! Розріжеш диню, у рот покладеш — ото смак,

така прохолодна, аж зуби ниють. А вода просто з барила цебенить.

Вони говорили про свої трагедії: був брат Чарлі, волосся жовте, як кукурудза, зовсім дорослим став. На 'кордеоні прелепсько наярював. І от боронив він оранку, нахилився по сторонку зняти, а тут грим'ячка як виплигне, як зашипить, а коні як понесуть — і йому черево бороною пропороло, усі нутрощі вивалились, і кишки, усе обличчя вирване... о Господи Всемогутній!

Вони говорили про майбутнє: цікаво, що нас чекає?

Ну, на картинках усе гарненько. Бачив я одну: сонце таке яскраве, видно, що пече, і дерева горіхові — волоські горіхи, і ягоди; і все таке близьке, як у мула від заду до холки, і зблизька — гори, снігом укриті. Така краса.

Якщо ми роботу дістанемо, усе гаразд буде. Узимку жодних холодів. Малі не змерзнуть по дорозі до школи. Сам попіклююся, аби малі мої точно до школи пішли. Я сам добре вмію читати, та не маю звички й задоволення не отримую.

І бувало так, що хтось діставав гітару на видноті в усіх. І сідав на ящик, починав грати, і всі в таборі повільно поверталися до нього, в його бік. Багато чоловіків могли взяти акорди на гітарі, але, може, цей був вправним музикою. Ходить, послушайте: глибокі акорди, музика б'ється, б'ється, а мелодія злітає зі струн, легесенько ступає, наче кроки. Важкі шорсткі пальці перебирають струни, як на марші. Чоловік грав — і люди повільно рухалися до нього, доки коло не зімкнулося, не стало тісним, і тоді він завів співанку «Бавовна за десять центів і м'ясо за сорок центів». І коло тихо йому підспівувало. І він співав: «Навіщо ви, дівчата, обрізаєте коси?» А коло вторувало. Він на повний голос заводив пісню «Я їду зі старого Техасу», цю похмуру пісню, складену ще до того, як висадились іспанці,— слова тоді були індіанськими.

І тепер усі в гурті щільно тулились одне до одного, ставали одним цілим, так що в темряві людські очі задивлялися всередину, а думки поринали в інші часи, а смуток людський

був як відпочинок, як сон. Гітарист співав «Блюз Макалістера», а потім, щоб віддати шану старим людям, — «Ісус прикликав мене до Себе». Діти задрімали під музику й пішли до наметів спати, але спів проникав і до сновидінь.

І ось за деякий час чоловік з гітарою вставав і позіхав.

На добраніч, люди добрі, казав він.

І вони бурмотіли: і тобі на добраніч.

І кожен бажав сам грати на гітарі — це ж так приємно. Тоді люди вкладались у свої ліжка, і в таборі ставало тихо. І над головою пливли сови, і вдалині завивали койоти, а в таборі нишпорили скунси, шукаючи рештки їжі — блукаючи перевальцем, зверху, шкідливі скунси.

Минула ніч, і щойно замерехтіла перша смужка світання, жінки виходили з наметів, розпалювали багаття, ставили варитися каву. І люди виходили на світанку й тихо перемовлялися.

Коли ви перетнете річку Колорадо, там, кажуть, пустеля. Обережніше там. Дивіться, аби не застрягти. Пийте багато води і не застрягніть.

Збираюся вночі їхати через пустелю.

Я теж: вона будь-кого допече до білого жару.

Сім'ї швидко перекушували, мили й витирали посуд.

Намети знімали. Починалася метушня, як у всіх, хто їде. І коли сходило сонце, у таборі з'являлося вільне місце — лишалося тільки трохи сміття від людей. І табір був готовий до нового світу, нової ночі.

А вздовж шосе мігрантські машини повзли, як мурахи, і попереду тяглися вузькі милі бетону.

РОЗДІЛ 18

Родина Джоудів поволі рушала на Захід, у гори Нью-Мексико, між піками і пірамідами вершин. Сім'я забралася на високе плато Аризони, і крізь просвіт між скелями побачила Кольорову пустелю. Їх зупинив прикордонник.

— Куди їдете?

— У Каліфорнію,— відповів Том.

— Як довго будете в Аризоні?

— Не довго — скоро проїдемо.

— Рослини якісь везете?

— Нема рослин.

— Я повинен оглянути весь багаж.

— Кажу вам, нема в нас рослин.

Страж порядку наклеїв на вітрове скло маленьку наліпку.

— О'кей, проїжджайте, але швидше.

— Авжеж. Ми й самі так хочемо.

Вони поповзли вгору по схилах, укритих малорослими викривленими деревцями. Голбрук, Джозеф-Сіті, Вінслоу. І тоді почали траплятися високі дерева, і, долаючи підйоми, автомобілі лишали по собі пару. І там уже з'явивсь і Флагстаф — найвища гора. Від Флагстафу видніло велике плато, і дорога щезла десь у далечині. Води було обмаль, її доводилося купувати по п'ять, десять, п'ятнадцять центів за галон. Сонце виснажило сухий скелястий край, і вдалині видніли поламани

зазублені шпилі — західний мур Аризони. І тепер вони тікали від сонця й посухи. Гнали машину всю ніч, а вночі опинилися в горах. І вночі вони дісталися зубчастих валів, і приглушене світло фар блідо мерехтіло на кам'янистому узбіччі шляху. Вони подолали крізь темряву перевал і поволі спустилися пізно вночі через розбиті кам'яні уламки Оутмена; і коли розвидніло, внизу вони побачили річку Колорадо. Вони під'їхали до Топока, зупинилися біля мосту і чекали, доки прикордонник змивав наліпку з вітрового скла. Потім подолали міст і поруйновані скелі пустелі. І хоча всі були мертві від втоми, а вранішня спека зростала, вони зупинилися.

Батько скрикнув:

— Ось ми... ось ми і в Каліфорнії!

Вони тупо дивилися на розбиті скелі під сліпучим сонцем і на страшні вали Аризони на другому березі річки.

— Ми потрапили до пустелі,— сказав Том.— Нам тре' дістатися води й перепочити.

Дорога лежала паралельно річці, й це було добре для того ранку, коли машини з перегрітими моторами під'їхали до Нідаса, де в очеретах зміїлася бурхлива річка. Джоуди й Вілсони заїхали в річку, і всі сиділи в машинах, задивляючись і на чарівну воду, і на зелені очерети, які поволі тремтіли в потоці. Біля річки був невеликий табір — одинадцять наметів, а поряд болотяна трава. Том висунувся з машини:

— Ви не проти, якщо ми тут станемо?

Огрядна жінка, яка прала одяг у відрі, глянула на Тома.

— Це ж не наша власність, містере. Станьте, якщо хочете.

Потім коп до вас навідається, розпитає.

І знову заходилася прати на осонні.

Обидві машини стали в болотяній траві. Почали з наметів: Вілсони напнули намет, Джоуди натягнули на мотузці брезент.

Вінфілд і Руті попленталися через верболіз до комишів. Руті промовила тихо, але поважно й захоплено:

— Каліфорнія. Ось ми і в Каліфорнії — просто тут!

Вінфілд зламав очеретинку, скрутив її, сунув до рота білу м'якоть і розжував. Вони ввійшли у воду, яка сягала їм литок, і мовчки стали там.

— А тепер ми й до пустелі поїдемо,— сказала Руті.

— А на що пустеля схожа?

— Не знаю. Я раз бачила на картинці. Кісток повно розкиданих.

— Людських кісток?

— Деякі, думаю, людські, але більше там, мабуть, коров'ячих.

— А ми поїдемо, аби побачити ці кістки?

— Мабуть, не знаю. Усю ніч їхатимемо. Том каже, що вона допече нас до білого жару, як удень їхати.

— А тут здорово, прохолодно,— мовив Вінфілд і помацав пальцями ніг піщане дно.

Вони почули, як мати їх кличе:

— Руті! Вінфілде! Вертайтеся!

Вони обернули голови й поволі почали вибиратися з очеретів і верболозу.

В інших наметах було тихо. Коли машини наблизилися, дехто висунув голову з наметів, а потім сховався. Зараз усі родини були в наметах разом з чоловіками.

— Піду спускаюся, скупаюся,— сказав Том.— Перед сном скупаюся. А як бабця в наметі почуваетсяя?

— Не знаю,— відповів батько.— Не схоже, щоб прокинулася.

Він повернувся до намету. Звідти долітало скигління, схоже на дзюрчання. Мати швидко пішла всередину.

— Вона прокинулася, усе гаразд,— сказав Ной.— Майже всю ніч бурмотіла-скаржилася на вантажівці. Не при умі вона.

— Чорт забирай! — відповів Том.— Вона геть виснажена. Якщо їй зара' роздиху не дати, вона не витримає. І оком не змигнеш, як їй зле стане. Ну, хто зі мною? Скупаюся, потім у затінку посплю — весь день.

Він пішов, й інші чоловіки рушили за ним. Вони роздяглись у верболозі, потім зайшли у воду й сіли там. Довго вони сиділи, зарившись п'ятами в пісок, і лише голови стирчали з води.

— Ісусе, як файно,— сказав Ел.

Він узяв з dna жменю піску й довго натирався ним. Чоловіки лежали у воді та дивились і на гострі глицеві вершини, і на білі скелі Аризони.

— Ми ж через них проїжджали,— здивовано сказав батько. Дядько Джон пірнув у воду.

— Так, ми тут. Ми тут, у Каліфорнії. Але щось не видно, аби вона аж так процвітала.

— Так пустеля як-не-як,— сказав Том.— Чув я, вона просто чортівка.

Ной запитав:

— Що, цієї ночі поїдемо?

— Як гадаєте, тату? — спитав Том.

— Ну, не знаю. Звісно, добре всім перепочити, особливо бабуні. Та з другого боку — краще було би перетнути ту пустелю й на роботу влаштуватися. На все про все сорок доларів лишилося. Мені спокійніше буде, коли ми всі прилаштуємося та гроші заробляти почнемо.

Усі сиділи у воді, відчуваючи швидку течію. Проповідник простягнув руки над поверхнею. Тіла в усіх були білі по шия та на зап'ястях, а руки, обличчя та шкіра у трикутному вирізі коміра — засмаглі до чорноти. Чоловіки шкреблися піском.

Ной ліниво промовив:

— Мені аби тільки тут лишитися. Назавше тут залягти. Не знати ні голоду, ні суму. Усе життя у воді пролежати, як ледача племінна свиноматка в багнюці.

А Том, дивлячись на зубчасті вершини і шпилі за річкою, сказав:

— Ніколи таких крутих гір не бачив. Жах, а не країна. Це кістяк країни. Цікаво, чи дістанемося ми колись такого місця, де люди живуть, а не змагаються зі скелями на смерть? Я на

картинці бачив хатинки, і зелень скрізь, і всюди білі хатинки, як мама казала. Мамі білу хатку неодмінно подавай. А прикидаєш — і бачиш, що такої країни зовсім нема. Лише на картинках.

— Зажди,— мовив батько,— от дістанемося Каліфорнії — і там чудовий край буде.

— Ісусе Христе, татку! Та це ж Каліфорнія — ось вона!

Двоє чоловіків у джинсах і пітних синіх футболках пройшли крізь верболіз і подивилися в бік голих купальників. І закричали:

— Плавати можна?

— Не знаю,— сказав Том.— Ми не пробували. Тут просто добре сидіти.

— Ви не проти, як ми тут поплаваємо?

— Це ж не наша річка. Гарзд, дамо вам шматочок.

Чоловіки постягали штани, сорочки і зайшли у воду. Курява покрила їхні ноги до колін, ступні були бліді та м'які від поту. Чоловіки ліниво занурилися у воду і почали мляво омиватися. Це були батько і син, опалені сонцем. Вони закрекотіли і застогнали у воді.

Батько чемно запитав:

— На Захід прямуєте?

— Не-а. Ми звідти повертаємося. Додому. Там жити нестерпно.

— А де ваш дім? — спитав Том.

— Клин*, зовсім близько — Пампа.

Батько спитав:

— А вдома можна прожити?

— Не-а. Але хоч ми там і з голоду помиратимемо, та все ж таки серед своїх, людей знаємо. Не голодувати ж серед тих, які нас ненавидять.

* В оригіналі *Panhandle* — американізм: частина краю (конкретного штату), вузький виступ, який тягнеться на велику площу. Відомі Техаський клин (*the Texas Panhandle*), також клини у Флориді, Оклахомі тощо. Герої не кажуть, з якого саме вони штату, але Пампа — місто в Техасі.

— Я знав одного,— мовив батько,— він те саме казав. А за що вас ненавиділи?

— Не знаю,— відповів чоловік.

Він набрав води в долоні та вихлюпнув на обличчя, умився, пирхаючи і крекчучи. Запилена вода заструменіла з його волосся та полилася на вуха.

— Мені хтілося б почути про те більше,— сказав батько.

— І мені,— озвався Том.— За що на Заході вас ненавидять?

Чоловік невдоволено поглянув на Тома.

— А ви просто туди їдете, так?

— Просто туди.

— А в Каліфорнії ніколи не бували?

— Ніколи.

— Ну, тоді мені на слово не повірите. Їдьте й самі все побачите.

— Так,— сказав Том.— Але ж хочеться знати, перш ніж за щось узятися.

— Ну, якщо справді знати хочете, то розповім, відповім на питання. Ось послухайте. Країна-то цяця, що так, то так. Але її давно розікрали. Проїдете пустище, а за ним близько буде Бейстерфілд. Ніколи ви ще таких країв гарних не бачили — садочки скрізь, виноград,— не країна, а лялечка, такої ще не бачили. Далі проїдете — хороший ґрунт, рівнини скрізь, гладінь, вода на тридцять футів, не глибше. Але нічо' ви з того не матимете. Усе це належить Земельно-Скотарській компанії. Не захоче вона — не оброблятиме землю. Поїдете туди, посадите кукурудзу — а вас за ґрати.

— Хороший ґрунт, кажете? І його не обробляють?

— Так, сер. Хороший ґрунт, а вони не обробляють! Ну, сер, ви з того трохи оскаженієте, але ж ще нічо' не бачили. Тамтешні дивитимуться вам просто в очі. Дивитимуться на вас, а в обличчях їхніх так і читається: «Терпіти тебе не можу, ти, сучий сину». Зіткнетеся з шерифовими представниками — вони ганятимуть як солоного зайця. Поставите табір на

узбіччі — а вам скажуть забиратися геть. Побачите людей, які вас ненавидять. А чому — скажу, як ще не здогадуєтеся. Вони вас ненавидять, тому що бояться. Вони ж знають: як хтось голодний — так їжу все одно дістане, навіть украде. Вони знають: гріхом вважається землю пустою тримати. Якого чорта! Вас ще «окі» ніхто не обзивав?

Том спитав:

— «Окі»? А що це?

— Ну, раніш означало «оклахомці». А тепер це значить, що ти смердючий покидьок. Саме це слово нічо' не значить. Але вам нічо' сказати не можу. Треба вам самим туди поїхати. Чував я, що в Каліфорнії вже триста тисяч наших, і живуть там, як свині, бо все до клаптя там — чужа власність. А нашим нічо' не лишили. А хазяї аж трусяться над своїми добрами, повісити готові інших, убити. І, треба сказати, аж скажені від того, божеволіють. Вам треба все це самим побачити. Вам треба це почути. Ця клята країна просто лялечка, а от люди тамтешні зовсім не такі милі. Вони просто всього бояться, навіть одне одного.

Том подививсь у воду і поривсь у піску.

— А як попрацюєш і дещо заощадиш, то чом не можна ґрунтьєць купити?

Літній чоловік засміявся та подивився на свого сина, а юнак мовчки всміхнувся майже з тріумфом. І чоловік відповів:

— Постійної роботи вам не мати. Ну, вряди-годи на вечерю щось нашкребете. І працювати доведеться з людьми, які на вас зизитимуть. Збиратимеш бавовну — певен будь, що терези невірні. Одні такі, інші сякі. Але видасться вам, що терези брешуть, а які саме, не знатимете. Усе'дно нічо' не поробиш.

Батько промовив:

— Так там... так там не так файно, не для всіх?

— Звісно, приємно на все те дивитися, але нічо' з того ви не матимете. Ось садок помаранчевий, аж жовто від них — а там

вартовий з рушницею прогулюється і застрелить, як хоч один апельсин торкнеш. А ще є там один, газети, здається, продає, так у нього мільйон акрів...

Кейсі блискавично зирнув на нього:

— Мільйон акрів? Та що, на Бога, він робить з тим мільйоном?

— Не знаю. Просто придбав його. Худоби скількись там має. Охоронці всюди, людей не пускають. Виїжджає дивитися в куленепробивному авті. Бачив я його портрети на картинках. Просто салом увесь заплив, оченята як щілинки, рот як гузка. Боїться, щоб не вбили. Мільйони акрів землі отримав — і смерті боїться.

Кейсі не вгавав:

— Та що в біса він робить з тим мільйоном акрів? Нащо йому отой мільйон?

Чоловік витягнув перед собою побілілі набряклі руки, розім'яв їх, міцніше закусив нижню губу та схилив голову на плече.

— Не знаю, — сказав він. — Гадаю, він сказився. Точно сказився. Бачив ту картинку — на ній він просто маячний. Просто психічний — присягаюся.

— Кажуть, він смерті боїться? — спитав Кейсі.

— Таке я чув.

— Божої кари боїться?

— Не знаю. Просто боїться.

— Так що йому ще тре? — спитав батько. — Не схоже, аби йому весело велося.

— Дідо нічо' не боявся, — промовив Том. — Для нього найвеселіше було, коли за горлянку беруть. Одного разі він з одним пішов уночі на гурт індіанців навахо. Ледь не загинули, зате весело було донесочу.

— Мабуть, так і є, — сказав Кейсі. — Коли весело — на все начхати, а отакі, про кого казали, самотні, зістаряться і смерті боятимуться!

— Так що,— мовив батько,— розчарувався він, коли мільйон акрів одержав?

Проповідник усміхнувся, але здавався спантеличеним. Він хлюпнув долонею по воді, відганяючи водяного жука.

— Якщо йому потрібний мільйон акрів, аби почуватися багатієм, то, здається мені, насправді в душі йому вкрай погано, душею він злидар, а раз так, то ніякі мільйони акрів не зарадять себе багатієм відчутти. Мо', тому він і зневірився — що не відчуває себе багатієм, не такий він багатий, як місіс Вілсон, коли вона свій намет оддала, а дідо там помер. Ні, я не збираюся казання читати, але ніколи не бачив такого, який би, наче прерійний песик, усе до себе тягнув і не зневірився б,— він усміхнувся.— А все'дно наче казання вийшло, так?

Тепер сонце люто розпашілося. Батько сказав:

— Краще зовсім під воду пірнути. А то так пече, що, Ісусом клянуся, згоримо живцем.— І він майже зовсім ліг, а вода плинно струмувала навколо його шиї.— А якщо не боїшся попотіти, роботи не боїшся, то як тоді? — запитав батько.

Чоловік вийшов з води, випростався і глянув йому прямо в очі.

— Послухайте, містере. Не можу всього доконечно знати. Може, туди приїдете, дадуть вам постійну роботу — і стану я брехуном. Або не дадуть вам жодної роботи — і вийде, що я вас не попередив. Одне скажу: народ там здебільшого потерпає.— Він ліг спиною на воду і додав: — Не можу всього доконечно знати.

Батько обернув голову і подивився на дядька Джона.

— Ніколи не чув, аби ти багато говорив,— промовив батько.— Хай мені грець, якщо ти рота розтулив бодай двічі, відколи ми з дому виїхали. А що ти про це думаєш?

Дядько Джон накупився.

— Нічо' такого не думаю. Ми ж туди їдемо, чи не так? Нема чо' тут розводитися — усе'дно нас од цілі не відрадиш. Одержимо там роботу — працюватимемо, а не одержимо — пояси затягнемо. Не бачу в балачках нічо' доброго.

Том ліг на спину, набрав у рот води і виплюнув її фонтаном, засміявшись.

— Дядько Джон не надто говіркий, але він діло каже. Так, далєбі! Діло каже. Ми цеї ночі далі поїдемо, татку?

— Добре було б. Добре, поїдемо.

— Гаразд, піду в кущі та посплю.

Том підвівся й вибрався на піщаний берег. Натягнув одяг на мокре тіло й здригнувся від тканини, яка нагрілася під сонцем. Інші пішли за Томом.

Чоловік із сином дивилися за Джоудами, які зникали вдалині. І син сказав:

— Побачити б їх через півроку — Ісусе!

Чоловік протер кутики очей вказівним пальцем.

— Не те я зробив,— промовив він.— Завсігди мудрагелем хочеться бути, мудрі речі розказати.

— Ну годі, татку, на Бога! Вони самі запросилися.

— Та знаю я. Але цей хлопець казав начебто, що поїдуть у будь-якому разі. Нічо' б я не змінив словами, а вони передчасно нещасними стануть.

Том пробирався верболозом, заповз у затінок і влігся там спати. Ной теж ішов за ним.

— Спатиму тут,— сказав Том.

— Томе!

— Ну?

— Томе, я не їду.

Том сів.

— Про що це ти?

— Томе, я не збираюся цю воду кидати. Я вниз по річці піду.

— Ти здурів,— сказав Том.

— Знайду шматочок волосіні. Рибу ловитиму. Біля такої файної річки не зголоднієш.

— А як же крєвняки? — спитав Том.— А що мамка скаже?

— Не можу я. Не можу цю воду лишити.— Ноеві широко розставлені очі були півзаплющені.— Зна'ш, як усе це, Томе. Зна'ш, що люди до мене добрі. Але насправді вони за мене не дбають.

— Ти здурів.

— Ні, не здурів. Усе розумію. Розумію, що мене жаліють. Але... ну, я нікуди не поїду. Ти перекажи мамі... Томе.

— Ану послухай...— почав Том.

— Ні. Сенсу нема. Тут, біля води, буду. Не залишу її. Я, мабуть, піду, Томе — туди-о, униз по річці. Рибу ловитиму та різне, але води не покину. Не можу я.— Він виповз із затінку верболозу.— Перекажи мамі, Томе.

І він попрямував геть. Том не відставав од нього на березі річки.

— Слухай, ти, дури світе чортів...

— Сенсу нема,— додав Ной.— Млоїть душу, але не можу інакше. Пора мені.

Він різко розвернувся і пішов униз за течією вздовж берега. Том почав був рушати з місця, але спинився. Він бачив, як Ной зник у гущавині, потім знову виринув звідти, тримаючись річкового берега. І він спостерігав за Ноем, як той меншає на березі, доки не зник нарешті в заростях верболозу. Том зняв кашкет і почухав у потилиці. Потім повернувся до свого затінку у верболозі та вклався спати.

Бабця лежала на матраці під напнутим брезентом, а мати сиділа поруч. Повітря було задушливо-спекотним, і мухи гули в тіні від тканини. Бабця лежала гола, вкрита шматком рожевої фіранки. Стара жінка стурбовано повертала голову на різні боки і щось бурмотіла, захлинаючись. Мати сиділа на землі поруч з нею і шматком картону відганяла мух, обвіваючи гарячим повітрям пооране зморшками старече обличчя. Навпроти сиділа Ружа Шаронська і невідступно стежила за ненею.

Бабця владно кликала:

— Вілле! Вілле! Ходи-но сюди, Вілле.— Її очі розплющились і люто позирали довкола.— Хай він підійде,— сказала вона.— От хай прийде. За чуба його вхоплю.

Вона заплющила очі, відкинула голову і щось забурмотіла, її язик заплітався. Мати обвівала її картонкою.

Ружа Шаронська безпорадно дивилася на стару жінку. І стиха промовила:

— Вона жахливо недужа.

Мати звела очі на дівоче обличчя. Неньчин погляд був терплячим, але на чолі виступили зморшки.

— Коли ти молода, Руже, то все здається само собою ясним, до останнього клаптика. І все окремо від іншого. Я це знаю, пам'ятаю, Руже,— її уста дуже любовно вимовляли доччині ім'я.— У тебе буде дитина, Руже, і здаватиметься тобі, що весь світ далеко, а ти сама. І боляче буде тобі, боляче, самотньо боляче, а оцей намет один на весь світ.— Вона різко цвяхнула картонкою, ударивши велику муху, яка описала два кола і з дзижчанням вилетіла на сліпуче сонце. І мати провадила: — Настає час змін, і коли він настає, смерть однієї людини стає часткою смертей інших, а ця частка — частка одного цілого. Потім уже не почувашся самотньо. А потім біль не так болітиме, тому що ти не самотня — інші теж страждають, Руже. От хотілося б тобі та всім розказати, аби ви дізнались, а не можу як слід.— Її голос був настільки ніжним, настільки сповненим любові, що в Ружі Шаронської сльози виступили на очах, потекли і засліпили дівчину.

— Візьми помахай над бабцею,— сказала мати і простягнула картонку дочці.— Їй від цього добре. От усе, що я хтіла тобі сказати.

Бабця, насупивши брови над заплющеними очима, пробелькотіла:

— Вілле! Ти замазався! От ніколи чистим не будеш.

Її маленькі зморшковаті ручки, схожі на клешні, потягнулися вгору і почухали щоку. Через заслону прокралася червона мураха і пролізла через діру в згортці на бабину шию. Мати

була наготові, зняла її й розчавила між великим і вказівним пальцями, а потім витерла їх об сукню.

Ружа Шаронська продовжувала махати картонкою і подивилася на матір.

— Вона?..— І слова застрягли в її пересохлому горлі.

— Ноги витирай, Вілле... ти, брудне порося! — кричала бабця.

— Не знаю,— сказала мати.— Мо', ні, якщо доведемо її туди, де їй краще буде, але не знаю. Не переймайся, Руже. Вдихай, коли тре', і видихай, коли тре'.

У намет зазирнула огрядна жінка в порваній чорній сукні. Очі в незнайомки були потьмарені, а шкіра на щоках обвисла брижами. Губи її теж обвисли так, що верхня, наче заслона, затуляла зуби, а нижня, важча, вивалилася назовні, оголюючи ясна.

— Доброго ранку, мем,— сказала вона.— Доброго ранку, славимо Господа Бога.

Мати озирнулася.

— Ранок добрий,— відповіла вона.

Жінка зайшла в намет і нахилилася над бабцею.

— Ми чули, що у вас є душа, готова зустрітися з Ісусом. Славимо Господа!

Мати спохмурніла й різко подивилася на неї.

— Вона недужа, от і все,— сказала мати.— Знесилена дорогою і спекою. Вона просто зморилася. Перепочине трішки й одужає.

Жінка нахилилася над бабиним обличчям упритул, наче нюхала. Потім обернулася до матері й швидко закивала, так що вуста заколихалися, а подвійне підборіддя затремтіло.

— Люба душенька лагодиться зустрітися з Ісусом,— сказала вона.

— Неправда! — вигукнула мати.

Жінка знову закивала, цього разу повільно, і поклала пухкі руки бабці на чоло. Мати схопилася, щоб відсмикнути її руку, але швидко опанувала себе.

— Правда, правда, сестро,— сказала жінка.— Нас у наметі шестеро, і на всіх Дух Святий. Я їх покличу, будеш з нами, збори влаштуємо, помолимося разом — благодать вимолювати. Ми всі єговісти. Шестеро, зі мною. Піду їх приведу.

Мати напружилася.

— Ні... ні,— мовила вона.— Ні, бабця просто хвора. Не винесе зборів.

Жінка перепитала:

— Не винесе? Не винесе солодкого дихання Ісуса? Про що ти, сестро?

Мати наполягала:

— Ні, не можна тут. Вона зовсім зморена.

Жінка докірливо подивилася на матір:

— Ви що, мем, невіруюча?

— Ми завше побожні були,— заперечила мати,— але бабця зовсім хвора, тягали її туди-сюди всю ніч. Не хочемо вас обтяжувати.

— Та не обтяжить це нас, а якщо й так, то нащо заважати душі, яка прагне здійснитися до Агнця.

Мати стала навколішки.

— Дякуємо,— холодно промовила вона.— Нічо' проти не маємо, як збори відбудуться не в нас у наметі.

Жінка подивилася на неї довгим поглядом.

— Ну, ми не дозволимо нашій сестрі піти назавжди без хоч якоїсь молитви. Ми влаштуємо молитовні збори в нашому наметі, мем. І хай проститься вам за ваше кам'яне серце.

Мати знову сіла й обернулась обличчям до бабці — з напруженим, жорстким виразом.

— Вона змордувалася,— сказала мати.— До останнього висотана.

Бабця мотала головою і щось бурмотіла.

Жінка випросталась і струнко вийшла з намету. Мати досі схилялася над бабцею, вдивляючись у старезне обличчя.

Ружа Шаронська продовжувала обмахувати картонкою, ганяючи потоки гарячого повітря.

— Ма'! — сказала вона.

— Що?

— Чом ви їм не дозволили зробити оті збори?

— Не знаю, — відповіла мати. — Єговісти хороші люди. Ревуть і стрибають. Не знаю я. Ну наче найшло щось на мене. Не думаю, що витримала б усе це. Просто втекла б.

Десь неподалік долинув початок моління, а потім почувся наказ співати псалом. Слів не можна було розрізнити, тільки мотив. Голос піднімався і падав, і знову піднімався ще вище на кожній модуляції. Потім паузу заповнив другий голос у відповідь, і перший озвався гучно, з тріумфом, і зазвучав цілий хор як ревіння. Голос напружився і замовк, і у відповідь почулося ревіння. І поступово вірші вкорочувалися, тон наростав гостріше, як накази, а у відповідь звучали пронизливі голоси, як скарга. Ритм частішав. Чоловічі й жіночі голоси зливались, але раптом усередині співу різко виділився чийсь жіночий голос, що перетворився на плач, крик, дикий і лютий, як стогін хижого звіра; а інший глибокий жіночий голос, який співав в унісон, заволав на повну силу, і чоловічий звучав усе гучніше, наче вовче виття. Молитва припинилась, і з намету линули тільки звірине виття та гупання ніг об землю. Мати здригнулася. Ружі Шаронській перехопило подих, а ревіння хору тривало нескінченно — здавалося, що легені луснуть.

— Мене всю трусить, — сказала мати. — Та що таке.

Тепер високий голос зірвався на істерику, а крики нагадували виття гієни, гупання стало голоснішим. Голоси надірались і змовкли, а потім виринув цілий хор, ридаючи, белькочучи щось незрозуміле, і почулись удари по тілу, наче хтось глухо повалився на землю; згодом ридання перемінилося на тихе скигління, наче виводок цуценят хлипав біля миски з їжею.

Ружа Шаронська тихо невротично плакала. Бабця вивільнила прикриті фіранкою ноги, схожі на сірі, вузлуваті лозини. Вона теж заскиглила в тон голосам. Мати поправила заслону. Тоді бабця глибоко зітхнула, її подих став рівним і сильним,

а повіки заплющились і більше не смикалися. Вона міцно заснула, і з її піврозтулених вуст долинало хропіння. В іншому наметі скигління звучало все тихіше і тихіше, доки зовсім не змовкло.

Ружа Шаронська подивилася на матір очима, повними сліз.

— Це на добро,— сказала Ружа.— Бабуні це на добро. Вона заснула.

Мати засоромлено опустила голову.

— Мабуть, я не по правді вчинила з цими добрими людьми. Бабця ж заснула.

— Мо', вам нашому проповідникові покаятися, що гріх був? — спитала дочка.

— Зроблю так... але він дуже дивний чоловік. Мо', це він призвів до того, що я не дозволила цим людям тут молитися. Проповідник наш — він як міркує: хоч люди що роблять, усе на краще.— Мати подивилася на свої руки і промовила: — Руже, ходімо спати. Як уночі поїдемо, виспатися тре'.— Вона витягнулася поряд з матрацом.

Ружа Шаронська запитала:

— Чи тре' бабцю обмахувати?

— Вона зара' спить. Ляж, спочинь.

— Цікаво, а куди Конні подівся? — поскаржилася дівчина.— Сто років як його не бачила.

— Ш-ш! — сказала мати.— Відпочивай.

— Ма', Конні на вечірні курси піде навчатися, щоб на ноги стати.

— Так. Ти це вже казала. Відпочивай.

Дочка прилягла на бабусин матрац.

— У Конні новий план є. Повсякчас про нього думає. Коли 'лектрику опанує, то свою крамницю матиме, а далі знаєш що робитимемо?

— Що?

— Лід... лід — скільки хоч'. Холодильник свій матимемо. Під зав'язку напхаємо. Їжа в холодильнику не псується.

— Конні тільки й міркує-прикидає,— голосно зареготалася мати.— Спи давай.

Ружа Шаронська заплаушила очі. Мати лягла на спину, схрестивши руки на потилиці. Слухала, як дихають дочка і бабця. Змахнула рукою, зганяючи муху з чола. У таборі було тихо від нестерпної спеки під гарячим сонцем, але в опаленій траві вирувало життя — сюрчали коники, дзижчали мухи,— і ці звуки зливалися з тишею. Мати глибоко зітхнула, потім позіхнула й заплаушила очі. У напівдрімоті вона розчула чийсь кроки, але її збудив чоловічий голос:

— Хто тут?

Мати схопилась. Усередину зазирнуло засмагло-брунатне чоловіче обличчя. Незнайомець був у чоботях, штанях кольору хаки й сорочці такого ж кольору, з погонями. На ньому була портупея* з пістолетом, а ліворуч на сорочці була пришпилена велика срібна зірка. На потилиці був заломлений військовий кашкет з м'яким верхом. Чоловік відігнув брезент, і цупка матерія затремтіла, як шкіра на барабані.

— Хто тут? — наполегливо повторив він.

Мати спитала:

— Що вам тре' від мене, містере?

— А ти як гадаєш? Мені треба знати, хто тут.

— А що таке, нас тут лише троє: я, бабця і моя донька.

— Де ваші чоловіки?

— Вони вниз пішли, скупатися. Ми всю ніч машину гнали.

— Звідки ви?

— Неподалік од Саллісо, Оклахома.

— Ну, вам тут не можна лишатися.

— Ми збираємося ввечері поїхати через пустелю, містере.

* В оригіналі *the Sam Browne belt* — широкий шкіряний пояс у військових. Названий за іменем британського генерала сера Семюела Джеймса Брауна (1824–1901), який служив в Індії. Винайшов новий фасон пояса після нещасного випадку, унаслідок якого не зміг носити свій офіцерський кинджал. Незважаючи на карикатури й насмішки, нова форма прижилась у британській армії.

— Ну, це якраз те, що треба. Якщо затримаєтеся, я вас до тюрми відведу. Таких, як ви, ми сюди не пускаємо.

Материне обличчя потемніло від гніву. Вона поволі підвелася на рівні ноги. Нахилилася до коробки, де посуд, і дістала звідти чавунну сковорідку.

— Містере,— сказала вона,— у тебе гудзики олов'яні, ще й пістоль. Там, звідки я приїхала, ти б тишком поводишся.

Вона насувалася на нього, тримаючи сковорідку. Той розстебнув кобуру.

— Іди,— сказала мати.— Жінок залякуєш? Радій, що чоловіків тут нема. Вони б тебе на шмаття роздерли. У моїх краях ти б язика за зубами тримав.

Чоловік відступив на два кроки назад.

— Ну, ти не у себе вдома. Ти в Каліфорнії, а ми не хочемо, аби ви, кляті окі, тут зоставалися.

Мати перестала на нього насуватися. Вона з подивом глянула на чоловіка.

— Окі? — тихо перепитала вона.— Окі.

— Так, окі! І якщо я завтра прийду, а ви не заберетеся геть, я вас до тюрми заберу.

Він підійшов до сусіднього намету і лягнув по брезенту, питаючи:

— Є тут хтось?

Мати повільно повернулася під брезент. Поклала сковорідку в коробку для посуду. Повільно сіла. Ружа Шаронська крадькома стежила за нею. І коли побачила судомну боротьбу на материному обличчі, заплющила очі й удала, що спить.

Полуденне сонце хилилося до обрію, але спека, здавалося, не спадала. Том прокинувся у верболозі: у роті пересохло, тіло змокріло від поту, а голова наче обертом ходила. Хитаючись, він звівся на ноги і попрямував до води. Скинув одяг і занурився в течію. І щойно Том відчув температуру води, як спрага зникла. Він ліг на спину на мілководді та дав воді

нести себе. Спираючись ліктями на пісок, він роздивлявся свої пальці, які стирчали над водою.

Блідий сухоребрый хлопчик прокрався, наче звірятко, в очеретах, скинув одяг і скарлючившись, спритно стрибнув у воду, як ондатра, а потім виринав, як хохуля, тільки очі та ніс видніли над поверхнею. Раптом хлоп'я побачило Томову голову і те, що чоловік спостерігає за ним. Малий припинив свою гру і сів у воді.

— Привіт! — сказав Том.

— Здоров!

— Схоже, ти в ондатру граєшся.

— Ну так.

Він упевнено попрямував до берега, там схопив одягу, миттєво натягнув її на себе і щез у верболізі.

Том тихо розсміявся. Зненацька він почув, як його голосно кличуть:

— Томе, агов, Томе!

Він сів у воді та пронизливо присвиснув крізь зуби. Верболіз затрусився — і ось у заростях з'явилася Руті, яка дивилася на Тома.

— Мама тебе кличе, — сказала вона. — Просто зара' щоб прийшов.

— Еге.

Він устав і почимчикував мілководдям до берега, а Руті зацікавлено та здивовано оглядала його оголене тіло.

Том, помітивши її погляд, мовив:

— Ану бігом звідси. Негідниця!

І Руті побігла. Том чув, як вона схвильовано кличе Вінфілда. Том натягнув нагрітий одяг на охоложене, вологе тіло і повільно рушив берегом крізь верболіз до намету.

Мати розклала багаття з вербового пруття та нагрівала воду в каструлі. Неня відчула полегшення, коли побачила сина.

— Що сталося, ма'? — спитав він.

— Налякалась я,— сказала вона.— Полісмен тут був. Сказав, нам не можна тут лишатися. Боялась я, коли він це казав. Боялась, як би ти з ним не стрівся і не набив його, якби він вас зачепив.

— Що я, здурів — полісменів бити? — мовив Том.

Мати всміхнулася:

— Ну... він такого лихого наказав... я ледь сама його не набила.

Том схопив її за руку, з грубою ласкою струсонув і розсміявся. Він сів на землю, досі сміючись.

— Боже ти мій, ма'. Я ж вас знав, ви лагідні були. Що на вас найшло?

Вона дивилася серйозно.

— Не знаю, Томе.

— Спершу ледь нас усіх домкратом не вколошкали, а тепер копа хтіли відгамселити.— Він зареготався на повний рот, нахилився та ніжно погладив її босі ноги.— Відьма правдива,— промовив Том.

— Томе...

— Так?

Вона довго вагалася.

— Томе, оцей полісмен... який тут був... він обізвав нас... «окі». Він сказав, що не дозволить «клятим окі» тут лишатися.

Том пильно вдивлявся їй в обличчя, досі обережно глядячи її босі ноги.

— Нам теж про це казали. Ми теж таке чували.— Він зробив паузу й спитав: — Ма', як ви вважаєте: я зовсім пропаций? За грати мене тре', під замók?

— Ні,— відповіла вона.— Ти... тебе просто довели... ні. А що ти хоч'?

— Ну, не знаю. Дав би копняка тому поліцейському.

Мати глузливо посміхнулася.

— А мо', я сама пропаща, бо мало не зацідила йому пательнею.

— Ма', а чому він сказав, що нам не можна тут лишатися?

— Просто каже, що не дозволить «клятим окі» тут лишатися. Каже, що в тюрму нас засадить, як ми до завтра не заберемося звідцільа.

— А чого це ми маємо на їхньому повідку йти, не слухаймо ніяких копів.

— Та я йому це й казала,— пояснила мати.— А він сказав, що ми не в себе вдома. Ми тепер у Каліфорнії, і вони роблять що хочуть.

Том стривожено промовив:

— Ма', я повинен дещо розказати. Ной... він пішов униз по річці. Він не їде з нами.

Якусь мить мати не розуміла слів.

— Чому? — ледь чутно вимовила вона.— Що ж він їстиме? — намагалася дізнатися вона.

— Не знаю. Каже, рибу ловитиме.

Мати довго мовчала.

— Сім'я на очах розпадається,— сказала вона.— Не знаю. Здається, не можу думати. Просто не можу, і все. Забагато всього. Стільки звалилося.

Том сказав затиноючись:

— Усе буде гаразд, ма'. Просто він дивачить.

Мати дивилася непорушним поглядом у бік річки.

— Здається, просто не можу більше думати.

Том подивився вниз на вервечку наметів і побачив Руті з Вінфілдом, які стояли перед заслоною одного намету, чомо розмовляючи з тими, хто всередині. Руті посіпувала край спідниці, а Вінфілд копирсався носком чобота в пилюці. Том кликнув:

— Ей, Руті!

Вона звела очі, побачила брата і кинулася до нього, а позаду йшов Вінфілд. Коли дівчинка підійшла, Том сказав:

— Перекажи нашим, хай сюди йдуть. Вони у верболозі сплять. Приведи їх. А ти, Вінфілде, скажи Вілсонам, що нам тре' звідси їхати так скоро, як зможемо.

Діти крутнулися на місці дзигами, і їх сліду не стало.

Том спитав:

— Ма', а як бабця зара'?

— Ну, сьо'дні заснула. Здається, їй ліпше. Досі спить.

— Ну добре. Скільки в нас свинини лишилося?

— Не дуже багато. Чвертка туші.

— Тоді тре' друге барильце водою наповнити. Запа-
семося.

До них долинули пронизливі крики Руті у верболозі: дів-
чинка кликала чоловіків.

Мати поворушила вогонь вербовими лозинами, і пруття
захрускотіло в полум'ї, лизнувши дно каструлі.

— Благаю Бога про спочинок для нас,— сказала мати.—
Молю Ісуса, аби в нас нічліг був у гарному місці.

Сонце сіло за обрій на ламаній лінії заходу. Каструля ки-
піла і плювалася на багатті. Мати пішла під брезент, поверну-
лася звідти з повним фартухом картоплі й кинула картоплини
в окріп.

— Молю Бога, щоб ми хоч якось попрали одяг. Ніколи
ще не були такими бруднючими. Навіть картоплю поми-
ти не можу, перш ніж варити. Чому так? Наче серце в нас
вийняли.

Чоловіки повернулися всією юрбою з верболозу, і їхні очі
ще були заспані, а обличчя червоні й лиснючі від сну.

— У чому річ? — спитав батько.

— Ми їдемо,— сказав Том.— Коп сказав, щоб ми заби-
ралися. Далі поїдемо, це добре. Дорога добра, можна засвітла
виїхати і пустелю ту здолати. Нам ще десь триста миль їхати.

— Я думав, ми відпочинемо,— сказав батько.

— Ну, не можемо. Татку, нам їхати тре',— сказав Том.—
А Ной, він не їде. Униз по річці пішов.

— Як це — нікуди не їде? Що в нього — біс вселився? —
схопився батько. А потім жалісно сказав: — Це моя провина.
Цей хлопчик — моя провина.

— Ні.

— Не хочу більше про це говорити,— мовив батько.— Не могу я... це моя провина.

— Ну, нам пора,— сказав Том.

Вілсон, наблизившись, почув останні слова.

— Не можемо ми, люди добрі,— сказав він.— Сейрі геть погано. Відпочити їй треба. Вона живою пустелю не подолає.

Вони якийсь час мовчали після його слів, нарешті Том озвався:

— Коп сказав, що нас усіх посадить, як тут лишимося.

Вілсон похитав головою. Його очі оскляніли від тривоги, а крізь темну засмагу проступила блідість.

— Не можемо нічого зробити. Сейрі не може їхати. Якщо вони нас до тюряги заберуть, що ж, хай забирають. Сейрі геть ніяка, нездоляща, відпочити їй слід.

Батько запропонував:

— Мо', ліпше вас почекати, а тоді всі разом виїдемо.

— Ні,— сказав Вілсон.— Ви й так були добрі до нас, такі добрі, але не можна вам тут лишатися. Вам треба влаштуватися на роботу, працювати. Не дозволимо вам лишатися.

Батько захвилювався:

— Та у вас же нічо' нема.

Вілсон усміхнувся:

— Та й коли ви нас підібрали, негусто було. Не ваша це справа. І годі сперечатися, а то ще посваримося. Поїдете ви, а то я оскаженію.

Мати поманила батька під брезент і зашепотілася.

Вілсон обернувся до Кейсі:

— Сейрі дуже просить вас, щоб ви зайшли.

— Авжеж,— погодився проповідник.

Він попрямував до намету Вілсонів, маленького й сірого, відкинув заслону і ввійшов. Усередині було тьмяно й парко. На землі лежав матрац, а всі речі були розкидані так само, як їх вивантажили вранці, наче ніхто їх не торкався. Сейрі лежала на матраці, широко розплющивши світлі очі. Проповідник стояв і дивився на неї згори вниз, нахиливши велику голову,

а на шії туго напружилися м'язи. І він зняв капелюха й тримав його в руці.

Вона спитала:

— Мій чоловік сказав, що ми не можемо їхати?

— Саме так і сказав.

Її низький красивий голос звучав далі:

— А я так хотіла їхати. Знала, що не виживу в дорозі, але він би доїхав, хоч би що там. Та не поїде він. Він не знає. Гадає, що все обійдеться. Нічого він насправді не знає.

— Він каже, що не поїде.

— Знаю,— мовила вона,— дуже він упертий. Я вас покликала, щоб ми разом помолилися.

— Я не проповідник,— стиха сказав він.— Мої молитви ні на що не годяться.

Вона провела язиком по пересохлих вустах.

— Я була з вами разом тоді, коли вашого старого не стало. Ви ж тоді говорили.

— То не молитва була.

— То була молитва,— сказала вона.

— То була не проповідникова молитва, не казання.

— То була хороша молитва. Хочу, щоб ви і для мене щось показали.

— Не знаю я, що проказувати.

Вона на хвилюк заплющила очі, а потім знову розплющила.

— Просто скажіть щось про себе. Не треба вголос. Не кажіть Йому слів. Отак було б найкраще.

— У мені нема Бога,— сказав він.

— У вас є Бог. І хіба важливо, якщо ви не знаєте, як Він виглядає.

Проповідник схилив голову. Вона дивилася на нього з острахом. А коли він знову підняв голову, жінка відчула полегшення.

— Отак добре,— сказала вона.— Це те, що мені треба було. Хтось близький, щоб помолився.

Він похитав головою, ніби пробуджуючи себе.

— Не можу цього зрозуміти,— сказав він.

А вона відповіла:

— Але ви... ви знає те, правда?

— Знаю,— сказав він,— знаю, але не розумію. Мо', ти відпочинеш кілька днів, а потім поїдеш.

Вона повільно замотала головою.

— Я просто кістяк, обтягнутий шкірою, недуга ходяча. Я знаю, що зі мною буде, але йому не скажу. Він дуже сумував би. Він не знає, що тоді робити. Може, вночі, коли він прокинеться, все мине.

— Ти хочеш, аби я лишився з тобою, не їхав?

— Ні,— відповіла вона.— Ні. Коли я була маленьким дівчам, любила співати. Ті, хто мене слухав, так насолоджувалися, казали, що співаю незгірше за саму Дженні Лінд*. От заспіваю — а всі так і збираються послухати. І коли вони стояли, а я співала,— здавалося, нібито ми одне ціле, і я одне з ними, навіть якщо їх не знаю. Я була вдячна за це. Не так багато людей, які можуть відчутти оцю нерозривність з іншими, що аж серце переповнюється; обступлять мене, а я співаю. Гадала, що в кінотеатрах співатиму, але так і не вийшло. Та все одно була рада. Інші стануть так, що яблуку нема де впасти, а я співаю, і ніхто між нами сторонній не ставав. Ось чому я хотіла, щоб ви помолилися. Хотіла цю близькість відчутти, це єднання. Спів і молитва — це те саме. От якби ви почули, як я співаю.

Проповідник зазирнув їй просто в очі.

— Прощай,— сказав він.

Вона ледь похитала головою і міцно стулила вуста. Проповідник вийшов з тіні намету на сліпуче сонце.

* Знаменита шведська оперна співачка (сопрано) Дженні (або Єнні) Лінд (Jenny Lind, власне Йоганна Марія Лінд, 1820–1887) — «шведський соловей», муза Г.-Х. Андерсена, який особисто знав її. Гастролювала не лише по Європі, але й в Америці (з 1850 р.), тому пам'ять про цю співачку дійшла і до нащадків простих американців.

Чоловіки складали речі на вантажівку. Дядько Джон стояв нагорі, тоді як інші передавали йому поклажу. Він уважно все складав докупи, стежачи, щоб вантаж лежав рівно. Мати вивалила залишок — чверть — засоленої свинини з барильця на сковороду, а Том і Ел узяли обидва барильця, віднесли до річки, там помили й протерли. Потім вони прив'язали діжечки на жердини та наносили води. Далі обв'язали барильця полотном, щоб не розплескати воду. Лишалось забрати тільки брезент і бабин матрац.

— Якщо все це навантажимо, — сказав Том, — наш драндулет перегріється до чорта. Нам тре' багато води.

Мати пройшлася по колу і роздала кожному варену картоплю, потім винесла з-під навісу напівпорожній мішок та поставила його поряд зі сковородою, повною свинини. Сім'я їла стоячи, переступаючи з ноги на ногу і перекидаючи гарячу картоплю з руки в руку, доки охолоне.

Мати пішла до намету Вілсонів, пробула там хвилин десять, а потім безшумно вийшла.

— Пора їхати, — сказала вона.

Чоловіки пішли під брезент. Бабця досі спала, широко роззявивши рот. Вони обережно підняли матрац і внесли на вантажівку. Бабця підігала свої схудлі ноги та насупилася ввісні, але не прокинулася.

Дядько Джон і батько прив'язали брезент під хрестовиною, зробивши на самому верху поклажі щось подібне до невеличкого намету. Чоловіки прив'язали «намет» до бокових планок, і все було готове. Батько вийняв гаманець і дістав звідти дві дрібні купюри. Потім підійшов до Вілсона і простягнув йому руку з грішми.

— Ми хотіли б, аби ви прийняли від нас оце і... — він указав на свинину з картоплею, — і це.

Вілсон опустив очі додолу і замотав головою.

— Ще чого, — сказав він. — У вас самих негусто.

— Ну, щоб дістатися, маємо, — заперечив батько. — Ми ж не все віддаємо. А приїдемо, одразу роботу знайдемо.

— І не подумаю брати,— відрізав Вілсон.— Не зліть мене.

Мати взяла в батька обидві купюри. Обережно їх згорнула, поклала на землю, а згори причавила сковородою зі свининою.

— Отут-о хай будуть,— сказала.— Як не ви, то хтось інший візьме.

Вілсон, досі не піднімаючи голови, розвернувся, пішов до свого намету і засмикнув по собі заслону.

Минула мить, ще мить — родина вичікувала; нарешті, мовчання розбилосся.

— Пора нам їхати,— озвався Том.— Уже четверта, певно.

Сім'я залізла на вантажівку: мати нагору, бабця примостилася поруч. Том, Ел і батько — на сидіннях у кабіні, Вінфілд сів батькові на коліна. Конні та Ружа притулилися біля кабіни. Проповідник, дядько Джон і Руті притулились одне до одного на повантажених речах.

— Прощайте, містере і місіс Вілсони! — крикнув батько.

З намету ніхто не відповів. Том завів мотор, і вантажівка незграбно поповзла геть. І коли вони пленталися розбитим шосе в напрямку Нідлса та магістралі, мати озирнулася. Вілсон стояв біля свого намету, тримаючи в руці капелюх. Сонце освітлювало все його обличчя. Мати помахала йому рукою, але він не зреагував.

Том увімкнув другу передачу в машині, ведучи вантажівку по розбитій дорозі, щоб уберегти ресори. Біля Нідлса він під'їхав до заправної станції, де перевіряв, чи не пропускають зношені шини повітря і чи міцно прив'язані запчастини. Заповнив бак, придбав дві п'ятигалонні каністри бензину та ще два галони мастила. Заправив радіатор, дістав карту і став її вивчати.

Хлопець, який обслуговував на автосервісі, одягнений у білу уніформу, мав тривожний вигляд, доки Том не оплатив рахунок. Заправник сказав:

— Ну, ви, добродії, просто кремінь.

Том відірвався від карти:

— Про що це ви?

— Ну, на такому драндулеті їдете, як оцей.

— А ви подорожували?

— Авжеж, скільки разів, але ж не на такому одрі.

— Якщо зламаємося, — сказав Том, — невже ніхто не зарадить?

— Ну, може, і зарадять. Але тут уночі бояться зупинитися. Ненавиджу отак робити. Стільки нервів забирає — собі дорожче.

Том осміхнувся:

— Та й у нас нерви забирає, а що ж робити? Ну, дякую. Далі поїдемо.

І він сів у машину та поїхав.

Хлопець у білому зайшов у залізну будівлю, де його помічник заповнював рахункову книгу.

— Боже, ну й народ попадається!

— Ти про окі? Та вони всі такі.

— Боже, як я ненавиджу ці драндулети — як ними поїдеш?

— Ну, ми з тобою чутливі. А в цих клятих окі чуттів нема і не було. Не люди вони. Людина б не змогла жити, як ці окі. Людина не витримала б так довго в бруді та злиднях. Не кращі вони, аніж горили.

— Та я радий, що не перетинаю пустелю на отакому «гудзоні-супершість». Деренчить, як молотарка.

Другий хлопець глянув на рахункову книгу, яка лежала перед ним. І велика крапля поту скотилася з його пальця та крапнула на рожеві папірці.

— Зазнають вони лиха. Вони ж чортівськи тупі, лізуть у пекло, не розуміють, що це небезпечно. І, Боже Всемогутній, не знають нічого кращого, аніж мають. Нащо за них перейматися?

— Та я не переймаюся. Просто подумав: якби був на їхньому місці — що зі мною було б? Не хотілося б такого.

— Це тому, що ти знаєш, як буває краще. А вони кращого не знають.

І він витер піт з рожевого аркуша рукавом.

Вантажівка рушила і їхала до високого пагорба через розбиті, вивітрені скелі. Мотор невдовзі перегрівся, вода в радіаторі скипіла, і тоді Том притишив швидкість. Угору пологим схилом, стежиною, яка зміїлася та петляла по всій мертвій країні, випаленій до біло-сірої барви, без жодного натяку на життя. Том зупинився на пару хвилин, щоб дати мотору охолонути, а тоді поїхав далі. Родина вибралася на перевал ще до заходу сонця і подивилися вниз — удалині було видно чорні гори, і жовте сонце вилискувало на сірій пустелі. Малорослі чахлі кущики шавлії та саркобатусу зухвало кидали тіні на пісок і пощерблене каміння. Сліпуче сонце било в очі. Том прикрив очі рукою й глянув з-під долоні, як з-під козирка. Сім'я пододала гребінь і поїхала вниз, щоб охолодити двигун. Вони минули довгу смугу, прямуючи вниз, до пустелі, а вентилятор у радіаторі крутився, охолоджуючи воду. На сидіннях у кабіні Том, Ел, батько і Вінфілд у нього на колінах дивились, як сідає сонце, і очі в них оскліли, а засмаглі до чорноти обличчя змокрили від поту. Випалена земля і чорні пагорби спотворювали відстані та надавали пустелі жаху в червоному присмерковому промінні.

— Боже мій, ну й місцина,— зронив Ел.— А якби ми її пішки долали?

— Люди ж долали,— відповів Том.— Багато кому доводилося — якщо вони змогли, то й ми зможемо.

— Багато кому довелося померти,— зауважив Ел.

— Ну, так і у нас є втрати.

Ел промовчав; червона пустеля проносилася повз них.

— Як гадаєш: чи побачимо знову колись Вілсонів? — спитав Ел.

Том відірвався від індикатора мастила.

— Щось мені підказує: ніхто з нас більше не побачить місіс Вілсон. Так, передчуття.

Вінфілд подав голос:

— Татку, я хочу вийти.

Том подивився на нього.

— Було б добре, якби всі зізли, доки не стемніло.

Він приглушив швидкість і зупинив машину. Вінфілд виліз і помочився на узбіччі. Том висунувся:

— Хтось ще?

— Поки що в собі потримаємо,— крикнув дядько Джон.

— Вінфілде, лізь нагору,— звелів батько.— Ти мені всі ноги віддавив.

Малий застібнув комбінезон і слухняно поліз нагору, на борт, порачкував до бабиного матрацу, а потім до Руті.

Вантажівка їхала в смерканні, і край сонця торкнувся обрїю, осяявши пустелю червоним.

— Що,— сказала Руті,— не лишили тебе там, га?

— Я сам не схотів. Там не так затишно, як тут. Лягти не можна.

— Ну, не турбуй мене, не базікай,— сказала Руті,— бо я спати лягаю, а коли прокинемося, то вже будемо там! Том так казав! Ото весело буде — красиву країну побачимо.

Сонце зайшло і лишило в небі велике осяйне коло. Під брезентом стала суцільна темрява, а в кінці тунелю виднів плаский трикутник світла. Конні з Ружею Шаронською притулилися до борта, а розпечений вітер хитав над ними намет, брезент хльоскав і бився над головами. Подружжя приглушено перемовлялося під навісом, так, щоб ніхто не почув. Коли Конні звертався до Ружі, то шепотів їй просто у вухо, і дружина робила так само. Вона сказала:

— Схоже на те, що ми нікуди не дістанемося, все їдемо без кінця. Не можу більше, сил нема.

Він нахилився до її вуха:

— Мо', завтра вранці доїдемо. Мо', тобі ліпше відпочити?

У сутіні він провів рукою їй по стегну. Вона відповіла:

— Ні. Ти мене до сказу доведеш. Годі.

І обернула голову, щоб почути його відповідь.

— Мо'... коли всі заснуть.

— Мо', і так, — відповіла вона. — Але почекаймо, доки заснуть. Ти мене до сказу доведеш; мо', вони й не заснуть.

— Ледь себе стримую, — сказав він.

— Знаю. Я теж. Але давай поговоримо, як облаштуємося, а поки що відсунься, а то до сказу мене доведеш.

Він трохи відсунувся.

— Ну, як приїдемо, одразу почну вечорами навчатися, — сказав він. Вона глибоко зітхнула. — Дістану книжку, де про це надруковано, і звідти купон виріжу.

— Як довго це буде, по-твоєму? — спитала вона.

— Як довго — що?

— Як довго ти навчатимешся, перш ніж станеш заробляти і ми лід купимо?

— Не можу сказати, — поважно промовив він. — Не можу достеменно сказати. Тре' як слід навчатися, до Різдва.

— От як закінчиш курси, так і лід купимо, про мене.

Він тихо захихотів, наче кудкудакав:

— Ти перегрілася. Нащо тобі лід для охолодження на Різдво?

Вона захихотіла теж:

— Ну так. Але ж лід будь-коли потрібен. А тепер годі. Ти мене до сказу доводиш!

Сутінки згустились у безпросвітну темряву, і над пустелею в теплому небі засяяли зірки — колючі, гострі, іскристо-променисті, — і небокрай видавався оксамитовим. І спека змінилася. Коли сонце стояло високо, гарячінь ніби шмагала, переможно біла, але тепер вона здіймалася знизу, від самої землі, загула і приглушена. Запалили фари вантажівки, і вони підсвічуванням ніби трохи розмивали шосе попереду, вихоплюючи обабіч смужку пустелі. Іноді у вогнях фар зблискували чийсь очі, але жодна тварина не з'являлась у світлі. Під

брезентом було непроглядно темно. Дядько Джон з проповідником лежали обійнявшись посередині вантажівки, спираючись на лікті, й дивилися, як ззаду пролітає дорога. Їм було видно крізь пітьму, як силуети матері й бабці іноді похитуються навпроти від поштовхів. Дядько Джон звернувся до проповідника:

— Кейсі,— почав він,— ви у нас із головою, зна'те, що людям робити.

— А з чим?

— Не знаю,— відповів дядько Джон.

— Ну й замороку ти мені задав! — сказав Кейсі.

— Ну, ви ж проповідником були.

— Слухай, Джоне, що це ви всі торочите своїї, мене з себе виводите: проповідником був. Проповідник така ж людина.

— Так, але ж *особлива* людина, інакше не був би проповідником. Я хочу... ну... як ви гадаєте: чи буває так, що людина іншим нещастя приносить?

— Не знаю,— відповів Кейсі.— Не знаю.

— Ну, бачите... я жонатий був... одружився з файною, чудовою дівчиною. А одного разу вночі в неї живіт заболів. І каже вона: «Прошу: поклич дохтора». А я й кажу: «Якого дідька, ти просто переїла».— Дядько Джон поклав Кейсі руку на коліно й подивився крізь темряву на проповідника.— Як вона на мене *дивилась*... Усю ніч стогнала, а наступного дня померла.— Проповідник щось мугикнув.— Бачите,— вів далі дядько Джон,— я вбив її. А потім намагався якось злагодити все, виправдатися — про дітей турбувався. Хорошим намагався бути — та не можу. Впиваюся, буяню.

— Кожен по-своєму божеволіє,— сказав Кейсі.— От і я теж.

— Так, але ж у вас нема гріха на душі, як у мене.

— Звісно, у мене є гріхи,— тихо сказав Кейсі.— Ніхто не без гріха. Гріх — це те, у чому ми не певні. А ті, які в усьому певні, безгрішні начебто — ну, таким сучим дітям я, якби

Богом був, точно зад би надрав і просто з небес викинув. Терпіти таких не могу!

— Відчуття в мене таке,— мовив дядько Джон,— ніби я нещастя всій своїй сім'ї приношу. Відчуваю, що тре' мені піти — і хай так буде. Душа болить, не хочу нещастя приносити.

Кейсі швидко промовив:

— Одне знаю: хай людина робить те, що має робити. Не могу тобі сказати. Не могу. Не знаю, чи це везіння, чи невезіння. Але одна є на світі річ, в якій я певен — от певен, та й годі: ніхто не має права іншому світ зав'язувати. Хай сам живе як знає. Помогти йому, мо', і слід, але не вказувати, як жити.

Дядько Джон розчаровано протягнув:

— Так ви не зна'те?

— Не знаю.

— Думаєте, це гріх — дати дружині померти, у гріб загнати отак-о?

— Ну,— сказав Кейсі,— для іншого це була би просто помилка, але як ти вважаєш, що то гріх — значить, гріх. Людина на землі сама свої гріхи створює.

— Мені тре' поміркувати над цим,— заявив дядько Джон, ліг на спину та підібгав коліна.

Вантажівка рухалася над розжареною землею, і час непомітно спливав. Руті з Вінфілдом уклалися спати. Конні витяг ковдру, накрив себе і Ружу Шаронську, і вони возилися там у спекоті, стримуючи подих. Минув час, і Конні відкинув ковдру — і вітер овіяв прохолодою їхні мокрі тіла.

На другому кінці вантажівки мати лежала на матраці біля бабці; мати не могла нічого бачити в темряві, але відчувала, як бабин організм бореться за життя, як б'ється серце, чула дихання, тяжке і рвучке, наче ридання. І мати знов і знов повторювала:

— Ну годі. Усе буде гаразд.

І хрипко додала:

— Знаєте, нам тре' пустелю переїхати, всій сім'ї. Ви ж це знаєте.

Дядько Джон озвався:

— З тобою все гаразд?

Минула мить, перш ніж мати відповіла.

— Усе гаразд. Мабуть, це я так, уві сні.

І за деякий час бабця затихла, а мати непорушно лежала поруч.

Минули нічні години, і над вантажівкою згустилася темрява. Іноді пролітали машини, прямуючи на захід або ще далі; іноді з заходу траплялися великі вантажівки, які прямували на схід. Зірниці повільним каскадом танули над обрієм на заході. Було вже близько півночі, коли родина наблизилася до станції біля Дегтетта. Дорога була залита електричним світлом, горіла неонова вивіска: «ТРИМАЙТЕСЯ ПРАВОГО БОКУ. СТОП». Інспектори тинялися по офісу, але щойно Том під'їхав, вони вийшли і стали під довгим козирком. Один занотував номер ліцензії та підняв капот. Том спитав:

— Що таке?

— Інспекція агропромислового комплексу. Нам треба переглянути всі речі. Якись овочі або насіння є?

— Ні,— відповів Том.

— Ну, все одно треба перевірити ваші речі. Розвантажуйте машину.

Тут мати ледве спустилася з вантажівки. Неньчине обличчя опухло, а очі дивилися жорстко.

— Послухайте, містере. У нас є хвора, стара жінка. Нам тре' її до дохтора везти. Не можна зволікать.— Вона, здавалося, стримувала істерику.— Ви не можете змушувати нас чекать.

— Так? Ну, нам усе одно треба вас перевірити.

— Присягаюся, нічо' в нас нема! — закричала мати.— Присягаюся, що нема. Бабуня страшенно хвора.

— Вам, здається, теж недобре,— сказав полісмен.

Мати намагалася підтягнутися, щоб залізи на борт, і вклала в це всю силу.

— То дивіться,— сказала вона.

Інспектор спрямував ліхтарик на старе, зморщене обличчя.

— Їй-Богу, так і є,— промовив він.— Так, кажете, нема у вас ні насіння, ні фруктів, ні овочів, ні кукурудзи, ні апельсинів?

— Ні, нема. Присягаюся!

— Тоді їдьте. А лікаря можете викликати в Барстоу. Усього вісім миль до нього. Їдьте.

Том заліз у кабіну та завів мотор.

Інспектор повернувся до свого напарника.

— Не міг я їх затримувати,— сказав він.

— А може, це був блеф,— відповів другий.

— О Ісусе, ні! Бачив би ти ту стару, яке в неї лице. Ні, не блеф.

Том збільшив швидкість, їдучи до Барстоу, і в цьому маленькому містечку зупинився, виліз та обійшов вантажівку. Мати висунулася.

— Усе гаразд,— сказала вона.— Нам тре' поспішати, не спинятися, а то, боюся, не встигнемо.

— Ну! А як там бабця?

— Вона... ну... нівроку. Їдьмо далі. Тре' ж звідси вібратися.

Том похитав головою і відійшов.

— Еле,— покликав він,— заправимось, а далі ти поведеш.

Він під'їхав до цілодобової заправки, залив бак, радіатор і картер. Потім Ел сів за кермо, Том підсунувся скраечку, а батько — посередині. Вони рушили в п'ятмі, й маленькі схили неподалік Барстоу лишилися позаду.

— Не знаю, що на маму найшло,— сказав Том.— Сказилася, наче собака, блохою вкушена. Це ж недовго — речі оглянути. То казала, що бабця слаба, то тепер каже, що їй краще.

Не передбачити, що утне. Щось із нею не те. Мо', у дорозі з глузду з'їхала.

— Та мама сливе така, як ще дівувала,— мовив батько.— Тоді була просто дика, шалена. Їй море по коліно було. Я гадав, вона за дітей дбатиме, вгамується, та куди там. Ой, Христе мій! Згадаю, як вона домкрат схопила й ну махати... не хтів би опинитися на місці того, хто цю штуку в неї забирав.

— Не знаю, який гедзь її вкусив,— сказав Том.— Чи не ушкодилася чимось.

— От за чим не рюмсатиму,— промовив Ел,— це коли наша мандрівка скінчиться. Досхочу маю цієї чортової машини, ситий під зав'язку.

— Ти збіса гарно роботу провів,— сказав Том,— добру машину обрав. Майже не було з нею клопотів.

Усю ніч вони продиралися крізь задушливий морок, і зайці, потрапляючи у світло фар, щосили довгими пружними стрибками тікали від машини, яка трусилася по дорозі. На світанку попереду сяйнули вогні Могаве. Перше проміння осяяло високі гори на заході. У Могаве взяли води, мастила та поповзли далі до вершин, і тепер світання осявало родину в усій повноті.

— Ісусе, пустелю проїхали! — сказав Том.— Татку! Еле! Заради всього святого, чуєте! Пустелю проїхали!

— Я страшенно втомився, мені вже байдуже,— відповів Ел.

— Хоч, я поведу?

— Ні, зажди трохи.

Вони проїхали через Тегачапі в осяйному ранку, і за ними стало сонце, а потім вони раптом побачили внизу розлогу долину. Ел натиснув на гальма і став посеред дороги.

— Ісусе! Дивіться! — крикнув він.

Виноградники, фруктові сади, широка рівна долина, зелена й чарівна, дерева, висаджені рядами, і фермерські будиночки.

А батько промовив:

— Господи Всемогутній!

Удалині — міста, містечка, сади, поля, і вранішнє сонце заливає велику долину золотим сяйвом. Позаду засигналили машини. Ел рвонув до узбіччя та припаркувався.

— Хочу, аби ви все роздивилися.

Вранішнє сонце заливало золотом зернові поля, ряди верб, евкаліптових дерев, висаджених рівненько.

Батько видихнув:

— І не гадав навіть, що отаке буває.

Персикові дерева і гаї волоських горіхів, темно-зелені плями помаранчів. Між деревами — червоні дахи і повітки — комори, де повно добра. Ел вийшов і розходив ноги.

Він покликав:

— Ма, вийдіть, погляньте. Ми вже приїхали!

Руті з Вінфілдом спустилися згори, а потім стали мовчки, у благоговійному остраху, пригнічені видовищем великої долини. У серпанку імлі танули відстані, й земля все розчинялась і розчинялась удалині. На сонці зблиснув вітряк, і поворот млинового крила здалеку нагадував геліограф*. Руті з Вінфілдом дивилися на це, і дівчинка пошепки промовила:

— Каліфорнія.

Вінфілд беззвучно поворушив устами, повторюючи це по складах.

— Тут є фрукти,— уголом промовив він.

Кейсі й дядько Джон, Конні й Ружа Шаронська спустилися з машини. І всі вони стояли мовчки. Ружа Шаронська почала поволі відкидати пасма волосся назад, а коли мимохідь позирнула на долину, повільно опустила руку.

Том спитав:

— А де мама? Я хочу, аби мама побачила це. Чуєте, ма! Ходіть-но сюди.

* У XIX — на початку XX ст.— військовий пристрій для телеграфування сигналів дзеркалами, що відбивають сонячне проміння. Був популярним у США. Аналог азбуки Морзе. Нагадує одне або кілька дзеркал на тринозі.

Мати забарливо спускалася до них, тримаючись за бортові дошки.

Том побачив її та скрикнув:

— Господи, ма'! Чи не заслабували ви?

Обличчя в матері застигло, наче замазка, поблідло, як стіна, а очі, здавалося, глибоко запали, повіки почервоніли й набрякли від втоми. Її ноги торкнулися землі, й мати зібралася на силі, тримаючись за борт, щоб не впасти. Її голос звучав хрипко, наче каркання.

— Так, значить, ми проїхали пустелю?

Том показав пальцем на велику долину.

— Дивіться!

Вона обернула голову, напіврозтуливши рота. Пальці дібралися до горла та легенько прим'яли шкіру м'якими брижами.

— Слава Богу! — сказала вона. — Уся сім'я тут.

Ноги її підігнулись, і вона сіла на підніжку.

— Ма', вам недобре?

— Ні, просто зморилася дуже.

— Ви так і не спали?

— Ні.

— Бабці було зле?

Мати подивилася на свої руки, що тепер безсило лежали в неї на колінах, як стомлені коханці.

— Це я хтіла зачекати, аби не казати вам. Аби все гаразд було.

— Так бабці погано, — сказав батько.

Мати підняла очі та глянула на долину.

— Бабуня померла.

Вони вп'ялися в неї очима — усі, й батько запитав:

— Коли?

— Ще до того, як нас уночі зупинили.

— Так ось чому ти не хтіла, аби нас обшукували.

— Я боялася, що ми не доїдемо, — сказала вона. — Казала бабці, що нічо' не змінити. Сім'ї тре' проїхати пустелю. Я ж

їй казала, усе казала, а вона вже була на Божій дорозі. Ми не могли ставати в пустелі. У нас же молодь, малі... і Ружа Шаронська в тяжі. Я ж їй усе сказала.— Вона підняла руки і на мить затулила обличчя.— Її тре' поховати там, де красиво, зелено,— стиха промовила мати.— Щоб дерева були, а навколо файно. Хай уже голову складе тут, у Каліфорнії.

Родина подивилася на матір з якимсь острахом перед її незламністю.

Том вимовив:

— Ісусе Христе! Так ти провела з нею всю ніч!

— Уся родина мала доїхати,— нещасним голосом відповіла мати.

Том наблизився до неї впритул і поклав нені руку на плече.

— Не чіпай мене,— мовила вона.— Я витримаю, тільки не чіпай. Я маю вистояти.

— Тре' нам далі їхати,— сказав батько.— Тре' нам спускатися.

Мати поглянула на нього.

— Можна... можна я спереду сяду? Не хочу туди повертатися... не можу більше. Зморилася вкрай. Сил нема.

Вони залізли на вантажівку, намагаючись уникати поглядами моторошної картини — небіжчиці, накритої ковдрою — навіть голова була щільно загорнута. Вони рушили до своїх місць і намагалися не дивитися ні на горбочок під ковдрою, що мав би бути носом, ні на крутий виступ підборіддя. Намагались уникати цього видовища — і не могли. Руті з Вінфілдом, притиснувшись одне до одного якомога далі від тіла, втупилися в обриси фігури.

І Руті прошепотіла:

— Ось бабуня, вона зовсім мертва.

Вінфілд урочисто кивнув.

— Вони зовсім не дихає. Страшенно мертва.

І Ружа Шаронська стиха сказала Конні:

— А її не стало просто в нас на очах...

— Відки ми знаємо? — заспокоював він її.

Ел піднявся на складені речі, щоб звільнити місце в машині для матері на сидінні. Ел вирішив трішки поприндитися, тому що відчував смуток. Хлопець сів поряд з Кейсі та дядьком Джоном.

— Ну, пора їй було. Думаю, час її настав,— почав Ел.— Усі мають померти.

Кейсі з дядьком Джоном обернулися до нього: очі в них не мали жодного виразу, дивилися на Ела так, нібито він був кущем, який раптом з якогось дива заговорив.

— Ну хіба не правда? — запитав Ел.

Вони відвернули погляди, лишивши Ела засоромленим, похмурим і пригніченим.

Кейсі подивовано промовив:

— Усю ніч безперервно — вона була зовсім сама, наодинці з нею.— І провадив: — Джоне, така жіноча любов лякає мене. Змушує боятись — і почуватися покидьком.

Джон спитав:

— Чи це гріх? Чи можна щось у цьому назвати гріхом?

Кейсі приголомшено обернувся до нього:

— Гріх? Ні, ніякого гріха в цьому нема.

— Я ніколи нічо' не робив, аби не нагрішити,— мовив Джон і задивився на довге обгорнуте тіло.

Том, мати й батько влаштувалися на передньому сидінні. Том відпустив гальма і витиснув зчеплення. І важка вантажівка рушила, пирхаючи та трусячись, смикаючись униз по схилу. Сонце світило їм у спину, а золотаво-зелена долина розстилася перед ними. Мати повільно похитала головою.

— Як тут миленько,— сказала няня.— От якби вона це побачила.

— От якби ж то,— озвався батько.

Том поплескав по керму.

— Вона була надто стара,— сказав він.— Вона б нічо' тут не побачила. Дідо, той згадав би, як бачив індіанців, у преріях бував, як ще молодим хлопцем був. А в бабці перед очима б

так і стояла хатинка — перший будиночок, де вона жила. Вони були надто старі. Хто справді все побачить, так це Руті з Вінфілдом.

— Ти, Томе,— сказав батько,— говориш уже як дорослий чоловік, сливе як проповідник проказуєш.

А мати сумно всміхнулася.

— Так і є. Том виріс — так виріс, що я й не наздожену його.

Вони з'їхали згори, повертаючи, петляючи, то гублячи долину, то знову віднаходячи. І гарячий подув долини долетів до них з пахощами розігрітої зелені, смолистим запахом шавлії, мадій. Уздовж дороги затріщали цвіркуни. По стежці повзла гримуча змія; Том прибив її, розчавив і лишив корчитися.

— Про мене,— сказав Том,— тре' нам розшукати слідчого, де б він не був. Маємо її розгорнути і поховати пристойно. Скільки в нас грошей, тату?

— Десь сорок доларів,— відповів батько.

Том розреготався:

— Ісусе, та ми файно починаємо! Нічо' з собою не привезли.

Він гмикнув, а потім його обличчя миттєво посуворішало. Він насунув кашкет низько на очі. І вантажівка покотилася згори в широку долину.

РОЗДІЛ 19

Колись давно Каліфорнія належала Мексиці, а її землі — мексиканцям; потім ринула орда обдертих, одержимих лихоманкою американців. Вони були настільки одержимі жагою землі, що захопили ці наділи — украли землі Саттера, землі Герреро, забрали маєтки, пошматували їх, гарчали і сварилися за них, ці несамовиті голодні люди; вони чатували з рушницями на вкраденій землі. Вони побудували будинки й комори, засіяли землю зерном і розорали. І все стало власністю, і власність запанувала скрізь.

Мексиканці були слабшими і втекли геть. Вони не могли опиратися, тому що не бажали нічого на світі, на відміну від американців, одержимих жадобою землі.

Потім минув якийсь час; ці поселенці — сквотери* — перестали бути сквотерами і стали власниками; і їхні нащадки вирости, діти дітей з'явилися на землі. І вони вгамовували свій голод, дикий хижацький голод, який змушує рвати зубами, вигризати і який можуть приспати лише земля, вода, і чарівне небо над головою, і зелена соковита трава, і набухлі корінці злаків. Вони настільки підкорили все це своїй власності, що вже нічого не знали про довкілля. Їхні нутрощі вже не терзало жадання багатьох акрів землі,

* Сквотер (*squatter*) — той, хто самовільно оселився на незайнятій або чужій землі чи загалом маєтності.

блискучого леза рала, сівби і вітряка, який б'є крилами в повітрі. Вони більше не прокидалися засвітла, слухаючи сонне цвірінькання пташок, яке потім змінювалося на галасливі крики, і не зустрічали ранковий вітер, який обвівав будинок, доки хазяї чекали на перше проміння, щоб вийти на любу серцю межу оранки. Ці речі були втрачені, і злаки вимірювалися тепер доларами, і земля оцінювалась основною сумою плюс відсотки, і врожаї скуповувалися та продавалися ще до того, як були посаджені. І тепер недорід, посуха, повені стали для них не смертю, яка уривала життя, а всього-на-всього збитками. І вся їхня любов була заглушена грішми, а несамовита пристрасть розтанула, інтерес було втрачено, і вони зовсім перестали бути селянами, перетворившись на дрібних гендлярів, що торгують злаками, на дрібних виробників, які мають продавати врожай перш, ніж знімати його. Тоді ті фермери, які не були вправними гендьярами, втратили свої землі, а вправні гендьярі отримали їх. Хоч яким розумним був селянин, хоч як він любив землю і злаки, що зростали на ній, він не міг вижити без навичок доброго крамаря. Та час минав, бізнесмени купували ферми, ферми розросталися, проте кількість їхня меншала, їх лишалася дещиця.

Тепер землеробство стало промисловістю, і власники стали жити як у Давньому Римі, хоча й не знали історії та не підозрювали про це. Вони завозили рабів, хоча не називали їх рабами: китайців, японців, мексиканців, філіппінців. Ці люди могли прожити лише на рисі та бобах, як казали бізнесмени. Їм багато не треба. Вони й не знають, що робити з великою заробітною платнею. Погляньте лише, як вони живуть. Погляньте лише, як вони їдять. А почнуть вередувати — депортуйте їх.

І весь час господарства розросталися, а власників ставало дедалі менше. На великих землях ставало жалюгідно мало фермерів. І завезених рабів били та залякували, морили голодом, доки одні не втекли до себе додому, а інші озлобилися,

стали опиратись, і тоді їх або забили, або виселили з країни. А господарства все ширшали, а власників усе меншало.

І культури змінилися. Замість ланів посадили фруктові дерева, а у видолинках стали вирощувати овочі, щоб усіх годувати: салат, цвітну капусту, артишоки, картоплю — усе чахла, похиле. Людина могла стоячи працювати косою, плугом, вилами; але їй доводилося повзати жуком між грядками салату, згинати спину і тягати довгий лантух між рядами бавовни, плазувати навколішках, наче на покаянні, через латки цвітної капусти.

І вийшло так, що господарі більше не працювали на своїх фермах. Вони обробляли землю на папері; забули саму землю, її запах, її відчуття і пам'ятали лише, що володіють нею, пам'ятали лише про прибутки і збитки. А деякі господарства зросли настільки, що годі було уявити, й одна людина не могла ними порядкувати, тож треба було дивізію бухгалтерів, які б відстежували відсотки, прибутки і збитки; і треба було хіміків, які аналізували б ґрунт і збагачували його речовинами; і управителів, які б стежили за зігнутими людьми, що рухалися вздовж грядок так стрімко, як лише було здатне тіло. Тоді такий селянин справді став гендлярем і отримував крамницю. Він платив людям, і продавав їм їжу, і отримував гроші назад. А за деякий час він узагалі не зважав на людей, не платив, натомість вів бухгалтерський облік. Ці господарства давали продукти в кредит. Людина могла працювати і годувати себе, а коли роботу було виконано, раптом виявлялося, що вона заборгувала компанії гроші. І власники не лише не працювали на фермах: багато хто з хазяїв у вічі не бачив ферм, якими вони володіли.

І тоді пограбовані рушали на Захід — з Канзасу, Оклахоми, Техасу, Нью-Мексико, Невади, Арканзасу — сім'ї, роди, клани з земель, розораних тракторами. Вагони, каравани безпритульних, голодних; двадцять тисяч, і п'ятдесят тисяч, і сто тисяч, і двісті тисяч. Вони тяглися потоком через гори,

голодні, невгамовно-тривожні, як мурахи, метушилися у пошуках роботи — піднімати, штовхати, тягнути, колупати, різати — будь-що, будь-яку роботу, навіть найтяжчу, аби мати крихту в роті. Діти голодують. Нам навіть нема де жити. Немов мурахи, метушилися в пошуках роботи, їжі, а більше за все — землі.

Ми не іноземці. Американці в сьомому коліні, а ще в роду були ірландці, шотландці, англійці, німці. Один наш предок бився за революцію, а ще, знаю, багато наших предків боролося в Громадянську війну — з обох сторін. Американці.

Вони були голодні, а ще — затяті. І прагнули знайти дім — а знайшли тільки ненависть. «Окі»... Власники ненавиділи цих «зайд», бо знали, що самі зманіжені — а «окі» сильні; що самі ситі — а «окі» голодні; і, можливо, власники чули від своїх прадідів, як легко забрати землю у зманіженої людини, якщо ці заброди жорстокі, голодні та озброєні. Власники ненавиділи їх. А в містах «окі» ненавиділи крамарі, бо знали, що в цього народу чирва світить, і нічого ці люди не куплять. Нема нічого легшого, ніж заслужити презирство крамаря, і нема нічого легшого, ніж заслужити повагу, — просто бути протилежністю. Міщани, дрібні банкіри ненавиділи «окі», тому що нічого не могли з них мати. У цих людей нічого не було. І робітники ненавиділи «окі», тому що голодний повинен працювати, а якщо повинен працювати, то отримає роботу, і тоді заробітна плата автоматично знижується, і ніхто не отримає більше.

І пограбовані мігранти стікалися до Каліфорнії — двісті п'ятдесят тисяч, триста тисяч. Позаду їхала нова партія тракторів, щоб орати землю, й орендарі мусили тікати. І нові хвилі текли по дорозі, нові хвилі знедолених та безпритульних, озлоблених, заклакві в досягненні мети, небезпечні.

І якщо каліфорнійці хотіли багатств, заощаджень, вищого статусу в суспільстві, розваг, розкошів, банківського страхування, то нові варвари прагнули лише двох речей — землі та харчів; і для них ці дві речі буди єдиним цілим. І тоді як

бажання каліфорнійців були туманні й невизначені, бажання «окі» були зримі: добре зрошені поля, щоб було зручно їх обробляти, гарні зелені лани, такі родючі, що земля аж пересипається в руках; трави — пахощі можна відчутити; овес — можна розжовувати, доки в горлі не запече солодким. Людина може споглядати неоране поле, і знати, і бачити подумки, що тут можна недарма гнути спину і рвати жили, — це все принесе врожай капусти під сонячним промінням, і золотої кукурудзи, і ріпи, і моркви.

І безпритульна голодна людина, що їхала по дорозі (а поряд з мандрівником — дружина та виснажені діти на задньому сидінні), могла дивитися не неорані поля, спроможні дати їжу, а не прибутки; і єдине, що ця людина знала, — те, що неорана земля — це гріх, а недоглянуті земельні ділянки — злочин проти виснажених дітей. І така людина їхала по дорозі й на кожному кроці бачила спокусу — кожне поле, і відчувала жадання взятися за ці поля і змусити їх віддавати всі сили, аби вирощувати їжу для дітей і хоч трохи розрадити дружину. Перед очима завжди стояла спокуса. Поля спокушали людину, і зрошувальні рівчаки з доброю водою — це теж була спокуса.

А на півдні подорожній бачив золоті помаранчі, які звисали з дерев, — маленькі золоті помаранчі в темно-зеленій гущавині; й охоронців з рушницями — патруль, який чигав, аби людина не зірвала апельсин для свого виснаженого дитятка; а якщо ціна впаде — апельсин можна буде викинути на смітник.

Мандрівець прибував на своїй розваленій машині до міста. Оббивав пороги ферм, шукаючи роботи. Де тут можна переночувати?

Ну, у Гувервіллі на березі річки. Там «окі» сила-силенна.

Він вів свою розвалену машину до Гувервілля. Ніколи не перепитував, бо свій Гувервіль був на кожній околиці кожного міста.

Лахмітне звалище-містечко лежало біля води; будинками були намети, а огорожами — солома й бур'яни, хатки будували з паперу та іншого сміття, якого валялося повно. Мандрівник відвозив туди свою родину і ставав громадянином Гувервілля — такі окраїни завжди називали гувервіллями. Мандрівник ставив свій намет якомога ближче до води, щоб одразу її зачерпнути, а якщо не мав намету, то вибирався на звалище, притягав звідти коробки і майстрував халабуду з гофрованого картону. І коли дощило, будинок розкисав і його змивало водою. Мандрівець оселявся в Гувервіллі та нишпорив по всіх усюдах у пошуках роботи, а та дрібка грошей, яка лишалася, йшла на купівлю бензину для пошуків роботи. Увечері чоловіки збиралися та спілкувалися. Присівши, вони гомоніли про землю, яку бачили.

Там тридцять тисяч акрів, отуди, на захід як їхати. Отак просто лежать. Ісусе, та мені бодай п'ять акрів — я б таке зробив! Чорт забирай, у мене б їжі було досхочу.

А ви отаке помітили? На фермах ні овочів, ні курей, ні свиней. Одне лиш вирощують — бавовну, або персики, або салат, приміром. А десь інде — лише кури. Тут таке купують, що виростити можна просто в себе на подвір'ї.

Ісусе, та якби ж мені бодай пару свиней!

Ну, на чужий коровай очей не поривай, не твоє це.

А що ж робити? Дітей хіба так піднімеш.

У таборах чується шепотіння, що на Шафтері буде робота. І вагони вночі вантажитимуть, на багатолюдних шосе — золота лихоманка на роботу. У Шафтері юрмилися люди, уп'ятеро більше, ніж треба для роботи. Золота лихоманка на роботу. Ця гарячка підкрадалася вночі та заражала скаженим бажанням шпарко взятися до роботи. А по дорозі лежали спокуси — поля, які могли би прогудувати.

Тут усе куплене. Це не наше.

Ну, може, нам дадуть бодай клаптик. Може... хоч клаптик. Он праворуч унизу — такий-о. Увесь дурманом заріс.

Боже, та мені б там картоплю посадити — якраз би сім'ю прогонував!

Це не наша власність. По-їхньому — нехай дурзілля росте.

А іноді хтось, не витримавши, виповзав на землю та розчищав шматок од будяччя, намагаючись злодійськи вкрати в землі бодай децицю її багатства. У бур'янах вирощували таємні сади. Пакетик морквяного насіння, щопта ріпи. Саджали картопляне шкуриння, увечері прокрадалися та обробляли мотикою привласнену ділянку.

Залиш будяччя окрай — тоді ніхто нас не злапає. Залиш будяччя — оцей високий бур'ян посередині.

Вечорами тривало таємне садівництво, а воду носили в іржавих банках.

І ось одного дня з'являвся помічник шерифа:

А що це ти робиш, скажи-но?

Я шкоди не завдаю.

Я тебе з виду не випускаю. Не твоя це земля. Ви вторглися на чужу територію.

Землю не орали, а я нікому шкоди не завдаю.

Ти, чортів сквотер. Уже можна подумати, ніби це твоя земля. Та ти затятим станеш, як чорт. Думаєш, це твоя земля. Ану забирайся геть.

І маленьке зелене морквиння вирвали, і ріпу викинули та розтоптали. І знову повернувся дурман. Але коп мав рацію. Урожай піднімуть — отже, землю привласнять. Землю скопають, моркву з'їдять — і людина готова боротися за землю, яку захопила для їжі. Ану забирайся швидше! Думає, він тут хазяїн. Навіть умре, хапаючись за малесеньку ділянку, зарослу одур-травою.

Бачив обличчя того, в якого ріпу витоптували? Наче вбити готовий. За таким заколотником тільки гляди. Або ми оцих тут зупинимо, або вони всю країну розвалять. Всю країну розвалять.

Чужинці, заброди.

Звісно, вони говорять тією ж мовою, але вони не такі. Поглянь, як вони живуть. Гадаєш, хтось із нас хотів би отак жити? До дідька!

Увечері люди всідалися та гомоніли. Один збуджений чоловік: а що, справді — зберемося двадцяттеро та й вихопимо собі клаптик? У нас є зброя. Візьмемо її та й скажемо: «Убийте нас, якщо зможете». Ну, зробимо?

Вони нас просто пристрелять, як щурів.

Ну, а ти як гадаєш: краще загнутися чи отак-о нидіти? Під землею лежати чи скніти в хижці з джутових мішків? Що краще для дітей твоїх — одразу вмерти, не мучившись, чи померти років за два від недоїдання, як це зветься? Знаєш, що ми весь тиждень їмо? Кропивний відвар і перепічки! А знаєш, відкіля в нас борошно на перепічки? Повимітали з підлоги у товарному вагоні.

Розмови точаться в таборах, а шерифові представники — опасисті, зі зброєю на стегнах, жирні — самовдоволено походжають у таборах: треба цей люд настрахати. Треба, аби цей люд по струнці ходив, а то лише Христос знає, що оці накоять! Ой, Ісусе, вони ж такі небезпечні, як негри на Півдні! Якщо вони разом отак тримаються, то ніщо їх не зупинить.

Повіdomляють: у місті Лоренсвіллі шерифів представник виселив сквотера, той чинив опір, що змусило офіцера застосувати силу. Одинадцятирічний син сквотера застрелив представника закону з гвинтівки 22-го калібру.

Гадюки! Не дражніть їх, а якщо знахабніють, стріляйте перші. Якщо дівчак убиває копа, на що ж тоді дорослі чоловіки здатні? Тяжкі вони, а з ними треба ще тяжче. Брутально з ними. Налякайте їх.

А що як вони не злякаються? А що як вони стануть і вистрелять у відповідь? Такий народ змалечку зі зброєю ходить. Вони з пістолетом народжуються. Що як вони не лякаються? Що як їх тут ціла армія по землі марширує, як лангобарди в Італії, як германці в Галлії, як турки у Візантії? То теж були

висушені, голодні, погано озброєні орди — і легіонери не змогли їх зупинити. Ні різанина, ні терор таких не спинили. Як можна спинити того, у кого голод не лише самому живіт скрутив, а і його дітям? Ви нічим його не налякаєте — такий пізнав найвищий страх, який лише може бути.

У Гувервіллі точаться розмови: он мій дід забрав землю в індіанців.

Ні, це неправильно. Ми ж про це говорили. Це крадіжка. Я не злодій.

Та ну? Ти ж поцупив пляшку з молоком з ганку тої ночі. Ти поцупив моток мідного дроту і продав за шматок м'яса.

Так, але ж діти голодні були.

Усе одно — це крадіжка.

Знаєте, як Ферфілди собі таке ранчо відхапали? От зара' розповім. Тоді ділянки були державні й можна було брати. Старий Ферфілд поїхав до Сан-Франциско, повештався там по барах, набрав усякої голоти, злидняків, душ триста. І оця голота взялася за землю. Ферфілд цим голодранцям наїдки виставляв, віскі, а потім, коли вони всю роботу покінчили, папери підмахнув — і вийшло, що земля його. Він казав, це йому обійшлося в пінту самогонки за акр. Що, скажете, це не крадіжка?

Ну, це нечесно було, але ж його в тюрму за це не саджали.

Ні, в тюрму його за це не саджали. І того хлопця, який човна на фургон угатилив, а потім заявляв, що все під воду пішло, бо він у човні сидів,— того теж у тюрму не посадили. І тих, які підкупили конгресменів і законодавчі органи, теж у тюрму не посадили.

По всьому штату точаться такі балачки, у кожному Гувервіллі.

І тоді починаються рейди — одним махом налітають шерифові представники на нелегальні зборища. Ану забирайтеся. Наказ департаменту охорони здоров'я. Цей табір являє собою загрозу для здоров'я.

А куди ж нам діватися?

Не наша справа. Ми отримали наказ викурити вас звідси. Через півгодини підпалимо табір.

Тут тифозні всюди. Хочете, аби зараза причепилася?

Ми отримали наказ викурити вас звідси. Негайно забирайтеся! Через півгодини підпалимо табір.

Через півгодини задиміли картонні хатинки, хатинки, сплетені з трави й соломи, і дим здіймався до небес, а люди рушили на своїх автівках по шосе, шукаючи новий Гувервілль.

А в Канзасі та Арканзасі, в Оклахомі, Техасі та Нью-Мексико трактори розорювали землю, виганяючи селян геть у пошуках прихистку.

Триста тисяч стікалися до Каліфорнії — усе нові й нові люди. І в Каліфорнії на дорогах яблуку не було де впасти, люди метушилися, як мурахи, шукаючи роботу: тягати, штовхати, піднімати, обробляти. На кожну кладь, яку здатні підняти людські руки, тягнуться ще п'ять пар рук, щоб хапати її, а на кожен шматок їжі — п'ять голодних ротів.

І заможні власники можуть утратити землю від перевороту, заможні власники можуть знати історію, для них вона доступна, щоб дізнатися велику річ: коли власність збільшується в руках небагатьох людей, її забирають. І супутником стає ще один факт: коли більшість людей у голоді та холоді — вони забирають те, що їм треба, силою. І маленький промовистий факт, який волає крізь усю історію: якщо застосувати репресії — вони тільки зміцнять і ще сильніше згуртують репресованих. Заможні власники проігнорували ці три істини. Земля потрапила до рук небагатьох, кількість вигнаних з рідних наділів зростає, а всі зусилля заможних власників спрямувалися на репресії. Гроші витрачалися на газову зброю, щоб захищати власність, і були послані шпигуни, які б доносили про найменший відгомін заколоту, аби викоринити опір. Зміни в економіці були проігноровані, прийдешні зміни — проігноровані, на часі були тільки ті засоби,

завдяки яким можна було придушити повстання, а причини повстання тривали.

Трактори, які залишали людей безробітними, конвеєри, машини для виробництва товарів — усе зростало, і дедалі більше родин тікало по шосе, вишукуючи крихти багатств з панського столу, прагнучи землі вздовж доріг. Заможні власники створили об'єднання для захисту і зустрічалися, щоб обговорити способи, якими можна залякати, вбити — у тому числі газом. І завжди їх найбільше жахало: якщо в цих трьохсот тисяч знайдеться ватажок — то заможним від цього руху настане кінець. Триста тисяч голодних і нещасних — якщо вони збагнуть, хто вони, то земля стане їхньою, і ні газ, ні вся зброя на світі їх не зупинять. Та заможні власники, які завдяки багатству стали чимось більшим і водночас меншим, аніж людина, прямували до зубожіння, обираючи ті способи, які врешті зруйнують життя і їх самих. Кожен їхній крок, кожне насильство, кожен наліт на Гувервілл, кожен самовпевнений представник, який походжав по табору злидених, наближали кінець і неминучу розплату.

Чоловіки всідалися — люди з загостреними рисами облич, скулді від голоду, озлоблені від невпинної боротьби з голодом; зі спохмурнілими очима, зі стиснутими щелепами. А навколо людей було багато землі.

Чув, що сталося з малям отам, у четвертому наметі?

Ні, я щойно прийшов.

Ну, дитя плакало вві сні, металося. Батьки вирішили, що в нього глисти. Дали йому ліків, пекучих таких, а воно померло. А це з малим було те, що у дитини зветься «чорний язик». Це якщо гидоту їсти, а хорошої їжі нема, тоді таке буває.

Бідолашне маля.

Так, а батьки його поховати не можуть. Доведеться за огорожею зарити.

Отакої, чорт забирай.

І руки рилися в кишенях і витягували звідти хоч трохи монет. Перед входом до намету зростала жменька срібла. І родина її знаходила.

Наші люди — хороші люди, наші люди — добрі люди. Моліться, щоб Господь зробив так, аби одного дня не всі добрі люди були бідними. Моліться, щоб колись і дитина мала щось поїсти.

І об'єднання власників знало, що колись молитви припиняться.

І тоді настане кінець.

РОЗДІЛ 20

Родина вместилася на навантаженій поклажі. Діти, Конні, Ружа Шаронська, проповідник щільно притислись одне до одного. Їм було спекотно сидіти перед офісом слідчого в Бейкерсфілді, чекаючи, доки звідти повернуться батько, мати й дядько Джон. Нарешті звідти винесли кошик і поклали туди довгий згорток, спущений з вантажівки. І всі сиділи на осонні, доки тривала експертиза, хоча вже було з'ясовано причину смерті й підписано висновок.

Ел і Том ходили взад-вперед по вулицях, зазирали до вітрин крамниць і спостерігали за дивними людьми на тротуарах.

Нарешті батько, мати і дядько Джон вийшли; вони були приголомшені та принишклі. Дядько Джон поліз на кладь. Батько й мати сіли в кабінку. Том і Ел повернулися, Том зайняв місце за кермом. Він сидів мовчки, чекаючи на вказівки. Батько дивився прямо перед собою, насунувши темний капелюх на очі. Мати витирала пальцями куточки вуст, а очі в неї були геть розгублені, помертвілі від перевтоми.

Батько глибоко зітхнув.

— Вони інакше й не могли зробити,— промовив він.

— Знаю,— відповіла мати.— А все ж таки їй хтілося ширкарного похорону. Вона завше хтіла.

Том подивився на батьків.

— Казьоннокоштно? — спитав він.

— Так,— кивнув головою батько, наче повертаючись до реальності.— У нас-бо грошей бракувало. Ми б самі не поховали.— Він обернувся до матері.— Ти не побивайся. Хоч як би ми намагались, усє'дно нічо' б не зробили. Нічо' в нас нема, і як тоді мати все це — бальзамування, труну, священика і місце на цвинтарі? Та це ж удєсятеро більше коштує, ніж те, що в нас на руках. Що могли, те й зробили.

— Знаю,— сказала мати.— Просто з голови в мене не йде, як вона завше казала, що хоче гарного похорону. Спробую забути.— Вона глибоко зітхнула і витерла куточки вуст.— А цей слідчий нівроку. Страшенно любить командувати, але як людина приємний.

— Так,— погодився батько.— Він з нами щиро поговорив, добре так.

Мати відкинула волосся з чола. Стиснула щелепи.

— Нам тре' їхати,— сказала вона.— Тре' знайти пристановище. Нам тре' знайти роботу й заспокоїтися. Не дозволяти малим голодувати. Бабуня такого б не схвалила. Вона сама на похоронах любила попоїсти.

— Куди їхати? — спитав Том.

Батько зняв капелюха і пошкріб у потилиці.

— У табір,— сказав він.— Доки не облаштуємося, не можна останнє марнувати. Їдьмо до села.

Том завів машину, вони рушили вулицями та приїхали до села. Під мостом побачили ціле зібрання наметів і халабуд. Том сказав:

— Ну що ж, мо', краще тут стати. Попитаємо, як тут ведеться, де роботу знайти.

У таборі стояв безлад: маленькі сірі намети, халабуди, машини були розкидані як заманеться. Першу ж халупку, яка їм стрілась, узагалі неможливо було описати. Південний бік — три поіржавілі листи рифленого заліза. Східний — квадрат запліснявілого килима, напнутого на двох дошках; північний — смуга толю і подертого брезенту; західний — шість

лантухів з рядюжини. За дах правила квадратна рамка з неочищених вербових гілок, трава була безладно скидана згори. Вхід — там, де висіла рядюжина, — був захарашений мотлохом. П'ятигалонний бідон з гасом служив замість груби, а збоку виднілась іржава труба замість димаря, заклепана з одного кінця. Біля стіни був котел для прання, а поряд валялося безліч коробок, на яких сиділи та їли. Біля халупи був припаркований «форд» моделі «Т» з двоколісним причепом, і все це в таборі свідчило про відчай, про запустіння.

Поряд з халабудою стояв маленький намет, вицвіло-сірий, бо обвітрився, але охайно, ретельно облаштований; коробки вздовж стінки. Між заслонами стирчав димар, а земля біля входу була виметена і змочена. На віконці стояло відро для замочування одержі. Цей намет був охайний і міцний. Поряд з ним припаркований легковик моделі «А» з саморобним причепом, що правив за спальню.

А поряд стояв величезний намет, рваний, подертий на смуги, і діри с'як-так залатані уривками дроту. Заслони відкинуті, усередині лежали чотири матраци. Замість вішалки вздовж стіни була натягнута мотузка, на якій висіли рожеві бавовняні сукні та кілька пар комбінезонів. Усього в таборі було сорок наметів і халуп, і біля кожного житла — якась автівка. Звіддала стояло кілька дітей, які задивлялися на новоприбулу вантажівку, а потім малеча попрямувала до неї — хлопчак в комбінезонах, босі, з волоссям сірим від пилу.

Том зупинив машину і подивився на батька.

— Тут не надто файно, — сказав син. — Мо', ліпше поїдемо кудись інде?

— Та нащо кудись інде — тре' нам розпитати, як воно тут, — заперечив батько. — Розпитати про роботу.

Том відчинив дверцята й виліз. Крєвняки позлізали з кладі та почали зацікавлено роздивлятися табір. Руті з Вінфілдом за звичкою, яка в'їлася в них у дорозі, узяти відро й попрямували до верболозу — набрати води, — і юрма дітей розступилася перед ними, а потім знову зімкнулася.

Заслони першої халупи відгорнулись, і звідти визирнула жінка. Її сиве волосся було підв'язане стрічкою, убрана вона була в брудну квітчасту місіонерську сукню. Обличчя в жінки було зморене, під згаслими очима — тьмяні темно-сірі мішки, уста — мляві та набряклі.

Батько спитав:

— Можна ми тут станемо в таборі?

Голова пірнула всередину халабуди. На мить запала тиша, а потім заслони розтулились, і звідти вийшов бородатий чоловік у сорочці з довгими рукавами. Жінка подивилася йому вслід, але не вийшла.

— Вітаю, добродію,— сказав бородань, і його метушливі темні очі обмацали і кожного члена родини, і вантажівку з поклажею.

— Я просто запитав у вашої дружини,— сказав батько,— чи можна нам тут стати, розкласти речі.

Бородань пильно подивився на батька, начебто почув щось настільки мудре, над чим треба поміркувати.

— Ви хочете отут розташуватись, отут? — спитав він.

— Ага. А хто тут хазяїн, цього табору — мо', спершу нам слід у нього запитати?

Бородань роздивлявся батька, примруживши око.

— То ви хочете тут стати?

Батько почав дратуватися. Сива жінка визирнула з рядюжної заслони.

— А ви як гадаєте — про що це я? — сказав батько.

— Ну, як ви тут хочете стати, то чом би й ні? Я не бороню.

Том засміявся:

— Ось тобі й маєш, ну нарешті.

Батьків гонор згас.

— Я просто хотів дізнатися: є тут хазяїн? Комусь платити тре'?

Бородань випнув щелепу.

— Який ще хазяїн? — з притиском спитав він.

Батько відвернувся.

— Та чорт з ним,— сказав він.

Жіноча голова знову пірнула в намет. Бородань загрозило ступив крок уперед.

— Який ще хазяїн? — з притиском повторював він.— Хто ще посміє нас звідсіля вигнати? Ану кажи.

Том ступив уперед і затулив батька.

— Піди краще проспися,— мовив він.

Бородань роззявив рота і засунув у рот брудний палець, шкрябаючи там. Ще мить він допитливо та прискіпливо вивчав Тома, а потім розвернувся п'ятах і майнув до халабуди за сивою жінкою.

Том обернувся до батька.

— Що це в біса таке? — спитав він.

Батько знизав плечима. Він роздивлявся табір. Перед наметом стояв старезний «б'юїк» зі знятою кришкою капота. Молодик протирав клапани і щоразу, як прокручував інструменти — то туди, то сюди,— зизив на вантажівку Джоудів. Вони помітили, що він потай підсміюється. Коли бородань утік, молодик припинив свою роботу і підійшов до новачків.

— Ну як? — поцікавився він, і його блакитні очі аж засяяли від веселощів.— Бачив я, як ви щойно стріли нашого мера.

— Та що, чорт забирай, сталося? — не вгавав Том.

Молодик гмикнув:

— Та нічого, просто клепки чортма, як у тебе чи у мене. Може, він трохи схибнутий, почім я знаю.

— Я просто спитав у нього,— сказав батько,— чи можна нам тут стати.

Молодик обтер замащені руки об штани.

— Ну аякже. Чом би й ні? Ви, люди добрі, щойно з пустелі прибули?

— Так,— підтвердив Том.— Уранці приїхали.

— Ніколи раніше в Гувервіллі не бували?

— В якому Гувервіллі?

— Та ось він.

— Он воно що! — сказав Том. — Ми щойно приїхали.

Повернулися Руті з Вінфілдом, несучи наповнене відро.

— Зробимо стоянку, — сказала мати. — Я дуже стомлена.

Мо', тут відпочинемо.

Батько з дядьком Джоном полізли на вантажівку, щоб зняти брезент і матраци.

Том підійшов до молодика і супроводив його до машини, яку той ремонтував. Інструменти для полірування клапанів лежали на блоці, а на вакуумному баку стояв жовтий слоїчок з мастилом для натирання і шліфування. Том спитав:

— Що в біса сталося з отим бороданем?

Молодик узяв загусник і почав працювати, прокручуючи клапан інструментом, протираючи отвори.

— Мером? Бозна. Про мене, просто він причинний.

— Як це — причинний?

— Гадаю, копи його зашпиняли, ганяли туди-сюди, от він і сказився.

Том спитав:

— Нащо вони його ганяли туди-сюди?

Молодик перестав працювати і глянув Тому просто в очі.

— Та бозна, — відповів він. — Ти щойно приїхав. Може, тобі видніше буде, ліпше все збагнеш. Одні говорять так, інші — інак. Але ось побудете тут у таборі якийсь час, і побачите: хутко до вас шериф навідається.

Він узяв клапан і почав його змашувати.

— Та нащо, чорт забирай?

— Та кажу тобі, не знаю. Одні кажуть — це тому, що не хочуть, аби ми голосували, тому й ганяють нас туди-сюди, щоб ми не голосували. А інші кажуть — це щоб нам грошової допомоги не давати. А ще хтось каже: якщо ми на одному місці станемо, то згуртуємось, організуємося. Не знаю я. Повсякчас мотаюся. Зажди — сам побачиш.

— Ми не прошаки, — твердо сказав Том. — Ми роботу шукаємо. До будь-якої роботи готові.

Молодик перестав заливати клапан загусником і здивовано подивився на Тома.

— Шукаєте роботи? — перепитав він.— Так ви роботи шукаєте? А як гадаєш: інші чого шукають? Діямантів? А що ти думаєш — чому в мене весь зад у миалі, так набігався?

Він знову взявся за загусник та почав заливати гнізда.

Том подивився на брудні намети, мотлох замість речей, на старі машини, безформні матраци, просушені на сонці, на закіптюжені бляшанки над випаленими ямами, чорними від золи, де люди готували їсти. Він стиха спитав:

— Хіба вони безробітні?

— Не знаю. Мабуть, потім буде робота. Виноград збирати, як дозріє, бавовну, коли підросте. Нам далі трє' їхати, тільки от клапани полагоджу. У мене дружина, діти. Ми чули, є робота на півночі. Поїдемо на північ, до Салінаса.

Том бачив, як повернулися дядько Джон, проповідник і батько: вони натягували брезент на держак, а мати стала всередині навколішки, розкладаючи матраци. Юрма притихлих дітей стояла поруч і спостерігала, як облаштовується нова родина,— тихі босоногі діти з замурзаними личками. Том сказав:

— У нас удома рекламки роздавали — помаранчеві. Там прописано, що тут багато людей трє' — фрукти збирати.

Молодик розреготався.

— Подейкують, сюди вже триста тисяч понаїхало, либонь, кожен оті рекламки бачив — такими хоч греблю гати.

— Ну, а якщо тут людей не трє', то нащо було стільки грошви викидати, оті папірці друкувати?

— Та головою поміркуй.

— Так, але знати хочу.

— Диви,— почав молодик.— Припустімо, даєш ти роботу, а на неї лиш один знайдеться, хто працювати хоче. Ти повинен заплатити йому стільки, скільки він вимагає. А так охочих може бути не один, а сотня.— Він відклав інструмент. Погляд став гострим, а голос — металевим.— І сотня

хоче цієї роботи. І в них діти є — голодні. І на якісь паршиві десять центів їм можна купити коробку маїсової каші — дітей прогодувати. Та й на п'ять центів можна хоч кусник дітям купити. Потрібні сотні людей. Запропонуєш їм гарувати за п'ять центів — і вони одне одного повбивають, горлянку перервуть за той п'ятицентовик. Знаєш, за скільки я на останній роботі працював? П'ятнадцять центів на годину. Десять годин — півтора долара, а жити поряд не дозволяли. Скільки бензину задарма попалив.— Він тяжко дихав від гніву, в очах палала ненависть.— Ось чому такі рекламки випускають. Роздрукуєш прірву отаких чортових рекламок — а платитимеш п'ятнадцять центів за годину польових робіт.

— От лайно,— сказав Том.

Молодик різко засміявся.

— Атож, лайно. От побудеш тут трохи — і як зачнеш, що десь трояндами пахне, перекажи мені, теж приїду понюхаю.

— Але ж тут має бути робота,— не відступав Том.— Боже Всемогутній, тут так рясно, просто напхано всього: у садах і виноград, і овочі — сам бачив. Їм потрібні люди. Я ж сам усе бачив.

У наметі неподалік од машини заплакала дитина. Молодик зайшов у намет, і звідти крізь брезент почувся його тихий голос. Том узяв загусник і став протирати клапан, водячи рукою туди-сюди, обертаючи інструмент. Дитячий плач змовк. Молодик вийшов з намету і почав спостерігати за Томом.

— А ти вмієш працювати,— промовив він.— Чортівськи гарна річ — працелюбність. Тобі знадобиться.

— А як же те, що я сказав? — знову почав Том.— Я ж бачив, скільки тут усього росте.

Молодик присів навпочіпки поряд.

— Скажу я тобі,— тихо відповів він.— Я в одному клятому величезному персиковому саду гарував. Цілий рік там дев'ятеро працювали.— Він зробив виразну паузу.— А як персики достигнуть, тут на два тижні беруть три тисячі людей.

Треба все зібрати, а то персики погниють. Так що вони роблять? Оті клятві рекламки порозсилають усюди. Їм потрібні три тисячі — а приїжджають шість тисяч. І мають більше робітників, ніж треба, більше, ніж можуть заплатити. А як не схочеш за таку платню працювати — та будь ласка, чорт з тобою, он ще тисяча так і рветься. Так збираєш, збираєш — а потім раз, і роботи нема. Самі персики скрізь у цьому краю. Усі разом достигли. Усе позбирали, нічого не лишилося, наче чорт узяв. А більше нічого в цьому клятому краю не росте. А власники більше не хочуть тебе тримати. Три тисячі таких, як ти. Роботу виконали, більше нема. А може, ти злодюга, чи п'яниця, чи заколотник. І ще одне: вигляд ти маєш не шикарний, бо живеш у бруднючих наметах; хоч і гарно навколо, та від тебе тхне. Не хочуть нас на роботу брати. Ну й викидають під три чорти. Отак.

Том, глянувши в бік намету Джоудів, побачив матір, яка важко й повільно від утоми розпалює маленьке багаття з мотлоху та ставить каструлю на вогонь. Кільце дітей ще наблизилось, і ясні, широко розплющені очі так і спостерігали за кожним неньчиним порухом. Старезний, ветхий, згорблений дідуган виповз із намету, як борсук, і почимчикував до юрми, придивляючись і принюючись. Потім заклав руки за спину і приєднався до хлопців, щоб роздивитися матір. Руті з Вінфілдом стояли біля неї, ворожо позираючи на незнайомих.

Том люто промовив:

— А ці персики тре' одразу зібрати, так? От щойно дозріли?

— Ну аякже, так і роблять.

— Ну то хай усі зберуться та й скажуть: «Хай гниють».

Одразу плату піднімуть, далєбі!

Парубок відірвавсь од клапанів і саркастично подивився на Тома.

— Ну, отаке вигідав. Сам додумався? Прямо своєю головою?

— Я зморився,— сказав Том.— Усю ніч їхав. Не хочу сваритися. Страшенно заводжуся через дрібницю, скаженію, настільки втомився. Ти мене не зли. Прошу.

Молодик усміхнувся.

— Та я нічого такого. Я не про тебе. Ти ж тут нещодавно. А ті, хто тут устиг попрацювати, уже метикують, що до чого. І ті, у кого фруктові сади, теж тямують. Слухай: якщо люди разом збираються, їм лідера треба — ну, ватажок має бути, треба ж, аби хтось говорив. А щойно він рота розтулить — так йому кийком вуплять і за ґрати. Ще один лідер впливе — і його теж за ґрати.

— Ну, у в'язниці принаймні їсти можна,— сказав Том.

— А діти? Тобі їсти даватимуть, а дітям хто дасть?

— Так,— поволі мовив Том.— Так.

— Оце інша річ. Чував про «чорний список»?

— А що воно таке?

— Ну, просто капкан на тебе розставляють — щойно писнеш, мовляв, люди, давайте разом усе робити — і все побачиш. Клацнуть з тебе фотку і скрізь порозсилають. Тоді чорта з два роботу отримаєш. А якщо діти є...

Том стягнув шапку і почав м'яти в руках.

— Значить, бери що дають — так? Або здихай з голоду, а верескнеш — теж здихай з голоду?

Молодик широко повів рукою, указуючи на рвані намети та іржаві автівки.

Том знову поглянув на свою матір, яка сиділа й чистила картоплю. І на дітей, які підсунулися ближче. Він сказав:

— Ні, я цього не спущу. Наш народ, чорт забирай, не вівці. Чорт забирай, от надеру когось.

— Що — і копа?

— І будь-кого.

— Ну ти й псих,— мовив юнак.— Вони ж тебе одразу схоплять. У тебе ж ні імені, ні власності. І знайдуть тебе в канаві, у власній крові — захлинешся нею. А в газеті лише рядочок тиснуть — знаєш, що там сказано буде? «Знайдено труп

волоцюги». От і все. У газетах стільки таких рядків побачиш: «Знайдено труп волоцюги».

Том промовив:

— Ну що ж, біля цього трупа волоцюги ще один труп знайдуть.

— Ну ти й псих,— повторив юнак.— Нічого хорошого це не принесе.

— Ну, а як тоді робити?

Він подивився на замащене обличчя і в ніби затягнуті плівкою очі молодика.

— Ніяк. А ви звідки?

— Ми? Неподалік од Саллісо, Оклахома.

— Щойно приїхали?

— Тільки сьо'дні.

— А надовго тут станете?

— Не знаю. Лишимося там, де роботу знайдемо. А що?

— Нічого.

Й очі знову затягнулися плівкою.

— Тре' поспати — сказав Том.— Завтра поїдемо — роботу шукати.

— Спробуйте.

Том розвернувся і рушив до намету Джоудів.

Молодик узяв слоїчка з мастилом для клапанів і засунув туди палець, набираючи суміш.

— Ей! — схопився він.

Том обернувся:

— Що тобі?

— Хочу тобі сказати,— він поманив пальцем, на якому застигла крапля суміші.— Просто хочу тобі сказати. Не шукай тут неприємностей. Бачив отого причинного в наметі?

— В наметі?

— Ну так... того, що тупий начебто... божевільний?

— Ну то й що?

— От як за тобою прийдуть — а вони всі приходять,— ти теж такого вдавай. Тупий — нічого не знаю. Не розумію

нічого. Як копи до нас — так і ми до них. Не бий копів. Це ж самогубство. Просто вдай причинного.

— Так, значить, ці клятві копи до мене прив'яжуться — а я нічо' не робитиму?

— Та ні, слухай-но. Я до тебе ввечері навідаюсь. Може, неправильно це. Тут нишпорки на кожному кроці. На лихо наражаюсь, як маля поводжусь. Але все одно навідаюсь. Якщо копа побачиш — удавай, що ти чортячо тупий селяк, окі, ясно?

— Ну, це таке, можна зробити,— відповів Том.

— Не турбуйся. Ми тут дурня не граємо, просто під ніж не ліземо. Дитині ж небагато треба, щоб з голоду померти. Два-три дні — і все.

Він повернувся до роботи, намастив суміш у гнізда клапанів, його рука почала стрімко рухатися туди-сюди, а обличчя посмутнішало.

Том повільно пошкандибав до свого намету.

— Причинний,— пробурмотів він собі під ніс.

Батько і дядько Джон повернулися до табору з оберемком сухих вербових лозин для розпалу, підкинули галуззя до багаття і присіли навпочіпки.

— Тут дуже файно всього назбирали,— промовив батько.— Такі довгі гілляки.— Він побачив коло скупчених дітей.— Господи Всемогутній! — сказав він.— А відки ви всі взялися?

Усі діти потупились і стали роздивлятися свої ноги.

— Певно, запах їжі зачули,— сказала мати.— Вінфілде, ану не лізь, не вештайся під ногами.— Вона відштовхнула його.— Хочу зробити трохи рагу,— сказала вона.— Ми ж, відайте, нічо' не їли відтоді, як з дому поїхали. Чоловіче, сходи-но до крамниці, купи трохи приголовку. Зробимо добру печеню.

Батько встав і пішов. Ел підняв капот машини і роздивлявся замащений мотор. Хлопець підвів очі, коли Том підійшов.

— Ну, ти щасливий, бачу.

— Просто гасаю, як жаба у весняний дощ,— озвався Том.

— Поглянь на двигун,— сказав Ел.— Файно, так?

Том подивився в темряву.

— Як на мене, непогано.

— Непогано? Ісусе, та це чудово. Мاستила не пропускає, нічо' такого.— Він викрутив свічку і засунув вказівний палець в отвір.— Ну, нагоріло трішки, але це нічо', не тече.

— А ти файно справу прокрутив,— сказав Том.— Це від мене хоч' почути?

— Ну, я, зізнатися, трусився всю дорогу: а як розвалиться — а винуватцем буду я.

— Ну, ти молодець. Краще тримай машину в порядку, бо завтра їдемо.

— Вона добра на ходу,— запевнив Ел.— Не переймайся.

Він вийняв складаний ніжик і почав вишкрібати отвори у свічці запалювання.

Том обійшов намет і натрапив на Кейсі, який сидів на землі та зосереджено роздивлявся свою босу ногу. Том важко опустився поруч.

— Думаєте, працюють?

— Що?

— Та пальці ноги твоєї.

— А! Та я просто сиджу і думаю.

— Ви завше лише так зручно і влаштовуєтеся, аби думати,— сказав Том.

Кейсі повернушив великим пальцем ступні, ще одним, спокійно всміхнувся.

— Досить важко влаштуватись, аби почати думати, випростуватися тре', аби думку спіймати.

— Щось я ні звуку від вас за ці дні не чув,— сказав Том.— Міркуєте?

— Так, повсякчас міркую.

Том зняв кашкет, зовсім завожений, з поламаним козирком, що тепер нагадував пташиний дзьоб. Відгорнув підкладку і засунув туди довгу смужку — шматок газети.

— Так сильно пітнів, що він сів,— мовив Том. Він подивився, як Кейсі ворушить пальцями ніг.— Слухайте, я можу з вами хвилику поговорити?

Кейсі обернув голову на стеблині шії.

— Повсякчас слухаю. Отому й думаю. Дослухаюся до людей, що вони кажуть, а згодом і сам починаю почуватись, як і вони. Повсякчас так. Я їх відчуваю: вони наче птиці, що крилами б'ють, коли до мансарди залетять. Поламають вони собі крила об вікна брудні, намагаючись вилетіти.

Том дивився на нього, широко розплющивши очі, а потім відвернувся та став роздивлятися сірий намет за двадцять футів від них. Випрані джинси, футболки та сукні були розвішані біля намету. Том тихо сказав:

— Ось приблизно про це я й хтів з вами поговорити. А ви щойно сам усе побачили.

— Побачив,— погодився Кейсі.— Ціла армія таких, як ми, а вузди на нас нема.— Він нахилив голову і повільно провів рукою по чолю та волоссю.— Скільки я такого всього набачився,— провадив він.— От де б ми не стали, усюди бачив. Люди голодні, м'яса хочуть, а коли їм кинуть шматок, вони ситими не почувуються. А коли настільки зголодніють, що до смерті недовго, просять мене помолитись, і я іноді молюся.— Він зчепив руки навколо жилавих колін і підтягнув ноги вище.— От я раніше гадав, що молитва допомагає. Знай собі молишся, а молитва як липучка для мух — усе приймає, налипнуть усі злидні та й розвіються. Але зара' щось це не спрацьовує.

— Молитва ні скибочки м'яса не принесе,— сказав Том.— Аби свинину мати, тут паця подавай.

— Еге,— погодився Кейсі.— І Господь Всемогутній теж нікому ніколи зарплату не призначав. Ось оці люди хочуть жити по-людськи, дітей по-людськи виховувати. А як постаріють, то хочуть на ганочку посиджувати, на присмерк дивитися. А замолоду хочуть танцювати, співати, разом валятися, кохатися. Вони хочуть поїсти, випити, роботи. Ось воно

що — просто свої чортові м'язи хочуть натрудити. Господи Ісусе! Чого це я розбазікався?

— Не знаю,— відповів Том.— Базікай, наче непогано для слуху. Я от що думаю: коли ми роботу знайдемо — а то ти все міркуєш та й міркуєш? Ми ж сюди приїхали, аби роботу знайти. Гроші спливають. Татко виклав п'ять доларів за пофарбовану дощечку, щоб над бабцею поставити. У нас грошей обмаль.

З-за намету вибіг сухоробрий брунатний двірний собака-кудлай та заходився все обнюхувати. Пес нервувався та щомиті ладний був утекти. Він усе рознюхав, зачув запах двох чоловіків, підняв голову і, побачивши їх, метнувся вбік і майнув навтьоки, опустивши вуха та підібгавши худезного хвоста. Кейсі зітхнув.

— Нікому я нічо' хорошего не приношу. Мо', ліпше мені звідси піти, самому бути. А то ваш кусень їм, місце займаю... А сам нічо' не даю натомість. Мо', знайду постійну роботу й поверну вам борг бодай частково — за те, що ви мені дали.

Том розтулив рота і висунув нижню щелепу, постукуючи по зубах стеблинкою сушеної гірчиці. Його очі невідривно дивилися понад табором, понад сірими наметами, халупами з бур'янів, бляхи та картону.

— Якби ж мені пачку табаки,— промовив він.— Це ж скільки часу курива не мав, аж чортам нудно. А от у Макалістері в нас завше був тютюн. Майже готовий туди повернутися. Ви колись у в'язниці сиділи?

— Ні,— відповів Кейсі.— Ніколи.

— Ви зара' не йдіть,— попросив Том.— Заждіть.

— Чим скоріше я почну шукати роботу — тим скоріше знайду.

Том пильно втупився в нього, напівзаплющивши очі, та знову надів кашкет.

— Слушайте-но,— сказав він.— Тут вам не земля, яка тече молоком і медом — як у казаннях правлять. Тут зло коїться.

Тут люди нас бояться — нас, які їдуть на Захід, — і копів на нас нацьковують, аби залякати.

— Так, — відповів Кейсі. — Знаю. А чому ти мене питаєш, чи не був я у в'язниці?

Том повільно вимовив:

— Коли ти в тюрмі... то наче сам собою все відчуваєш, якась чуйка в тобі виникає. Там з багатьма говорити не дозволяють. З одним-двома ще можна, але не з натовпом. І тоді в тобі якась чуйка виникає. От назріває щось... ну, хтось у тюрмі оскаженіє, на наглядача кинеється, аби держакком од швабри прибити, — ти заздалегідь зна'ш, що так станеться. Якщо втеча чи бунт... ніхто не скаже. У тебе чуйка. Ти відчува'ш. Ти сам зна'ш.

— Ну і...?

— Лишіться, — сказав Том. — Лишіться до завтра, хай там що. Ну от наче щось насувається. Я тут з одним хлопцем по дорозі розмовляв. Сам він лякливий такий, запобігливий, а хитрун — як койот, але розумаха. Ну як койот, зна'те, собі на умі, й начебто такий безневинний, солоденький, і нікому шкоди не завдасть, води не закаламутить... та тільки недарма курка кудкудаче.

Кейсі уважно спостерігав за ним, хотів щось спитати, але одразу ж міцно стиснув уста. Він поволі поверушив пальцями ноги, потім розплів руки, які лежали на коліні, й витягнув ногу так, щоб бачити її.

— Гаразд, — сказав він, — поки що почекаю.

Том промовив:

— Коли стільки людей... гарних тихих людей... нічо' не розуміють, що відбувається... нічо'... значить, щось насувається.

— Я лишуся, — повторив Кейсі.

— А завтра сядемо у вантажівку та поїдемо роботу шукати.

— Так! — озвався Кейсі, ворущачи пальцями та уважно вивчаючи їх.

Том сперся на лікоть і прикрив очі. З намету до нього линуло лебедіння Ружі Шаронської та голос Конні, що звучав у відповідь.

Під брезентом було тіняво, і в кутах намету клинами виступали світлі трикутники — жорстко і різко. Ружа Шаронська лежала на матраці, а Конні сидів навпочіпки біля неї.

— Тре' допомогти мамі,— сказала Ружа Шаронська,— але щойно ворухнуся, як мене аж вивертає.

Погляд Конні був похмурим.

— Якби знав, що так буде, не їхав би. Вечорами навчався б удома тракторної справи, заробляв би три долари на день. Можна чудово жити на три долари за день, ще й у кіно хоч щодня ходити.

Ружа Шаронська нашорошено подивилася на нього.

— Ти ж вивчатимеш радіосправу вечорами,— сказала вона. Чоловік довго не відповідав.— Хіба ні? — наполегливо спитала вона.

— Ну, авжеж. Скоро на ноги стану. Грошей зароблю.

Вона підвелася на лікті.

— Ти не передумав?!

— Ні... ні... ну, звісно, ні. Але... не знаю, чи зможемо тут вижити.

Очі дружини стали жорсткими.

— Ти повинен,— стримано сказала вона.

— Авжеж. Авжеж, звісно. Тре' на ноги стати. Тре' грошей заробити. Мо', краще було б удома лишитися — вивчився б на тракториста. Три долари на день мав би, ще й зверху заробляв би щось.

В очах Ружі Шаронської було випробування, вона дивилася на Конні, перевіряючи його, пильно вивчаючи.

— Але я навчатимуся,— провадив він.— Скоро на ноги стану.

Вона запекло промовила:

— Нам тре' хату мати, перш ніж дитина народиться. Не в наметі ж мені народжувати.

— Авжеж, — погодився він. — Скоро на ноги стану.

Він вийшов з намету і подивився на матір, яка нахилилася над багаттям. Ружа Шаронська лягла на спину і втупилася в стелю намету. Засунула великий палець у рот, наче кляп, і стиха заплакала.

Мати стала навколішки біля багаття, підкидаючи гілки, щоб розпалити вогонь і нагріти казанок для рагу. Вогонь спалахнув і згас, знову спалахнув і згас. Діти — тепер зібралось п'ятнадцять — стояли біля вогнища і мовчки споглядали. І коли запах готового рагу залоскотав їхні носи, діти злегка набурмосилися. Сонячне проміння осяяло руду куряву, яка запорошила їм чуприни. Діти були збентежені, але не мали сил піти. Мати тихо розмовляла з дівчинкою, яка стояла всередині цього охопленого жадобою кола. Це дівча було старшим, ніж інші діти. Дівчинка стояла на одній нозі, почухуючи другу босими пальцями, а руки тримаючи за спиною. Дівчатко невідступно дивилося на матір невеличкими сірими очима. Мала запропонувала:

— Я могла б назбирати вам ломаччя, як хочете, мем.

Мати відірвалася від роботи.

— Хочеш, аби я поїсти дала, так?

— Так, мем, — не вагаючись відповіла дівчинка.

Мати підкинула хмизу під казанок, і гілки затріщали.

— Вам нема чим снідати?

— Ні, мем. Тут роботи нема. Татко хочуть продати щось із речей, купити бензину — і ми далі поїдемо.

Мати подивилася на неї.

— І ні в кого тут нема нічо' на сніданок?

Діти, які збіглися колом, нервово переступали з ноги на ногу і поглядали на казанок, що кипів. Одне маленьке хлоп'ятко хвалькувато заявило:

— Я снідав... разом з братом снідали... і оці двоє теж — сам бачив. Ми ситі. Ми на Південь їдемо, сьо'дні ввечері.

Мати всміхнулася.

— Так ти не голодний. На всіх вас тут не вистачить.

Маленьке хлоп'ятко накопило губи.

— Ми добре поїли, — повторив малюк, раптом крутнувся, побіг до свого намету й пірнув туди. Мати дивилася хлопчику вслід так довго, що старша дівчинка нагадала про себе.

— Вогонь згасає, мем. Я нанесу ломаччя, як захочете.

Руті з Вінфілдом стояли всередині кола, як і всі — безпристрасно й гідно. Вони тримались осторонь, але водночас запобігливо. Руті перевела холодні та злі очі на дівчатко. Присіла, щоб наламати хмизу для мами.

Мати підняла кришку казанка і стала помішувати рагу паличкою.

— Рада, що не всі з вас голодні. Той малий принаймні точно ні.

Дівчинка всміхнулася:

— Отой! Та він просто хвалько. Отак кирпу гне, надимається — теж мені цабе. Якщо в нього нема чим вечеряти — знаєте, як він робить? Он учора ввечері вийшов і каже, що вони курча їли. Ну, доповім вам, я тоді піддивилася та й побачила, що в них самі перепічки, як у всіх.

— Ой! — І мати глипнула на заслону намету, де сховалося мале хлоп'ятко. Озирнулася на дівчинку.

— А ви давно в Каліфорнії? — спитала мати.

— О, півроку, певно. Ми якийсь час жили в урядових таборах, а потім на північ переїхали, а коли повернулися, там людей уже було як оселедців у бочці. Отам гарно було! Жити можна!

— А де це? — запитала мати.

Вона взяла галуззя від Руті та підкинула у вогонь. Руті з ненавистю дивилася на дівчинку, старшу за неї.

— Поблизу Відпетча. І вбиральні хороші там, і лазні, а білизну можна просто в кадубі прати, а води скільки — хорошої, питної; вечорами музику грають, хто як уміє, а по суботах танці. О, ви ніколи такої краси не бачили. І майданчики є, щоб діти гралась, а в туалетах папір. Смикнеш трохи за ланцюжок — а вода просто в унітаз лється, а копів зовсім нема,

ніхто не лазить до наметів, а той головний, який табором керує, такий ввічливий, отак запросто приходиться і балакає, не надимається. От якби ми знову могли там пожити.

— Ніколи про таке не чувала,— сказала мати.— Не відмовилася б у кадубі попрати, що правда то правда.

Дівчатко далі балакало, аж захлинаючись:

— А ще — Боже Всемогутній — у них гаряча вода просто по трубах тече, а ви душ у ванні приймаєте — ох і тепло. Ви ніколи такого місця не бачили.

Мати спитала:

— Кажеш, там людей як оселедців у бочці?

— Так. Повно напхалося.

— Мабуть, дорого беруть,— припустила мати.

— Ну, недешево, але якщо у вас грошей нема, то дозволяють відробляти по дві години на тиждень, прибирати, смітєві баки чистити. Різне таке. А ввечері музику грають, люди збираються, спілкуються, а гаряча вода просто по трубах тече. Ви ніколи таких розкошів не бачили.

— Гарно було б туди поїхати,— сказала мати.

Руті досі стримувалась. Але раптом люто вибухнула:

— У нас бабуня померла просто на вантажівці!

Дівчинка запитально подивилася на Руті.

— Так, померла,— повторила Руті.— А слідчий забрав.

Вона щосили стиснула вуста і нахилилася ламати хмиз. Вінфілд аж заморгав од такого свавільного випадку.

— Просто на вантажівці,— повторив він.— А слідчий забрав її у великому кошику.

— Ану замовкніть негайно,— сказала мати,— ви обоє, а то вижену.

І вона підкинула хмизу до багаття.

На другому кінці табору Ел прогулювався, поглядаючи на протирання клапанів.

— Схоже, ти вже завершуєш,— сказав він.

— Ще два лишилися.

— А дівчата тут якісь є?

— Я жонатий,— відповів молодик.— Не маю часу на дівчат.

— А я завше маю,— сказав Ел.— Не маю ні на що інше.

— От поголодуєш — тоді сам побачиш, як змінишся.

Ел розсміявся:

— Мабуть. А поки що я такий як є, не міняюся.

— Тут я з одним розмовляв... він з тобою приїхав, так?

— Так! Брат мій Том. Краще з ним не жартувати. Він одного вбив.

— Та ну? А чого?

— Побилися. Той хлопець Тома ножем штрикнув. А Том йому лопатою по голові засадив.

— Ну, а далі що? Суд був?

— Відпустили, бо це бійка була,— сказав Ел.

— Не схожий він на сутяжника.

— Та не такий він. Але Том нічо' нікому не спускає.— Голос Ела був дуже гордим.— Том, він не задерикуватий. Але — стережись!

— Ну... я з ним балакав. Він нічого, не буйний.

— А він і не буйний. Він як тісто: довго підходить, розкачується — зате потім як скипить.

Юнак протер останній клапан.

— Дай-но допоможу з останнім клапаном, у гніздо поставимо.

— Що ж, помагай, як робити нема чого.

— Тре' поспати,— сказав Ел.— Але, чорт забирай, ледь побачу машину не в порядку, так руки й сверблять. Просто душа не на місці.

— Ну, вдячний буду за допомогу,— сказав молодик.— Мене звати Флойд Ноулз.

— А мене — Ел Джоуд.

— Радий знайомству.

— Я теж,— відповів Ел.— А ти стару прокладку залишиш?

— Доведеться,— відповів Флойд.

Ел вийняв з кишені складаний ніж і почав продряпувати блок.

— Йсусе! — мовив хлопець. — Нічо' так не люблю, як киш-ки мотору випускати.

— А як же дівчата?

— Та й дівчата, аякже! От якби я розібрав «ролс-ройс» і знову зібрав. Зазирнув одного разу під капот шістнадцяти-циліндрового «кадилака» — Боже ти мій, ніколи такої насо-лоди в житті не мав! У Саллісо якомсь ішов — а біля ресторану така шістнадцятка стоїть, підняв я капот. Тут хазяїн виходить і питає: «Якого біса ти це робиш?» А я кажу: «Та просто дивлюся. Хіба не цяця?» А він стоїть як пеньок. Певен будь, ніколи він усередину й не зазирав. Просто стоїть як пеньок. Багатій такий у солом'яному капелюсі. Сорочка така писана, окуляри. Нічо' одне одному не говоримо. Просто дивимосся. А потім він як запитає: «А хоч' проїхатися?»

— Чорт забирай! — вигукнув Флойд.

— Правда! «А хоч' за кермо сісти?» Ну, як на гріх, джин-си в мене брудні. Кажу: «Та я її замажу». — «Сідай! — каже він. — Кварталом проїдемося». Ну, сер, сів я і вісім разів з ві-терцем по кварталу проїхався — їй-пра, Богом клянуся!

— Добре було? — спитав Флойд.

— О Йсусе! — відповів Ел. — Якби я міг розкрутити її до гвинтика... от якби!

Флойдова рука, яка посмикувалася, уповільнилась. Моло-дик зняв клапан з гнізда й оглянув деталь.

— А тепер звикай драндулет розкручувати, — сказав він, — тому що нічого більше тобі не дадуть, забудь про «кадилак» у шістнадцять циліндрів.

Він поклав загусник на підніжку і почав стамескою зі-шкрібати замазку з блока.

Дві кремезні жінки, простоволосі та босоніж, пройшли повз них, несучи відро з молоком. Вони накульгували від важкого відра, і жодна не звела очей від землі. Сонце вже хи-лилося нижче, бо полудень минув.

Ел промовив:

— А тобі багато чого не подобається.

Флойд ще озлобленіше почав шкребти зубилом.

— Я тут уже півроку,— сказав він.— Наче вітром віюся по всьому штату, уже до такого стану дійшов, що про одне лише й думаю — як роботу знайти, м'яса, картоплі добути, аби дружина з дітьми голодні не були. От як заець мотаюсь — а що з того? Хоч скільки б гарував, їжі не досить. Утомився, от. Утомився, і сон мене бере, де не присяду. Просто руки опускаються.

— Що, зовсім постійної роботи нема? — спитав Ел.

— Ні, нема постійної.

Флойд стамескою відколупав замазку від блока і протер тьмянний метал засмальцьованою ганчіркою.

До табору під'їхав іржавий легковик з кузовом, де сиділо четверо чоловіків зі шкарубкими, смаглявими до чорноти, суворими обличчями. Авто повільно проїжджало табором. Флойд гукнув їздців:

— Ну, як успіхи?

Машина зупинилася. Водій озвався:

— Ми тут до біса багато землі оглянули. Нема роботи в цьому краю. Треба нам їхати.

— Куди? — спитав Ел.

— Бозна. Тут ми все обнишпорили.

Водій натиснув на зчеплення й повільно рушив далі табором. Ел задивився машині вслід.

— А хіба не ліпше було б, якби роботу шукав хтось один? Одну ставку легше знайти, хай один спробує.

Флойд поклав стамеску і кисло посміхнувся.

— Не розумієш ти,— сказав він.— Аби по країні віятися, бензин потрібен. Бензин коштує п'ятнадцять центів за галон. А четверо ж не можуть узяти чотири машини на брата. Так що вони всі складаються і бензин купляють. Зрозумій.

— Еле!

Ел побачив Вінфілда, який став поряд з ним.

— Еле, мама приготували рагу. По тебе послали.

Ел витер руки об штани.

— Ми сь'одні ще не їли,— сказав він Флойду.— Вернуса тобі допомогти, як поїмо.

— Та не варто, не вертайся.

— Та ні, поможу.

Ел пішов за Вінфілдом до табору. Тепер там було повно людей. Допитливі діти щільно згуртувалися біля казана з тушкованим м'ясом — настільки близько, що мати зачіпляла їхні лікті, готуючи страву. Том і дядько Джон стояли поряд.

Мати безпорадно промовила:

— Не знаю, як бути. Сім'ю тре' годувати. Що ж мені з оцими-о робити?

Дітлахи непорушно стояли, втупившись у неї. Обличчя в них були спустошені, напружені, а очі машинально перебігали з казанка до олов'яної тарілки, яку вийняла мати. Їхні очі пантрували за ложкою, яка накладала страву в тарілку, і коли мати передала паруючу тарілку дядькові Джону, очі вп'ялися в порцію. Дядько Джон занурив ложку в рагу — й очі стежили за цим, бігаючи з кожним порухом ложки. Ось шматок картоплі відправився дядькові Джону в рот — і очі вп'ялися йому в обличчя, відстежуючи реакцію дорослого. Чи добра страва? Чи смачно йому?

І тоді дядько Джон ніби вперше побачив їх. Жував він повільно.

— Візьми собі,— сказав він Томові.— Я їсти не хочу.

— У тебе ж за весь день і дрібки в роті не було,— заперечив Том.

— Та знаю, але в мене живіт розболівся. Я не голодний.

— То візьми оцю тарілку і поїж у наметі,— спокійно сказав Том.

— Я не голодний,— не вгавав дядько Джон.— Я і в наметі їх бачитиму.

Том обернувся до дітей.

— Ах ви мерзотники,— сказав він.— Ану вимітайтесь звідси, негідники.

Очі відірвались од рагу і з цікавістю зазирали йому в обличчя.

— Ану геть, мерзотники. Усе́дно нічо́ не отримаєте. Негарно ви чините. Не вистачить тут на вас.

Мати вичерпала тушковане м'ясо з казанка в олов'яні тарілки — дуже мізерними порціями,— і розклала миски на землі.

— Не можу я їх прогнати,— сказала.— Беріть тарілки — і заходьте у намет. А решту хай вони доїдять. Оцю дайте Ружі Шаронській.— Вона всміхнулася дітям.— Чуєте,— сказала мати,— ви, малята, знайдіть десь трісочки, принесіть, і я вам дам що лишилося. Але щоб не билися.

Уся зграйка майнула безшумно, з надприродною стрімкістю. Діти метнулися, щоб знайти тріски, потім до своїх наметів, принесли ложки. Лесть мати розклала їжу на тарілках, як малі повернулися — притихлі, голодні як вовки. Мати похитала головою.

— Не знаю, як бути. Не можу сім'ю пограбувати. Мені сім'ю тре́ годувати. Руті, Вінфілде, Еле,— люто закричала вона.— Беріть свої тарілки. Бігом до намету. Ану геть звідси.— Вона винувато глянула на дітей, які мовчки чекали.— На всіх не вистачить,— смиренно сказала мати.— Я поставлю казанок на землю, а ви денце пошкрябайте, рештки — тільки все́дно не наїстесь.— Вона вагалася.— Нічо́ не вдієш. Не можу вас обділити.— Вона взяла казанок і поставила на землю.— Тепер заждіть. Ще гаряче,— сказала вона й майже побігла в намет, щоб не бачити дитячих облич.

Її сім'я сиділа на землі, кожен їв зі своєї тарілки, і рідня з-за заслони чула, як діти грюкають у казанку ложками, змайстрованими з трісок і уламків іржавої бляхи. Дитяча вага заступила казанок. Вони не розмовляли, не билися й не сперечалися, але в їхній невідступній увазі була задерев'яніла

лють. Мати розвернулася до них спиною, тому не могла бачити дітей.

— Не можемо ми більше так,— сказала вона.— Доведеться ховатись і їсти на самоті.

Почувся скрегіт посудини, яку відсували, а потім ватага дітей розсіялась, усі розбіглись і лишили вишкрябаний казанок на землі. Мати подивилася на спустошені тарілки.

— Ніхто з вас не наївся як слід.

Батько підвівся та вийшов з намету, не мовивши ані слова. Проповідник усміхнувся і ліг на спину, заклавши руки за голову. Ел звівся на ноги.

— Тре' тому допомгти з машиною.

Мати збрала тарілки і вийшла з намету мити посуд.

— Руті,— покликала вона,— Вінфілде. Бігом мені відро води принесіть.

Вона подала їм відро, і вони попленталися до річки.

Поряд з'явилася міцна ширококоста жінка. Її плаття було у візерунках пилу і плямах машинного мастила. Підборіддя гордо підняте. Вона стояла за кілька кроків од матері й войовничо розглядала її. Нарешті жінка наблизилася.

— Вечір добрий,— холодно промовила вона.

— Добрий,— відповіла мати і, підвівшись із колін, підсунула їй ящик.— Чи не хочете сісти?

Жінка стала впритул.

— Ні, не сяду.

Мати запитально подивилася на неї.

— Чи можу я чимось допомгти?

Жінка стала руки в боки.

— Краще за свою рідню переживай, а моїх дітей облиш.

Мати широко розплющила очі.

— Я нічо' такого не зробила...— почала вона.

Жінка похмуро зиркнула на неї.

— Мій малий повернувся, а від нього так тушонкою й відгонить. Ви з ним поділилися. Він сам мені казав. Нічого тут вихвалитися, що рагу у вас є. Чого ви так робите? У мене

й так голова обертом іде, на душі тужно. А тут ще малий мій заявляється і пита: «А коли в нас печеня буде?» — Голос у неї затремтів від люті.

Мати підійшла впритул.

— Сядьте,— сказала вона.— Сядьте, поговоримо.

— Ще чого, не сяду. Тут родину нагодувати силуєшся, а ще й ви зі своєю тушонкою лізете.

— Сядьте,— сказала мати.— У нас більше рагу не буде — усе вийшло,— доки роботу не знайдемо. А якби ви теж готували тушковане м'ясо, і вас би дітлашня так обступила, що не продихнути,— як би ви вчинили? Нам не вистачало, але понад силу було дітей лишити, коли вони отак стоять і дивляться.

У жінки руки впали і повисли. На мить у її очах з'явився сумнів, звернений до матері, а потім жінка розвернулася і швидко попрямувала геть, зайшла у свій намет і запнула за слону по собі. Мати дивилась їй услід, а потім знов опустила-ся навколішки біля стосу олов'яних тарілок.

Ел непомітно став поруч.

— Томе! — крикнув він.— Ма', а він тут є?

Том висунувся з намету.

— Що тобі тре'?

— Ходімо зі мною,— збуджено відповів Ел.

Вони пішли разом.

— Що сталося? — спитав Том.

— Зара' дізнаєшся. Зачекай лише.— Він підвів Тома до поламаного автомобіля.— Це Флойд Ноулз.

— Так, знаю, я з ним розмовляв. Ну як тут?

— Тільки до ладу доводимо,— відповів Флойд.

Том помацав верх блока.

— Ну що ти там ходиш околяса, Еле?

— Мені Флойд щойно казав. Скажи, Флоїде.

Флойд промовив:

— Може, я не маю права... але... ну добре, скажу тобі. Тут один повернувся, каже, що на півночі є робота, він зі своїми там працюватиме.

— На півночі?

— Так... є там місцина, долина Санта-Клара називається — у чорта на рогах, так далеко, на півночі.

— Так? І яка там робота?

— Чорнослив збирати, груші на заводі консервувати. Кажуть, там усе майже дозріло.

— А далеко це? — наполегливо спитав Том.

— Христос відає. Мабуть, миль двісті буде.

— Довга це дорога, дуже, — сказав Том. — А відки нам знати, що роботу там дістанемо, як доїдемо?

— Ну, не знати, — відповів Флойд. — Але ж тут усе одно нічого нема, а хлопець той листа від брата дістав, сам туди їде. Казав, щоб нікому ні слова, а то туди стільки рине. Ми могли б уночі поїхати. Треба туди доїхати і знайти постійну роботу.

Том пронизливо подивився на нього.

— А нащо ми маємо тікати?

— Ну, як усі туди ламануться, то хіба нам робота лишиться.

— Дуже це довга дорога, — сказав Том.

У Флойдовому голосі почувся біль:

— Та я просто тобі наводку даю. Я ж тебе не примушую. Твій брат мені допоміг, от і я пораду даю.

— А ти певен, що тут роботи нема?

— Слухай, я тут три тижні увихаюся, чорт забирай, — ну жодної роботи нема, нічого не знайти. А якщо ти такий розумний, що бензин годен попалити, роз'їжджаючи, — не боню. Я ж не прошу зі мною їхати. Чим більше туди наїде, тим менше в мене шансів.

— Та я ж вірю, — сказав Том. — Просто шлях такий довезений, марудний. І ми сподівалися, що роботу знайдемо, орендувати зможемо, дім свій буде.

— Я ж з вами щойно познайомився, — терпляче відповів Флойд, — ви сьогодні тільки приїхали. Багато чого дізнатися маєте. Якщо послухаєте мене — то пощастить. А не послухаєте — усе на власній шкурі спізнаєте. І не мрій постійне

житло тут мати, бо постійної роботи нема тут, нема заробітків. А кендюх ще не раз про себе нагадає. Ну — отепер усе по-чесному.

— Але все ж таки тре' спочатку роздивитися, що і як,— стурбовано промовив Том.

Через увесь табір проїхав легковий автомобіль і зупинився біля сусіднього намету. З машини виліз чоловік у комбінезоні та синій сорочці. Флойд гукнув його:

— Як — успішно?

— Та не буде роботи в цьому краю клятому, доки бавовна не зійде.

І він пішов до рваного намету.

— Бачите? — сказав Флойд.

— Та бачимо. Але дві сотні миль — Ісусе!

— Так ви ж поки що ніде коріння не пустили. Поміркуйте як слід.

— Ліпше поїдемо,— сказав Ел.

Том спитав:

— А коли тут буде робота?

— Ну, через місяць бавовну збиратимуть. Якщо у вас грошей досить, чекайте, доки бавовна зійде.

— Мама проти, аби далі їхати,— сказав Том.— Вона зморилася вкрай.

— Я й не пхаю вас на північ,— знизав плечима Флойд.— Робіть як знаєте. Просто сказав вам, що чув.

Він підняв з підніжки засмальцьовану мастилом прокладку, акуратно припасував її до блока і притиснув.

— Ну,— звернувся Флойд до Ела,— тепер поможи-но з головкою двигуна.

Том спостерігав, як вони ретельно працюють, обережно опускають важку кришку блока на головки болтів.

— Тре' переговорити про це зі своїми,— промовив він.

— Не хочу нічого такого,— заперечив Флойд,— але сім'ї не треба казати. Самі їдьте. Якби твій брат мені не поміг, я б нічого не сказав.

— Ну, звісно,— мовив Том,— маємо тобі за це подякувати. Треба нам усе обміркувати. Мабуть, і поїдемо.

— Богом клянуся,— сказав Ел,— я поїду, навіть якщо більше ніхто не захоче. Я там зачеплюся.

— І сім'ю кинеш? — запитав Том.

— Ну так. Вернусь, а в джинсах у мене буде грошви повний гаман. Чом би й ні?

— Мама буде проти, не схвалить вона такого,— сказав Том.— І тато теж, він буде проти.

Флойд узяв набір гайок і пригвинтив їх спочатку пальцями, так щільно, як міг.

— Ми з дружиною разом зі своїми виїхали,— сказав він.— Удома й на думці не мали своїх лишати. На думку б не спало. Але, чорт забирай, як сюди приїхали, щоб на північ рушати, рідня відділилася, кудись майнула, а тепер Бог знає, де вони всі. І відтоді де тільки не шукаю, розпитую.

Він одразу підігнав ключ до головки болта і почав рівномірно обертати, по оберту на кожну гайку, навколо рядів.

Том навпочіпки присів біля машини і скосив очі на лінію наметів. У землі біля наметів де-не-де пробивалася стерня.

— Е ні, пане,— сказав він.— Не збираємося робити, як ти радиш.

— Ну, про мене, хлопець сам, без нікого, більше шансів має знайти роботу.

— Мо', і так, але мамі це взагалі не до душі буде.

Дві машини, заповнені невдоволеними чоловіками, проїхали в табір. Флойд звів очі, але не спитав, як успіхи. Запилені обличчя прибульців були смутні та затверділі. Сонце сідало, і жовте проміння ковзнуло по Гувервіллу, на верби за наметами. З наметів повилазили діти, щоб тинятися по табору. А ще виходили жінки й розкладали невеликі багаття. Чоловіки збиралися в гурти, сідали навпочіпки та пошепки перемовлялися.

Новенький «шевроле» звернув з шосе і поїхав у видолінок, до табору. Машина опинилася в центрі поселення, Том спитав:

— Хто це? Їм тут не місце.

Флойд відповів:

— Не знаю... мабуть, копи.

Дверцята машини відчинились, і звідти вийшов чоловік і став біля автомобіля. Його напарник лишився сидіти. Тепер усі люди, які сиділи навпочіпки, підняли очі на новоприбулих, але розмова не вривалась. І жінки, які розпалювали багаття, крадькома позирнули на сяючий автомобіль. Діти посунулися ближче, навмисно петляючи і кружляючи.

Флойд відклав гайковий ключ. Том підвівся. Ел витер руку об штани. Усі троє попрямували до «шевроле». Чоловік, який вийшов з машини, був одягнений у штани хакі та фланелеву сорочку. На голові в нього був стетсонівський капелюх з плоскими крисами. Кишеня сорочки відторбучувалася від стосу паперів, парканчика перових ручок і жовтих олівців, а з задньої кишені стирчав блокнот з металевими підкладками. Прибулий наблизився до однієї з груп, і чоловіки, сидячи на землі, подивилися на нього, з підозрою замовкнувши. Вони позирали на нього і не рухалися, білки очей поблискували, бо чоловіки дивилися спідлоба, не піднімаючи голів. Том, Ел і Флойд, начебто випадково прогулюючись, опинилися зовсім поруч.

Чоловік спитав:

— Люди, хочете працювати?

Усі мовчки і з підозрою дивилися на нього. З інших кінців табору стали підтягуватись інші.

Один з тих чоловіків, які сиділи навпроти, нарешті заговорив:

— Аякже, хочемо. А де робота?

— Округ Туларе. Там урожай фруктів. Треба багато збирачів.

Флойд спитав:

— Ви наймач?

— Так, я маю ліцензію.

Тепер чоловіки ще тісніше згуртувались. Один з них зняв чорний капелюх та скуйовдив довгі пасма темного волосся.

— Яка плата? — спитав він.

— Ну, точно поки що сказати не можу. Мабуть, тридцять центів.

— Чому не можете сказати? Ви ж ліцензію маєте?

— Так,— відповів чоловік у хакі.— Але все залежить від ціни. Може бути більше, може менше.

Флойд виступив наперед. Він тихо сказав:

— Я піду, містере. Ви наймач, ліцензія є. Просто покажіть нам спочатку вашу ліцензію і дайте замовлення, щоб ми на роботу стали,— куди треба їхати, де це, скільки одержимо, ви розпишетесь, і ми поїдемо.

Наймач обернувся до нього й нахмурився.

— Ти що, вказуєш мені, як вести власний бізнес?

— Але ж ми працюватимемо на вас,— сказав Флойд,— це буде й наш бізнес.

— Ну, не вказуйте мені, що робити. Сказав, людей треба.

Флойд сердито заявив:

— Ви не сказали, скільки людей треба і скільки за-
платите.

— Чорт забирай, я ще не знаю.

— А як не знаєте, у вас права нема людей наймати.

— Я маю право робити свій бізнес як хочу. Якщо ви, чоловіки, волієте сидіти тут на заді рівно, то прошу. Я наймаю в округ Туларе. Потрібно багато людей.

Флойд озирнувся на юрбу чоловіків. Ті тепер непорушно стояли, переводячи очі з одного мовця на другого. Флойд мовив:

— Ну, я вдвічі балдію. Може, йому тисячі робітників потрібні. Він отримає там п'ять тисяч, а заплатить п'ятнадцять центів на годину. А вам, сердегам, доведеться погодитись, інакше голодними сидітимете. Як він хоче найняти людей — то

хай угоду підпише, скаже, скільки платитиме. Треба ще його ліцензію глянути. Він не має права контракт укладати без ліцензії.

Наймач повернувся до «шевроле» і гукнув:

— Джо!

Його супутник визирнув і, стукнувши дверцятами, виліз. Він був убраний у бриджі та зашнуровані чоботи. Довкруг пояса був обмотаний патронташ, на якому висіла кобура з важким пістолетом. На брунатній сорочці була пришпилена зірка помічника шерифа. Ступав цей чоловік тяжко. На обличчі в нього з'явилася ледь помітна посмішка.

— Що ви хочете?

Кобура ковзнула туди-назад по його стегну.

— Джо, ви колись бачили оцього хлопця?

Помічник перепитав:

— Кого?

— Оцього.

Наймач указав на Флойда.

— А що він накоїв? — помічник посміхнувся Флойду.

— Він червоний, агітацію тут розводить, на заколот підбиває.

— Хм-м-м.

Помічник повільно обійшов навколо, щоб побачити Флойда в профіль, і перевів погляд на хлопцеве обличчя.

— Бачите? — крикнув Флойд. — Якби він по-чесному хотів, хіба навів би сюди копа?

— Раніше ти його бачив? — наполягав наймач.

— Хм, схоже, що так. Того тижня, коли гараж зі старими автівками обчистили. Здається, там я цього хлопця бачив. Ага! Присягаюся, це той самий. — Раптом усміх щез у нього з лица. — Сідай у машину, — сказав помічник і розстебнув портупею.

— Ти без вини його береш, — сказав Том.

Помічник обернувся до нього:

— А ти до нього хочеш за компанію — ану спробуй, тебе теж замету. Там якраз двоє валандалися.

— Та мене того тижня навіть у штаті не було,— заперечив Том.

— Ну, може, ти ще десь швендяв. Краще тримай рот на замку.

Наймач обернувся до чоловіків:

— А ви, люди, не слухайте цих клятих червоних. Каламутники вони — матимете проблеми. Ну, можу всіх вас підрядити в округ Туларе.

Чоловіки не озвалися жодним словом. Помічник обернувся до них.

— А це добра ідея — їхати,— сказав він.— Відділ охорони здоров'я наказав нам очистити цей табір. А як у вас тут ще й червоні є — дивіться, аби не натерпітися. Це добра ідея — якби всі ви до Туларе переїхали. Хіба це щастя — отут сидіти. Це вам просто дружню пораду даю. А то стільки хлопців сюди приїде, та ще й з кийками в руках...

Наймач мовив:

— Я вам сказав, що людей треба. Не хочете працювати — ну, як хочете.

Помічник вишкірився:

— Як вони не хочуть працювати — значить, їм не місце в цьому окрузі. Ми їх звідси хутко викуримо.

Флойд стояв непорушно поряд з помічником, і великі пальці обох рук хлопця посмикували ремінь. Том крадькома поглянув на заарештованого, а потім втупився в землю.

— От і все,— сказав наймач.— В округ Туларе треба багато людей; роботи багато.

Том повільно подивився на Флойда і побачив, як напружилися в нього вени на зап'ястях. Том теж вивільнив руки, а потім закрив пальці за ремінь.

— Так, от і все. Щоб на завтра вранці вас тут і дух не смердів.

Наймач сів у «шевроле».

— Ну, ти,— звернувся помічник до Флойда,— у машину лізь.

Він широко замахнувся і схопив Флойда за ліву руку. Той одразу вивернувся та крутнувся. Його кулак просвистів і вліпився в широке вгодоване обличчя, а за мить хлопець уже стрілою нісся між наметів. Помічник похитнувся, а Том підставив йому ногу. Той повалився і, котячись по землі, схопився за пістолет. Флойд зник з поля зору за наметами. Помічник вистрелив сидячи. Жінка, яка стояла перед наметом, скрикнула, а потім подивилася на свою розтрошену руку. Кісточок пальців не було, пучки звисали з долоні як на тоненькій ниточці, плоть побіліла, геть знекровлена. Удаліні Флойд шез за рядом верб. Помічник, ще сидячи на землі, знову звів руку з пістолетом, і тут від кола людей відділився превелебний Кейсі та ступив крок уперед. Він копнув помічника по шиї, а потім відступив назад, дивлячись на опасисто-драглистого чоловіка, який тепер скоцюрбився зовсім непритомний.

Мотор «шевроле» заревів, і машина метнулася, здіймаючи куряву. Автомобіль вибрався на шосе та блискавично зник у далечині. Перед наметом жінка досі дивилася на понівечену кисть. З рани почали текти крапельки крові. У горлі забулькотіло істеричне хихотіння, і верескливий сміх ставав усе голоснішим і пронизливішим з кожним вдихом.

Помічник лежав на боці, занурившись розтуленим ротом у пил.

Том підняв пістолет, вийняв магазин і пожбурих у чагар; потім вийняв патрон зі ствола.

— У такого тре' забрати права на зброю,— зауважив Том і шпурнув револьвер на землю.

Навколо жінки з покаліченою рукою зібрався натовп, а її істерика ще посилилася, сміх перейшов у крики та ридання.

Кейсі зовсім близько підступив до Тома.

— Тобі треба забратися,— сказав він.— Іди у верболіз і там чекай. Він не бачив, хто його штурхнув, а що ти ногу підставив — бачив.

— Не збираюсь я нікуди,— сказав Том.

Кейсі наблизився до його вуха та прошепотів:

— У тебе відбитки пальців візьмуть. Ти ж підписку порушив — про умовно-дострокове звільнення. Тебе назад вишлють.

Том ледь чутно видихнув:

— Ісусе! Я й забув.

— Швидше забирайся,— сказав Кейсі.— А то ще про-
чумається.

— Візьму револьвер,— мовив Том.

— Ні. Облиш. Якщо все обійдеться, я чотири рази свисну.

Том недбало попрямував убік, але щойно відділився від усіх, як прискорив ходу і невдовзі зник у верболозі, який облямовував річку.

Ел підійшов до поваленого помічника.

— Ісусе,— у захваті промовив хлопець,— добряче йому дали!

Юрба продовжувала витріщатися на безтямного чоловіка. І тут десь удалині заверещала сирена: сигнал наростав, потім замовк, а за мить знову вибухнув — цього разу ближче. За мить усі занервували. Якусь хвилину товклися на місці, а потім розійшлися по своїх наметах. Лишилися тільки Ел і проповідник.

Кейсі обернувся до Ела.

— Іди геть,— сказав він.— Геть — отуди, до намету. Ти нічо' не зна'ш.

— Ну? А як ти?

Кейсі всміхнувся.

— Хтось має взяти провину на себе. Дітей у мене нема. Ну, просто посадять у тюрму... а я ж тут нічо' не роблю, який від мене хосен.

— Та чому ж ні за що...— сказав Ел.

— Забирайся зара,— різко мовив Кейсі.— Нема чо' вам у це вплутуватись.

Ел наїжачився.

— І не подумаю виконувати ваші накази.

— Якщо ти і всі твої кривні та друзі у це вплутаєтесь, матимете лихо,— тихо сказав Кейсі.— Я не за тебе дбаю. Але твої мама і татко ковтнуть лиха. Мо', Тома назад до Макалістера вишлють.

Ел мить дивився на нього.

— О'кей,— сказав він.— Хоча думаю, ви дурень затятий.

— Аякже,— сказав Кейсі.— Чом би й ні?

Сирена знов і знов завивала, все наближаючись. Кейсі став навколішки біля помічника і перевернув його на спину. Повалений застогнав, його очі силувалися розплющитись, але не могли, хоч як він намагався побачити, хто це над ним. Кейсі обтер пил йому з губ. Усі родини сховалися в наметах, щільно запнувши по собі заслони, а присмеркове сонце заливало бронзою червоні та сірі намети.

На шосе заверещали шини, і в табір швидко в'їхало авто без даху. Звідти вийшло четверо чоловіків, озброєних гвинтівками. Кейсі встав і підійшов до них.

— Що, в дідька, тут сталося?

— Я відгамселив отого чоловіка,— сказав Кейсі.

Один з озброєних підійшов до помічника. Той уже був притомним, марно намагаючись підвестися.

— Ну, так що тут сталося?

— Ну,— сказав Кейсі,— він наривався, і я вдарив його, а він зачав стріляти й поранив жінку отам, у наметах. Тож я знову його вдарив.

— Ну, а до того що було?

— Я йому нагруб'янив,— відповів Кейсі.

— Лізь у машину!

— Атож,— погодився Кейсі та поліз на задне сидіння.

Двоє чоловіків допомогли травмованому помічнику стати на ноги. Він обережно обмацував шию. Кейсі зауважив:

— Отам жінка в наметі вся в крові, бо він промазав.

— Ми це потім з'ясуємо. Джо, оцей тебе вдарив?

Переляканий чоловік мляво втупився на Кейсі.

— Не схоже, що він.

— Та це я був, усе правильно,— наполягав Кейсі.— Ти помилився, не того схопив.

Джо повільно похитав головою.

— Не схожий ти на того, хто на мене напав. Їй-бо, зараз мене знудить!

— Та поїду я, які проблеми,— сказав Кейсі.— Краще подивіться — отам жінка кров'ю стікає.

— Де вона?

— У тамтому наметі.

Старший з прибулих попрямував до намету, стискаючи рушницю. Спочатку він озвався крізь брезент, а потім зайшов усередину. За мить він уже вийшов і повернувся. Сказав трохи гордовито:

— Господи, ну й жах там. Сорок п'ятий калібр — постріл. Джгут їй наклали. Ми послали по лікаря.

Двоє обступили Кейсі. Старший посигналив сиреною. У таборі панувала мертва тиша. Заслони були щільно запнуті, й люди не висувалися з-за них. Мотор завівся, авто розвернулося та рушило з табору. Кейсі сидів між охоронцями гордо, жили на його шії випиналися. На вустах грала слабка усмішка, допитливий погляд був як у завойовника.

Коли копи поїхали, народ вийшов з наметів. Сонце сідало за обрій, і табір осявала ніжно-лазурова вечірня сутінь. На сході гори ще жовтіли від сонячного проміння. Жінки повернулися до згаслих багать. Чоловіки знову зібралися разом, сіли і завели тиху розмову.

Ел виповз з-під брезенту і пішов до верболозу — свиснути Тому. Мати вийшла і розклала багаття з гілок.

— Чоловіче,— сказала вона,— багато поїсти не вийде. Ми й так пізно поїли.

Батько і дядько Джон стали неподалік табору, дивлячись, як мати чистить картоплю і нарізає сирими скибками, а потім викладає на змашену салом сковороду. Батько сказав:

— Що в біса такого проповідник зробив?

Руті з Вінфілдом підкралися та присіли, щоб чути розмову.

Дядько Джон продряпував землю довгим іржавим цвяхом.

— Він знав, що таке гріх. Я спитав його про гріх, а він пояснив; не знаю лише, чи правильно це. Він казав: людина тоді згрішила, коли думає, що вона згрішила.

Очі в дядька Джона були втомлені та сумні.

— Усі свої дні я чаївся,— продовжив він.— Таке накоїв, про що нікому не розказував.

Мати обернулася до нього:

— І не розказуй, Джоне,— промовила вона.— Усе Богові повідай. Не обтяжуй інших своїми гріхами. Негодяще це.

— Світу через те не бачу,— сказав Джон.

— Ні, не розказуй. Іди до потічка, занурся з головою і там прошепочи все, що хоч'.

Батько поволі кивнув, схвалюючи жінчині слова.

— Її правда,— мовив він.— Тобі полегшає, як свої гріхи іншим розкажеш, але ж гріх від того іншим перекинеться.

Дядько Джон подивився на сонце: гори стали золотими й віддзеркалювались у нього в очах.

— От якби я розчавити гріхи міг,— промовив він.— Та не можу. Вони все нутро мені проїли.

Позаду нього Ружа Шаронська вийшла з намету, запаморочливо похитуючись.

— Де Конні? — роздратовано запитала вона.— Сто років його не бачила. Куди він подівся?

— Не бачила,— сказала мати.— Якщо здибаю, перекажу йому, що ти хочеш його бачить.

— Мені недобре,— мовила Ружа Шаронська.— Конні лишив мене.

Мати подивилася на опухле обличчя дочки.

— Ти плакала,— сказала мати.

Сльози знову почали наvertатися на очі Ружі Шаронської.

— Ану візьми себе в руки,— твердо сказала мати.— Нас тут багато, не ти одна. Годі себе жаліти. Негайно ходи, бараболю чисть. А то жалієш себе.

Дівчина спочатку попленталася до себе в намет. Вона намагалась уникнути суворих очей матері, але вони стежили невблаганно, і Ружа повільно повернулася до багаття.

— Не міг він мене покинути,— сказала вона, але сльози вже висохли.

— Берися до роботи,— наказала мати.— Повсякчас у наметі рюмсаєш, себе жалієш. Не було в мене часу, аби за тебе взятися. А тепер візьмуся. Бери цього ножа та чисть бараболю.

Дівчина послухалася та опустила навколішки, почала чистити. Вона гнівно примовляла:

— От хай повернеться — побачить. Ото поговорю з ним.

Мати ледь усміхнулася:

— А він тебе як ударить. Сама напрошуєшся, аби тебе набили,— скиглиш не вгаваючи. Та якщо він тебе наб'є, я його благословлю.

Очі в дівчини запалали від образи, але вона змовчала.

Дядько Джон щосили загнав широким великим пальцем іржавий цвях глибоко в землю.

— Тре' мені зізнатися,— сказав він.

Батько не витримав:

— Та кажи вже, чорт забирай! Що — вбив когось?

Дядько Джон порився пальцями в кишені джинсів і витяг звідти згорнутий засмальцьований папірчик. Розгорнув його й показав.

— П'ятірка,— сказав дядько Джон.

— Украв чи що? — спитав батько.

— Ні, це мої гроші. Утаїв свою частку.

— Та це ж твої гроші, хіба ні?

— Так, але я не мав права утаювати.

— Не бачу тут аж такого гріха,— сказала мати.— Це ж твоя частка.

Дідько Джон повільно промовив:

— Я не просто втаїв. Я тримав ці гроші, аби надудлитися. Знав, що настане час, коли мені нутро так припече, що без випивки ніяк. Думав, час ще не настав, не пора ще... а тут проповідник у тюрму пішов, аби Тома виручити.

Батько закивав головою вгору-вниз і підсунувся, щоб ясніше чути. Руті підсунулася, наче цуценя, сперлася на лікоть, а Вінфілд наслідував її приклад. Ружа Шаронська видлубала з бульби картопляний кільчик. Вечірні сутінки згустилися й стали синішими.

Мати сказала різко, сухим тоном:

— Не второпаю, чому те, що Тома врятували, означає, що ти надудлишся.

Джон сумно відповів:

— Не можу сказати. На душі так каламутно. Він так просто це зробив. Просто підійшов і сказав: «Це я накоїв». Вони його забрали. Усе'дно нап'юся.

Батько знову струснув головою.

— Не второпаю, чого ти про це розводишся,— сказав він.— На твоєму місці я просто пішов би та й випив.

— Настав той час, коли мені тре' зняти тяжкий гріх зі своєї душі,— сумно мовив дядько Джон.— Програв я. Не зловив хортуну за хвіст — от вона й дременула. Слухай-но! — сказав він.— У тебе ж гроші є. Дай мені два долари.

Батько з неохотою поліз до кишені та вийняв звідти шкіряний кисет.

— Аби впитися, сімох доларів тобі зажирно буде. Ти ж не шампанське хльоптатимеш.

Дядько Джон простягнув купюру:

— Візьми оце і жени два долари. Я й за два уп'юся до зелених коників. Не хочу ще й марнотратом стати — нащо мені ще один гріх. Витрачу все, що одержав. Завше так роблю.

Батько взяв замузаний папірчик і віддав дядькові Джону дві срібні монети.

— Роби що маєш робити. Ніхто не знає, що кому тре, тож хай не вказує.

Дядько Джон узяв монети.

— А ти не злитимешся? Ти ж зна'ш, такий я.

— Христе мій, та не буду,— відповів батько.— Ти зна'ш, що робиш.

— Не витримаю цієї ночі,— сказав дядько Джон і обернувся до матері.— А ти зла на мене не держиш?

Мати не звела голови.

— Ні,— тихо відповіла вона.— Ні, йди.

Він підвівся й самотньо, як сирота, почимчикував у вечірньому світі. Вийшов на бетонне шосе, перетнув тротуар і зайшов у продуктову крамницю. Перед дверима, зтягнутими сіткою, він стягнув капелюх, кинув його в пил і затоптав у бруд обцасом на знак приниження. І чорний капелюх так і лишився лежати там, зім'ятий і брудний. Джон зайшов у крамницю і наблизився до полиць, де за дротяною сіткою стояли пляшки віскі.

Батько й мати спостерігали, як дядько Джон ішов. Ружа Шаронська ображено втупилася в картоплю.

— Бідолашний Джон,— сказала мати.— Я от думала, якби можна було зробити щось хороше — та бачу, не виходить. Ніколи ще не бачила, аби людина так побивалася.

Руті покрутилася в пилу. Вона нахилилася до плеча Вінфілду, притягнула брата за вухо та зашепотіла:

— Я зара' нап'юся.

Вінфілд пирхнув і одразу щільно стиснув уста. Двоє дітей відповзли, тамуючи подих, а потім, аж фіолетові від напруги, захихотіли. Вони проповзли повз намет, а далі скочили й дременули з вереском по табору. Вони побігли до верболозу, сховалися там і зайшлися від реготу. Руті скосила очі, розслабилася, пройшлася похитуючись, спотикаючись, висолопивши язика.

— Я п'яна,— сказала вона.

— Усі сюди,— покликав Вінфілд.— Дивіться на мене: я буду дядько Джон.

Хлопчик змахнув руками, засопів і закрутився дзигною, доки в нього не запаморочилося в голові.

— Ні,— сказала Руті.— Отак тре'. Отак. Я дядько Джон. Я страшенно п'яна.

Ел і Том тихо прокрадалися крізь верби й раптом уздріли дітей, які запаморочливо і шалено бісилися. Сутінки вже були зовсім густі. Том став і придивився.

— Та це ж Руті з Вінфілдом? Що це з ними за приклячка, якого біса?

Вони наблизилися.

— Ви з глузду з'їхали? — спитав Том.

Діти зупинились і зніяковіли.

— Ми просто граємося,— відповіла Руті.

— Вар'ятів граєте,— сказав Ел.

Руті виклично заявила:

— Це не таке вар'ятство, як у декого.

Ел не дав себе збити. Він продовжив:

— Руті наривається, аби їй дали копняка під зад. Давно наривається. Пора дати.

Руті скривила гримасу в нього за спиною, розтягла губи вказівними пальцями, зробила всі міни, які тільки вміла, щоб показати образу, проте Ел так і не повернувся, аби це побачити. Вона знову глянула на Вінфілда, щоб продовжити гру, але тепер він принишк і збагнув, що гру зіпсовано. Обоє це зрозуміли.

— Гайда до річки, поплаваємо, як качки, головою вниз,— запропонував Вінфілд.

Вони спустилися, продираючись крізь верболіз, досі розлючені на Ела.

Ел і Том нечутно йшли в сутінках. Том сказав:

— Звісно, Кейсі дарма це зробив. Так я й думав. А він казав, що нічо' для нас не зробив. Чудний він, Еле. Усе думає.

— Так у проповідників ведеться — відповів Ел.— Люблять собі життя псувати.

— Слухай, а куди це Конні подівся?

— Та, думаю, за потребою відійшов.

— Щось він збіса довго марудиться.

Вони йшли вздовж наметів, тримаючись до них ближче. Біля Флойдового намету їх зупинив тихий оклик. Вони наблизилися до заслони і присіли. Флойд трохи відсунув брезент.

— Ну як, збираєтеся?

— Не знаю,— сказав Том.— Гадаєш, так краще буде?

— Ви ж чули, що цей бичара сказав,— гірко всміхнувся Флойд.— Тебе ж поपालять, якщо не вшиєшся. Ти що собі думаєш — що цей, якого отак оддухопелили, не вернеться знову сюди надавати? Не будь дурнем. Тут ціла команда приплугається, аби нас викурити.

— Гадаю, справді ліпше нам забиратися,— сказав Том.— А ти куди?

— Я ж казав — на північ.

— Слухай-но,— сказав Ел,— мені говорили, десь урядовий табір є. Де він?

— Та повно їх.

— Ну, де ж саме?

— Їдьте на південь 99-м, дванадцять-чотирнадцять миль, потім звертайте на схід до Відпетча. Він акурат поряд. Але, певно, повний під зав'язку.

— Кажуть, приємно там,— сказав Ел.

— Авжеж, приємно. Ставляться як до людей, а не як до собак. І копів там нема. Але він переповнений.

— Не можу збагнути,— сказав Том,— чого оцей помічник так розбуянився. От наче на лихо запрошувався, ніби на скандал нарівнявся.

— Сам не знаю,— сказав Флойд,— але на півночі я з одним розбалакався — він теж помічник, але хороший. Так він казав, там помічники хоч-не-хоч, а мають когось заарештовувати. Шериф одержує сімдесят п'ять центів на день за

кожного ув'язненого, а годує за чверть долара. А як ув'язнених нема — нема йому й прибутку. Той помічник мені казав, що він за тиждень нікого не забрав, а шериф йому сказав: або хай когось приведе, або значок знімає. Оцей помічник, який сьогодні приходив, точно збирався когось арештовувати.

— Пора нам збиратися,— сказав Том.— Бувай, Флойде.

— Бувай. Може, ще побачимося. Сподіваюся.

— Бувай,— сказав Ел.

Вони побрели потемнілим табором до сірого намету Джоудів.

Картопля на сковороді сичала та плювалася підливою, підходячи на багатті. Мати перевертала товсті скибки ложкою. Батько сидів поруч, охопивши руками коліна. Ружа Шаронська сиділа під брезентом.

— Це Том! — скрикнула мати.— Слава Богу!

— Тре' нам звідси тікати,— сказав Том.

— Що таке?

— Ну, Флойд каже, вони сьогодні ввечері табір підпалять.

— Якого дідька? — спитав батько.— Ми нічо' не зробили.

— Нічо', крім того, що лягавому врізали,— зауважив Том.

— Ну, ми такого не робили.

— Так той коп погрожував, що нагряне.

Ружа Шаронська наполегливо втрутилася:

— Ви Конні не бачили?

— Так,— відповів Ел.— Уздовж берега шурував, аж іскри летіли,— отам, де річка. Він на південь подався.

— Він... він що... зовсім пішов?

— Не знаю.

Мати розвернулася до дівчини.

— Руже, ану все розкажуй, годі скиглити. Що тобі Конні казав?

Ружа сумовито промовила:

— Казав, що ліпше б він удома лишався, трактори вичав.

Усі притихли. Ружа Шаронська споглядала вогонь, і в сьй-ві багаття виблискували її очі. На сковороді різко сичала картопля. Дівчина закашлялася та витерла ніс ребром долоні.

— Нічо' хорошого в Конні не було,— сказав батько.— Я вже давно те бачив. Кишка тонка, безхребетний, а кирпу гнув.

Ружа Шаронська підвелась і пішла до намету. Там вона лягла на матрац, перевернулася на черево і завмерла, сховавши обличчя в долонях.

— Та й наздоганяти його не варт, гадаю,— зауважив Ел.

— Ні,— відповів батько.— Як він такий негодящий, нащо він нам.

Мати зазирнула до намету, де Ружа Шаронська розпростерлася на матраці.

— Цить! — застерегла мати.— Не тре' так казати.

— Так, він негодящий,— наполягав батько.— Повсякчас тільки й торочив, до чого збирається братись. І ні за що не брався. Я нічо' не казав, доки він тут був. А як утік...

— Цить! — тихо сказала мати.

— Та чого це, на Бога? Чого ти цитькаєш? Втік він чи не втік?

Мати перевернула ложкою шиплячу картоплю; підлива бризнула. Мати підкинула хмиз до вогню, і полум'я здійнялося вгору, осяявши намет.

— У Ружі буде дитина,— сказала мати,— наполовину її, наполовину — Конні. Недобре для малюка — зростати в такій сім'ї, де казатимуть, що тато негодящий був.

— Та це ліпше, аніж брехати,— заперечив батько.

— Ні, не ліпше,— урвала його мати.— А от якби він помер? Ти ж нічо' поганого про Конні не скажеш, якщо він помре?

Том втрутився:

— Агов, та що таке? Ми ж не певні, чи зовсім Конні пішов. І нема в нас часу для балачок. Ми поїсти зібралися, а потім у путь ладнатися.

— У путь? Ми ж щойно приїхали,— мати подивилася на нього крізь осяяний спалахами морок.

Том терпляче пояснив:

— Вони сьодні приїдуть і табір сплять, ма'. Ви ж знаєте: знавіснію я, не дозволю речі палити — і татко не дозволять, і дядько Джон. Ми як зачнемо битися — а не можна мені, ще залапають і за ґрати. Я б сьодні вже попався, якби не проповідник.

Мати продовжувала мішати картоплю в киплячій підливі. Нарешті твердо наважилася.

— Ну ж бо! — крикнула вона. — Ну ж бо, їжте. Нам тре' скоріше забиратися.

Вона розклала порції на олов'яні тарілки.

— А Джону? — спитав батько.

— А де дядько Джон? — запитав Том.

Батько і мати промовчали, а потім батько відповів:

— Надудлитися він пішов.

— Ісусе! — зірвалося в Тома. — Знайшов коли! Куди це він пішов?

— Не знаю,— сказав батько.

Том устав.

— Слухайте,— сказав він,— ви поїжте і вантажте все на машину. А я піду пошукаю дядька Джона. Мо', він у крамниці, так це через дорогу.

Том квапливо пішов. Маленькі вогнища горіли біля входу до наметів і халабуд, і світло дрижало на обличчях обірваних чоловіків, жінок і дітей, що сиділи навколо. У кількох наметах крізь брезент просвічували вогники газової лампи, і в світляних колах чорніли людські фігури.

Том пройшов закуреною стежкою і через бетонне шосе попрямував до маленької продуктової крамнички. Він став перед завішеними сітками дверима. Крамар, сивуватий чоловік з неохайними вусами-штурпаками і водяними очима, нахилившись над прилавком, читав газету. Його худі руки були оголені до ліктів, убраний власник

був у білий фартух. За спиною у крамаря були зведені кургани, мури, піраміди з консервів. Власник підняв очі, коли Том зайшов, і очі в крамаря звузилися, ніби він цілювався з дробовика.

— Вечір добрий, — мовив хазяїн. — Чого бажаєте?

— Дядька мого бажаю, — відповів Том. — А він десь подітисся бажає.

Таке враження, що сивого чоловіка ці слова водночас і збили з пантелику, і схвилювали. Він обережно торкнувся кінчика носа і пошкріб його, ніби хотів утамувати сверблячку.

— Ви всі наче завсіди когось губите, — сказав крамар. — От десять разів на день хтось зайде і скаже: «Як побачите такого-то, з лиця такого-то, убраного так і так — перекажіть, що ми на північ поїхали». І це вже бозна-скільки триває.

Том засміявся:

— Ну, як побачиш молодого шмаркача, Конні зветься, трохи на койота скидається — скажи йому, хай до дідька забирається. Ми на південь їдемо. Але він не той, кого шукаю. Чи не був тут чоловік: років шістдесят, штани чорні, волосся з сивиною — по віскі приходив?

Очі сивуваого власника проясніли.

— Точнісінько він, був. Ще такого не бачив. Стояв тут у дверях, шпурнув капелюх — і розтопав. Ось, я підібрав.

Він дістав з-під прилавку поруділий зім'ятий капелюх. Том узяв річ.

— Так, це його.

— Ну, сер, узяв він дві пінти віскі, нічого не казав. Відкоркував пляшку й почав цмулити. А в мене ліцензії нема, щоб отут випивали. Кажу йому: «Слухай, тут пити не можна. На вулицю йди». А він два кроки за поріг, одразу пляшку вийняв і — повірте, сер, — за чотири ковтки всю пінту видудлив, спорожніла пляшка. Пляшку далеко закинув, знов у двері лізе. Очі збаранілі. Каже: «Дякую вам, сер» — і пішов з кінцями. Ніколи ще не бачив, аби отак пили.

— Пішов? Куди? Мені тре' його знайти.

— Ну, це такий випадок був, що сказати можу. Ніколи ще таких не бачив, аби так пили, тож визирнув за ним і простежив, куди він. Він пішов на північ, потім повз нього машина проїхала, освітила фарами, і я побачив, як він на берег вийшов. Ноги в нього вже підгинались. І щойно другу пінту відкоркував. Далеко він не піде, так плентався.

— Дякую,— сказав Том.— Піду його шукати.

— Капелюх візьмете?

— Так! Так! Він йому знадобиться. Ну, дякую.

— А що з ним таке? — спитав старий.— Пив — але без задоволення.

— Та в нього таке... знаходить іноді. Ну, добраніч. Як побачиш того чортового Конні, перекажи: ми на південь поїхали.

— Я щодня стільки людей бачу і стільки просять усього переказати, що всього й не запам'ятаю.

— Не бери на себе забагато,— сказав Том.

Він вийшов за двері, тримаючи запліюжений чорний капелюх дядька Джона. Перетнув бетонне шосе і попрямував по узбіччю. Нижче, у видолинку, лежав Гувервілл; мерехтіння багать і блимання ліхтарів освітлювало намети. Десь у таборі звучали гітари — повільні акорди, перебори без послідовності, бренькання. Том зупинився й дослухався, а потім неквапно рушив узбіччям, і кожні кілька кроків знову зупинявся, щоб дослухатися. Він здолав чверть милі, доки нарешті розрізнув потрібні звуки. Унизу на березі почувся густий, немелодійний, фальшивий голос, який щось невиразно співав. Том нахилив голову, щоб краще чути.

Глухий голос співав:

*Я серце віддав Ісусу,
Ісус — то мій шлях додому.
Я душу віддав Ісусу,
Ісусу лише одному.*

Спів змовк, потім почулось якесь лебедіння, і голос знову завів мелодію. Том поспішив берегом на звуки пісні. За деякий час він зупинивсь і дослухався знову. Голос був уже чутнішим, і знову долітало невиразне, фальшиве наспівування:

*Merri як вночі вмирала,
то до себе погукала
і дала мені червоні
та й хорошії кальсони.
Мішкуваті на колінах...*

Том обережно рушив уперед. Він побачив чорну постать, яка сиділа на землі, і крадькома влаштувався поряд. Дядько Джон перекинув пінту в рот, і пійло забулькотіло з горла пляшки.

— Ей, заждіть! — неголосно сказав Том. — А мені?

— Ти хто? — озирнувся дядько Джон.

— Що, вже забули? Уже чотири рази ковтнули, а мені хоч раз дайте.

— Ні, Томе. Мене не надуриш. Я тут сам. Тебе не було.

— Ну, я певен, що зара' отут сиджу. То як, моя черга?

Дядько Джон знову підняв пляшку, і віскі забулькотіло. Він струсонув пляшку. Та спорожніла.

— Годі,— мовив він.— Так померти хочу, в муках. Жахливою смертю хочу. З каяттям помирати. Померти. Як заснути. Так утомився. Втомився. Може... щоб не прокинутися більше.— Його голос майже беззвучно проспівав: — Золотий вінець надіну... золотий вінець.

— А тепер послухайте мене, дядьку Джоне,— сказав Том.— Ми готуємося далі їхати. Ходімо разом, ляжете на вантажівку та поспите.

Джон похитав головою:

— Ні. Іди. Не поїду. Тут посплю. Що хорошого, як вернуся. Нічо' доброго нікому... тільки всім зло приношу... у скверні

весь... у скверні від гріхів... гріхами праведних оскверню. Не варт. Не поїду.

— Давайте. Ми ж без вас не поїдемо.

— Та їдьте собі. Нікуди я не годящий. Нікуди не годящий. Тягнуть мене вниз гріхи, як камінь... у скверні весь, от і все.

— Не ви один грішник... усі не без гріха.

Джон нахилився до нього і з натяком підморгнув. Том бачив його обличчя в тьмяному мерехтінні зірниць.

— Ніхто гріхів моїх не відає, ніхто, крім Ісуса. Він один.

Том став навколішки. Поклав руку на чоло дядькові Джону, гаряче і сухе. Джон нервово й незграбно скинув її.

— Ходімо,— заблагав Том.— Ну ж бо, дядьку Джоне.

— Нікуди не піду, сам іди. Втомивсь я. Тут відпочину. Посплю.

Том упритул наблизився до нього. Підніс п'ястук до підборіддя дядька Джона. Двічі примірівся, щоб як слід розмахнутись, а потім, розгойдавшись від плеча, вдарив у підборіддя обережно та влучно. Дядькове підборіддя різко задерлося вгору, і чоловік перекинувся на спину, намагаючись підвестись. Але Том уже нахилився над ним, і коли дядько Джон підвівся на одному лікті, племінник знову завдав удару. Дядько Джон нерухомо лежав на землі.

Том устав і, схилившись, узяв в оберемок непорушне обвисле тіло, перекинув собі на спину. Похитнувся під вагою. Руки дядька Джона теліпалися та плескали Тома по спині, коли племінник ішов, задихаючись, по шосе та здіймався схилом. Проїхав автомобіль, освітивши чоловіка, який накульгував, несучи іншого через плече. Машина на мить уповільнила їзду, а потім майнула повз.

Том тяжко дихав, повертаючись до Гувервілля, спускаючись стежкою до вантажівки Джоудів. Джон отямився й почав мляво пручатися. Том обережно поставив його на землю.

Намет уже розібрали ще до того, як Том пішов. Ел подавав вузли на вантажівку. Брезент лежав наготові — ним мали накрити речі.

— Ну, він, звісно, швидко надудлився, — сказав Ел.

Том вибачливо відповів:

— Мені довелося злегка його вдарити, аби змусити до нас приєднатися. Бідолаха.

— Не боляче йому зробив? — спитала мати.

— Не думаю. Він уже оклигує.

Ослаблого дядька Джона почало нудити, він нагнувся над землею. Почалася блювота.

— Я лишила тобі тарілку з картоплею, Томе, — сказала мати.

Том гмикнув:

— Щось я не в гуморі, без апетиту.

— Усе гаразд, Еле, — крикнув батько. — Натягуй брезент.

Машина була завантажена й готова. Дядько Джон заснув. Том і Ел узяли його під руки і втягли на речі, доки за машиною Вінфілд удавав, що блює, а Руті затискала собі рот, щоб не пирхнути.

— Готово, — сказав батько.

— А де Ружа? — спитав Том.

— Отам, — відповіла мати. — Ходімо, Руже.

Дівчина сиділа похнюпившись, звісивши голову на груди. Том підійшов до сестри.

— Ходімо, — покликав він.

— Нікуди я не поїду. — Вона не підняла голови.

— Тобі тре' їхати.

— Я хочу разом з Конні. Нікуди я не поїду, доки він не верне.

Три автівки виїхали з табору, по дорозі до шосе — старі драндулети, навантажені речами з наметів і поселенцями. Автівки продеренчали до шосе і поїхали геть, а слабе світло фар блимало вздовж дороги.

— Конні нас знайде,— сказав Том.— Я переказав про нього в крамниці, йому передадуть. Він знайде нас.

Мати підійшла до нього і стала поруч.

— Ходімо, Руже. Ну ж бо, дороженька,— лагідно мовила вона.

— Я зачекаю.

— Ми не можемо чекати.

Мати нахилилась, узяла дочку за руку й допомогла встати.

— Він нас знайде,— сказав Том.— Навіть не бери в голову. Знайде.

Вони вели дівчину під руки.

— Мо', він пішов книги шукати, за якими навчаються,— сказала Ружа Шаронська.— Мо', просто хтів з нас пожартувати.

Мати відповіла:

— Мо', якраз так і зробив.

Вони підвели її до вантажівки і допомогли залізити нагору, сісти на речах, і Ружа пірнула під брезент та зникла в темному схові.

Бородань з покритої бур'янами хижки несміливо наблизився до машини. Він став близько і вичікував, заклавши руки за спину.

— А ви не збираєтеся щось лишити — таке, що в пригоді стане? — нарешті спитав він.

Батько відповів:

— Ні, нічо' не збираємося. Нічо' такого в нас нема, аби лишати.

Том запитав:

— А ти їдеш?

Бородань довго дивився на нього.

— Ні,— нарешті озвався він.

— Та вони ж усе тут сплять.

Непевний, каламутний погляд втупився в землю.

— Знаю. Вони й раніше так робили.

— То чому, чорт забирай, ти не їдеш?

Подивовані очі на мить глянули на нього, потім знову втупилися в землю, і в зіницях відбивалося червоним тьмяне мерехтіння багаття, яке дотлівало.

— Не знаю. Це ж стільки часу треба, аби все позбирати.

— У тебе ж нічо' не лишиться, як усе спалять.

— Знаю. То ви нічого не збираєтеся лишати, що в пригоді стане?

— Ні, ми до нитки все зібрали,— відповів батько.

Бородань хиткою ходою почалапав геть.

— Що це з ним таке? — розгублено запитав батько.

— Копи подбали,— сказав Том.— Один казав, він причинний. По голові забагато його гамселили.

Табором проїхався другий маленький караван — виїхав на шосе і зник за обрієм.

— Пора, тату. Збираймося, тату. Ви, я та Ел сядемо в кабину. Мама може сісти в кузові. Ні, ма', краще сідайте всередині, Еле...— Том порився в машині й витягнув розвідний гайковий ключ.— Еле, ти сядеш позаду. Ось, бери. Просто про всяк випадок. Як хтось забереться — вліпи з усієї дури.

Ел узяв ключ, заліз по борту в кузов і сів схрестивши ноги. Том вийняв з-під сидіння за залізну ручку домкрат і поклав на підлогу, під гальмо.

— Гаразд,— сказав він.— Ма', сідайте всередину.

— А у мене нічо' в руках нема,— сказав батько.

— А ви можете оборонятися домкратом,— відповів Том.— Хоча сподіваюся, Ісус зробить так, щоб не довелося.

Він натиснув стартер, маховик з брязкотом запустився, мотор загудів, заглух і знову загудів. Том увімкнув фари і повільно, нечутно виїхав з табору. Приглушене світло нервово промацувало шлях. Машина вибралася на шосе та звернула на південь. Том промовив:

— От настає таке, що людина злиться, і...

Мати урвала його:

— Томе... ти казав мені... ти обіцяв ніколи таким-о не бути. Ти обіцяв.

— Знаю, ма'. Я стараюсь. Але чи ви коли-небудь бачили помічника шерифа, в якого не було б товстенного заду? Задми вихляють, зброя теліпається, палять з револьверів. Ма',— вів далі він,— якби вони за законом чинили, ми б не опирались. Але це не закон. Вони з нас дух вибити хочуть. Вони домагаються, аби ми в ногах у них повзали, коцюрбилися, як сука побита. В ім'я Бога, ма', уже як виродка такого не копнеш як слід, то себе не поважатимеш. Вони нашу порядність випробовують.

— Ти обіцяв, Томе,— сказала мати.— От як з Красунчиком Флойдом було. Я знала його матір. Вони його довели, замордували.

— Намагаюся, ма'. Богом клянуся. Ви ж не хоч'те, аби я по землі червом плазував, як сука побита?

— Я молюся. Ти повинен триматись осторонь, Томе. Сім'я ж розпадається. Ти повинен триматись осторонь.

— Постараюся, ма'. Але коли отакі, з товстеними задми, нариваються, то важко стриматися. Якби це за законом було — інша річ. Але табір підпалити — це ж не закон.

Машина рвонула вперед. Попереду заблимила вервечка червоних літтариків, натягнутих поперек шосе.

— Об'їзд, мабуть,— сказав Том.

Він притишив швидкість, загальмував, і одразу вантажівку взяв у кільце натовп чоловіг. Вони були озброєні кирками й дробовиками. На нападниках були каски, а на деяких — кашкети Американського легіону. Один сунувся у віконце машини, і на Тома повіяло парким смородом віскі.

— А куди це ви намилилися?

Чоловік посунув розпашілу червону мармизу зовсім близько до Томового обличчя. Том напружився. Його рука поповзла вниз і намацала ручку схованого домкрата. Мати застерезливо смикнула сина за руку і щосили стиснула. Том відповів:

— Ну...— і тут у його голосі зачулося раболіпне скигління.— Ми тут чужі,— сказав він.— Ми чули про місце, Туларе зветься.

— Ну, чорт забирай, ти не в той бік ідеш. Не треба нам у нашому місті ніяких клятих окі.

Томові плечі й руки скам'яніли, і всім тілом у нього пробігло тремтіння. Мати вчепилася йому в руку. Машину оточили озброєні люди. Деякі з них, аби удавати військових, напнули на себе мундири з портупеями.

Том заскавулів:

— А де це, містере?

— Розвертайся праворуч на північ. А сюди ні ногою, доки бавовна не досягне.

Том здригнувся всім тілом.

— Слухаю, сер,— відповів він.

Том дав задній хід, повів машину назад і озирнувся навколо. Далі знову повів вантажівку тим шляхом, яким їхав. Мати відпустила його руку і почала лагідно гладити. І Том силувався придушити нестерпне ридання, яке розривало його.

— Заспокойся,— примовляла мати.— Заспокойся.

Том висякався у вікно і витер очі рукавом.

— Сучі діти...

— Ти молодець,— ласкаво примовляла мати.— Усе правильно зробив.

Том повернув на бічну багнисту дорогу, проїхав сотню ярдів, вимкнув фари і мотор. Вийшов з машини, тримаючи домкрат.

— Куди це ти? — поклікала мати.

— Просто роздивлюся. На північ ми не поїдемо.

Червоні ліхтарі рушили по шосе. Том дивився, як вони проминули перехрестя на стежці й рушили далі. За кілька хвилин там почулися стогони і крики, а за мить з боку Гувервілля до неба запалахкотіла заграва. Полум'я розросталось і ширилося, здаля почулося тріскотіння. Том знову сів у вантажівку. Він розвернувся й поїхав стежкою, не вмикаючи фар.

Вибравшись на шосе, повернув на південь і вже тоді засвітив фари.

Мати боязко спитала:

— Куди це ми їдемо, Томе?

— На південь,— відповів він.— Не дозволимо різним покидькам нас кóпати. Не дозволимо. Постараюся місто об'їхати, а потім — знову через нього.

— Так, але куди ми їдемо? — уперше порушив мовчання батько.— Ось що знати хочу.

— Шукатиму цей урядовий табір, про який казали,— відповів Том.— Казали, ніяких шерифових помічників там нема. Ма'.. мені тре' бути далі від них. Боюся, що когось такого вколошкаю.

— Заспокойся, Томе,— угамовувала його мати.— Заспокойся. Один раз ти вже добру справу зробив. І знову те саме.

— Так, а потім себе не поважатиму.

— Заспокойся,— повторила вона.— Наберися терпіння. Томе, знай: ми житимемо, коли цих людей давно не стане. Томе, знай: лише ми й виживемо. Хоч як оці хотітимуть нас винищити. А ми... ми далі їдемо.

— Та з нас повсякчас шкуру луплять.

— Знаю,— мати стиха засміялася.— Мо', це нас і гартує. Багатії народжуються і помирають, а діточки їхні ні на що не годні, вмирають швидко. А ми, Томе, такі як ми, нас нічим не доб'єш. Навіть не переймайся, Томе. Інший час настане.

— Звідкіля ви знаєте?

— Сама не відаю.

Вони опинилися в місті, й Том повернув у завулок, щоб уникати центру. При світлі вуличних ліхтарів син дивився на матір. Обличчя в неї було спокійне, а погляд незвичний — ніби у статуї, не підвладної часу. Том простягнув праву руку і торкнувся материного плеча. Він мав це зробити. А потім одсмикнув руку.

— За все життя не чував, щоб ви стільки говорили,— сказав він.

— А приводу не було,— відповіла вона.

Він проїхав околицями і покинув місто, а тоді знову повернувся. На перехресті з'явився дорожній знак з 99-м номером. Том повернув на південь згідно з цим дороговказом.

— Ну, хай там що, а на північ вони нас не виштовхали,— сказав він.— Ми все ж таки їдемо куди хочемо, навіть якщо доведеться чимсь поступитися.

Тьмяне світло промацувало гладінь чорного шосе, яке пролітало перед очима.

РОЗДІЛ 21

Вигнані з дому, поневіряючись, люди тепер стали мігрантами. Такими родинами, які жили на крихітних клаптиках землі, жили і вмирали на сорока акрах, жили надголодь — годувались або голодували, знімаючи врожай з тих сорока акрів,— увесь Захід нині роєм роївся. І вони розбіглися, шукаючи роботу; магістралі повнилися потоками людей, і вздовж річкових берегів вирували потоки людей. Поток ринули. Великі магістралі буяли потоками мігрантів. Раніше на Середньому та Південному Заході жили звичайні селяни — простий люд, не знайомий з промисловістю, який не користувався машинами і не знав їхньої сили й небезпеки, коли ці пристрої потрапляють до приватних рук. Вони не відчували парадоксів промисловості. У них ще не витруїли загостреного відчуття сміховинності промислового життя.

Але зненацька машини виштовхнули їх на дороги, і шляхи зароїлися прибульцями. Дорожній рух змінив людей; змінили їх табори на узбіччях, страх перед голодом і сам голод. Діти, яким не було чого їсти, змінили їх; нескінченний рух змінив їх. Вони були мігрантами. І ворожість змінила їх, спаяла, згуртувала — ворожість, яка примушувала кожне маленьке містечко збиватися в зграї та хапатися за зброю, ніби відбиваючи загарбників, збиватися в загони,

озброєні кирками,— клерки і крамарі з дробовиками в руках захищали свій світ від свого народу.

Захід охопила паніка, коли на магістралях почали множитися мігранти. Ті, хто мав власність, злякалися за свою власність. Ті, хто ніколи не голодував, на власні очі уздірили голодних. Ті, хто ніколи не бажав забагато, узріли спалахи жадоби в очах прибулих. І люди з міст і передмість об'єдналися, щоб себе захистити, і запевнили себе, що вони хороші, а загарбники злі, як завжди має вчинити людина, перш ніж почати боротися. Вони казали: ці кляті окі брудні й темні. Вони виродженці, сексуальні маніяки. Ці кляті окі — злодюги. Цуплять усе, що трапиться. У них немає почуття власності.

Й останнє було правдою, бо як людина, що не має власності, відчує біль за неї? І на захист самих себе люди казали: вони переносять заразу, вони брудні. Ми їх не потерпимо в школах. Вони чужинці. Ви ж не хотіли б, аби ваша сестра гуляла з кимось з отаких?

Місцеві примушували себе до жорстокості, плекали її в собі. А потім вони сформували підрозділи, загони й озброїлись — озброїлись кийками, сльозогінним газом, автоматами. Ми на власній землі. Ми не потуратимемо цим зайдам, не дамо їм нахабніти. І хоча в озброєних не було землі, їм здавалося, що вони її мають. І клерки, які вечорами ходили на військові заняття, теж були бідні як церковні щури, і у скромних крамарів були тільки довжелезні списки боргів — повні шухляди. Але навіть борг — це щось, навіть робота — це щось. І якийсь клерк міркував: от я отримую п'ятнадцять доларів на тиждень. А якщо клятий окі підрядиться на цю ж роботу за дванадцять? І скромний крамар міркував: як я змагатимуся з тими, кому ніхто не дає позику?

Та мігранти потоком роїлися на магістралях, і голод палахкотів у них в очах, і злидні палахкотіли у них в очах. У них не було аргументів, не було системи — нічого, крім

їхньої кількості та потреб. Коли не було роботи для одного — десятеро боролися за неї, боролися за низьку платню. Якщо цей працюватиме за тридцять центів, я працюватиму за двадцять п'ять.

Якщо він братиме двадцять п'ять, я робитиму те саме за двадцять.

Ні, мене візьміть, я голодний. Я за п'ятнадцять робитиму. Я робитиму за харч. Діти. Якби ви їх бачили. Малі, усі в гнояках і бігати не можуть. Даси їм якусь гниличку, ну, кисличку підбереш — а в них животи як розіпре. Мене візьміть, я робитиму за маленький шматочок м'яса.

І для багатьох це було вигідно, бо зарплати скорочувались, а ціни не падали. Великі власники раділи з того і ще більше розсилали реклами, аби людей усе прибувало. І зарплати падали, а ціни не змінювались. І вже дуже скоро ми знову матимемо рабів.

І тепер власники великих компаній винайшли новий хід. Великий власник купляв консервний завод. І коли персики з грушами достигали, хазяїн зменшував ціни на фрукти нижче за собівартість. І як власник консервного заводу зауповував фрукти за низькою ціною, а ціну на консерви завищував і так отримував прибуток. А дрібні селяни, які не мали консервних заводів, позбувались власних господарств — їх забирали собі великі власники, банки й ті компанії, яким теж належали консервні заводи. Час минав, господарств меншало. Дрібні селяни переїжджали до міст, вичерпавши свій кредит, вичерпавши своїх друзів, своїх родичів. І вони теж подалися на магістралі. І дороги переповнювалися людьми, спраглими до роботи, готовими вбити за роботу.

А компанії, банки наближали власну загибель, навіть не знаючи цього. Поля рясно родили — а виснажені голодом люди рухалися по дорогах. Засіки тріщали від зерна — а діти злидарів виростали рахітичними, і на боках у малят набрякали гнійники пелагри. Великі компанії не відали,

що від голоду до гніву — один крок. І гроші, які могли би піти на зарплати, ішли на газ, на зброю, на агентів і шпигунів, на чорні списки, на муштру. На дорогах люди коماشились, як мурахи, в пошуках роботи, їжі. І гнів починав дозрівати.

РОЗДІЛ 22

Було вже пізно, коли Том Джоуд їхав по сільській місцевості в пошуках табору у Відпетчі. Дорога була погано освітлена. Тільки відблиски на небі з того боку, де лишився Бейкерсфілд, показували напрямок. Вантажівка їхала повільно, похитуючись, зганяючи безпритульних котів, які тікали від неї з дороги. На перехресті показалося кілька білих дерев'яних хатинок, збудованих упритул.

Мати заснула в кріслі, а батько надовго замовк і замкнувся.

— Не знаю, де це, — сказав Том. — Мо', зачекаємо, доки розвидниться, хай хтось проїде — спитаємо.

Він зупинився на перехресті, де стояв дороговказ, а поруч став інший автомобіль. Том висунувся:

— Ей, містере. Чи не знаєте, де тут великий табір?

— Прямо вперед.

Том дав газ і поїхав перехрестя. За кількасот ярдів він зупинився. Перед ним стали висока загорода з колючого дроту і широкі ворота. Трохи віддалік од воріт виднівся маленький будиночок, у віконці якого горіло світло. Том повернув машину. Вантажівка різко підстрибнула і знову стала.

— Ісусе! — мовив Том. — Не бачив, що тут насип.

Сторож підвівся з ганку і підійшов до машини. Прихилився до борту.

— Обережніше,— сказав сторож.— Іншим разом будь уважний.

— Що це таке, заради Бога?

Сторож розсміявся.

— Ну, дітлашня тут невгамовна гасає. От кажеш-кажеш людям, аби обережніше їздили, а вони про відповідальність забувають. А от варто їм один раз на насип наткнутись — і вже не забудуть.

— Ой! Так. Сподіваюся, нічо' не зламав. Кажуть... чи є тут для нас місце?

— Є в таборі одне. Скільки вас?

Том полічив на пальцях.

— Я, татко, мама, Ел, і Ружа Шаронська, і ще дядько Джон, Руті з Вінфілдом. Ці двоє ще діти.

— Ну, думаю, можемо вас облаштувати. Речі для намету маєте?

— Брезент великий, щоб напнути, і матраци.

Сторож став на підніжку.

— Їдьте по цьому ряду до кінця, повертайте праворуч. Впишемо вас у санітарну частину номер чотири.

— А що це таке?

— Там туалети, душові кабінки й ванни.

Мати наполегливо спитала:

— А кадуби... і водогін там є?

— Звісно.

— Ой! Слава Богу,— мовила мати.

Том спочатку проїхав у темряві довгим рядом наметів. У низькій будівлі санітарної частини горіло світло.

— Паркуйся тут,— сказав сторож.— Це місце гарне, щойно звідси виїхали.

Том зупинив машину:

— Просто тут?

— Еге. Тепер хай інші розвантажують машину, а ти ходи зі мною, я вас усіх запишу. Лягайте спати. Табірний комітет зайде вранці та все пояснить.

Том опустил очі долу.

— Копи? — спитав він.

Сторож розсміявся.

— Жодних копів. У нас свої є. Люди тут самі своїх копів обирають. Проходь.

Ел зіскочив з вантажівки й підійшов до них.

— Лишаємося тут?

— Так, — відповів Том. — Ви з татом розвантажуйте, доки я в офісі буду.

— Тихіше, — зауважив сторож. — Майже всі сплять.

Том у п'ятні пройшов кілька кроків по офісу й потрапив у крихітну кімнатку, де вміщалися тільки старий стіл і стілець. Охоронець сів за стіл і дістав бланк.

— Ім'я?

— Том Джоуд.

— А це ваш батько?

— Так.

— Його ім'я?

— Теж Том Джоуд.

Питання тривали. Звідки, як довго в штаті, ким працювали. Сторож підвів очі.

— Це я не з цікавості. Робота вимагає.

— Авжеж, — погодився Том.

— Ну... а гроші є?

— Трохи.

— Не зовсім без грошей?

— Кажу ж, трохи. А що?

— Ну, проживання коштує долар на тиждень, але можете відпрацювати: виносити сміття, тримати табір у чистоті й таке різне.

— Ми це вирішимо, — сказав Том.

— Комітет побачите завтра. Там розкажуть, як усім у таборі користуватися, які правила тощо.

Том спитав:

— Скажи... а що це таке? Що це за комітет?

Сторож знову сів.

— Він чимало робить. Тут є п'ять санітарних частин. Кожна обирає свого члена в Центральний комітет. А після комітет приймає закони. Що скаже, те й роблять.

— Ма'ть, суворі люди,— сказав Том.

— Ну, ви ж можете їхні дії оскаржити, проголосувати проти — і їх знімуть так само швидко, як і обрали. А роботу комітет чималу виконує. От, скажімо, таке... знаєш проповідників з отих святих качунів*? Повсякчас довкола людей крутяться, переслідують, до себе заманюють, а за проповіді грошики тягнуть. Ну, вони й тут у таборі проповідувати хотіли, і старі люди їх підтримували. Дійшло це до Центрального комітету. Провели збори і все вирішили. Сказали: «Будь-який проповідник може в цьому таборі проповідувати. Ніхто не має права брати за це гроші». От старі люди засмутилися — бо з тої миті проповідників тих і сліду не стало.

Том засміявся, а потім спитав:

— Ти хоч' сказати, що оті, хто в тому комітеті працює... тут і живуть?

— Аякже. І все в них виходить.

— А ти про копів згадував...

— За всім порядком стежить Центральний комітет, він і правила встановлює. Ще є жіночий комітет. Жінки до твоєї матері навідаються. Вони дітям допомагають, стежать за чистотою в санітарних частинах. Якщо твоя мати

* *Holy Rollers* — члени американської протестантської секти, яка відколася від п'ятдесятників. Принципи організації молінь цієї секти подібні до порядку в квакерів і шейкерів: вияв екстазу супроводжується спонтанними груповими танцями, стрибками, смиканням тощо. Засуджує світські розваги (наприклад вистави, несектантські танці та ін.) і тим нагадує пуритан та пієтистів. Назва секти — від дієслова *to roll*, тому що адепти на зборах під час екстазу (сходження Святого Духа) качалися по землі. Словосполучення *Holy Roller* уживається і як синонім до «святенник», «ханжа», а також іронічно на адресу проповідника, чиє мовлення надто гучне та емоційне, або фанатичного сектанта, який проповідує Євангеліє.

не працює, то доглядатиме дітей тих мам, які працюють, а коли на роботу влаштується — інші для догляду знайдуться. Вони шують, а ще їх няньки навчають. Усього вчать, як і що.

— Хочеш сказати, тут копів нема?

— Ні, сер. Жоден охоронець сюди без ордера не пройде.

— Ну, а як хтось набешкетує, чи вп'ється, чи нахуліганить, то як тоді?

Сторож проткнув олівцем промокальний папір.

— Ну, спочатку його комітет попереджає. Удруге — вже серйозну догану робить. А втретє — з табору виганяють.

— Боже Всемогутній, аж не віриться! Сьо'дні помічники шерифові й оці хвертики в кашкетиках — так вони біля річки табір спалили.

— Їм сюди ходу нема, — сказав сторож. — Увечері наша молодь іноді охорону ставить, особливо як у нас вечірки з танцями.

— Вечірки з танцями? Ісусе Христе!

— Найкращі в окрузі танці щосуботи ввечері.

— Господи! Чом би не побільше таких таборів?

Сторож нахмурився.

— А оце тобі доведеться з'ясувати самотужки. Іди спати.

— Добраніч, — сказав Том. — Мамі тут повинно сподобатися. З нею вже бозна-скільки по-людськи не велися.

— Добраніч, — відповів сторож. — Поспи. У нас підйом рано.

Том пройшов між наметами. Його очі звикали до сяйва зірок. Він побачив, що ряди поставлені рівно, а біля наметів нема жодного бруду. Проходи були підметені та засипані. З наметів долітало сонне хропіння. Увесь табір гудів і дзижчав. Том ішов неквапно. Нарешті він зупинився біля санітарної частини номер чотири і зацікавлено поглянув на неї: нефарбована будівля, присадкувата і як слід не тесана. Під дахом, але відкрита з обох боків — пральня з рядами лотків. Він побачив вантажівку Джоудів,

припарковану поряд, і не поспішаючи попрямував до неї. Брезент уже напнули, у таборі було тихо. Коли Том наблизився, з тіні вантажівки виникла якась постать і підійшла до нього.

Мати тихо спитала:

— Томе, це ти?

— Так.

— Ш-ш! — прошепотіла вона. — Усі сплять. Просто з ніг звалилися.

— Вам, ма'уть, теж тре' поспати, — сказав Том.

— Ну, я тебе хтіла бачити. Як там — нічо'?

— Файно, — відповів Том. — Я вам зара' не скажу. Уранці розповім. Вам має сподобатися.

Вона прошепотіла:

— Чула, тут є гаряча вода.

— Є. А тепер поспіть. Не пригадую, коли ви востаннє спали.

Але вона наполягала:

— Ну що ти, не розкажеш?

— Не розкажу. Краще лягайте спати.

Раптом вона повелася так, ніби помолоділа й дівує:

— Як же я засну, коли в мене з голови не йде те, що ти так і не розказав?

— Ні, ні, — мовив Том. — От прокинетесь уранці, переберетесь — і тоді про все дізнаєтесь.

— Та не засну я ні в чому, крім того, що на мені.

— Вам доведеться, — щасливо засміявся Том. — Вам просто доведеться.

— Добраніч, — тихо мовила вона, нахилилась і ковзнула в темряву під брезент.

Том підтягнувся й заліз на борт вантажівки. Він улігся на дерев'яній підлозі, зчепив руки на потилиці так міцно, що затулив вуха. Уночі ставало все холодніше. Том застебнув пальто на грудях і знов одкинувся на спину. Зірки над головою сяяли яскраво і різко.

Ще не світало, як він прокинувся. Невеличкий шерех, якийсь шум збудив його. Том дослухався й знову почув, як залізо скрегоче об залізо. Він заціпеніло звівся, тремтячи від вранішнього повітря. Табір ще спав. Том устав і подивився через борт вантажівки. На сході виднілися синяво-чорні гори, і просто на очах, за ними замерехтіло слабке проміння, забарвивши бескеття тьмяно-червоним, а далі небо було холоднішим, сірішим, непрогляднішим і нарешті переходило в суцільну нічну чорноту на заході. Унизу, в долині, земля стала лілово-сірою від зорі.

Знову почулося брязкання заліза. Том подивився вздовж ряду наметів, які були трохи світлішими й ледь вирізнялися на сірому ґрунті. Біля шатра він побачив спалах жовтогарячого полум'я, який просотувався зі шпарини в старій чавунній печі. З куцого димаря струмував сивий дим.

Том переліз через борт вантажівки і зістрибнув на землю. Почав прокрадатися в бік печі. Побачив молодицю. Вона поралася біля грубки й однією рукою тримала дитину та годувала груддю, а дитя ховало голівку під англійську блузку. І молодиця ходила біля грубки, ворушила вогонь, піднімала іржаві заслінки, щоб краще горіло, вивільнювала тягу — і весь цей час маля смоктало, а мати вправно перекидала дитину то в одну руку, то в другу. Дитина не заважала ні її роботі, ні спритним, граційним рухам. І жовтогаряче полум'я вихоплювалося зі шпарин, лизало піч і кидало мерехтливі відсвіти на намет.

Том наблизився. До нього долинули пахощі смаженого бекону і печеного хліба. На сході швидко займався день. Том підійшов ще ближче до печі й простягнув руки до вогню. Молодиця подивилася на нього і кивнула так, що дві косички смикнулися.

— Доброго ранку,— сказала вона і перекинула скибку бекону на пательні.

Заслона намету відсмикнулась, і звідти вийшов юнак, а за ним — літній чоловік. Обидва були вдягнені в нові сині

робочі брюки і жорсткі пальта з грубої, надутої бавовняної тканини, з блискучими мідними гудзиками. В обох були гострі обличчя, і ці чоловіки були схожі між собою. У молодика на підборідді була чорна щетина, у літнього — сива. Голови та обличчя в них були мокрі, з волосся крапала вода, і краплі котилися з колючої щетини. Щоки лисніли від вологи. Обидва стояли, безтурботно задивляючись на те, як на сході світліє небокрай. Вони разом позіхнули і глянули на осяяні пагорби, а тоді обернулись і помітили Тома.

— Ранок добрий, — сказав літній чоловік, і обличчя в нього було ні дружнім, ні ворожим.

— Доброго ранку, — відповів Том.

І юнак теж сказав:

— Ранок добрий.

Вода повільно висихала в них на обличчях. Чоловіки підійшли до печі й стали гріти руки.

Молодиця продовжувала поратися. Вона лише раз одірвалася від роботи — усадила дитину на землю та перев'язала собі косички шнурком, і тепер вони висіли за спиною, сіпаючись і посмикуючись у такт рухам. Жінка поставила олов'яний посуд на великий ящик з-під багажу, вийняла набір олов'яних тарілок, поклала ножі та виделки. Потім вона вичерпала бекон з густої підливи, виклала м'ясо на олов'яну тарілочку, і бекон захрускотів та затріщав, згортаючись краями в закрутки. Молодиця відчинила іржаву духовку і вийняла звідти деко з пишними перепічками.

Коли чоловіки зачули пахощі перепічок, то глибоко зітхнули. Молодик стиха промовив:

— Бо-ож-же!

Старший звернувся до Тома:

— Снідав?

— Ну, ні ще. Але моя сім'я там. Ще не встали. Їм тре' виспатися.

— Ну, тоді сідай з нами. У нас усього повно — слава Богу!

— Що ж, дякую вам,— сказав Том.— Так чортівськи добре пахне, що не відмовлюся.

— Смачно, правда? — спитав молодик.— Чував колись такі пахощі?

Усі підійшли до ящика та сіли навколо нього.

— Працюєш тут? — спитав юнак.

— Збираюся,— відповів Том.— Ми щойно вночі приїхали. Ще не встигли оговтатися.

— А ми вже дванадцять днів тут працюємо,— сказав молодик.

Молодиця, пораючись біля груби, мовила:

— Їм навіть нову одезу видали.

Обидва чоловіки оглянули свій жорсткий синій одяг і трохи зніяковіло всміхнулися. Жінка виймала страви: бекон і пишні підсмажені перепічки зі шкоринкою, миску з підливою для бекону і кавник,— а потім теж присіла на ящик. Дитина ще смоктала, засунувши голову під англійську блузку.

Усі наповнили свої тарілки, залили бекон і перепічки підливою, поклали цукру до кави.

Старший чоловік набивав собі повний рот, жував і ковтав, ковтав і жував.

— Господи милий, як смачно! — промовив він і знову напхав рот.

— Ми всі дванадцять днів тут добре їмо,— сказав юнак.— Ніколи не було, щоб голодували... ніхто з нас. Працюєш — гроші заробляєш — їси.

Він знову судомно, мало не як скажений, заходився їсти й знову наповнив собі тарілку. Усі пили вогняну каву, вихлюпнули гущу на землю та знову налили собі по філіжанці.

У вранішній зорі спалахнули червонясті відблиски. Батько з сином перестали їсти. Вони дивилися на схід, і їхні обличчя осяяв світанок. В очах віддзеркалювались освітлені вершини. І тоді чоловіки вихлюпнули гущу з чашок на землю та обидва встали.

— Ну, до діла! — сказав старший.

Молодик подивився на Тома.

— Чуєш,— сказав,— ми тут труби прокладаємо. Хоч' з нами — то можем і тебе влаштувать.

Том сказав:

— Оце було б страшенно гарно! І за сніданок отакий — дякую!

— Ми тобі раді,— мовив старший.— Як хоч', то спробуємо й на роботу пристроїти.

— Ще б пак! — відгукнувся Том.— Тільки постривайте трохи, збігаю своїм скажу.

Він побіг до намету Джоудів, нахилився й зазирнув. У темряві під брезентом видніли невиразні обриси сонних людей. Але раптом серед них виникло якесь ворущіння. З-поміж сонних виповзла, немов змійка, Руті: волосся падало їй на очі, сукенка була зім'ята й перекручена. Дівчинка тихо вилізла з намету й підвелася. Її сірі очі були ясні та спокійні після сну, без пустотливих бісиків. Том відійшов від намету й зробив Руті знак, щоб ішла за ним, а коли озирнувся, то побачив, як вона на нього дивиться.

— Боже милосердний, та ти ростеш! — мовив Том.

Руті, раптово знітившись, відвела очі.

— Слухай сюди,— сказав їй Том.— Нікого зараз не буди, але коли повстають, скажи, що мені робота підвернулася, то я пішов працювать. І мамі скажи, що я в сусідів поснідав. Чула?

Руті кивнула й подивилася вбік, очі в неї були зовсім дитячі.

— Тільки цур нікого не будити! — нагадав Том.

Він поспішив до нових приятелів, а Руті обережно підійшла до санвузла й зазирнула в його прочинені двері.

Коли Том повернувся, старий і молодий чекали на нього. Молодиця витягла надвір матрац і поклала на нього немовля, а сама взялася мити посуд.

Том сказав:

— Хотів своїм сказати, де я пішов. Ще не встали.

Усі троє пішли вуличкою між наметів.

Табір починав оживати. Біля свіжих багать поралися жінки: краjali м'ясо, вчиняли тісто на ранковий хліб. Чоловіки походжали й біля наметів, возилися з машинами. Небо вже рожевіло. Перед конторою сухорлявий дід ретельно працював граблями. Він так волочив свої граблі, що сліди від зубців були прямі й глибокі.

— Рано встали, батяню,— сказав до нього молодик.

— Атож, атож. Треба за житло відпрацьовувать!

— Житло, як же! — зауважив молодик.— Та він у ту роботу напивсь як чіп. Усю ніч співав у наметі. То йому комітет за це роботу загадав.

Вони йшли понад шляхом, покритим плямами мазуту. Понад дорогою росли волоські горіхи. Краєчок сонця виткнувся з-за гір.

Том мовив:

— Чудасія — я у вас поїв, а сам назваться забув, та й ви не сказали, як вас звати. Я Том Джоуд.

Старий подивився на нього і злегка всміхнувся.

— Ви ж тут недавно, так?

— Та щоб мене — так! Другий день.

— То я й думаю. Дивина — тут забуваєш звичку називатися, як з людьми знайомишся. Стільки тут усіх. Люди та й люди. Ну що ж, сер, я сам Тімоті Воллес, а це мій Вілкі.

— Приємно познайомитися! — відказав Том.— Самі тут давно?

— Десять місяців,— розповів Вілкі.— Щойно по торішніх повенях тутка опинилися. Боже ж мій! Ну й *часи* в нас були, ну й *часи*! Лець з голоду не вмерли!

Вони й далі тупали шляхом з плямами мазуту. Повз них прогуркотіла вантажівка з людьми. Кожен сидів, занурений у свої думки. Понуро тримався, щоб не випасти з кузова, і дивився вниз.

— Ці в газову компанію,— пояснив Тімоті.— Гарна робота в них.

— Я б міг нашу машину взяти,— запропонував Том.

— Ні.

Тімоті нахилився й підібрав із землі зелений горіх. Спробував придавити його пальцем — а тоді жбурнув у дрозда, який сидів на дротяній загорожі. Птах злетів, щоб горіх просвистів під ним, тоді знову сів на дрів і причепурих дзьобом блискуче чорне пір'я.

Том спитав:

— А ви що, без коліс?

Обидва Воллеси промовчали, але з їхнього вигляду Том зрозумів, що їм соромно.

— Місце, де ми робимо, всього тільки за милю,— сказав Вілкі.

— Ні, нема в нас авта,— сердито мовив Тімоті.— Продали ми наші колеса. Довелося. Ні грама їжі в роті не було, до останньої нитки все спустили. Роботи не мали, ну й довелося продати. Тут щотижня клієнти приїздять машини купувати. І якщо їсти хочете, можна продати авто. А якщо ви зголодніли як вовк, то вони майже нічого за машину не заплатять, за так візьмуть. А ми... ми тоді як вовки зголодніли. Десятку нам за машину дали.

Він сплюнув на дорогу.

— Я в Бейкерсфілді був того тижня,— тихо сказав Вілкі.— Бачив: там машина виставлена була, зношена вже... це наша, а цінник на ній — сімдесят п'ять доларів.

— Довелося нам,— сказав Тімоті.— Дозволили вже їм нас пограбувати, аби тільки не ми їх грабували. Ми ще не грабували, не крали, але, Бог свідок, уже на волосині від того були!

— Знаєте,— сказав Том,— ми, як сюди їхали, начулися, що роботи тут хоч греблю гати, кожному буде. Бачили рекламки, листки, там таке написано було: людей тре'.

— Так,— відповів Тімоті.— Ми теж їх бачили. А роботи тут небагато. І зарплата весь час понижується. Останнім часом я зморився як чорт, усе підраховував-підлічував.

— Але ж у вас є робота, — зауважив Том.

— Що є, то є. Але ненадовго. А хазяїн тут нівроку. Дільницю має маленьку. Працює з нами. Але, чорт забирай, ненадовго тут роботи стане, скоро скінчиться.

— То якого біса ви ще й мене в напарники взяли? — запитав Том. — Зі мною ж швидше все поробите. Що ж ви самі собі горло перерізаєте?

Тімоті повільно похитав головою.

— Не знаю. Мабуть, сенсу нема. Ми хотіли скластися, купити собі капелюхи. А тепер, гадаю, не вийде. Он там, праворуч, наше місце. Добра робота. Тридцять центів за годину. І хазяїн нівроку, дружній.

Вони звернули з шосе і вийшли на дорогу, посипану рінню, через маленький фруктовий сад і за деревами в затінку побачили маленький білий фермерський будиночок, а поряд сарай; за сараєм — виноградник і бавовняну плантацію. Коли всі троє пройшли повз будинок, двері грюкнули і з чорного ходу ганком спустився кремезний засмаглий чоловік. На ньому був картонний шолом від сонця, а коли хазяїн вийшов на свіже повітря, то закасав рукави. Його навислі вигорілі брови були насуплені в злій гримасі. Засмагли щоки обгоріли до червоного, як свіжа яловичина.

— Ранок добрий, містере Томасе, — привітався Тімоті.

— Добрий, — роздратовано відповів чоловік.

— Це Том Джоуд, — сказав Тімоті. — Чи не могли б ви дати йому якусь роботу?

Хазяїн спідлоба глянув на Тома і раптом розсміявся коротеньким смішком, але брови досі були насуплені.

— Ох, ну ще б пак! Я прийму його. Я всіх прийму. Може, мені ще сотня таких знадобиться.

— Ми просто подумали... — почав вибачатися Тімоті.

Томас перебив його:

— Я теж подумав, — він швидко обернувся і подивився на них. — Мені треба дещо вам сказати. Я плачу вам тридцять центів за годину — так?

— Ну так, звісно, містере Томасе... але...

— І за тридцять центів я отримую од вас те, що треба,— добру працю.

Він стиснув важкі кулаки.

— Ми щодня стараємось як тільки можемо.

— Ну, чорт забирай, сьогодні вранці ви отримаєте двадцять п'ять центів за годину. Хочете — згода, не хочете — ні.

Його розпашілий вид налявся кров'ю від люті.

— Ми на совість працювали,— мовив Тімоті.— Ви самі сказали.

— Сам знаю. Але тепер так виходить, що я ніби не можу людей наймати.— Він ковтнув слину.— Слухайте,— провадив чоловік.— У мене тут землі шістдесят п'ять акрів. Ви колись чули про Асоціацію фермерів?

— Аякже.

— Ну от, а я до неї належу. У нас учора ввечері були збори. А знаєте, хто керує Асоціацією фермерів? Так скажу. Західний Банк. Цьому банку належить мало не вся ця долина, а як він чогось не має, то в нього на те папери є. І вчора ввечері один з членів того банку мені сказав: «Ви платите тридцять центів за годину. Краще знизьте плату до двадцяти п'яти». Я кажу: «Та в мене сумлінні робітники. Вони варті тридцяти». А він: «Ні, не так це,— і далі править: — Зарплатня зараз — двадцять п'ять. Якщо ви платите тридцять, це тільки заколот викличе. І, до речі,— додає,— вам же знадобиться кредит на врожай наступного року?».— Томас замовк. Його подих вихлопувався тяжко й уривчасто.— Ясно вам? Ставка двадцять п'ять центів — і як хочете.

— Ми на совість працювали,— безпорадно мовив Тімоті.

— Що, досі не второпали? Містер Банк керує двома тисячами людей, а я наймаю трьох. Мені на тих зборах про боргові зобов'язання нагадали. А якщо якийсь вихід знайдете — Христом клянуся, радий буду! Вони мене притисли.

Тімоті похитав головою.

— Навіть не знаю, що сказати.

— Зачекайте.— Томас швидко розвернувся й пішов до хати. Двері грюкнули за ним. За мить він уже повернувся з газетою.— Бачите? Ось, прочитаю: «Громадяни, обурені діяльністю червоних агітаторів, підпалили табір сквотерів. Минулої ночі група громадян, обурених агітацією, висловлюваною табором переселенців, підпалила намети на стоянках і попередила агітаторів, щоб ті якнайшвидше забиралися з округу».

Том почав був:

— Та я...— але негайно прикусив язика.

Томас згорнув сторінку і дбайливо поклав у кишеню. Тепер він уже опанував себе. І тихо сказав:

— Тих людей послала туди Асоціація. А я про них повідомив. І якщо там колись дізнаються, що видав я, не бачити мені ферми наступного року.

— Просто не знаю, що й казати,— мовив Тімоті.— Якщо то справді були агітатори, то все ясно, чому там аж показалися.

— Я давно до цього придивляюся,— сказав Томас.— Як зарплату скорочують, до того завжди червоних агітаторів шукають. Завжди. От дідько, вони мене за горлянку вхопили. Ну то що, за скільки робитимете? За двадцять п'ять центів?

Тімоті втупився в землю.

— Я працюватиму,— промовив він.

— Я теж,— відгукнувся Вілкі.

— Здається, я вже щось надибав,— сказав Том.— Атож, працюватиму. Я ж по роботу їхав.

Томас вийняв із задньої кишені хусточку та обтер рот і підборіддя.

— Не знаю, як це витримати. Не знаю, як ви, мужики, можете прогодувати свою родину на отаку платню.

— Прогодуємо, поки працюємо,— сказав Вілкі.— Коли ж ми не працювали?

Томас глянув на годинник.

— Ну, ходімо копати канаву, пора. Їй-Богу,— сказав він,— маю вам щось сказати. Ви ж, хлопці, в отому урядовому таборі живете, так?

Тімоті нашорошився.

— Так, пане.

— А у вас щосуботи ввечері танці?

Вілкі всміхнувся:

— Ага, так.

— Ну то стережіться цієї суботи ввечері.

Зненацька Тімоті випростався. Він близько підійшов до Томаса.

— Про що це ви? Я член Центрального комітету. Я мушу знати.

Було помітно, що Томас побоюється.

— Нікому ні слова, що це я сказав.

— Та що таке? — наполягав Тімоті.

— Ну, Асоціації не подобається уряд табору. Там нема шерифових помічників. Люди самі закони вигадують — так я чував,— і не можна нікого заарештувати без ордера. А тепер, якщо там колотнеча станеться чи навіть стрілянина — кілька представників од шерифа до вас заявляться і табір вичистять.

Тімоті не можна було впізнати. Він розправив плечі, а погляд у нього став крижаним.

— Нікому ні слова, від кого це почув,— збентежено повторив Томас.— Там бійка буде в таборі ввечері. А шерифові представники де й візьмуться.

Том наполягав:

— Та нащо, заради Бога? Що ці люди — ко'ось турбують?

— А я скажу вам, нащо,— відповів Томас.— Усі, хто в таборі оселився, звикли, що з ними по-людськи поводяться. А якщо такий потрапить до табору для сквотерів, то їх важко буде подолати.— Він знову витер обличчя.— Пора на роботу. Ісусе, сподіваюся, не добалакаюся до того, що з ферми попруть. Але ви люди хороші.

Тімоті підійшов до нього і простягнув суху жилаву руку, і Томас потиснув її.

— Ніхто не визнає, хто сказав. Дякуємо. Бійки не буде.

— Ідіть працюйте,— сказав Томас.— Двадцять п'ять центів за годину.

— Згодні, приймемо,— відповів Вілкі,— від вас.

Томас пішов до будинку.

— Я зараз,— сказав він.— Починайте роботу.

За ним грюкнули двері.

Троє чоловіків пройшли повз побілену повітку, а потім до межі поля. Вони наблизилися до довгої вузької канави, де поряд лежали бетонні труби.

— Отут ми й працюємо,— сказав Вілкі.

Його батько відімкнув повітку і витяг звідти дві кирки та три лопати. Він сказав:

— Ось твоя красуня.

Том перекинув кирку:

— Божечку мій! Цьом — та в люлю!

— Заждемо, як ти на одинайцяті її вихвалятимеш,— зауважив Вілкі.— От поглянеш, чи буде вона й тоді цьом та в люлю.

Вони підійшли до канави. Том зняв піджак і кинув його на грудку розкопаної землі. Зняв кашкет і ступив у канаву. Потім поплював собі на руки. Кирка звилася в повітря й опустилася. Том тихо гмикнув. Кирка здіймалась і опускалась, і крекотала, хрюкала щоразу, впиваючись у ґрунт, і грудки відлітали од вістря.

— Ну, батю,— сказав Вілкі,— грабар у нас що треба, першокласний. Та він народився копачем, із заступом у руках.

— Я вправлявся (уф!)...— сказав Том.— Еге, панове, вмію щось (уф!)... Життя на це поклав (уф!)... Аж за душу бере (уф!)...

Розрихлена земля розліталася перед ним. Сонце осявало фруктові дерева, і виноградне листя стало на лозах золотаво-зеленим. Шість футів зроблено — і Том відійшов та витер

чоло. Вілкі змінив його. Лопата піднімалась і опускалась, і грудки землі розліталися від канави, яка все глибшала.

— Чув я про Центральний комітет,— сказав Том.— То ви там?

— Еге ж,— відповів Тімоті.— Це відповідальність неабияка. Людей стільки. Щосили стараємося. Стільки людей у таборі... хочеться, аби їм краще було. От якби тільки великі фермери нам так не дошкуляли — а то як чума достеменна. От хай їм грець.

Том поліз знову до канави, а Вілкі став осторонь. Том спитав:

— А як щодо тої бійки (уф!)... на танцях — ну, про що він балакав? Чо'о оті домагаються?

Тімоті йшов за Вілкі, вирівнюючи лопатою дно канави, готуючи її для труби.

— Схоже на те, що вимести нас хочуть,— мовив Тімоті.— Бояться, як би ми не зорганізувалися — так, мабуть. Може, вони мають рацію. Бо наш табір — це організація. Люди самі себе доглядають. Музики в нас найкращі, оркестр найліпший у цих краях. У крамниці відкрили для голодних маленький кредит. На п'ятірку їжі накупиш — табір дозволяє. І ніколи суперечок із законом не мали. Я гадаю, великих фермерів оце й лякає. Не можуть кинути нас у в'язницю — оце їх і лякає. Там надумали, мабуть: як ми самі табором керувати можемо, так, значить, і на інше здатні.

Том висунувся з канави й витер піт з очей.

— А ви чули, він з газети вичитував про якихось агітаторів на півночі, у Бейкерсфілді?

— Аякже,— підтвердив Вілкі.— Повсякчас таке пишуть.

— Ну, а я був там. Ніяких агітаторів там не було. Ніяких — як це зветься — червоних. А хто в біса оці червоні?

Тімоті розрівняв горбок на дні канави. Сонце спалахнуло на його щетині білими іскрами.

— Багато хто хоче знати, хто такі червоні,— він розсміявся.— Один з наших таки взяв.— Він акуратно поплескав

по землі лопатою, приминаючи насип.— Є тут один такий, Гайнс. Одержав щось близько тридцяти тисяч акрів, персики й виноград — і ще консервний завод, і винзавод. Ну, він весь час розводився про «отих чортових червоних». «Оті чортові червоні доведуть країну до розрухи,— каже,— а нам треба загнuzдати червону наволоч». А один молодик нещодавно сюди приїхав, на захід, і в перший же день отакого наслухався. Почухав потилицю й пита: «Містере Гайнсе, я тут новачок. А хто такі „чортові червоні“?» І що ти собі думаєш? Ну, цей Гайнс і одвіча: „Червоний — це той сучий син, який хоче тридцять центів за годину, коли ми платимо двадцять п'ять!“ А той хлопець поміркував, потилицю почухав і каже: „Гаразд, на Бога, містере Гайнсе. Я не сучий син, але якщо червоний — це той, про якого ви кажете, то хай — я теж хочу тридцять центів за годину. Усі хочуть. До дідька, містере Гайнсе, ми всі червоні“.— Тімоті вривав лопату в землю та розгріб грудки, і тверда поверхня сяйнула на сонці.

Том засміявся:

— Про мене, і я такий.

Кирка звилась і опустилась, і земля захрускотіла під лезом. Піт котився з чола і стікав по крилах носа, заблищав на Томовій шиї.

— Чорт,— сказав Том,— файний струмент (уф!)... якщо зна'ш, як приборкати (уф!)... Візьмешся за кирку (уф!)...— та й втягнешся (уф!)...

Усі втрьох злагоджено працювали, потихеньку риючи канаву, і вранішнє сонце дедалі більше пекло їх.

Коли Том пішов, Руті деякий час дивилася на двері санітарної частини. Її завзяттю бракувало присутності Вінфілда, щоб можна було похвалитися сміливістю перед ним. Вона поставила босу ногу на бетонну підлогу, але одразу ж відступила. У кінці проходу з намету вийшла жінка і почала розпалювати дрівця в переносній бляшаній пічці. Руті ступила до жінки кілька кроків, але не наважилася підійти близько.

Дівчинка прокралася до намету Джоудів і зазирнула туди. На одному кінці на землі спав дядько Джон, похроплюючи, і слина булькала у нього в горлі. Мати і батько з головою щільно накрилися ковдрою, ховаючись від сонця. Ел спав осторонь від дядька Джона, затуляючи рукою очі. Біля входу в намет лежали Ружа Шаронська і Вінфілд, а біля брата Руті помітила вільне місце. Вона присіла навпочіпки і вгледілася в темряву. Її очі зупинилися на Вінфілдовій скуйовдженій голові, й від сестриного погляду хлопчик прокинувся, розплющив очі та втупився в Руті; зір у нього ще не прояснився. Руті притулила палець до губ і поманила брата вийти. Вінфілд скосив зір на Ружу Шаронську. Її рожеве, розпашіле вві сні обличчя з напіврозплющеними вустами було поряд. Вінфілд обережно відгорнув ковдру і виповз із намету, тихо підійшов до Руті.

— Ти давно не спиш? — шепнув він.

Вона відвела його вбік з підкресленою сторожкістю, і коли вони усамітнилися та небезпека минула, мовила:

— А я й не лягала. Усю ніч не спала.

— Ти мені очей не замилюй,— відповів Вінфілд.— Брехуха безсовісна.

— Ну і хай,— сказала вона.— Як я брехуха, то нічо' не розкажу, а тут таке сталось. І не розкажу, як тут одного ножом штрикнули, а потім ведмідь вийшов і малятко потягнув.

— Не було ніякого ведмедя,— голос Вінфілда уривався. Він поскуб себе за волосся і почав шарпати комбінезон.

— Ну і хай,— саркастично відповіла Руті,— хай ведмедя не було. І білих суден з того, з чого посуд роблять,— ну, як у модних каталогах.

Вінфілд серйозно роздивлявся її. Він указав на санітарну частину.

— Там? — спитав він.

— Я ж брехуха безсовісна,— сказала Руті.— Яка мені користь із цього — тобі оце все розказувати.

— Ходімо подивимося,— запропонував Вінфілд.

— Я вже була там,— відповіла Руті.— І сиділа на одному такому. І навіть посюсяла туди.

— Брешеш, аж вуха в'януть,— заявив Вінфілд.

Вони зайшли в будівлю санітарної частини, і тепер Руті не боялася. Вона сміливо вела брата за собою все далі. Туалети були розміщені в одному ряду вздовж великої кімнати, кожен унітаз — відгороджений, зачинений дверцятами. Фаянс аж сяяв білістю. Умивальники вишикувалися навпроти, а в третю стіну були вбудовані чотири душеві кабінки.

— Не брешу,— сказала Руті.— Це унітази. Я бачила їх у каталозі.

Діти зупинилися біля однієї кабінки. Руті з бравадою підткнула спідницю і сіла на унітаз.

— Я ж тобі казала, що була тут,— сказала вона.

Доказ продзюрчав в унітазі.

Вінфілд був не при собі. Його рука намацала важіль змиву й натиснула. Лунко почувся звук води. Руті аж підстрибнула й відскочила. Вони з Вінфілдом стояли і дивилися на унітаз. Вода в ньому ще сичала.

— Це ти накоїв,— сказала Руті.— Лазив-лазив — і зламав. Я бачила.

— Та це не я, їй-пра. Чесне слово, і не думав.

— Усе я бачила,— заперечила Руті.— Не слід тобі хороші речі довіряти — поводитися не вмієш.

Вінфілд похнюпився, опустивши підборіддя. Він глянув на Руті очима, повними сліз. Підборіддя в нього тремтіло. Руті одразу відчула каяття.

— Та забудь,— мовила вона.— Я не наскаржуся на тебе. Прикинемося, що воно вже було поламане. Навіть не скажемо, що сюди заходили.

Вона вивела його з приміщення.

Сонце, яке визирнуло з-за гірських хребтів, тепер осяяло рифлені залізні дахи п'яти санітарних блоків, сірі намети, і проміння впало на виметені проходи між наметами. І табір прокидався. Біля наметів запалали грубки, зроблені з газових

бідонів і бляшанок. У повітрі висів запах диму. Заслони наметів одкинулись, і люди прогулювалися між наметами. Біля намету Джоудів стала мати, уважно роздивляючись стежку. Вона побачила своїх дітей і підійшла до них.

— Я хвилювалася,— сказала мати.— Ви де були?

— А ми просто гуляли, дивилися,— відповіла Руті.

— Де Том? Ти бачила його?

Руті одразу прибрала поважного вигляду.

— Так, мам. Том, він сказав мені, що тре' передати.

Вона зробила паузу, щоб підкреслити свою значущість і зробити свою роль очевидною.

— І що? — наполягала мати.

— Він казав передати вам...— Руті зробила паузу і глянула на Вінфілда, щоб бачити, як він оцінив її статус.

Мати загрозливо замахнулася на неї:

— Що?

— Він знайшов роботу,— скоромовкою заговорила Руті.— На роботу вийшов.

Вона перелякано дивилася на підняту мамину руку. Рука опустилась, а потім потяглася до Руті. Мати швидко судомно обійняла Руті за плечі й одразу відпустила. Дівчинка збентежено втупилася в землю і змінила тему розмови.

— У них отам є туалети,— сказала Руті.— Білі.

— Ви були там? — вимогливо спитала мати.

— Так, з Вінфілдом,— відповіла Руті й віроломно додала: — Він унітаз поламав.

Вінфілд пік раків від сорому. Він люто зиркнув на Руті.

— А вона посяяла туди,— сказав він.

Мати налякалася.

— Так що ти там накоїв? Ану покажи.

Вона силоміць відвела їх до дверей і примусила зайти всередину.

— Ану, що ти наробив?

Руті відповіла:

— Там задзизжало-зашкварчало. Тепер уже не шумить.

— Покажіть мені, що ви зробили,— вимагала мати.

Вінфілд з неохотою підійшов до унітаза.

— Я не штовхав сильно,— сказав хлопчик.— Тільки отут натиснув, а...

Вода знову з шумом полилася. Він відскочив.

Мати зареготала, відкинувши голову, а Руті з Вінфілдом ображено дивилися на неї.

— Це ж воно так працює,— пояснила мати.— Я раніше бачила. Коли закінчите, тре' сюди натиснути.

Власне неучтво стало для дітей надто великою ганьбою. Вони вибігли надвір і вийшли у прохід, щоб подивитись, як велика родина снідає.

Мати спостерігала за ними з порога, а потім оглянула приміщення. Вона пройшла в душ, роздивилася кабінки. Підійшла до умивальників і провела пальцем по білому фаянсу. Жінка трохи відвернула воду, занурила палець у цівку і відсмикнула руку, коли пішов гарячий струмінь. На мить мати глянула в умивальник, потім вставила туди корок і налила трохи гарячої води, розрідивши її холодною. А потім вимила руки в теплій воді та ополоснула обличчя. Вона промивала і причісувала волосся мокрими пальцями, коли за спиною почулися кроки, які гупали по бетонній підлозі. Мати одразу обернулася. За нею стояв літній чоловік, який дивився на жінку з виразом праведного гніву.

Він різко запитав:

— Як ви сюди потрапили?

Мати ковтнула, відчувши спазм у горлі; вона відчула, як вода крапає в неї з підборіддя, заливаючи сукню і наскрізь її просотуючи.

— Я не знаю,— відповіла жінка вибачливим тоном.— Я думала, тут для всіх, аби користуватися.

Дядько насуплено дивився на неї.

— Це для чоловіків,— суворо сказав він. Підійшов до дверей і вказав на табличку: «Чоловічий».— Ось,— мовив він.— Ось доказ. Не бачите чи що?

— Ні,— засоромлено відповіла мати,— не помітила.
А куди мені можна піти?

Чоловік охолов.

— Ви щойно приїхали? — уже м'якше спитав він.

— Серед ночі,— відповіла мати.

— І ще не говорили з комітетом?

— Яким комітетом?

— Жіночим.

— Ні, не говорила.

Він з погордою промовив:

— Комітет відвідає вас найближчим часом і введе в курс справ. Ми піклуємося за новоприбулих. А якщо вам потрібен жіночий туалет, просто перейдіть в інший кінець. Отой бік — ваш.

Мати стурбовано перепитала:

— Ви сказали — жіночий комітет... прийде просто до нас у намет?

Він кивнув:

— Досить скоро, гадаю.

— Спасибі,— сказала мати.

Вона похапцем вийшла і майже добігла до намету.

— Чоловіче! — покликала вона.— Джоне, вставай! І ти, Еле. Ану всі бігом прокидайтесь, ідіть умийтесь.

На неї подивилися перелякані сонні обличчя.

— Давайте,— кричала мати.— Швидше вилазьте, вмийтесь. І зачешіться.

Дядько Джон мав блідий і хворобливий вигляд. На підборідді в нього запікся синець од удару.

Батько нетерпляче спитав:

— Що таке?

— Комітет! — крикнула мати.— Жіночий комітет навідається до нас. Вилазьте і негайно вмийтесь. Доки ми всі хропака давали, Том устав — і роботу знайшов. Вилазьте, бігом.

Вони сонно вигарбувалися за намету. Дядько Джон трохи похитувався, і його обличчя судомно кривилося від болю.

— Бігом до того дому, митися,— наказувала мати.— Нам тре' поснідати, а то комітет заявиться.

Вона пішла по дрівця, складені купкою за наметом, і розпалила багаття. Поставила на вогонь начиння.

— Кукурудзяні оладки,— сказала неня сама собі.— Кукурудзяні перепічки з оладки. Це найшвидше буде. Так, найшвидше.

Вона говорила сама до себе, а Руті з Вінфілдом стояли дивуючись. Одразу по всьому табору застелився дим багать, і зусібіч почулося бурмотіння.

Ружа Шаронська, скуйовджена, розпатлана і заспана, вилізла з намету. Мати вичерпувала кукурудзяне борошно жменями. Вона подивилася, яка в доньки зіжмакана, брудна сукня, розкошлане, нечесане волосся.

— Тобі треба причепуритися,— бадьоро сказала мати.— Іди і переберись. У тебе є чисте плаття. Я його попраля. І зачешись. І очі протри, а то заспані.— Мати хвилювалася.

Ружа Шаронська пригнічено сказала:

— Мені недобре без Конні. Хай він прийде. Недобре мені, не хочу нічо' без Конні робити.

Мати одразу розвернулася до неї. Жовте кукурудзяне борошно обліпило матері зап'ястя й руки до ліктів.

— Руже,— суворо сказала вона,— а ну струснися. Надто довго ти хлипала. Прийде жіночий комітет — і що буде, як наша сім'я гостей неприбраною стріне?

— Але мені недобре.

Мати насунула на неї, простягаючи замазані борошном руки.

— Давай,— сказала вона.— Такі часи настають, що те, як ти ся почуваш, тре' в собі тримати, не показувати.

— Мене знудить,— заскімлила Ружа Шаронська.

— Ну, відійди, хай нудить. Звісно, тебе нудить. В усіх так. А потім приберись, вимий ноги і туфлі взуй.— Мати знову взялася до роботи.— А ще коси заплети,— додала вона.

Жир на розпеченій сковороді бризнув і засичав, коли мати перевернула ложкою перепічку. Неня перемішала борошно з підливою в казанку, додала води, посолила і розмішала підливу. Кава почала закипати в галонівій бляшанці, й запах долинав до інших.

Батько повернувся з санітарної частини, і мати критично оглянула чоловіка. Той спитав:

— То, кажеш, Том має роботу?

— Так, сер. Прокинувся ще до нас. Тепер відкрий цю коробку і діставай чистий комбінезон і сорочку. Чоловіче, я страшенно заклопотана. Перевір вуха в Руті та Вінфілда. Гаряча вода ось. Зробиш? Нашуруй їм вуха і шиї як слід пошкреби, щоб аж червоні були. Хай сяють.

— Ніколи не бачив, аби ти так крутилась,— озвався батько.

Мати вигукнула:

— Та зара́ такий час — ми всі повинні мати гідний вигляд. Їхали — і що, до того було? А тепер маємо змогу. Лиши брудний комбінезон у наметі, я виперу.

Батько пішов до намету і за хвилику повернувся звідти з блякло-блакитним комбінезоном і сорочкою. І він повів смутних і наляканих дітей до санітарної частини.

Мати крикнула йому вслід:

— Добряче їм вуха вимий.

Дядько Джон підійшов до дверей чоловічої частини, викинув на вулицю, а тоді сів на унітаз і довго сидів, охопивши руками голову, що пульсувала болем.

Мати зняла з пательні підсмажені оладки й почала додавати ложкою підливу в тісто для нової порції, аж ось поряд з жінкою на землю впала тінь. Мати озирнулася через плече. Позаду неї стояв невисокий чоловік, весь у білому, зі схудлим, засмаглим, зморшкуватим обличчям, який дивився весело. Він був худий як тріска. Білий чистий костюм протерся на швах. Чоловік усміхнувся до матері.

— Доброго ранку,— привітався він.

Мати подивилася на його біле вбрання, і обличчя її недовіжливо скам'яніло.

— Доброго ранку,— відповіла вона.

— Ви місіс Джоуд?

— Так.

— Ну, а я Джим Ровлі. Я управитель табору. Просто вирішив подивитися, чи все гаразд. У вас усе є?

Мати пильно й підозріло вдивлялася в нього.

— Так,— сказала вона.

— Я спав, коли ви вночі прибули,— мовив Ровлі.— На щастя, для вас знайшлося місце.

Його голос звучав тепло. Мати відповіла просто і щиро:

— Гарно тут. Особливо — пральня.

— Зачекайте, доки жінки зберуться прати. Уже скоро. Ви ніколи не чули, аби було так жваво. Як на молитовних зборах. Знаєте, що вони вчора влаштували, місіс Джоуд? Хором співали. Гімн виспівують і одяг у такт перуть. Це варто було почути, скажу вам.

Підозра поступово щезала з неньчиного обличчя.

— Мабуть, файно було. Ви головний?

— Ні,— відповів він.— Люди тут і без мого втручання працюють. Вони табір у чистоті тримають, за порядком стежать, усе роблять. Ніколи ще таких людей не бачив. У приміщенні для зборів одяг шиють. Іграшки майструють. Ніколи ще не бачив таких людей.

Мати подивилася на свою брудну сукню.

— Ми ще не встигли прибратися,— сказала вона.— Просто в дорозі важко бути чистими.

— Хіба не знаю,— відповів він. І потягнув носом повітря.— Скажіть: це ваша кава так смачно пахне?

Мати всміхнулася:

— Приємний аромат, так? На повітрі кава завше пахне приємно.— І з гордістю додала: — Ми вважали б за честь, якби ви поснідали з нами.

Він підійшов до багаття, присів навпочіпки, і мати остаточно склала зброю.

— Для нас це було б честю,— сказала вона.— Ми не так багато маємо, але ласкаво просимо.

Невисокий чоловічок усміхнувся їй.

— Я вже снідав. Але хотів би філіжанку кави. Такий аромат.

— Аякже... аякже, звісно.

— Не поспішайте.

Мати налила в олов'яний кувальчик кави з галонової бляшанки.

— У нас немає цукру,— сказала жінка.— Мо', сьо'дні купимо. Якщо ви з цукром любите, вам буде несмачно.

— Ніколи цукру не вживаю,— відповів він.— Тільки добру каву псує.

— Ну, а я собі щопту цукру додаю,— сказала мати.

Вона пильно поглянула на нього, намагаючись збагнути, чому вони одразу порозумілися. Шукала корисливість на його обличчі — і не знаходила нічого, крім дружнього ставлення. Потім її погляд упав на протерті шви на його вбранні, й вона заспокоїлася.

Він відпив ковток кави.

— Гадаю, вранці до вас навідається жіночий комітет.

— Ми не прибралися,— сказала мати.— Ліпше б вони прийшли, коли ми приберемося.

— Та вони ж такого набачилися,— відповів управитель.— Самі через це пройшли. Комітети в нашому таборі хороші, бо все розуміють.— Він допив каву й підвівся.— Ну, мені треба далі йти. Якщо вам щось буде потрібно, приходьте до офісу. Я там постійно. Чудова кава. Дякую.

Він поставив чашку на ящик до інших горняток, помахав рукою і попрямував уздовж ряду наметів. І мати чула, як він, ідучи, звертався до людей. Вона опустила голову і ледь стрималась, аби не заплакати.

Повернувся батько, ведучи дітей,— очі в них ще були мокрі від наболілих вух. Діти були впокорені й аж сяяли чистотою. Засмаглий ніс у Вінфілда був натертий до блиску.

— Ось,— повідомив батько.— Здер бруд і ще два шари шкіри. Довелося мало не облизувати, аби з них людей зробити.

Мати схвалила.

— Милій вигляд,— зазначила вона.— Ось вам оладки з підливкою. Нам тре' прибратися тут і лад у наметі навести.

Батько подав тарілки собі й дітям.

— Цікаво, а де Том знайшов роботу?

— Не знаю.

— Ну, як він знайшов, то й ми знайдемо.

До намету повернувся Ел, увесь схвильований.

— Що за місце! — сказав він. Обслужив себе і налив кави.— Знаєте, що один тутешній робить? Причеп для будинку майструє. Отам, у наметі за нами. У причепі матиме і ліжко, і плиту — усе до клаптика. Просто житиме там. Йй-Богу, отам житиме! Просто зупиниться, де хоче, і житиме.

— Мені б ліпше хатинку маленьку мати,— сказала мати.— Сподіваюся, скоро зможемо маленьку хатинку поставити.

Батько мовив:

— Еле, коли ми скінчимо, ви з дядьком Джоном візьміть вантажівку і їдьте — шукайте роботу.

— Авжеж,— погодився Ел.— Я хотів би в гаражі влаштуватися, якщо там роботу дадуть. Ось що мені справді до душі. І ще щоб був маленький поїжджений «форд». Пофарбую жовтим, їздитиму на ньому. По дорозі тут одну кралю бачив. Моргнув їй, вона мені теж. Чортівськи гарненька.

— Спершу роботу знайди, потім залицяйся,— суворо сказав батько.

Дядько Джон вийшов з туалету і поволі попрямував до них. Мати похмуро подивилася на нього.

— Ти не вимився...— почала була вона, та потім помітила, який хворобливий, ослаблений і смутний вигляд у нього.— Іди в намет і ляж,— сказала вона.— Тобі недобре.

Він похитав головою.

— Ні,— заперечив дядько Джон.— Я згрішив і повинен понести кару.

Він казав це вбитим голосом, потім присів навпочіпки і налив собі кухоль кави.

Мати зняла останні оладки зі сковороди. Начебто між іншим промовила:

— До нас управитель табору заходив, випили з ним по чашечці кави.

Батько був спантеличений.

— Ну? Щойно був? І що він хотів?

— Зайти й приємно провести час,— манірно сказала мати.— Сів і кави випив. Сказав, нечасто таку добру каву пив, щоб так пахла, як наша.

— Що він хотів? — повторив батько.

— Та нічо' не хотів. Просто подивився, як ми влаштувалися.

— Не вірю,— сказав батько.— Він, певно, нишпорка, все винюхує.

— Не такий він! — сердито вигукнула мати.— Я одразу розкрию, хто нишпорка, хто винюхує.

Батько вихлюпнув кавову гущу зі своєї чашки.

— Ану не сміти,— сказала мати.— Тут чисто має бути.

— Бачите, яка чистюля, аж не вживешся з нею,— ревниво зауважив батько.— Поквапся, Еле. Ми їдемо шукати роботу.

Ел витер рот долонею.

— Я готовий,— сказав він.

Батько обернувся до дядька Джона:

— Їдеш?

— Так, їду.

— Зле виглядаєш.

— Мені недобре, та поїду.

Ел сів у вантажівку.

— Тре' заправитися,— сказав він і завів мотор.

Батько і дядько Джон сіли поруч у кабінку, і машина рушила геть. Мати подивилась їм услід. Тоді взяла відро і пішла мити посуд під навісом у санітарній частині. Набрала у відро гарячої води і повернулася до намету. Вона ще мила посуд у відрі, коли Ружа Шаронська повернулася.

— Я поклала тобі їсти на тарілку,— сказала мати.

Вона уважно подивилася на дочку. З її гладко зачесаного волосся ще крапала вода, шкіра була відмита й аж рожева. Ружа вбралася в синю сукню з машинним візерунком з невеличких білих квіточок. На ногах у дочки були туфлі на підборах, які Ружа взувала до вінця. Вона зашарілася під материнським поглядом.

— Ти помилася,— сказала мати.

Ружа Шаронська хрипко промовила:

— Я була там, а тут леді прийшла і стала митися. Знаєте, як тре' це робити? Заходите в таку комірчину, ну як ларьок вона, кран одвернете, а вода на вас лється — гаряча або холодна, яка хоч'те,— і я так милася!

— Я теж так зроблю,— скрикнула мати.— От просто зара', як тут усе покінчу. Покажеш мені як?

— Я щодня митимуся,— сказала молодиця.— А ця леді — вона побачила мене, побачила, що в мене дитя буде, і — зна'те, що сказала? Сказала, раз на тиждень приходить медсестра. Хочу піти подивитися, бо медсестра розкаже, навчить мене, що робити, аби дитина здоровою була. Усім жінкам тут розказує, як це. І я так робитиму.— Вона аж захлиналась.— А ще — зна'те що? Тут на тому тижні маля народилося, так увесь табір вечірку влаштував, святкував, і одіжку дали, і речі для малюка, навіть візочок дитячий — такий плетений. Не новий, але його в рожеве пофарбували, і став як новісінький. Вони й ім'я дитині придумали,

і торт спекли. Боже правий! — вона зупинилася, важко дихаючи.

— Слава Богу,— сказала мати,— нарешті ми до добрих людей потрапили. Я хочу помитися.

— О, як це файно,— підхопила Ружа.

Мати вишкребла олов'яні тарілки і склала стосом. Вона промовила:

— Ми Джоуди. Ми нікому в очі не зазирали. Дідусь нашого діда бився за ідею в революцію. Ми всі були фермерами, доки не заборгували. А потім... ці люди... Вони щось із нами зробили. Щоразу мені ввижалося, ніби нас шмагають... усіх нас. От у Ніддсі, отой полісмен. Щось він зі мною таке зробив, що я озвіріла. Таке змусив відчутти, що аж ганьба. А тепер не соромлюсь. Оці люди... вони наші... наші. І цей управитель, який прийшов до нас на каву, він казав: «місіс Джоуд те, місіс Джоуд се», «як ви облаштувалися, місіс Джоуд?» — Вона зробила паузу і зітхнула.— І знову людськи почуваюся.

Мати поставила останню тарілку. Зайшла до намету, витягла коробку з одягом і дістала звідти туфлі та чисту сукню. І знайшла маленький паперовий пакетик, де лежали її сережки. Коли мати проходила повз Ружу Шаронську, то звернулася до дочки:

— Якщо з комітету жінки прийдуть, перекажи, що я скоро вернуся.

Вона зникла в санітарній частині.

Ружа Шаронська обважніло присіла на ящик і стала роздивлятися свої весільні туфлі з чорної лакованої шкіри, оздоблені чорними бантиками. Вона почистила черевички пальцями та обтерла пучки об виворіт спідниці. Нахилиючись, вона відчула, як черево їй тисне. Ружа випросталась і з цікавістю торкнулася живота, а зробивши це, ледь усмінулася.

Шляхом ішла кремезна жінка, несучи коробку з брудним одягом для прання. Її обличчя було обпечене сонцем, а глибокі

очі чорніли, як жаринки. На ній був широкий фартух, пошитий з бавовняного лантуха, ситцева сукня, а взута була в класичні чобітки черевиків брунатного кольору. Вона помітила, що Ружа Шаронська погладжує собі живіт, помітила і легкий усміх молодичі.

— Ну! — скрикнула вона й аж розсміялася від радості. — Кого, по-твоєму, чекаєш?

Ружа зашарілася і втупилася в землю, а потім звела голову: маленькі чорні блискучі очі співрозмовниці невідривно дивилися на неї.

— Не знаю, — пробурмотіла вона.

Жінка з гуркотом поставила ящик на землю.

— Росте й надимається, — зауважила перехожа й аж пирхнула, як розвеселена квочка. — А кого б ти хотіла? — не вгавала вона.

— Не знаю... хлопчика, мабуть. Хлопчик якось краще.

— Недавно приїхали, так?

— Пізно вночі.

— Лишається?

— Не знаю. Якщо роботу дістанемо, то, мабуть, так.

По обличчю жінки майнула тінь, і в маленьких чорних очичках спалахнула лють.

— Якщо роботу дістанете. Ось що ми всі тут говоримо.

— Мій брат уже вранці роботу знайшов.

— Знайшов, так? Може, і вам пощастить. Шукайте удачі. Та не спокушайте долю. — Вона підійшла до Ружі зовсім близько. — У тебе може бути тільки одна удача. І не більше, не старайся. Будь праведницею, — гнівно сказала вона. — Хорошою будь. Як гріх на тобі — про дитину думай, а то на ній це віділлється. — Вона присіла навпочіпки перед Ружею Шаронською. — У цьому таборі такі скандальні речі кояться, — похмуро вела вона далі. — Ось, приміром, вечірки, танцюють, але й не тільки танцюють. На майданчику танці — і обтискаються! Сама бачила.

Ружа Шаронська обережно сказала:

— А я люблю танцювати — сквер-данс*.— І додала праведним тоном: — І нічого іншого ніколи не робила.

Смаглява жінка похмуро кивнула:

— Ну, деякі не такі. І Господь не простить їм, не лишить безкарними. І не гадай, що це минеться.

— Ні, мем,— пролеbedіла молодичка.

Жінка поклала буру зморшкувату руку на коліно Ружі Шаронській, і молодичка здригнулася від доторку.

— Ти дай мені тебе задалегідь попередити. Зараз уже не так багато тих, хто Ісуса в душі має. От щосуботи ввечері їхня оркестра як заграє, а вони, замість гімни співати, кружляють — еге ж, кружляють. Я сама бачила. Сама туди ані руш, і своїх кривняків не пускаю. А там як зчепляться, як обтиснуться — і обіймаються, повір! — Вона зробила значущу паузу, а потім провадила хрипким шепотом: — Вони ще й більше роблять. Виставу робили.

Вона відсунулась і нахилила голову, щоб подивитись, як Ружа Шаронська сприйме таке одкровення.

— Актори? — тремко спитала молодичка.

— Ні, чекай! — вибухнула жінка.— Які там актори, їхні душі давно диявол забрав. Наші люди, таборові. Наші, таборові. І я знаю, вони й дітей малих на гріх підбивають. Таке виробляють — удають із себе тих, ким вони не є. Я до них ані руш. Але чувала, що вони говорили, що виробляли. Диявольська гординя скрізь у таборі витала.

Ружа Шаронська слухала, широко розкривши очі й рота.

— А ми в школі теж одного разу виставу грали — про Немовля-Христа, на Різдво.

— Ну... не можу сказати, зле це чи добре. Є добрі люди, які кажуть, що про Немовля-Христа грати — це нічого такого. Але... не можу так прямо сказати. Однак там не було про

* Від англ. *square dance* («квадратний танець») — народний танець, який виник у США на основі європейських, зокрема кадрилі. Музика різна. Партнери стають по дві пари, утворюючи квадрат. Послідовність фігур задалегідь не відома, пари називає колер (*caller*).

Немовля-Христа. От це гріх був, диявольська омана. Викривлялися, вихилялися, удавали тих, ким не є. Танцюють, затискаються, обіймаються.

Ружа Шаронська зітхнула.

— І не те щоб таких дрібка якась була, ні, — вела далі за смагла жінка. — Тих, на кому ще благодать лишилася, на кому кров Агнця, — тих на пальцях перелічиш. Тільки не вважай, що оцим грішникам заблудлим так Господь усе й простить — ні. Він карбує на скрижалах їхні гріхи, гріх до гріха, а потім за все покарання воздасть. Бог пильнує — за всіма невсипущо пильнує, і я теж пильную. Він двох уже покарав.

Ружа Шаронська видихнула:

— Покарав?

Голос засмаглої жінки все міцнішав, несамовитість зростала.

— Я сама бачила. Була тут одна дівчина, теж при надії, от як ти. Вона у виставі грала, лицедійкою була, обіймалася, коли танцювала. І, — голос її став суворим і зловісним, — уся висохла, як скіпка, шкіра та кістки від неї лишилися... і вона дитя мертвим привела.

— Ой леле! — сполотніла Ружа.

— Так, мертвим, усе в крові. Звісно, ніхто з нею і слова мовити після того не хтів. Ну й довелось їй поїхати. І не схаменешся, як гріх тебе схопить. Це так. А ще й інші були — і їх так само Божа кара спіткала. От одна теж стала шкіра та кістки, і — знаєш що? Одної ночі вона щезла. А за два дні повернулася. Каже, у гості їздила. А дитини нема, черево як спало. Знаєш, що я міркую? Управитель її забрав, одвіз і допоміг плід скинути. Він не вірить у гріх. Сам мені так і казав. Каже, що гріх — це коли голодують. Гріх — коли в холоді живуть, бідують. Каже — переповідаю, що він говорив — «я Божої десниці в цих речах не бачу» — отак і одчитує. Казав, що ті дівчата так виснажилися, бо не їли досита. Ну, я його і направила на путь істинну. — Вона звелася на ноги й відійшла. Очі її набули гострого виразу. Тицьнула шкарубким вказівним пальцем

Ружі Шаронській просто в обличчя.— Я йому й кажу: «Відійди!» Кажу: «Знаю: диявол у цьому таборі біснується. Тепер бачу, хто тут диявол. Відійди, сатано!» — отак відповідаю. Христом клянуся — він одступив! Затремтів увесь, аж ходором заходив. Каже: «Будь ласка! Будь ласка,— каже,— не робіть людей нещасними».— «Нещасними? — одказую.— А як же їхні душі? А мертві немовлята цих нещасних грішниць — отих лицедійок, які душі свої занастили, у виставі кривляючись?» А він лише поглянув, а потім усміхнувся так жалюгідно — і геть пішов. Збагнув, що стрівся з правдивою пророчицею, Божим свідком. Кажу йому: «Я тут Ісусові помагаю за всім придивлятися. Ви всі грішники, пильнуйте дітей у череві, остерігайтеся гріха».— Вона взяла свою коробку з брудним одягом.— Ти все чула. Я тебе попередила. Не забувай, що у тебе в череві дитя, остерігайся гріха.

І вона велично, як монумент, попрямувала геть, а очі в неї сяяли доброчесністю. Ружа Шаронська дивилась їй услід, а потім сховала обличчя в долонях і захлипала. Біля неї почувся лагідний голос. Вона засоромлено підвела очі. Це був низенький управитель у білому костюмі.

— Заспокойся,— мовив він.— Заспокойся.

Її очі заволоклися сльозами.

— Але ж я таке робила,— вигукнула вона.— Танцювала обійнявшись. Я їй не сказала. У Саллісо танцювала. Ми з Конні там були.

— Заспокойся,— повторив він.

— А вона каже, я дитя втрачу.

— Я знаю про неї. І за нею придивляюся. Вона жінка нічого, але робить людей нещасними.

Ружа Шаронська хлюпнула носом.

— Вона знала двох дівчат, які дітей не доносили — просто отут, у таборі.

Управитель присів навпочіпки напроти неї.

— Слухай,— почав він.— Я їх теж знаю. Вони були вишнжені, бо дуже голодували і надто зморилися. Вони забагато

і тяжко наробились. І їхали на вантажівках по тряских дорогах, через кучугури. Ці дівчата були хворі. Але це не їхня провина.

— Але вона сказала...

— Не переймайся. Просто вона скандалістка.

— Але вона каже, що ви диявол.

— Та знаю, що вона каже. Тому що я не дозволяю їй робити людей нещасними.— Він поплескав Ружу по плечу.— Не переймайся. Насправді вона нічого не знає.

І він швидко попрямував далі. Ружа Шаронська дивилась йому вслід; його худі плечі посмикувались у такт ході. Вона досі спостерігала за його сухорлявою постаттю, коли повернулася мати — чиста й рожева, мокро розкуйовджене волосся забране у вузол. Вона вбралась у свою квітчасту сукню й старі потріскані туфлі, а у вуха вділа маленькі сережки.

— Я це зробила,— сказала вона.— Стою — а тепла вода зі стелі так і летється, мене мие. Ті леді сказали, що можна це робити коли завгодно, щодня. А з жіночого комітету був хтось?

— Де там! — відповіла молодиця.

— А ти тут розсілась і ні за холодну воду не берешся, намет занехаяла! — Доки мати це говорила, збирала олов'яні тарілки.— Ми маємо бути у формі,— сказала вона.— Ну ж бо, ворушися! Ось мішок, підмети ним отут, біля намету.— Вона прибрала начиння, поклала тарілки та інше до ящика, а ящик віднесла до намету.— Акуратно застели матраци,— наказала.— Ой, доповім я тобі: ніколи ще так файно не почувалася, як під душем.

Ружа Шаронська з похмурим виглядом виконувала накази.

— Як ви гадаєте: Конні сь'одні вернеться?

— Мо', так... а мо', й ні. Нічо' не можу сказати.

— А ви певні, що він знає, де нас шукати?

— Аякже.

— Ма'... а ви не думаете... чи не вбили його... коли табір підпалили?

— Ні,— твердо відповіла мати.— Він меткий, бігає, куди ніс поведе, як куцохвостий теліпається, сам крутій, наче лис.

— Якби ж то він прийшов.

— Прийде — то прийде.

— Ма'...

— Ліпше б ти до роботи стала.

— А як ви гадаєте... танці та вистави... це грішно — грати? Я від цього дитину не втрачу?

Мати відірвалась од роботи і вперлася руками в боки.

— Та про що це ти тепер торочиш? Ти ж ніколи у виставі на тіятрі не грала.

— Ну, тут кілька людей грали, а одна молода — так вона дитину стеряла... породила мертву... усю в крові... наче це Божа кара.

Мати втупилася в неї:

— Хто тобі отакого наговорив?

— Леді одна, була тут щойно. А той низенький, у білому костюмі, потім прийшов і сказав, що те не тому сталося.

Мати нахмурилася.

— Руже,— сказала вона,— ану припини себе троюдити. Ти жалієш себе, легко до сліз доводиш. Не знаю, що з тобою. У нас у роду ніхто таким не був. Вони все приймали з сухими очима. Б'юсь об заклад, що це Конні тебе збаламутив. Такий зверхній був, не подобалося, бачте, йому в нас.— І вона суворо додала: — Руже, ти лише одна людина, а навколо ж інші є, багато. Тримайся, щоб належне місце зайняти. Знала я таких, які зі своїми гріхами носилися, та навіщо їм тре' було все те перед очі вивалювати — тягарем були, перед лицем Господа вважали, ніби вони великі цабе, порошинки в оці — ото про них тільки й гадки.

— Але, ма'...

— Ні. Ану рот на замок і до роботи берися. Не таке ти велике цабе, аби отак перейматися, ніби Господу тільки до

тебе й діла. От задам тобі прочухана, як не перестанеш себе троюдити.

Потім вона підмела золу в ямку від кострища, почистила складене каміння вогнища. І тут побачила комітетниць, які прямували стежкою.

— За роботу,— сказала вона.— Он леді йдуть. Берися за роботу, щоб я тобою пишалася.

Мати більше не дивилася на дорогу, але відчувала, що комітетниці наближаються.

Уже не було жодних сумнівів, що то вони — три дами, умиті та вбрані в найкращий одяг: худа жінка, з рівним волоссям, в окулярах у сталевій оправі; поряд — маленька пухкенька пані, сива, кучерява, з невеликими, мило складеними вустами; а ще — леді, справжня велетка, ширококоста, з широким задом, об'ємним бюстом, схожа на возовика, дужа і впевнена. Комітет ішов по дорозі, тримаючись гідно.

Мати стояла до них спиною, коли жінки наблизилися. Вони зупинилися, розвернулися до матері та стали в ряд. І велетка прогула басом:

— Ранок добрий — місіс Джоуд, якщо не помиляюся?

Мати обернулася, ніби її захопили розполохом.

— Ага, так... так, це я. Відки ви знаєте, як мене звать?

— Ми комітет,— сказала велетка.— Жіночий комітет санітарної частини номер чотири. Ми дізналися ваші дані в офісі.

Мати захвилювалася:

— У нас тут нема ще порядку. Для мене честь, якщо ви сядете тут, а я зготую кави.

Пухка жінка попросила:

— Назвіть і наші імена, Джессі. Відрекомендуйте нас місіс Джоуд. Джессі — голова комітету,— пояснила вона.

Джессі мовила офіційним тоном:

— Місіс Джоуд, це — Енні Літлфілд, це — Елла Саммерс, а я — Джессі Булліт.

— Рада знайомству,— мовила мати.— Чи волієте сісти? Хоча в нас нічо' нема,— схопилася вона.— Але я приготую кави.

— О ні,— формальним тоном відповіла Енні.— Не турбуйтеся. Ми тут на дві хвилинки буквально зайшли — подивитися, як ви облаштувались, і постараємось, аби ви почувались як удома.

Джессі Булліт строго промовила:

— Енні, я була б вам вдячна, якби ви пам'ятали, що голова — я.

— О! Аякже, аякже. Але наступного тижня — моя черга.

— Ну, тоді зачекайте на наступний тиждень. Ми щотижня міняємося,— пояснила вона матері.

— Ви певні, що не хоч'те кави? — безпорадно спитала мати.

— Ні, спасибі.— Джессі перебрала на себе відповідальність.— Ми спершу вам покажемо санітарну частину, а потім, якщо ваша ласка, запишемо до жіночого клубу, дамо обов'язки. Звісно, якщо ви не проти долучитися.

— А це... це багато коштує?

— Платити не треба — просто працювати. А коли з вами ближче познайомляться, то, може, і до жіночого комітету оберуть,— перебила її Енні.— От Джессі, скажімо, не лише в нас на дільниці. Вона і в загальному табірному жіночому комітеті.

Джессі гордовито всміхнулася.

— Обрана односторонньо,— сказала вона.— Ну, місіс Джоуд, мабуть, тепер розкажемо вам, як у нас у таборі.

Мати представила:

— А це моя дочка, Ружа Шаронська.

— Вітаємо,— сказали всі.— Ходімо з нами.

Велетка Джессі заговорила, і в голосі її чулися гідність і доброта, а поведінка була відрепетирувана.

— Ви не думайте, що ми ліземо не у свою справу, місіс Джоуд. У цьому таборі багато такого, чим усі користуються. Ми самі для себе зробили правила і виконуємо. Тепер підемо до санчастини. Там теж багато такого, чим усі користуються, і всі мають дбати про це.

Вони пішли до відкритого помешкання, де були балії для прання — двадцять штук. Вісім уже були зайняті: жінки, нахилившись над ними, прали одяг, і на чистій бетонній підлозі височів стос віджатої одежі.

— Тепер ви можете тут усім користуватися, коли хочете, — сказала Джессі. — Просто прибирайте за собою.

Жінки, які прали, з інтересом поглянули на новеньку. Джессі гучно оголосила:

— Це місіс Джоуд, а це — Ружа. Вони житимуть у нас.

Усі хором привітались, а мати вклонилась і зробила невеличкий кніксен зі словами:

— Рада знайомству.

Джессі повела комітет до туалетів і душової.

— Я тут щойно була, — сказала мати. — Душ прийняла.

— Так для того він і потрібен, — відповіла Джессі. — Правила ті самі: треба по собі прибирати. Щотижня новий комітет усе тут швабрами драїть. Може, ви будете в цьому комітеті. Треба приносити своє мило.

— Тре' нам купити, — сказала мати. — У нас усе закінчилося.

Голос Джессі зазвучав майже побожно:

— А ви колись оцим користувалися? — спитала вона, указуючи на туалетні кабінки.

— Так, мем. Якраз уранці.

— Добре, — зітхнула Джессі.

— Тут було на тому тижні... — почала Елла Саммерс.

Джессі суворо перервала її:

— Місіс Саммерс, я розповім.

Елла не опиралася.

— О, звісно.

— Того тижня,— сказала Джессі,— коли ви головували, то розповідали. Буду вдячна, якщо надасте мені слово на цьому тижні.

— Ну, розкажіть, що зробила ота леді,— мовила Елла.

— Добре,— почала Елла,— це не справа комітету — пліткувати та теревені правити, але я жодного імені не назву. Того тижня сюди приїхала одна леді, комітет з нею ще не поговорив — так вона взяла старі штани свого чоловіка, засунула в унітаз і каже: «Страшенно низько, зовсім низько. У три дуги зігнешся,— каже.— Чому вони вище не побудують?»

Жінки з комітету зверхньо всміхнулися.

Елла втрутилась:

— Сказала: «Сюди за раз нічо' не ввійде».— І витримала суворий погляд Джессі.

Та провадила:

— У нас є ще проблеми з туалетним папером. У статуті сказано, що звідси не можна нічого забирати.— Вона різко клацнула язиком.— Увесь табір дає гроші на туалетний папір.— На мить вона змовкла, а потім була змушена зізнатися: — Четверта частина найбільше його використовує. Хтось краде. Про це вже говорили на жіночих зборах: «У дамській убиральні четвертої частини забагато використовують». Отак прямо на зборах і сказали!

Мати стежила за розмовою, затамувавши подих.

— Крадуть — а нащо?

— Ну,— відповіла Джессі,— у нас і раніше неприємності траплялись. От останнім разом виявили, що троє дівчаток маленьких з паперу роблять ляльок. Ну, ми їх підловили. Але тепер не знаємо, хто краде. Щойно рулон повісимо — його і сліду нема. Про це на зборах говорили. Одна пані запропонувала зробити маленький дзвіночок: хай дзвонить щоразу, як рулон обертається. Тоді час розрахуємо, скільки кому треба.— Вона похитала головою.— Ради собі не дам,— сказала вона.— Увесь тиждень у мене це в голові. Хтось краде туалетний папір з четвертого блоку.

З порога почувся плаксивий голос:

— Місіс Булліт.

Комітет обернувся.

— Місіс Булліт, я чула, що ви казали.

У дверях стояла розпашіла спітніла жінка.

— Я не могла зізнатися на зборах, місіс Булліт. Просто не могла. Вони б усі реготались або ще гірше.

— Про що це ви? — Джессі насунулася на неї.

— Ну... ми... всі... може... це ми винні. Але ми не крадемо, місіс Булліт.

Джессі насувалася на неї, і тепер на обличчі в розкаяної грішниці від збудження бісеринками виступив піт.

— Не можемо інакше, місіс Булліт.

— Ану поясніть, що ви маєте на увазі,— сказала Джессі.— Наш блок зазнав ганьби через туалетний папір.

— Це вже цілий тиждень, місіс Булліт. Але нічо' не можемо вдіяти. Ви знаєте, у мене п'ять дівчаток.

— І що вони роблять з папером? — зловісно і з притиском спитала Джессі.

— Та вони тільки ним користуються. Чесне слово, користуються — і все.

— Вони не мають права! Чотирьох-п'яти папірців цілком достатньо. Так що з ними таке?

Розкаяна грішниця забелькотіла:

— Пронос. У всіх п'ятьох. Скрутно нам, грошей нема. А вони їли зелений виноград. І в усіх п'ятьох пронос почався. І от у них що десять хвилин біганина.— Вона додала на захист дітей: — Але вони не крадуть.

Джессі зітхнула.

— Ви повинні були сказати,— мовила вона.— Повинні були. Ось наш четвертий блок зазнав ганьби, тому що ви нічого не пояснили. У будь-кого може бути пронос.

Смирений голос скиглив далі:

— Ніяк їх не втримаю, аби не запихалися зеленим виноградом. А їм усе гіршає і гіршає.

Елла Саммерс вибухнула:

— Так треба медичної допомоги. Хай звернуться до медсестри!

— Елло Саммерс,— урвала її Джессі,— я вже казала вам, що ви не голова комітету.— Вона знову обернулася до маленької жінки, червоної як рак: — Хіба у вас нема грошей, місіс Джонс?

Та сором'язливо опустила очі долу.

— Ні, але ми скоро знайдемо роботу.

— А тепер вище голову,— сказала Джессі.— Це не злочин. Ось тут за два кроки Відпетч, там крамниця — підіть туди і візьміть бакалії. У таборі лишилося двадцять доларів кредиту. Ви можете взяти на п'ятірку. А борг повернете Центральному комітету, коли станете на роботу. Місіс Джойс, ви ж це знали,— суворо додала вона.— Як ви допустили, що ваші дочки голодують?

— Ми ніколи не приймали доброчинності,— відповіла місіс Джонс.

— Це не доброчинність, самі знаєте,— обурилася Джессі.— У нас уже таке було. У цьому таборі доброчинністю не займаються. Жодної доброчинності не буде. Тепер ідіть, візьміть собі продуктів, а потім принесете нам рахунок.

Місіс Джонс несміливо запитала:

— А якщо ми не зможемо заплатити? У нас уже давно нема роботи.

— Заплатите, якщо зможете. А не зможете — це ні нас, ні вас не повинно хвилювати. Ось один поїхав з табору, а за два місяці надіслав гроші. Ви не маєте права допускати, аби ваші доньки голодували тут, у таборі.

Місіс Джонс налякалася.

— Так, мем,— пролеbedіла вона.

— Візьміть у крамниці трохи сиру для ваших дівчаток,— наказала Джессі.— Це допоможе від проносу.

— Так, мем.

І місіс Джонс прослизнула до виходу.

Джессі розгнівано обернулася до комітету.

— Вона не має права так опиратися. Не має права, вона ж серед своїх.

— Вона ж тут ще недавно,— сказала Енні Літфілд.— Може, не знала. Може, раніше вона раз чи два користувалася добротністю. А тепер,— провадила Енні,— не намагайтеся заткнути мені рот, Джессі. Я маю право говорити.— Вона ввівоберта стала до матері.— Якщо раз прийняти благодійність, це буде як опік на тілі — тавро, якого не виведеш. Ми добротністю не займаємось, але якщо ви її бодай раз приймете, в житті не забудете. Б'юсь об заклад — Джессі ніколи її не приймала.

— Ні, ніколи,— погодилася Джессі.

— Ну, а я — так,— сказала Енні.— Тої зими ми голодували — і я, і старий мій, і малята. На вулицю глянеш — злива. Нам тоді один порадив звернутися до Армії спасіння.— У її очах спалахнула лють.— Голодували ми... а вони змусили на череві повзати за їхню вечерю. Принижували нас. Вони... ненавиджу їх! А може... і місіс Джонс колись прийняла благодійність. Може, вона не знала, що в нас не так. Місіс Джоуд, у нашому таборі ми нікому не дозволимо отак себе вивисувати за рахунок інших. Не дозволимо щось іншому давати. Можна здати табору, а табір уже сам розподілить, кому що треба. Ніколи в нас не буде ніякої благодійності! — Її захриплий голос аж зривався від злоби.— Ненавиджу їх,— повторила вона.— Ніколи не бачила, щоб мого чоловіка принижували, але Армія спасіння зробила саме це.

Джессі кивнула.

— Я чула про таке,— тихо сказала вона.— Чула. Нам треба все показати місіс Джоуд.

Мати озвалася:

— Певна, що тут усе файно.

— Ходімо до швацької майстерні,— запропонувала Енні.— Там дві машини. На них і ковдри стьобають, і сукні шують. Вам сподобається там працювати.

Коли прийшов комітет, Руті з Вінфілдом якось непомітно зникли з поля зору.

— Мо', з ними підемо — послухаємо, що вони дорогою говоритимуть? — запропонував Вінфілд.

Руті схопила його за руку.

— Ні,— промовила вона.— Нас через цих сучих дочок помили. Нікуди я з ними не піду.

Вінфілд парирував:

— А ти на мене наскаржилася через унітаз. А я зара' піду і скажу, як ти обізвала оцих леді.

По обличчю Руті майнула тінь страху.

— Ні, не тре'. Я знала, що ти унітаз не зламав, от і наскаржилася.

— Не знала ти нічо',— сказав Вінфілд.

Руті мовила:

— Давай усе роздивимося.

Вони пройшли повз вишикувані намети, зазираючи до кожного, витріщаючись із розумним виглядом. У кінці проходу було розчищене місце під майданчик для крикету. Там із захватом грали десятка півтора дітей. Перед наметом на лавці сиділа літня дама і спостерігала за грою. Руті з Вінфілдом кинулися до дітей.

— Візьміть нас у гру,— закричала Руті.— Візьміть нас.

Діти подивилися на неї. Дівча з кісками, схожими на щурячі хвостики, відповіла:

— У наступну партію.

— Я зара' хочу,— крикнула Руті.

— Ну, не можна. Лише в наступній партії.

Руті грізно рушила на майданчик.

— Я гратиму,— сказала вона.

Щурохвоста міцно вчепилася в молоток. Руті скочила до неї, ударила, штовхнула і вихопила молоток.

— Сказала ж, гратиму,— переможно заявила вона.

Літня дама підвелася і вийшла на майданчик. Руті люто насупилася; її руки все міцніше стискали молоток.

— Хай грає — як Ральф того тижня,— сказала дама.

Діти покидали молотки і мовчки юрбою пішли з майданчика. Стали на віддалі й почали дивитися на неї безпристрасними поглядами. Руті подивилась їм услід. Потім ударила по кулі й побігла за нею.

— Сюди, Вінфілде. Бери дрючок,— покликала вона.

І тут Руті з подивом побачила: Вінфілд приєднався до інших дітей і теж дивився на неї безпристрасним поглядом. Вона демонстративно вдарила по кулі ще раз. Здійнялася велика курява. Руті вдавала, що їй дуже весело. А діти стояли і споглядали. Руті поставила поряд дві кулі та вдарила по обох, а потім відвернулася од поглядів, які спостерігали за нею — і зненацька розвернулася. Раптом вона посунулася на дітей, тримаючи в руці молоток.

— Ідіть гратися,— вимагала вона.

Вони мовчки позадкували. Якусь мить вона дивилася на них, а потім жбурнула молоток на землю і з плачем побігла додому. Діти повернулися на майданчик.

Дівча з кісками сказало Вінфілду:

— Можеш грати в наступній партії.

Літня жінка попередила їх:

— Якщо вона повернеться і поводитиметься як слід, теж беріть її в гру. Ти теж була така затята, Еммі.

І гра тривала, а в наметі Джоудів гірко ридала Руті.

Вантажівка рухалася вздовж гарної дороги, повз фруктові сади, де наливалися персики, повз виноградники з білими й зеленими гронами, повз рівно висаджені горіхові дерева, які розкинули гілля шатрами, затіняючи шлях. Біля кожних воріт Ел уповільнював їзду, і на кожних воротах була вівіска: «Робітників не треба. Стороннім вхід заборонено».

— Тагу,— сказав Ел,— таж у них неодмінно робота має бути — коли фрукти достигнуть. Ну й кумедні — кажуть, що робітників не тре, перш ніж спитаєте.

Він уповільнив рух.

— А мо', заїдемо, розпитаємо,— сказав батько,— усе'дно запитаємо, мо', вони знають, де є робота. Певно, так і зробимо.

По узбіччю йшов чоловік у синьому комбінезоні та синій сорочці. Ел пригальмував поряд.

— Ей, містере,— звернувся Ел.— Чи не знаєте, де можна роботу знайти?

Чоловік зупинився та посміхнувся; у нього в роті бракувало передніх зубів.

— Ні,— відповів він.— А ви? Я тут уже тиждень блукаю — нічого не знайшов.

— А ви в урядовому таборі живете? — спитав Ел.

— Так!

— Ну, тоді залазьте в кузов, разом шукатимемо.

Чоловік переліз через борт і сів на матрац.

— Передчуття маю,— сказав батько,— що роботу не знайдемо. Але, думаю, нам тре' шукати. Хоча навіть не знаю де.

— Тре' було попитати в інших у таборі — сказав Ел.— Як ви, дядьку Джонне?

— Усе болить,— відповів той.— Усе болить, але я сам винен. Піду туди, де не накличу покарання на власних кривих.

Батько поклав руку на коліно дядькові Джону.

— Слухай,— сказав він,— не йди нікуди. Усіх втрачаємо: дід і бабця — померли, Ной і Конні — дременули, а проповідник — у в'язниці.

— Щось мені каже, що проповідника ми ще здибаємо,— сказав Джон.

Ел намацав кульку на важелі перемикання швидкостей.

— Вам недобре,— озвався він,— от і виникають у вас різні передчуття. Та чорт з цим. Повернімося, перебалакаймо, дізнаймося, де інші працюють. А то це все'дно що полювати на скунсів під водою.— Він загальмував, висунувся у вікно і крикнув: — Ей, містере! Слухайте! Ми вертаємось

у табір, питаємо, де можна роботу знайти. Чого задарма бензин палити.

Чоловік перехилився через борт вантажівки.

— Та цілком згоден,— озвався пасажир.— А то я свої ходулі по кісточки стер... І ніхто навіть не відповів.

Ел розвернувся посеред дороги і поїхав назад. Батько мовив:

— А матері так прикро буде, особливо як Том так скоро знайшов роботу.

— Мо', він нічо' не знайшов,— заперечив Ел.— Мо', він теж просто ходить шукає. От якби мені знайти роботу в гаражі. Швидко б там навчився, і так полюблюю цю справу.

Батько гмикнув, і вони рушили мовчки назад у табір.

Коли комітет пішов, мати сіла на ящик навпроти намету і безпорадно подивилася на Ружу Шаронську.

— Ну,— промовила вона,— ну, сто років зі мною вже так добре не велися. Хіба не файні ці леді?

— А я працюватиму в дитячій кімнаті,— сказала Ружа Шаронська.— Вони мені розказали. Усе дізнаюся про те, як дітей глядіти, і сама навчуся.

Мати в захваті кивнула, здивована чуду.

— Хіба не файно, якби наші чоловіки роботу знайшли? — мовила вона.— Працюватимуть — і бодай трохи грошей приноситимуть.— Її очі дивилися кудись у простір.— Роботу знайдуть в іншому місці, а ми — тут робитимемо, з гарними людьми. Перш за все, як на ноги станемо, купимо грубку — хорошу. За це небагато тре'. А потім новий намет поставимо — великий, і, мабуть, ще можна притерті пружинні матраци. І під цим наметом їстимемо. А щосуботи ходитимемо на вечірки з танцями. Сказали, можна інших запрошувати, як схочемо. От, може, у нас і друзі будуть, яких можна запросити. Мо', наші чоловіки з такими познайомляться, можна буде запросити.

Ружа Шаронська подивилася на дорогу.

— Ота леді казала, що я дитинку втрачу...— почала була вона.

— Припини,— застерезливо сказала мати.

Ружа Шаронська стиха мовила:

— Я її бачила. Мабуть, вона знову прийде сюди. Так! Ось вона йде. Ма', не тре'!

Мати, обернувшись, побачила постать, яка була вже близько.

— Привіт,— сказала жінка.— Я — місіс Сендрі, Лісбет Сендрі. Я бачила вашу дочку сьо'дні вранці.

— Здрастуйте,— відповіла мати.

— Чи звеселяються ваші душі у Господі?

— Досить звеселяються,— відповіла мати.

— Ви спасенні?

— Я-то спасенна.— Материне обличчя стало замкненим і настороженим.

— Ну, я рада,— відповіла Лісбет.— Жахливо багато тут заскнілих грішників. Ви приїхали в осердя зла. Стільки злоби тут довкола, стільки недобррозвичайності. Злобні люди довкола, злоба і розпушта — тим, на кому кров Агнця спочиває, тяжко це зносити. Грішники всі довкола нас.

Обличчя матері стало наливатися кров'ю, вона міцно стиснула уста.

— Про мене, люди тут файні,— коротко сказала вона.

Очі місіс Сендрі так і вп'ялися в неї.

— Отакої! — вигукнула вона.— По-вашому, добре, якщо танцюють і обтискаються? Кажу вам, кажу: нема душі спасіння в отакому таборі. Учора ввечері пішла на молитовні збори у Відпетчі. Знаєте, що проповідник казав? Він казав: злоба і недобррозвичайність у цьому таборі. Він казав: «Бідні намагаються стати багатими». Він казав: «Танцюють і обтискаються, коли треба їм ридати і стогнати від власної гріховності». Ось що він казав. «Усі тут чорні грішники»,— так він казав. Ах, як приємно слухати було! Ми ж бо знали, що спасенні. Ми ж бо не танцювали.

Материне обличчя налялося кров'ю. Мати повільно підвелася й наблизилася впритул до місіс Сендрі.

— Мерзотниця! — вимовила мати. — Ану геть забирайся, доки я гріха на душу не взяла — не послала тебе туди, куди тобі слід іти. Ану вшивайся, сама оплакуй та стогни.

Від цієї промови місіс Сендрі розтулила рот. Вона відступила на крок назад. І голос її став жорстким:

— Я гадала, ви християни.

— Так і є, — сказала мати.

— Ні, неправда. Грішники ви, у геєні вогненній горіти вам — усім! Я все на зборах розкажу. Бачу, як ваші чорні душі у вогні згорають. І бачу, як безневинне дитя в череві твоєї дочки згоряє.

З уст Ружі Шаронської вихопився хрипкий ридальний зойк. Мати нахилилась і підбрала ломаку.

— Мерзотниця! — холодно промовила неня. — Ану геть забирайся. Набачилась я таких як ти. Ладні останню радість забрати, хіба ні?

Мати насувалася на місіс Сендрі. Та на мить відсахнулась, а потім закинула голову і завила. Очі в неї закотилися, плечі обм'якли, руки обвисли лозинами, а з куточка рота потекла густа цівка тягучої слини. Вона вила і вила, протяжно, як звір. З наметів повибігали чоловіки й жінки і стали навколо — перелякані та принишклі. Поволі жінка опустила навколішки, досі виючи; поступово виття перетворилося на уривчастий і клекітливий стогін. Вона повалилася на бік, її руки й ноги посмикувались. Очні білки блимали сліпаками з-під розплющених повік.

Якийсь чоловік тихо сказав:

— Дух Святий. Святий Дух зійшов на неї.

Мати стояла, дивлячись на тіло, яке досі смикалося. Низенький управитель неквапом наблизився до юрби.

— Щось сталося? — спитав він.

Натовп розступився, щоб дати йому пройти. Він подивився на жінку.

— Дуже кепська справа,— сказав управитель.— Хтось із вас, допоможете віднести її до намету?

Мовчазні люди переступали з ноги на ногу. Двоє чоловіків нагнулись і підняли жінку: один узяв її під пахви, другий — за ноги. Обоє понесли її геть, і юрба потроху прямувала за ними. Ружа Шаронська пішла до свого намету і лягла, накрившись ковдрою з головою.

Управитель поглянув на матір, побачив палицю в неї в руці. Він стомлено всміхнувся.

— Ви що, побили її? — спитав він.

Мати досі задивлялася на юрбу, яка рушала геть. І повільно похитала головою.

— Ні... але вдарила б. Двічі сьодні залякувала мою доню.

Управитель мовив:

— Постарайтеся стримуватися, не бийте її. Вона не зовсім при умі. Просто не при умі.— І неголосно додав: — Скоріше б вона та її рідні забиралися. Шкоди від неї більше, ніж од усього табору.

Мати вже опанувала себе.

— Як вона вернеться, я її віддухопелю. Я за себе не одвічаю. Не дам їй лякати мою доньку.

— Хай це вас не турбує, місіс Джоуд,— сказав управитель.— Ви її більше ніколи не побачите. Вона обробляє новачків. Більше не заявиться. Їй ввижається, що ви грішниця.

— Ну, так і є,— мовила мати.

— Звісно. Усі грішні, але не настільки, як їй здається. Просто вона не при умі, місіс Джоуд.

Мати вдячно подивилася на нього й озвалася до дочки:

— Чуєш, Руже? Вона не при умі. Навіжена.

Але дочка не висунулася з-під ковдри.

— Попереджаю вас, містере,— сказала мати.— Якщо вона верне, я за себе не в одвіті. Я її віддухопелю.

Управитель криво посміхнувся:

— Знаю, що ви відчуваєте,— зауважив він.— Але спробуйте цього не робити. Усе, що я прошу,— просто постарайтеся цього не робити.

Він повільно попрямував до намету, куди віднесли місіс Сендрі.

Мати ввійшла до намету і присіла поряд з Ружею Шаронською.

— Подивися на мене,— сказала вона. Молодиця не рухалася. Мати обережно відсунула ковдру з доччиного лиця.— Ця жінка просто трохи не при собі,— мовила неня.— Не вір їй ні на стілечки.

Ружа Шаронська нажахано зашепотіла:

— Вона як сказала про пекло, що там смажитимуть, то я аж відчула, як горю.

— Брехня все це,— сказала мати.

— Я так намучилася,— прошепотіла молодичка.— Стільки всього перенесла, так намучилася. Я хочу спати. Спати хочу.

— Ну, поспи, відпочивай. Тут файно. Ти можеш поспати.

— Але вона може вернутися.

— Не вернеться,— сказала мати,— сяду просто біля входу і не дам їй повернутися. Відпочивай, а то тобі скоро тре' на роботу до дитячої кімнати.

Мати тяжко звелась і вийшла з намету. Вона сіла біля входу, склавши руки на колінах і підперши підборіддя обома долонями, ніби чашею. Вона бачила рух у таборі, чула дитячі голоси, брязкіт бляшаного посуду тих, хто обідав, але погляд її дивився кудись у простір.

Повертаючись, батько так і застав її і присів поряд навпочіпки. Вона повільно звела очі на нього.

— Знайшли роботу? — спитала неня.

— Ні,— засоромлено відповів він.— Усе обшукали.

— А де Ел, Джон і вантажівка?

— Ел щось там ремонтує. Струменти позичив. Сказали Елу там, на місці, полагодити.

Мати сумовито промовила:

— Файно тут. Ми могли б тут щасливо пожити бодай трішки.

— Якщо роботу знайдемо.

— Так! Якщо роботу знайдемо.

Він відчув сум у її голосі та пильно задивився дружині в обличчя.

— Чо' це ти киснеш? Якщо тут файно, чо' ж ти захандрила?

Вона пильно подивилася на нього довгим поглядом і поволі опустила повіки.

— Кумедія, правда? Повсякчас ми знай рухались, і жодного разу я не замислилась. А тепер отут люди такі до мене добрі, так мені затишно стало — страшенно файно, а от на тобі — що я роблю? Знову злигодні пригадую — до них вертаюся: і як уночі дідо помер, і як поховали 'го. Я вся була в дорозі, ні на що уваги не звертала, і не так погано на душі було. А зара' тут зупинилась — і тяжче стало. Ось бабці нема... Ной утік! Просто пішов берегом річки з кінцями. Оце все — воно назад вертається. Бабця померла вбогою, поховали її як жебрачку. Ось і зара' тяжко, без ножа ріже. Страшенно тяжко. Ной по річці пішов, далеко. Він не знав куди. Не знав, що 'го там чека. І ми не знаємо. Ніколи не визнаємо, чи живий він, чи мертвий. Ніколи не визнаємо. І Конні потай ушився. От раніше не потурила я цим спогадам, а тепер вони з голови не йдуть. Я радіти маю, бо ми у файному місці опинилися.

Батько дивився на її вуста, доки вона говорила. Очі в неї були заплащені.

— Пам'ятаю гори,— вела далі вона,— гостряки, зубчасті, пам'ятаю берег річки, яким Ной подався світ за очі. Пам'ятаю, які бадилки були на могилі в діда. Колоду на фермі пам'ятаю, де ми курей різали,— перо до неї прилипло, дерево все покраяне, порубане, все почорніле від курячої крові.

Батько підтримав розмову їй у тон:

— А я сьо́дні качок бачив,— сказав він.— Клином летіли на південь — так високо. Такий файний мали вигляд. А ще чорних дроздів бачив — сиділи на дротах, а на парканах — голуби.— Мати розплющила очі й подивилася на нього. Він провадив: — А ще я маленький вихорець бачив — наче чоловік біжить, крутився в полі. А качки далі полетіли, на південь.

Мати всміхнулася.

— Пам'ята'ш? — сказала вона.— Пам'ята'ш, про що ми вдома завше говорили? Бути ранній зимі — так ми казали, коли бачили, як качки летять. Завше казали, що так буде, а зима коли наставала, тоді й наставала. А ми все́дно своєї: «Бути ранній зимі». І що ми хтіли сказати — піди взнай.

— А я бачив, як чорні дрозди на дротах сиділи,— сказав батько.— Так близько сиділи, притулилися рядком. І голубів бачив. От ніхто так спокійно, як голуб, не сидить... на паркані... на дротах... по двійко... рядком. А вихорець високо піднявся... наче чоловік біжить, витанцьовує в полях. Завше полюбляв на такі вихорці дивитися. А високий, у людський зріст.

— Не хочу згадувати, як там удома,— сказала мати.— Це більше не наш дім. І про Ноя ліпше забути.

— Він завше був не таким... ну, я про те... це моя провина.

— Я ж тобі казала — облиш, не згадуй. Мо', він узагалі б не вижив.

— Але я повинен був знати.

— Припини негайно — сказала мати.— Ной диваком був. Мо', ліпше 'му буде — жити на березі річки. Мо', воно так і ліпше. Не можемо ми хвилюватися. Тут так файно, а мо', і роботу одразу знайдете.

Батько вказав на небо.

— Диви: качок побільшало. Велика згряя.

І мати підхопила:

— Бути ранній зимі.— Вона захихотіла.— От завше так казали — а чому, не знаємо.

— А ось і Джон,— сказав батько.— Ну, присядь, Джоне. До них приєднався дядько Джон. Він сів навпочіпки перед матір'ю.

— Ми нічо' не знайшли,— сказав він. І до батька.— Згадав: іди, тебе Ел кличе. Каже, тре' шину міняти. Тільки один шар покришки лишився.

Батько швидко підвівся.

— Сподіваюся, він зможе задешево її поміняти. У нас грошей негусто. А де Ел?

— А отуди йди, він там, на перехресті, праворуч, за рогом. Каже: здується шина, камера лусне, якщо нову покришку не купимо.

Батько пішов, а очі його стежили за польотом великої зграї диких качок у небесах.

Дядько Джон підняв із землі камінь, перекинув у долонях і знову підняв. Він не дивився на матір.

— Роботи нема,— сказав він.

— Ви ж ще не все роздивилися,— мовила мати.

— Ні, але ж об'яви скрізь висять.

— Ну, а Том, певно, роботу знайшов. Ще не вертався.

Дядько Джон припустив:

— Мо', він пішов... як Конні чи Ной.

Мати різко глянула на нього, але потім погляд її пом'якшав.

— Що знаєш, те знаєш,— сказала вона.— І знаєш твердо. Том знайшов роботу і ввечері вернеться. Це правда.— Неня задоволено всміхнулася.— Хіба він не хороший хлопець! — сказала вона.— Хіба не хороший хлопець!

До табору стали повертатися автомобілі та вантажівки, і чоловіки юрмилися до санітарної частини. У кожного в руках були чисті комбінезон і сорочка.

Мати опанувала себе.

— Джоне, сходи пошукай чоловіка. Підіть до крамниці. Мені тре' бобів, і цукру, і... шматок м'яса для печені, й моркви, і ще — скажи чоловіку... хай купить чо'сь смачного — неважливо чо'... але смачного — на вечерю. Сьо'дні ввечері в нас буде... буде смачно.

РОЗДІЛ 23

Мігранти, сновигаючи в пошуках роботи, прагнучи жити, завжди шукають задоволення, здобувають задоволення, винаходять задоволення і жадають розваг. Іноді розвага з'являлась у промові, й мігранти раділи духом від жартів. Це відбувалося в таборах на узбіччях, біля річкових берегів, поряд зі струмками, коло платанів — завжди знаходився оповідач, і люди збиралися біля маленьких багать, щоб послухати наділеного даром слова. І вони слухали розповіді, і їхня увага надавала цим історіям величі.

Я був у рекрутах проти Джеронімо*...

І люди слухали, і в їхніх ясных очах віддзеркалювалося полум'я багать, яке догоряло.

Ці індіани виверткі були — слизькі, як змії, не чути їх і не видно. Через сухе листя пройдуть — і не шелеснуть. А от спробуйте так зробити.

* Джеронімо (справжнє ім'я Кояале — «Той, хто позіхає», 1829–1909) — ватажок чирикауа-апачів (сучасна Аризона). Є версія, що Джеронімо його прозвали вороги-мексиканці на честь св. Єроніма, якого закликали в бою. 25 років очолював боротьбу свого племені проти американців, мав надзвичайний авторитет, хоча не був вождем. У 1886 р. був змушений здатись американській армії. Сьогодні — один із символів національно-визвольної боротьби індіанців, йому присвячені наукові дослідження. За життя був овіяний легендами (наприклад, що в бою його не брали кулі).

Люди слухали це і згадували, як під ногами шурхотить сухе листя.

А потім пора року змінилася, небо хмарами заволокло. Не той час для бою. Хтось чував, аби армія тоді воювала? Хоч десять шансів армії дай — а все єдно на обидві ноги шкандибатиме. Аж три полки посилали, аби сотню індіанців убити — завжди так.

І люди слухали, і обличчя в них були ясні від вчування. Оповідачі привертали увагу до своїх історій: ритм їхніх слів величний, промовлені слова величні, тому що розповіді величні, і слухачі теж набували величі, слухаючи їх.

Там індіанці на хребті стояли, проти сонця. Один помітний був. Знаєте, що він зробив? Розкинув руки — і став. Голий, як зоря вранішня, а сонце просто на нього світить. Може, він несповна розуму був. Не знаю. Стояв там, руки розкинувши, як на розп'ятті. Чотириста ярдів до нього. А наші... ну — звели затвори, пальці послинили — чи є вітер, — але так і лежали, не стріляли. Мабуть, індіанець знав це. Знав, що ми стріляти не зможемо. Лежимо, гвинтівки звели, затвори тримаємо — а приклади на плечі не кладемо. Дивлюся на нього. Пов'язка, одне перо. Так і стоїть — голий, як сонце. Довго ми так його на мушці тримали, а він і не ворухнувся. А потім капітан оскандженів. «Стріляйте, придурки, покидьки, стріляйте!» — як закричить. «Рахую до п'яťох, а потім вас усіх у рапорт», — капітан сказав. Ну, сер, — звели ми повільно наші гвинтівки, і кожен чека, доки інший першим стріляє. Ніколи в житті мені на душі не було так муторно. Прицілювався в живіт — бо якщо індіанець стріляє, то в інше місце на смерть не влучиш, — ну... і... все. А він так і бухнувся, покотився вниз. І ми нагору піднялися. А він невисокий — а велетнем видавався... там. Увесь пошматований, на клапті. От ви колись бачили фазана? — гордовитий, гарнющій такий, пір'ячко таке пригладжене, розмальоване-цяцьковане, і навіть очі прегарні, розмальовані? І тут — бах! Підняли його — а він увесь у крові. І розумієш, що занастив такого, кращого, ніж ти, і хоч їси

його потім — а все єдно радості нема, тому що занапастив, а вже не вернеш.

І люди кивали, і якщо полум'я трохи їх осявало, то ставали помітними заглиблені погляди. Проти сонця, руки розкинув. І велетнем видавався — як Бог. А випадало і так, що хтось відкладав двадцять центів од їжі та розваг і йшов дивитися кіно в Мерісвілл, чи в Туларе, чи в Цереру, чи до Маунтін-В'ю. І він повертався в табір, сповнений вражень, закарбованих у пам'яті. І розповідав, як усе було:

Там про багатого хлопця — а він бідного вдає, — і багату дівчину — вона теж удає, начебто бідна, — і от вони в генделіку стріліся, де гамбургери продають.

Чому?

Ну, не знаю чому — але так було.

А нащо вони бідними прикидалися?

Ну, втомилися багатіями бути.

Дурня собача!

Так ви хочете слухати чи ні?

Ну, валяй далі. Аякже. Послухати хочу, та, про мене, коби мені багатство, от коби мені багатство — я б стільки свинячих битків накупив — обвішався б ними, як зв'язкою, так, аби вигризати довелось. Ну, далі давай.

Ну, вони одне перед одним бідними прикидаються. І тут їх арештовують, у тюрму садять, а вони не думають звільнитися, бо кожен боїться, як би інший не дізнався про багатство. А наглядач у буцегарні, той їх мордує, бо вважає, що вони бідні. От якби ти бачив його, як він правду дізнався. Просто ледь не беркицьнувся без тями, та й по всьому.

А за що їх до буцегарні?

Ну, їх на якомусь мітингу ліваків схопили, але вони не ліваки. Просто там опинилися. Вони не хотіли побратися через гроші, ось воно як.

От сучі діти — з самого початку одне одного дурили.

Ну, в картині виходило, ніби хороші вони. Хороші вони, правда.

А я одного разу в кіні був, так там показували наче про мене — ну все моє життя до краплі, й навіть не лише моє, тільки все там наче більше, аж за душу бере.

Ну, годі з мене горя, натерпівся. Хочу це з пам'яті викинути.

Аякже — якщо віриш тому, що показують.

Ну, вони одружились і все одне про одного знали, а ті, хто їх мордував, теж усе знали. Один такий чванько був, кирпу гнув, а коли хлопець той до нього в циліндрі прийшов — ледь не вмер. Ну ледь не вмер. А ще кінохроніку показували — як німецькі солдати ноги підкидають — ну й сміху, чорт забирай.

І завжди, якщо була якась дещиця грошей, людина могла напиться. Гострі кути стиралися, ставало тепло. Зникала самотність, усі люди здавалися друзями, і можна було знайти ворогів і знищити їх. П'яний сидів біля канави, і земля здавалася м'якою. Невдачі тьмяніли, і майбутнє більше не здавалося загрозливим. І голод не пантрував, а світ був лагідний і легкий, і людина могла досягти того, чого прагнула. Зірки спускалися навдивовижу близько, і небо було лагідне. Смерть була другом, а сон — братом смерті. Поверталися старі часи — дівчина з прегарними ногами, яка танцювала одного разу вдома... кінь... давно це було. Кінь і сідло. І шкіра тиснена в згортках. Коли це було? Треба знайти дівчину, щоб поговорити. Ласкаво поговорити. Можна і лягти разом. Але тут так тепло. І зорі такі близькі, й печаль та радість так переплелися, усе в одне. От стати би п'яним назавжди. Хто каже, що це погано? Хто посміє сказати, що це погано? Проповідники — але в них своє пияцтво. Висохлі, неплодні жінки — але вони, вбогі, не знають. Реформатори — але вони не знають глибоко життя, їм не дано. Ні... зірки мені близькі та любі, і я вже вступив у братство світів. І все святе — все, навіть я.

Губну гармоніку легко носити з собою. Виймеш її з задньої кишені, постукаєш легенько по долоні, витрусиш бруд, пух

і крихти тютюну. Тепер готово. Ти можеш будь-що виробляти на гармоніці: можна тоненькі звуки, можна й акорди, а можна і ритмічні мелодії, з акордами. Ти можеш пестити інструмент зігнутими пальцями, примушуючи його стогнати і плакати, як волинку; добуваєш звуки повні та округлі — як в орґана; добуваєш звуки гострі та гірко-пряні, як в очеретяної сопілки горян. І ти можеш зіграти й покласти назад до кишені. Вона завжди з тобою, завжди в твоїй кишені. І коли ти граєш, то дізнаєшся нові прийоми, нові способи ладу й композиції — як треба пальцям натискати, щоб добути нову мелодію з твоїх уст, і ніхто цього тебе не вчив. Ти відчуваєш усе навколо — іноді на самоті, ховаючись у тіні від полуденного сонця; іноді на порозі намету ввечері, коли жіноцтво миє начиння. Нога м'яко впирається в землю. Твої брови піднімаються й опускаються в такт. А якщо ти загубиш свою гармоніку чи зламаєш — не страшно. За чверть долара купиш таку саму.

Гітара дорожче коштує. Треба як слід цю штуку опанувати. Пальці лівої руки треба намуляти. Великий палець правої руки має так намулятися, щоб аж зроговів. Розчепір ліві пальці, розтягни їх, як павук лапки, щоб тримати тверді пучки на ладах.

Ця коробка мені від батька лишилася. Я ще курдупелем був, коли він мені ноту «до» показав. А коли сам навчився грати незгірше за нього, він майже ніколи за гітару не брався. Бувало, сяде на порозі, слухає і в такт притупує. Перебір візьму — а він насупиться, якщо не так, і супиться, доки не виправлюсь, а потім, як легко піде — одкинеться на одвірок і киває. «Грай,— каже.— Грай, добре». Це хороша коробка. Диви, корпус який потертий. Це тому, що стільки мільйонів пісень на ній награвали — от деревина й витерлася. Колись трісне, як яєчна шкаралупка. Але не латайте її, не торкайтеся навіть, а то втратить тон. Гратиму на ній увечері, а той — отам, у наметі,— на гармоніці. Дуєтом добре вийде.

Зі скрипкою важко, тонкий інструмент. Ні ладів, ні вчителів.

Просто послухай цього старого — ось тут поряд один грає,— спробуй перейняти. Не каже, як подвійні ноти брати. Каже, це секрет. Але я піддивився. Ось як він це робить.

Пронизлива, як вітер, скрипка, стрімка, нервова і пронизлива.

Вона в мене не бозна-що. Давай два долари. Один розказував: є скрипки, яким чотириста років, а звук — м'який, ніжний, як віскі. Казав, за них даватимуть п'ятдесят-шістдесят тисяч доларів. Не знаю. Схоже, що бреше. От негідник старий, правда? Що, потанцювати хочете? Зараз смичок наканіфолю. Люди добрі! От вона заголосить! На мило чутно буде.

Увечері тепер грає тріо: губна гармоніка, скрипка й гітара. Награють швидкий танець, під який крутяться пари і притупують ногами в такт мелодії, а товсті лунки струни гітари калатають, як серце, і чуються різкі акорди гармоніки, наче звуки волинки, і пронизливий плач скрипки. Це змушує людей підійти ближче. Вони нічого не можуть із собою вдіяти. Тепер «курячий веремій»* — і ноги все притупують, і молодий сухоребрый парубійко робить три швидкі кроки, а руки вільно повисли. Навкруги весь майданчик — у колі, починаються танці, й ноги притупують по голій землі, сильніше бийте, тупайте підборами. Руки обіймають, пари кружляють. Волосся розпатлалося, подих уривається. А тепер повертайте вбік.

Подивіться на цього техасця: довгоногий, на кожному кроці по чотири рази притупує. Ніколи ще не бачили такого танцюриста. Подивіться на його партнерку — індіанку з черокі. Розпашіла вся, а фігури які виробляє. Подивіться, як захекалася, подивіться, як у неї груди здійсмаються. Гадаєте, вона втомилася? Гадаєте, виснажилася? Ні, не така вона. А техасець геть розпатланий, чубок на очі падає, рот широко роззявив,

* В оригіналі «*Chicken Reel*» — американський танець, який походить від африканських анімалістських: під час виконання таких «пташиних танців» закидають ноги, наслідуючи курчат. Став популярним на початку ХХ ст.

не може повітря вхопити, а сам чотири рази на крок притупує і дівчину-черокі тримає.

Скрипка грає, і гітара басить. А музика, який на губній гармоніці грає, аж розчервонівся, упрів. А техасець з дівчиною-черокі зморились, як собаки, але знай собі чечітку відбивають. А старі стоять та в долоні приплескують. Трохи всміхаються, ногами притупують.

Давно вдома... у школі це було. Місяць уповні великий і на захід пливе. А ми — я і він — прогулювалися — туди-сюди. Нічого одне одному не кажемо — в обох подих перехопило. Узагалі ні пари з вуст. А за два кроки — скирта сіна. Просто підійшли туди і лягли. Бачив — отой техасець зі своєю дівчиною шусть у темряву — гадають, ніхто не помітив. О Боже! Як би мені хотілося з тим техасцем піти. Повня вже скоро засяє. Бачила ще, як татусь тої дівчини пішов був за ними, аби перехопити,— та спинився. Він знав. Як осені не зупинити — прийде в'янення у свій час,— так і соку не спинити, коли він у деревах бродить, теж. А повня скоро засяє.

Ще грайте — зіграйте-но баладу «Коли йшов я вулицями Ларедо»*.

Багаття згасає. Не думайте його знову розпалювати. Повня вже скоро засяє.

За зрошувальним каналом надривав горло проповідник, і несамовито волали люди. І проповідник метався навсібіч, як тигр у клітці, підцвюхуючи слухачів своїм голосом, і люди вторували йому, скиглили, підвивали, лежачи ниць на землі. Він підраховував їх, оцінював, грав на них, а коли вони всі корчилися на землі ницьма, проповідник вихоплював когось нелюдською силою і кричав: «Прийми його, Христе!» І жбурляв кожного у воду. І коли вони всі стояли по пояс у воді, дивлячись на пастиря наляканими очима, він клякнув на березі

* «As I walked through the streets of Laredo» («Streets of Laredo», або «Cowboy's Lament») — знаменита народна ковбойська балада: ковбой умирає і розповідає про себе іншому ковбою. Ларедо — місто в Техасі. Є версія, що балада ірландського походження.

й молився за вірян; молився, щоб усі чоловіки й жінки могли ницьма плазувати завиваючи. Чоловіки й жінки геть змокрили, вода стікала з них, а одяг обліпив тіла, а парафіяни все дивилися; потім вони поверталися в табір, хлюпаючи водою в черевиках, і у себе в наметах тихо і здивовано говорили:

Ми спасенні, казали вони. Ми над сніг біліші*. Ми більше ніколи не грішитимемо.

А діти, перелякані й мокрі, повторювали пошепки:

Ми спасенні. Ми більше ніколи не грішитимемо.

Як я жадаю пізнати всі гріхи, щоб їх учинити.

Мігрантський люд невибагливо шукав задоволення по дорозі.

* Цитата з Псалтиря (псалом 50 або в інших редакціях 51, створений царем Давидом після перелюбу з Вірсавією та викриття грішника пророком Натаном). У перекладі І. Хоменка: «Окропи мене ісопом, і я буду чистий, обмий мене, і я над сніг буду біліший» (Пс. 51:9). Аналогічний вислів є у пророка Ісаї: «Коли б гріхи ваші були як багрянця, вони стануть білими, як сніг» (Іс. 1:18). За описом сектанти нагадують вищезгаданих качунів, бо качаються по землі, доводячи себе до нелюдського екстазу. Також численні протестантські деномінації (серед них баптисти) визнають хрещення тільки у водоймах, а не в купелі, вважаючи, що таїнство в річці найбільше відповідає букві Святого Письма (хрещення в Йордані).

РОЗДІЛ 24

У суботу вранці пральня була переповнена. Жінки прали сукні — рожеві з лляного прядива й квітчасті бавовняні — і вивішували випране на сонці, розтягуючи матерію, щоб розпрасувати її. Опівдні весь табір оживився, народ пожвавішав. Діти метушились, як у лихоманці, та шуміли більше, ніж зазвичай. У середині дня їх почали купати, і кожну дитину хапали, приборкували та мили, а шум на дитячому майданчику потроху вщух. До п'ятої години всі діти вже були вимиті, їм суворо наказали не замазуватись, і вони всі гуляли, убрані в накрохмалений чистий одяг, нещасні від такої охайності.

На великому танцювальному майданчику порядкував комітет. Задіювали кожен шматочок електричного дроту. На міському сміттєзвалищі шукали дроти, з кожного ящика з інструментами діставали ізоляційну стрічку. А коли все знайшли, то шматочки зв'язали та натягли над майданчиком, повісивши шийки пляшок замість ізоляторів. Увечері вперше мало бути електричне освітлення. О шостій годині чоловіки повернулися з роботи чи з її пошуків, і почалося миття в душових. На сьому пообідали, і чоловіки вбралися в найкраще: чисті комбінезони, свіжі блакитні сорочки, а дехто й у пристойні чорні костюми. Дівчата вдяглись у ситцеві сукні, випрасувані й чисті, волосся заплели в коси та оздобили стрічками. Стурбовані жінки спостерігали за сім'ями, миючи

ввечері посуд. На майданчику репетирував струнний оркестр, оточений подвійною стіною хлоп'ят. Люди хвилювалися від радісного передчуття.

У наметі Езри Гастона, голови Центрального комітету, що складався з п'ятох осіб, відбувалися збори. Гастон — високий худорлявий чоловік, почорнілий від вітру, з очима гострими, як кинджальчики,— говорив з членами комітету, представниками від кожної санітарної частини.

— Неабияк пощастило, що нас попередили: на танцях спробують учинити бучу! — казав він.

Заговорив низенький черевань — представник третього блоку:

— Думаю, ми повинні до пекла їх вичавити, усім показати.

— Ні,— заперечив Гастон.— Вони ж цього й домагаються. Ні, сер. Якщо вони хочуть бійку затіяти, то потім до копів побіжать і скажуть, що ми змовилися. Вони ж і раніше намагалися так зробити — в інших місцях,— він обернувся до смаглого сумного юнака з другого блоку.— Чи зібрав хлопців, щоб поставити охорону біля паркана — аби ніхто не підкрався?

Сумний юнак кивнув.

— Так! Дванадцятєро. Нікого не битимуть. Просто в шию виштовхають.

Гастон промовив:

— Підеш, знайдеш Віллі Ітона. Він розпорядник розваг, так?

— Еге.

— Ну то перекажи, що ми хочемо його бачити.

Юнак вийшов і невдовзі повернувся з довготелесим сухорлявим техасцем. Віллі Ітон був довгообразий, з вузькими щелепами, сірувато-брунатним волоссям. Руки й ноги в нього теліпались, а сірі очі були опалені сонцем, як у всіх вихідців з Техаського Клину. Віллі стояв у наметі, всміхаючись, неспокійно покручуючи зап'ястями.

Гастон спитав у нього:

— Ти чув про сьогодні?

— Еге! — всміхнувся Віллі

— Чимось зарадиш?

— Еге!

— Розкажи, що зробиш.

Віллі Ігон радісно всміхнувся.

— Ну, сер, зазвичай у нас до святкового комітету п'ятеро входять. А я більше поставив — двадцятьох дужих хлопців. В'ни теж танцюватимуть, а самі позиратимуть, на обидва вуха слухатимуть. І от як раптом розмова розбурхається, гризотня заведеться — в'ни міцно в кільце стануть. Чисто все зроблять, як слід. Ніхто не знає. Просто підуть начебто з майданчика, і той скандаліст — з ними.

— Ти їм скажи, аби не били.

Віллі весело засміявся:

— Та казав,— мовив він.

— Ти так скажи, аби зрозуміли.

— Та розуміють вони. Біля воріт п'ятеро стоять, стежать, хто заходить. Спробувати б скандаліста виявити, доки чвари не почав.

Гастон підвівся. Його сталеві очі стали жорсткими.

— Слухай-но, Віллі. Ми не хочемо, аби когось набили. Їхні нишпорки — представники шерифа — біля входу стоятимуть. Якщо ви кров пустите, вас до представників потягнуть.

— Є над чим голову ламати,— сказав Віллі.— Їх через чорний хід виведуть у поле. І хлопці простежать, аби ніхто не вернувся.

— Ну, звучить, як пісня,— Гастон досі хвилювався.— Але стеж, аби нічого не сталося, Віллі. Ти несеш відповідальність. Не бийте їх. Ні кийків, ні ножів, ні зброї — нічого такого.

— Ні, сер,— сказав Віллі.— Ми ж їм не зашкодимо.

Гастон недовірливо подивився на нього.

— Хотілося б довіряти тобі, Віллі. Якщо надавати їм хочете, то хай не до крові.

— Так, сер! — відповів Віллі.

— А ти у своїх хлопцях певен?

— Так, сер.

— Гаразд. Якщо не впораються, я праворуч буду, на танц-майданчику.

Віллі жартома віддав честь і вийшов.

— Не знаю,— сказав Гастон. Сподіваюся, хлопці Віллі нікого не вб'ють. Якого біса ці представники до нашого табору сікаються? Чому вони не можуть дати нам спокій?

Сумний юнак з другої дільниці мовив:

— Я в Санленді жив, у таборі від Земельно-Скотарської компанії. Далєбі, там по копу на десятьох. На двохсот людей — один водопровідний кран.

Озався черевань:

— Господи Ісусе і пророку Єреміє! Не розкажуй мені — я там був. Там халупи отак-о в ряд стулені — тридцять п'ять штук, а за кожною ще п'ятнадцять. А туалетів — десять усього на всі халупи. А смердить — Боже мій — на милі чутно! Один представник якось душу розкрив. Ми там жили, а він і каже: «От трикляті урядові табори,— каже.— Дайте людям гарячу воду — а вони назавжди її вимагатимуть. Дайте їм туалети — а вони назавжди їх вимагатимуть». І каже: «От потурайте цим клятим окі — а вони все загарбають. А ще в них червоні мітинги в урядових таборах. Усі тільки й міркують, як на грошову допомогу стати»,— так він казав.

Гастон спитав:

— Так-таки ніхто йому в пику не дав?

— Ні. Був там один, той пита: «Про яку таку ви допомогу?» — «Та про ту, яка нам, платникам податків, руки викручує, а всі гроші оцим клятим окі пливуть».— «Ми теж платимо податки — і на товари податки, і на газ податки, і на тютюн податки,— каже цей хлопець.— От кажуть: фермери від уряду одержують чотири центи за фунт бавовни — хіба це не державна допомога?» — так і каже. «Вони роблять як належно»,— представник одказує. «Ну гаразд,— цей хлопець

каже,— а хто ваш чортів урожай збирає, як не ми?» — Черевань оглянув усіх навколо.

— А що представник сказав? — запитав Гастон.

— Ну, розлютився. І каже: «Від вас, клятих червоних, завжди неприємності, підбурюєте,— каже.— Ану ходи зі мною». Узяв за комір оцього хлопця, і дали йому шістдесят діб тюрми за волоцюство.

— Та як вони це зробили — він же працював? — спитав Тімоті Воллес.

Черевань розсміявся.

— Та ви ж краще знаєте,— відповів він.— Ви ж знаєте: кого коп незлюбить, той і волоцюга. Й ось чому вони наш табір ненавидять: копам сюди ходу нема. Тут Сполучені Штати, а не Каліфорнія.

Гастон зітхнув:

— Хотілося б тут довше пожити. А то ж скоро доведеться з місця зніматися. Мені тут до душі. Люди тут дружно живуть. Але, Господи Всемогутній, чому нас не облишать, а чіпляються до нас, вистежують і за ґрати кидають? Богом клянуся: вони на бійку нарвуться, якщо не припинять за нами пантрувати.— Потім він опанував себе, голос став спокійнішим.— Ні, ми повинні зберігати мир,— нагадав він собі.— Комітет не має права проти рожна перти.

Черевань від третього блоку промовив:

— Як хтось вважає, що в комітеті робити — це самé задоволення, то — боронь Боже! От сьогодні у мене в блоці жінки колотнечу затіяли. Як почали обзиватися та сміттям жбурлятися. Жіночий комітет не впорався, до мене прибіг. Хотіли, аби я там бійку припинив. А я ї кажу: це жінки винні, це ваша жіноча справа, от самі ї припиняйте. Наш комітет не ув'язується в бої гнилицями.

Гастон кивнув:

— Ви правильно вчинили,— мовив він.

Тепер спустилася пільма, і в міру того, як темрява густішала, здавалося, що струнний оркестр репетирує дедалі

голосніше. Замиготіли вогні, чоловіки подивилися, чи міцно скріплені дроти на танцювальному майданчику. Діти юрмилися непрохідною зграйкою біля музикантів. Хлопчик з гітарою співав «Закутній блюз»*, обережно випробовуючи акорди для себе, а на другому приспіві до мелодії приєдналися три гармоніки і скрипка. Від наметів до майданчика стікався народ: чоловіки в чистих синіх комбінезонах з грубої бавовняної тканини і жінки у фарбованих сукнях з прядива. Усі наблизилися до майданчика і непорушно стали в спокійному очікуванні, з напружено-замисленими обличчями, осяяними електрикою.

Уся територія була огорожена високим дротяним парканом, а вздовж загороди через кожні п'ятдесят футів на траві, вичікуючи, сиділи охоронці.

Почали з'їжджатися гості на автівках: дрібні фермери з родинами, мігранти з інших таборів. І коли кожен гість проходив у ворота, то називав ім'я того поселенця з табору, що запросив його.

Струнний оркестр заграв танок — тепер уже гучно, бо репетиція скінчилася. Біля наметів сиділи святенники, і на їхніх обличчях застигли нетерпимість і презирство. Вони ні з ким не розмовляли, а вишукували гріх, і в їхніх обличчях читалося засудження всього дійства.

У наметі Джоудів Руті з Вінфілдом нашвидку проковтнули свій немудрий обід, а потім попрямували на майданчик. Мати покликала їх назад, схопила кожного за підборіддя, відкинула їм лиця й уважно роздивилася ніздрі, смикнула за вуха і обстежила їх, а потім відіслала до санітарної частини, щоб діти знову вимили руки. Руті з Вінфілдом пробовталися біля входу до вмивальні, а далі майнули на майданчик, щоб змішатися з натовпом дітей, скупченим біля музикантів.

* «Down Home Blues» може бути як назвою конкретного твору, так і збірною назвою. Назва — від сільської місцевості, «закутини», «гаушини».

Ел скінчив вечеряти і півгодини голився Томовим лезом. На Елі були вовняний костюм в обтяжку і смугаста сорочка; хлопць умився та змочив водою своє пряме волосся, щоб гладко його зачесати. І, знайшовши мить, коли у вмивальні нікого не лишилося, він чарівливо всміхнувся собі в дзеркало та обернувся, щоб побачити свій усміх у профіль. Застебнув пурпурові нарукавники і вдягнув піджак в обтяжку, протер жовті черевики уривком туалетного паперу. Хтось зайшов у душovu, і Ел швидко рушив на майданчик, шукаючи дівчат по дорозі. Біля танцювального майданчика він помітив симпатичну білявку, яка сиділа перед наметом. Ел став боком і відсунув борт піджака, щоб було видно сорочку.

— Підеш сьодні на танці? — спитав він.

Дівчина відвела погляд і не відповіла.

— Що, не можу з тобою поговорити? Як щодо танців? — І додав безтурботним тоном: — Я вмію вальс.

Дівчина соромливо подивилася на Ела й озвалася:

— Теж мені диво — усі вальс уміють.

— Та зі мною не зрівняються, — сказав Ел.

Заграла музика, і він став притупувати в такт.

— Ходімо, — сказав Ел.

З намету висунулася голова товстої жінки; незнайомка похмуро подивилася на Ела.

— Проходь мимо, — гнівно сказала жінка. — Ця дівчина засватана. Вона ось-ось побереться, скоро чоловік приїде.

Ел хвацько підморгнув дівчині й попрямував далі, притупуючи в такт, погойдуючи плечима і розмахуючи руками. А дівчина невідривно дивилася йому вслід.

Батько відсунув тарілку і підвівся.

— Давай, Джоне, — сказав він і пояснив матері: — Нам тре' з деким переговорити про роботу.

Татко з дядьком Джоном вирушили до будинку управителя.

Том підчистив на своїй тарілці скибочкою хліба соус до печені та доїв шматок. Потім простягнув тарілку нени, й та

занурила миску у відро з гарячою водою, вимила й подала Ружі Шаронській, щоб та витерла.

— На танці підеш? — спитала мати.

— Аякже,— відповів Том.— Я ж тепер у комітеті. Тре' за деким придивитись.

— Уже в комітеті? — мовила мати.— Певно, це тому, що ти роботу знайшов.

Ружа Шаронська повернулася, щоб поставити тарілку. Том указав на сестру.

— Боже мій, от погладшала,— сказав він.

Ружа Шаронська зашарілася та взяла іншу тарілку від нені.

— Що є, то є,— підтвердила мати.

— І все ліпшою на вроду стає,— провадив Том.

Молодиця зашарілася ще густіше та опустила голову.

— Припини,— тихо сказала Ружа.

— Ну аякже,— мовила мати.— При надії жінка завше гарнішає.

Том засміявся.

— Якщо й далі так надиматиметься, доведеться їй черевце на тачці возити.

— Та годі вже,— не витримала Ружа Шаронська і сховалася в наметі, подалі від очей. Мати всміхнулася:

— Чо' це ти її дражниш.

— А вона це полюбляє,— сказав Том.

— Та знаю, що полюбляє, а все ж таки не турбуй її. Вона все за Конні побивається.

— Ну, пора їй викинути його з голови. Він, мабуть, зара' в науку пішов, у президенти Сполучених Штатів готується.

— Не турбуй її,— повторила мати.— Нелегко їй усе переживати.

До них підійшов Віллі Ігон, усміхнувся й спитав:

— Ти Том Джоуд?

— Еге.

— Ну, я голова комітету. Ти нам потрібен. Мені про тебе розказали.

— Звісно, візьму участь,— відповів Том.— А це — моя мама.

— Вітаю,— сказав Віллі.— Радий знайомству.

Він провадив:

— Поставляю тебе на воротях, а потім переведу на майданчик. Хочу гостей перевірити, хто є хто, спробуємо викрити. Ти будеш з напарником. А потім хочу, аби ти потанцював і дививсь обома.

— Так! Усе зроблю,— відповів Том.

Мати спитала боязко:

— Щось недобре затівається?

— Ні, мем,— відповів Віллі.— Нічо' недоброго.

— Та нічо' такого,— підхопив Том.— Ну гаразд, пішов я. Побачимось на танцях, ма'.

Двоє молодиків швидко рушили до головного входу. Мати поставила вимитий посуд на ящик.

— Виходь,— покликкала вона і, коли відповіді не почулося, повторила: — Руже, ти не вийдеш?

Молодиця вийшла з намету й продовжила витирати посуд.

— Том просто тебе під'юджує.

— Та знаю. Нехай; але просто терпіти не можу, коли на мене інші видивляються.

— Ну, цьому нічим не зарадиш. Людям тре' дивитись. Але ж людям приємно бачити молоду в тяжі — це їх начебто звеселяє, радість просту дає. А ти хіба не підеш на танці?

— Я х'тіла... але ще не знаю. Як хочу, аби Конні повернувся... ліпше тут буду.— Її голос погучнішав: — Ма', я так хочу, аби він повернувся. Несила мені більше.

Мати пильно глянула на неї.

— Знаю,— сказала вона.— Але, Руже Шаронська, не ганьби своєї сім'ї.

— Я й не збираюся, ма'.

— От і не ганьби нас. На нас і так стільки всьо'о звалилося, не до ганьби.

Вуста молодиці затремтіли.

— Я не піду на танці. Не можу я... ма'... допоможіть мені!

Вона важко опустиласть і затулила голову руками.

Мати витерла руки об кухонний рушник, присіла навпочіпки і провела долонями по волоссю Ружі Шаронської.

— Ти хороша дівчинка,— сказала мати.— Завше була хорошою дівчинкою. Я подбаю за тебе. Не переймайся.— І продовжила жвавим тоном: — Зна'ш, як ми зробимо? Підемо на танці, сядемо й дивитимемось. А як хто тебе на танець запросить, скажу, що ти слаба. Скажу, що зле тобі. А ти музику послуха'ш і все таке.

Ружа Шаронська підняла голову.

— І танцювати мені не дозволиш?

— Ні, не дозволю.

— І не давай нікому до мене торкатись.

— Ні, не дам.

Молодиця зітхнула. Вона розпачливо промовила:

— Не знаю я, що робити, ма'. Просто не знаю. Не знаю.

Мати погладила їй коліно.

— Послухай,— сказала вона.— Подивись на мене. Ось що я скажу. Мине час — і не так погано буде. Мине час. Так, це правда. А тепер ходімо. Підемо вмиємось, у найкраще вберемось і сядемо на майданчику на танці дивитися.

Вона повела Ружу Шаронську до санітарної частини.

Батько й дядько Джон сиділи з іншими чоловіками на ганку офісу.

— Ми сьо'дні мало роботу не дістали,— сказав батько.— Просто трішки спізнилися. Щойно її двоє перехопили. Ну, сер, і кумедія була. Отой бос, який наймав, каже: «Ми щойно двох по четвертаку взяли. А так можемо за двадцять центів наймати. За двадцять скільки завгодно візьмемо. Їдьте в табір, перекажіть, що ми багато робітників за двадцять візьмемо».

Чоловік, який сидів навпочіпки, нервово поворухнувся. А його широкоплечий сусід з обличчям, схованим у тіні чорного капелюха, ляснув долонею по коліну.

— Знаю я, що це таке, чорт забирай! — викрикнув він. — Мерзотники вони, ось хто. Голодних наберуть. Ви своїх кривняків не прогудуєте на двадцять центів за годину, але погодитися, нічого не вдієш. Вони вас у пазурі загарбали. Роботу як з аукціону продають. Ісусе, та вони скоро змусять нас самих платити, аби ми роботу дістали.

— Ми б на неї погодилися, — сказав батько. — У нас роботи ніякої не було. Ми, звісно, погодилися б, але там сті'ки людей було і так злісно на нас позирали, що ми швиденько пішли.

Чорнокапелюшний мовив:

— Як почнеш думати — аж голова макітриться. Я от на одного працював, так він досі врожай зібрати не може. Ціна за збирання як на дріжджах росте, ніяк він не збере, уже й руки опустив.

— Здається мені... — почав був батько і замовк. Усі навколо нього мовчали. — Ну... я просто подумав... от якби мені акр землі. Ну, моя жінка — вона могла б там трохи овочів вирощувати, пару свиней завела б, курей трохи. А ми б могли роботу знайти десь, вернули б потім. Діти б до школи пішли. Ніде таких шкіл, як отут-о, не бачив.

— Не такі вже наші діти щасливі в оцих школах, — сказав чорнокапелюшний.

— Чого? Тут школи такі файні.

— Ну, наші діти босі, а їхні — у шкарпетках, у штанях франтівських, усіх обзивають «окі». Ось малий мій пішов до школи. І щодня з кимось колотився. От молодець. Справжній мужик росте. Щодня битися доводилося. Додому приходжу — а одежа на ньому роздерта, з носа кривця тече. А мати його шмагає. Ну, я її змусив облишити. Нащо його духопелити — він, біднесенький, і так б'ється щодня, і б'ють його. Ісусе! А він декому з отих діточок

надавав — тим, у гарненьких шкарпетках, сучим дітям. Не знаю. Не знаю.

Батько знову завів своєї:

— Ну що ж у біса робитиму? Ми на безгрошів'ї. Один з моїх синів знайшов роботу, але вона нас не прогодує. Погоджуся на двадцять центів. Доведеться.

Чорнокапелюшний підняв голову, показавши щетинисте підборіддя й витягнуту шию, кошлату, наче вкриту хутром.

— Еге! — гірко промовив він.— Ти погодишся. А я за четвертак роблю. Ти займеш моє місце за двадцять центів. А коли я геть зголоднію, то й на п'ятнадцять погоджуся. Так! Ну йди, наймайся.

— А як мені, в чорта, робити? — перепитав батько.— Не можу ж я голодувати, аби тобі четвертак платили.

Чорнокапелюшний знов опустив голову, сховавши підборіддя в тіні.

— Не знаю,— мовив він.— Просто не знаю. Горбатишся як проклятий на роботі по дванадцять годин на добу, усе одно голодуєш, ще й метикуєш, як прожити. Малий мій ніколи досита не їсть. Не можу я всякчас думати, чорт забирай! Так з глузду з'їдеш.

Інші люди, які сиділи навколо, нервово заворушилися.

Том стояв біля воріт і спостерігав за людьми, які йшли на танці. Прожектор осявав їхні обличчя. Віллі Ітон сказав:

— Тут треба на обидва ока дивитися. Я послав по Джула Вітелу. Він наполовину черокі. Гарний хлопець. Невідривно пильнуй. Може, кого помітиш.

— О'кей,— сказав Том.

Він спостерігав за фермерськими родинами; на вечірку йшли дівчата з заплетеними косами і хлопці, причепурені для танців. До Тома наблизився Джул і став поряд.

— Я з тобою,— сказав він.

Том поглянув на яструбиний ніс, високі смагляві вилиці та гостре вузьке підборіддя.

— Вони кажуть, ти наполовину індіанин. По-моєму, ти чистий індіанин.

— Ні,— сказав Джул.— Я напівкровка. От якби я був чистокровним, то був би в резервації. Там деякі чистокровні нівроку влаштувалися.

— Поглянь, людей скільки,— мовив Том.

Гості проходили у ворота: фермерські родини, мігранти з таборів, розташованих на узбіччях. Діти намагалися скинути пута послуху, і батьки ледь стримували своїх чад.

— Ну й чудасія в нас із цими танцями,— сказав Джул.— Народ нічого не заробляє, за душею не має, але пишається, бо може приятелів на танці запросити. І люди за ці танці поважають. От був один хлопець на маленькій фермі — я в нього працював. І він сюди приїхав на танці. Я запросив, от він і приїхав. Так він каже: «Настільки у вас танці чудові на всю округу та пристойні, що можна до вас і дочку, і жінку». Ей! Диви.

У ворота пройшло троє чоловіків — молодих робітників у джинсах. Вони трималися разом. Вартовий біля входу спитав їх, і вони пройшли далі.

— Пильнуй за ними, наче мимохідь,— сказав Джул. Він наблизився до вартового.— Хто цих трьох запросив? — спитав він.

— Хлопець наш, Джексоном звати, четвертий блок.

Джул обернувся до Тома.

— Думаю, вони і є.

— Відки зна'ш?

— Не знаю. Просто відчуваю. Нашорошені вони якісь. Простеж за ними, перекажи Віллі, аби перевірів: чи запрошував їх Джексон з четвертого блоку. Хай він їх перевірить. А я тут буду.

Том пройшов повз трьох молодиків. Вони спокійно попрямували на танцювальний майданчик і зайняли місця в юрбі. Том побачив біля оркестру Віллі й подав йому знак.

— Що тобі? — спитав Віллі.

— Оті троє — бачиш — там?

— Ну.

— Кажуть, Джексон з четвертого блоку їх запросив.

Віллі витягнув ший, побачив Гастона і покликав.

— Оті троє,— сказав техасець.— Треба покликати Джексона з четвертого блоку, розпитати, чи запрошував їх.

Гастон розвернувся і пішов; за кілька хвилин він повернувся з худорлявим і кощавим канзасцем.

— Ось Джексон,— сказав Гастон.

— Слухай, Джексоне, отих трьох бачиш?

— Так.

— Ти їх запрошував?

— Ні.

— А раніше колись бачив?

Джексон подивився на них.

— Атож. Працювали разом у Грегоріо.

— Виходить, вони знали, як тебе звати.

— Так. Ми ж разом працювали.

— Ну добре,— промовив Гастон.— Тримайся від них подалі. Ми їх не зачепимо, якщо вони нормальні. Дякуємо, містере Джексон.

— Добра робота,— звернувся він до Тома.— Гадаю, це вони ті самі і є.

— Джул їх запримітив,— сказав Том.

— Чорт забирай, не просто так,— зауважив Віллі.— У нього кров індіанська — от чуйка й підказує. Гаразд, піду покажу своїм хлопцям.

Через юрбу продерся шістнадцятирічний підліток. Важко дихаючи, він став перед Гастоном.

— Місте'е Гастон,— звернувся він.— Я все зробив, як ви сказали. Одну машину біля евкаліптів припаркували — у ній шестеро сидять,— а на північній стороні, на узбіччі,— ще четверо. Я в них сірника прикурити попросив. У них є пістолети. Я сам бачив.

Погляд у Гастона став жорстким.

— Віллі,— спитав голова,— ти певен, що у тебе все наготові?

Віллі весело всміхнувся.

— Ну аякже, містере Гастон. Комар носа не підточить.

— Ну, поки що не зачіпайте. Пам'ятай. Якщо можна, хай буде тихо, хочу побачити їх. Я буду у себе в наметі.

— Погляну, чи зможемо,— сказав Віллі.

Танці ще офіційно не були оголошені, проте техасець уже заліз на майданчик.

— Займайте місця,— оголосив він.

Перестали грати. Юнаки й дівчата, молоді чоловіки і жінки — усі заметушилися, забігали, доки на майданчику не вишикувалися вісім каре, завмерлих в очікуванні. Дівчата стояли взявшись за руки і переплівши пальці. Кавалери схвильовано тупцювали. Навколо танцюристів сиділи літні люди, злегка усміхнені, тримаючи дітей на віддалі від майданчика. А далі сиділи святенники, на чиїх обличчях застигло жорстоке презирство, і пантрували за гріхом.

Мати і Ружа Шаронська сиділи на лавці, спостерігаючи за святом. І коли який-небудь кавалер запрошував Ружу Шаронську на танець, мати відповідала: «Ні, їй недобре». І Ружа Шаронська вся червоніла, очі її сяяли.

Розпорядник вийшов у центр і підняв руки.

— Усі готові? Тоді починаємо!

Музиканти грянули «курячого веремія» — пронизливо і дзвінко озвалася скрипка, гугняво й різко заграли губні гармоніки, забасили струни гітар. Розпорядник називав повороти, каре зарухались. І всі танцювали, рухались вперед-назад; «беріться за руки, кружляйте ваших дам». Розпорядник нестямно постукував ногою, походжав туди-сюди, проходив між парами, які оголошували.

— Кружляйте дам, вперед-назад. Тепер — за руки, і — нова фігура.

Музика ставала то гучнішою, то тихішою, і стукіт черевиків по майданчику калатав як барабанний дріб.

— Кружляйте, правий поворот, лівий поворот, пауза, а тепер — пауза — повернулись, усі разом, — монотонно, високим тембром виспівував розпорядник.

Тепер коси у дівчат не були так гладенько зачесані. Тепер на чолах у юнаків виступив піт. І хвацькі танцюристи почали виробляти закаблуки, складні викрутаси. І літні люди, які сиділи біля стіни, захопилися ритмом, злегка поплескуючи руками, притупуючи ногами і з м'якими усміхами обмінюючись поглядами одне з одним та киваючи.

Мати близько нахилилася до рожевого вуха Ружі Шаронської:

— Мо', ти не повіриш, але татко твій був вправним танцюристом — найліпшим, яких я замолоду бачила. — І вона всміхнулася. — Сама собою старовина пригадується, — додала вона.

Й усмішки на обличчях інших глядачів означали, що літні люди теж пригадують старі часи.

— Біля Маскогі* років двадцять тому був один сліпий, на скрипці грав...

— А я раз хлопця бачив: міг підстрибнути — і чотири рази підборами клацнути.

— А шведи в Дакоті... знаєте що іноді виробляють? Сиплють перець на підлогу. Дами стрибають, спідниці задираються, а перець туди потрапляє — то леді так гарячкують — ну достеменні кобилки, що жеребців ждуть! Шведи таке виробляють.

На віддалі святенники стежили за своїми непосидючими дітьми.

— Дивіться на гріх, — казали святенники. — Ці гріховоди просто до пекла на коцюбі в'їдуть. Скорботно праведникам на таке дивитися.

А діти зберігали мовчання й нервувалися.

— Ще одне коло — і відпочинок, — скомандував розпорядник. — Розгарячуйте дам, а то ми скоро скінчимо.

* Місто, центр округу в штаті Оклахома.

А дівчата були вже геть спітнілі, розпарені, танцювали розтуливши рота, з трепетними зосередженими лицами, а кавалери відкинули назад довгі патли й аж вибрикували, вивертаючи носачи туфель і тупочучи підборами. І каре зарухались, обмінюючись парами, кружляючи під музику, а різка мелодія не вгавала.

Раптом усе скінчилося. Зморені танцюристи стояли, важко хапаючи повітря. А діти нарешті прорвали перепони, ринули на майданчик, почали шалено ганятись одне за одним, гасали, ковзалися, зривали одне в одного кашкетики і тягали недругів за волосся. Танцюристи присіли, обмахуючись руками. Музиканти в оркестрі встали і потяглися для розривки, і знову сіли. А гітаристи тихо настроювали лади і струни своїх інструментів.

Тепер Віллі оголосив:

— Наступні каре, якщо бажаєте.

Кавалери ледь підвелися на ноги і почали обирати дам. Том тримався поряд з трьома молодиками. Він бачив, як вони проторували собі шлях на майданчик і підійшли до одного з каре. Він махнув рукою Віллі, а той заговорив зі скрипалем. Музикант зі скреготом провів смичком по струнах. Дванадцятро молодих людей повільно вийшли на майданчик. Та трійця підійшла до каре. І один з трьох сказав:

— Я танцюю з нею.

Білявий хлопець подивився здивовано:

— Це моя дама.

— Ану ступи пельку, ти, жовтодзьобий сучий сину...

У темряві почувся пронизливий свист. Усю трійцю наче до клітки замкнули. І кожен відчував, як його схопили дужі руки. І тоді кільце чоловіків почало повільно рухатися з майданчика.

Віллі крикнув:

— Ну, вперед!

Різко зазвучала музика, розпорядник називав фігури, ноги застукотіли по помосту.

До воріт під'їхав легковик. Водій закричав:

— Ану відчиніть. Сказали, у вас буча.

Охоронець не зрушив з місця.

— Жодної бучі в нас нема. Музику послушайте. А ви хто?

— Представники шерифа.

— Ордер маєте?

— Який ще ордер, коли тут буча.

— Жодної бучі в нас нема,— сказав охоронець.

Чоловіки в машині дослухалися до музики, до команд розпорядника, а потім автомобіль од'їхав і, очікуючи, припаркувався за перехрестям.

Наблизилося живе кільце, в якому були затиснуті троє молодиків, намертво схоплені за руки, ще і з заткнутими ротами. Зайшовши в темряву, живе кільце розімкнулося.

— Чиста робота,— сказав Том.

Він тримав свою жертву, вивернувши їй руки за спину.

Віллі наздогнав їх, прибігши з танцмайданчика.

— Чиста робота,— похвалив техасець.— Зара' й шістьох досить. Гастон хоче бачити оцих.

Тут з темряви з'явився сам Гастон.

— Це оті?

— Ті самі,— відповів Джул.— Щойно прийшли — а одразу веремію затіяли. Та ті'ки нікого й зачепити не встигли.

— Дайте поглянути на них.

Полонених швидко розвернули до нього обличчями. Бранці опустили голови. Гастон освітив кожному лице ліхтарем.

— І що ви хтіли цим зробити? — спитав голова.

Нема відповіді.

— Чорт, хто наказав вам таке зробити?

— Та до діька, нічого ми не зробили. Ми всього лиш по-танцювати хотіли.

— Чорта з два,— втрутився Джул.— Ти хотів набити оте хлоп'я.

— Містере Гастон,— сказав Том,— коли ці троє прийшли, хтось засвистів.

— Так, я знаю! Копи просто до воріт підїхали,— він обернувся.— Ми вас бити не будемо. А тепер кажіть: хто вас підіслав до нас на танці? — Він чекав на відповідь.— Ви — такі ж люди, як і ми,— сумно промовив Гастон.— Ви з нами повинні заодно бути. Чого це ви прийшли? Нам усе відомо,— додав він.

— Ну, чорт забирай, їсти ж людині треба.

— Ну і хто вас послав? Хто заплатив вам, аби ви прийшли?

— Нам не заплатили.

— І не заплатять. Нема бійки — нема грошей. Так?

Один з полоняників, якому заломили руки, сказав:

— Робіть що хочете. Ми нічого не скажемо.

Гастон на мить похилив голову, а потім тихо промовив:

— Гаразд, і не кажіть. Але слухайте. Не лізьте з ножом на своїх. Ми намагаємося тут лад наводити, розважатися хочемо і все в порядку тримати. Не ламайте все це. Просто поміркуйте. Ви ж самі собі шкодите. Ну, а тепер, хлопці, проведіть їх через хвіртку. Не зачіпайте. Вони самі не знають, що творять.

Кільце поволі попрямувало на задвірки табору, а Гастон дивився вслід групі.

— Не завадило б їм добрячої припарки дати,— сказав Джул.

— Ні, не смій! — крикнув Віллі.— Я обіцяв, що ми не будемо.

— Та лиш одного стусана,— благав Джул.— Бодай через пліт їх копнемо, перекинемо.

— Ні, сер,— не поступався Віллі.— Слухайте, ви,— сказав він,— ми вас цього разу відпустимо. Але так своїм і перекажіть. Як хто сюди сунеться ще раз — так у біса відмолотимо, що всі кістки переламаємо — кожна кісточка нитиме. І тепер усе це своїм перекажіть. Гастон каже, що ви такі ж люди як ми... мабуть. А мені бридко про це й думати.

Вони підійшли до паркана. Двоє з вартових, які там сиділи, підвелися назустріч.

— Отут дехто є — рано зібралися додому,— сказав Віллі.

Трійця перелізла через паркан і розчинилася в темряві.

А група швидко повернулася до танцювального майданчика. Музика награвала «Старого Дена Такера», пронизливо, як волинка, і в лад голосили струни. Біля офісу навпочіпки сиділи чоловіки й перемовлялися, а вересклива музика долинала до них.

Батько говорив:

— Зміни настануть. Не знаю які. Мо', ми не доживемо до них. Але вони настануть. Щось такий неспокій настав. Нічо' люди придумати не можуть, надто нервуються.

А Чорнокапелюшний знову підняв голову, і світло вихопило його щетинисті бакенбарди. Він набрав жменьку камінців у пилу та вистріляв їх, наче кулі, ляскаючи великим пальцем.

— Не знаю. Будуть вони, правду кажеш. Ось один розказав мені, що сталося в Акроні, Огайо. Там каучукові компанії. Робітників там з горян набрали, бо такі за безцінь гарують. Так оці горяни до спілки вступили. Ну, тут таке здійнялося — хай йому чорт! Усі ці крамарі, легіонери, люд увесь оцей — заволали як різані: «Червоні!» І галасують, аби ніякої спілки в Акроні не було. І проповідники про це проповідують, і газети кричать, а каучукові фабриканти бомби скупляють, газ закупають, аби оборонятися. Ісусе, ви б вирішили, що ті горяни — достеменні чорти з пекла! — Він замовк і підняв ще кілька камінців, щоб повистрілювати їх.— Ну, сер... було це минулого березня... й ось якось у неділю горян п'ять тисяч зібралось, узяли свої гвинтівки і пішли за місто — постріляти. І всі ці п'ять тисяч просто пройшли по місту зі своїми гвинтівками. Просто постріляли в мішень, ну й пішли собі. Ось і все, що вони зробили. Ну, сер, і більше ніхто не чіплявся. Оці комітети городян свої кийки поздавали, а крамарі у своїх

крамничках засіли, і нікого ані кийками не набили, ані смо-
лою не вишмарували чи в пір'ї обвалляли*, і нікого не вбили.

Запало довге мовчання, а потім Чернокапелюшний сказав:

— Щось вони зарвалися. Табір спалили — і нічого їм
за те не було, і наших всякчас б'ють. От я міркую. В усіх нас
є зброя. От я подумав: може, нам теж клуб стрілків з гвинті-
вок зробити та й збиратися щонеділі.

Чоловіки подивилися на нього, перевели погляди на зем-
лю під ногами, зачовгали, почали ворушитися, припадаючи
то на одну, то на другу ногу для рівноваги.

* Мається на увазі часто описуваний в американській літературі суд Лінча — самосуд. Тут описано один з найбільш поширених методів попередження перед судом Лінча.

РОЗДІЛ 25

Весна в Каліфорнії чарівна. Долини, де розквітають фруктові дерева,— наче духмяні білі й рожеві хвилі біля морського узбережжя. Перші паростки — виноградні вусики — стікають водоспадом по стовбурах. Врунисті зелені пагорби округлі та м'які, наче перса. А на землі — милі саджанців: блідо-зелений салат-латук, схожа на тонесенькі веретенця цвітна капуста, сіро-зелені чахлі паростки артишоків.

А потім листя вкриває дерева, і пелюстки опадають з плодових дерев і встеляють землю рожево-білим покривом. Серцевини суцвіть набрякають, зростають і наливаються барвою: вишні та яблука, персики та груші, інжир; квітка — вінець плода. Уся Каліфорнія змагається, буяє — і плід важчає, і гілки згинаються під тягарем фруктів настільки, що під кожную галузку доводиться підставляти рогулі, аби підтримати віти.

Для родючості докладають кмітливості та знань, майстерності й навичок ті люди, які експериментують з насінням і нескінченними розробками методів для підвищення врожайності рослин — завдяки цій зброї коріння боротиметься з мільйонною навалою ворогів землі: цвілі, комах, іржі, плям. Ці люди ретельно і невсипущо працюють, щоб удосконалювати насіння і коріння. І є люди — знавці хімії: вони обприскують дерева від шкідників, окурюють виноград сіркою, викорінюють хвороби, гнилизну, цвіль, шашіль. Є лікарі — фахівці

з профілактичної медицини, прикордонники, які вистежують дрозюфiл, хрущика японського; є люди, які прирікають хворі дерева на карантин, і викорчовують їх, і спалюють — це все науковці. Є люди, які прищеплюють молоді деревця, тоненькі лози — знавці, найрозумніші над усіма, бо їхній труд ніжний і делікатний, як хірургічний, і такі люди повинні мати руки хірурга і серце хірурга, щоб зануритися в шпаринку кори, зробити щеплення, перев'язати рани, захистити їх від повітря. Це великі люди.

Уздювж рядів рухаються культиватори, які розривають весняну травичку і перевертають її, аби дістати родючий ґрунт; розривають землю, щоб вода не полишала поверхні, насипають землю, роблячи з неї зрошувальні канавки, винищуючи коріння бур'янів, які гарбають воду в дерев.

І весь цей час наливаються плоди і квіти випурхують з довгих лоз, де висять грона. І коли пора року збігає, тепло зростає, і листя стає темно-зеленим. Сливки видовжуються і стають схожими на зеленкуваті пташині яєчка, і гілки потроху навалюються тягарем на рогулі. І наливаються малі тверді груші, й на персиках з'являється перший пушок. Розквітлий виноград ронить свої пелюсточки, і тверді маленькі намистинки перетворюються на зелені гудзики, які потроху набрякають. Люди, які працюють у полі, і власники фруКТових садочків придивляються до цього, споглядають і розраховують. Рік дорідний. І люди пишаються власними знаннями, завдяки яким рік став дорідним. Вони змінили світ своїми знаннями. Низьку, мізерну пшеницю перетворили на високу й родючу. Маленькі яблучка-кислиці вирости великими й солодкими, а колишній сорт дикого винограду, що повивався на деревах і чий крихітні ягідки були поживою для птахів, тепер родить у тисячі сортів: червоний і чорний, зелений і рожевуватий, пурпуровий і золотавий, — і в кожного сорту свій смак. Люди, які працюють в експериментальних господарствах, виводять нові сорти фруКТів: нектарини і сливи сорока видів, волоські горіхи, у яких тонка, наче папір, шкаралупа. І завжди вони

працюють, вибирають, прищеплюють, винаходять зміни, скеровують себе, скеровують землю, щоб вона родила.

І ось першими дозрівають вишні. Півтора цента фунт. Чорт, ми не можемо зібрати за стільки. Чорна вишня і черво-на вишня, пишна й солодка, і птиці з'їдають половину врожаю вишень, а другу половину докінчують оси, ласуючи в отворах, продзьобаних птахами. І кісточки валяться на землю, і засихають в обривках почорнілої м'якоті.

Фіолетові сливки стають м'якими і солодкими. Боже мій, ми не можемо їх збирати, висушувати й окурювати сіркою. Ми не можемо виплачувати зарплату, неважливо, за що ця зарплата. І фіолетові сливки килимом укривають землю. І перші зморшки з'являються на шкіринці, й рої мушви злітаються на бенкет, і долина наповнюється запахом солодкого гниття. М'якоть шерхне, і врожай сходить нанівець, валяючись на землі.

І груші ростуть жовті та м'які. П'ять доларів за тонну. П'ять доларів за сорок ящиків, кожен по п'ятдесят фунтів; дерева обрізають і обприскують, фруктові сади треба доглядати — плоди збирати, складати в ящики, вантажити на фури, доправляти фрукти на консервний завод — сорок ящиків по п'ять доларів. Ми не можемо цього зробити. І жовті плоди важко падають на землю, розбризкуючи м'якоть. І оси впиваються в м'яку серцевину, і вже витає запах бродіння та гнилі.

А далі достигає виноград — ми не можемо робити добре вино. Люди не можуть купувати добре вино. Зривайте виноградні грона з лоз — і добрі, і гнилі, й поточені осиними жа-лами. Чавіть грона, чавіть брудні й гнилі.

Але в чанах — цвіль і мурашина кислота.

Додайте сірки та дубильної кислоти.

Від бродіння лине не солодкий запах вина, а сморід гнилі та хімікатів.

О, це нічого. Там усе одно спирт, як не крути. Однаково нап'ються.

Маленькі фермери бачать, що борги підкрадаються до них, як приплив. Селяни обприскували дерева, але не продали врожаю, підрізали, щепили — і все одно не змогли продати врожаю. І знавці наук працювали, міркували — а фрукти все одно гниють на землі, й сусло в чані розкладається, і винний сопух отрує повітря. А на смак те вино — винограду і близько нема, самі сірка, дубильна кислота і спирт.

Цей маленький фруктовий садочок стане часткою великого обійстя наступного року, бо його власника задушуть борги.

Цей виноградник належатиме банку. Можуть вижити лише великі власники, бо в них є консервні заводи. А чотири груші, очищені та розрізані навпіл, варені та законсервовані, досі коштують п'ятнадцять центів. А консервовані груші не псуються. Роками зберігаються.

Загнивання розростається по всьому штату, і цей солодкий сопух означає велике горе на землі. Люди, які можуть щепити дерева і зробити так, щоб насіння родило та зростало, не можуть нічого зробити, щоб голодні їли плід своєї праці. Люди, які вивели нові фрукти на світ, не можуть створити систему, яка дозволить споживати ці плоди в їжу. І втрати виснуть над штатом, як велике горе.

Працю виноградних лоз, працю дерев треба винищувати, щоб не відставати в перегонах за цінами — і це найсумніше горе, найгіркіша скорбота з усього. Вагони помаранчів вивалюють на землю. Люди приїхали за тисячі миль, щоб збирати фрукти, але це неможливо. Хто ж заплатить по двадцять центів за дюжину апельсинів, якщо можна підбирати падалиці задарма? І люди прискають гасом зі шлангів на помаранчі, й лютяться на злочини, на тих, хто прийшов, аби підібрати плід. Мільйон людей, зголоднілих, злиденних — а на золоті гори помаранчів розприскують гас.

І запах гнилі стелиться по країні.

Спопеляйте каву на кораблях замість палива. Спопеляйте кукурудзу, щоб зігрітися, — вона дає жаркий вогонь.

Затоплюйте картоплю в річках, виставляйте вартових на берегах, щоб не дозволяти голодним ловити бульби. Забивайте свиней, заривайте їх — нехай гніль просотує землю.

Це таке злочинство, яке переходить будь-які межі. Це така печаль, якої не передадуть ніякі плачі. Є тут якась поразка, що зводить нанівець усі наші досягнення. Родюча земля, рівно висаджені дерева, міцні стовбури й достиглі фрукти. І діти, які вмирають від пелагри — мусять умерти, бо апельсини не дають прибутку. І слідчі повинні заповнити експертний висновок: смерть від недоїдання — тому що їжа мусить гнити, тому що її прирікають на гниття.

Люди приходять з риболовними сітями, щоб виловлювати картоплю в річках, — але вартові женуть прибульців геть; люди приїжджають на деренчливих драндулетах, щоб підбирати звалені помаранчі, — але плоди обприскують гасом. І люди застигають непорушно, і спостерігають, як спливає за водою картопля, і слухають, як верещать свині, котрих ріжуть, скидають у кювети і негайно заливають вапном; і споглядають гори апельсинів, по яких сповзає гнила помийна рідина; і в очах людських — безнадія, і в очах голодних зростає гнів. У людських душах досягають соком грона гніву і важчають, важчають, щоб зродити врожай.

РОЗДІЛ 26

У таборі Відпетча ввечері, коли широкі навислі хмари заволокли західний небокрай, пламеніючи берегами, родина Джоудів затрималася після вечері. Мати вагалася, перш ніж почати мити тарілки.

— Нам тре' дещо зробити,— сказала вона. І вказала на Вінфілда.— Гляньте-но на нього,— мовила мати. І всі подивилися на хлоп'я.— Уві сні судома 'го хапає, смиканий весь. А на лице погляньте.— І всі засоромлено потупилися.— На самих перепічках сидить,— вела далі мати.— Ми тут уже місяць. А Том лише п'ять днів пропрацював. А ви всякчас митаритесь, голову ламаєте, де роботу знайти — і все'дно без роботи. І поговорити боїтеся. А гроші спливали. А ви поговорити боїтеся. От увечері поїсте, а потім розходитесь. Поговорити духу не стає. Ну от і маєте. Ружа Шаронська вже на останніх днях, а погляньте на її лице. Тре' відверто поговорити. Тепер ніхто не встане, доки не поміркуємо разом і не вирішимо, як далі бути. Сала на день вистачить, борошна — на два, ще є десяток бараболі. Отепер поміркуйте, давайте!

Усі дивилися в землю. Батько чистив шкарубкі нігті складаним ножем. Дядько Джон розхитував скалку в дерев'яному ящику, на якому сидів. Том ущипнув нижню губу та відтягнув її від щелепи.

Нарешті він дав спокій своїй губі та стиха промовив:

— Ми скрізь шукали, ма'. Сті'ки наїздили, що не можемо більше бензин палити. У кожні ворота заїжджаємо, до кожної хати зазираємо, навіть якщо знаємо, що там нічо' не буде. По-всякчас міркуємо. Їздимо, шукаємо, навіть якщо знаємо, що нічо' не знайдемо.

Мати гнівно промовила:

— Ви не маєте права розкисать. Сім'я йде на дно. Ви просто права не маєте.

Батько роздивився свій вишкрябаний ніготь.

— Тре' нам їхати,— сказав батько.— Не хочеться. Файно тут, і люди файні. Боялися ми, як би не потрапити знов до яко'ось Гувервілля.

— Ну, якщо тре', то тре'. Спершу нам тре' поїсти.

Втрутився Ел:

— У мене є бензин у вантажівці. Нікому не дозволю туди лазити.

Том усміхнувся:

— Ну, в Ела трохи лою в голові є, хай він у нас і джигун.

— А тепер міркуйте,— сказала мати.— Сил у мене більше нема дивитися, як сім'я голодує. Сала на день лишилося. Настане день Ружі Шаронській родити — вона ситою має бути. Міркуйте!

— Але тут гаряча вода і туалети...— почав батько.

— Ну, туалетів їсти не будеш.

— Був один сьо'дні,— сказав Том,— шукав робітників для Мерісвілля. Фрукти збирати.

— Ну і чом би нам не поїхати до Мерісвілля? — наполягала мати.

— Не знаю,— сказав Том.— Щось він мені надійним не здався. Не сказав, скільки платять. Сказав: «Не знаю точно».

Мати промовила:

— Усе'дно їдьмо до Мерісвілля. Неважливо, скільки платять. Усе'дно їдьмо.

— Та це така далечинь,— не погодився Том.— І грошей на бензин нема. Не доїдемо туди. Ма', ви сказали, щоб ми поміркували. Та я ж нічо' більш не роблю, тї'ки міркую.

До розмови долучився дядько Джон:

— Тут один казав, що бавовну збиратимуть — на північ звідси, біля місця, яке Туларе зветься. Це не так далеко — так він казав.

— Ну, тоді їдьмо, і якнайшвидше. Не можу тут більше лишатися, хоч як отут файно.— Мати взяла відро і попрямувала до санітарної частини, щоб набрати гарячої води.

— От мамка лютує,— сказав Том.— Бачу, вона от-от оскаженіє. Уся аж кипить.

Батько полегшено мовив:

— Ну добре, що вона відкрито поговорити примусила, це ліпше. А то я щоночі собі мізки сушив, аж голова палала. Тепер хоч якусь дамо раду.

Мати повернулася з відром води, над якою здіймалася пара.

— Ну,— наполегливо спитала неня,— поміркували, додумалися до чо'ось?

— Та от намагаємося,— відповів Том.— Тепер припустімо: приїдемо ми на північ, де бавовна дозріває. Ми тут усіх розпитали. І знаємо: нічо' тут нема. Поскладаємо все та й поїдемо на північ. А коли бавовна дозріє, ми якраз там будемо. А я хтїв би бавовну позбирати. Еле, у тебе повний бак?

— Майже — двох дюймів бракує.

— Маємо туди дістатися.

Мати тримала тарілку над відром.

— Ну? — вимагала неня.

Том відповів:

— Ваша взяла. Поїдемо, мабуть. Так, тату?

— Гадаю, тре',— відповів батько.

Мати швидко зирнула на нього:

— Коли?

— Ну... не зволікаймо. Найліпше, мабуть, зранку.

— Нам тре' їхати вранці. Я ж казала вам, скі'ки лишилося.

— Ма', і не думай зара', ніби я лишатися хочу. У мене кишкам давно добре не велося — два тижні як слід не їв. Звісно, щось перехоплював, але щó з того.

Мати занурила тарілки у відро.

— Завтра їдемо,— сказала вона.

Батько чмихнув.

— Схоже, часи змінилися,— саркастично промовив він.— Був час, коли чоловік наказував, як чинити. Здається, тепер баби всім порядкують. Схоже на те, що скоро без дрючка не обійтися.

Мати поставила вимиту олов'яну тарілку, з якої ще крапала вода, на ящик. Роблячи це, всміхнулася, не підводячи голови.

— Буде тобі дрючок, чоловіче,— сказала вона.— От настане час, коли їжі буде досхочу, тоді, мо', залюбки дрючком гамселитимеш, і шкура в тебе цілою буде. Але ж ти нічо' не робиш, а тре' думати і працювати. Якби робив це — гамселив би дрючком, а жінки тихо велися б, носом шморгали і сиділи б як миша під віником. Але тепер ти дрючка на жінку не піднімеш — битися доведеться, бо в мене теж дрючок напоготові.

Батько збентежено посміхнувся.

— Зара' негоже це — при малих дітях отаке говорити,— сказав він.

— А ти спершу трохи бекону малим дітям дай — отоді й розводься, що для них гоже, а що негоже,— відказала мати.

Батько схопивсь і з огидою відійшов убік, а дядько Джон рушив за ним. Неньчині руки досі хлюпались у воді, але мати проводила обох чоловіків поглядом і гордовито сказала:

— З ним усе гаразд. Його не доб'єш. Як би не напосівся на мене й не відлупцював.

Том засміявся:

— То ви просто під'юджуєте його?

— Атож,— відповіла мати.— От, приміром, чоловік — повсякчас переймається й переймається, жовч розливається, а потім просто ляже та помре з розпачу. Але якщо розіслити його так, аби оскаженів — тоді з ним усе гаразд буде. Батько, він нічо' не сказав, але зара' злий як чорт. От зара' він мені покаже. Усе з ним гаразд.

Ел підвівся.

— Піду пройдуся,— сказав він.

— Ліпше оглянь вантажівку, аби готова була,— мовив Том.

— А вона вже готова.

— Якщо не готова, маму на тебе напушу.

— Готова вона.

Ел бадьоренько почимчикував уздовж наметів. Том зітхнув.

— Стомивсь я, ма'. А мо', ви й мене розіслите?

— У тебе більше кебети, Томе. Не тре' мені тебе злити. Мені тре' спиратися на тебе. Інші... вони як чужі — крім тебе. Ти не підкоришся, Томе.

Відповідальність аж упала на нього.

— Не до душі мені це,— промовив він.— Хочу вештатись, як Ел. Хочу оскаженіти, як татко, хочу надудлитись, як дядько Джон.

Мати похитала головою.

— Ти не зможеш, Томе. Я знаю. Знала це, коли ти ще хлопчаком був. Ти не зможеш. Люди можуть бути самі собою й ніким більше, їх не зміниш. От Ел — він просто зелений ще, за дівками бігає. А ти ніколи таким не був, Томе.

— Та ну, був,— відповів Том.— І зара' такий.

— Ні, ти не був. Що б ти не робив — усе було понад твої сили. І коли тебе у в'язницю загарбали, усе'дно я це знала. Такий ти.

— Ма', ну годі, припиніть. Це не так. Це все вам здається. Вона склала ножі та виделки на стос тарілок.

— Мо', і так. Мо', це все мені здається. Ружа Шаронська, витри їх і прибори.

Молодиця, ледве дихаючи, звелася на ноги, і її величезне черево просто бовталосся спереду. Вона мляво підійшла до ящика і взяла вимиту тарілку.

— Отака здоровенна,— сказав Том,— аж очі вирячуються.

— Та годі з неї кепкувати,— мовила мати.— Вона молодець. А ти б ліпше пішов би, добрі слова кому на прощання сказав.

— Гаразд,— сказав він.— Піду взнаю, наскільки далеко це.

— Він не хтів тебе образити,— сказала мати дочці.— А куди Руті з Вінфілдом поділися?

— А вони за татком ушилися. Я бачила.

— Ну нехай.

Ружа Шаронська мляво робила свою справу. Мати оглянула її з острахом.

— З тобою все гаразд? У тебе щоки запали.

— Я молока не п'ю, а сказали пити.

— Знаю. У нас просто молока зовсім нема.

Ружа Шаронська озвалася глухо і мляво:

— Якби Конні не пішов, була б у нас хатинка, він би навчався, і все. Було б у мене молоко, яке пити наказали. Була б дитина гарна. А тепер вона ніяк здоровою не буде. Мені ж тре' молоко пити.

Вона полізла до кишені фартуха, щось вийняла звідти і сунула в рот.

— Бачу,— сказала мати,— ти щось гризеш. Що ти їси?

— Нічо'.

— Покажи, що гризеш!

— Та це просто кусень гашеного вапна. Великий кавалок знайшла.

— Та нащо, це ж усє'дно що грязюку, землю їсти.

— Та не можу без цього, хочу.

Мати мовчала. Вона розсунула коліна і затиснула поділ спідниці.

— Я знаю,— нарешті промовила вона.— Одного разу я з'їла вуглину, коли в тяжі була. Таку велику вуглину. Бабуня казали мені, що не слід цього робити. А ти не кажи такого про дитину. Не маєш права навіть думать про таке.

— Ні чоловіка! Ні молока!

— Якби ти здоровою була,— сказала мати,— я б тобі надавала. Просто по лицю ляснула б.

Вона встала і пішла до намету. Повернувшись звідти, стала перед Ружею Шаронською і простягла їй руку.

— Диви!

У неї в руці були маленькі золоті сережки.

— Це тобі.

Доччині очі на мить засяяли, а потім Ружа відвела погляд.

— У мене вуха не проколоті.

— Ну, я прокалю.

Мати швидко повернулася до намету. Вийшла звідти з картонною коробкою. Поспішно вділа нитку в голку, нитку згорнула вдвоє та зав'язала на ній вузлики. Вділа нитку в другу голку і теж зав'язала вузлики. У коробці знайшла шматок корку.

— Це буде боляче. Буде боляче.

Мати підійшла до неї, приклала корок ззаду до мочки і проколола вухо, поціливши голкою просто в корок.

Молодиця здригнулася.

— Колеться. Буде боляче.

— Болючіше не буде.

— Ні, буде.

— Ну давай. Давай тепер глянемо друге вухо.

Вона знову приклала корок і проколола й друге вухо.

— Боляче буде.

— Цить! — сказала мати.— От і все.

Ружа Шаронська ошелешено глянула на неї. Мати перерізала нитки і витягнула вузлики через кожну мочку.

— Ну от,— сказала мати.— Тепер щодня протягуй по вузлику, а через пару тижнів усе гаразд буде, зможеш сережки носити. Ось, вони тепер твої. Можеш назовсім узяти, зберігай.

Ружа Шаронська обережно помацала себе за вуха і подивилася на крихітні цятки крові, що лишилися на пальцях.

— Це не боляче. Просто трішки кольнуло.

— Їх давно тре' було проколоти,— сказала мати. Вона подивилась в обличчя дочці й триумфально всміхнулася.— Ну, а тепер поскладай усі тарілки. Дитина в тебе файна буде. Коли ти вже на останніх днях, тре', аби вуха були проколоті. Але тепер тобі нічо' не страшно.

— Хіба це щось означає?

— Ну аякже,— відповіла мати.— Аякже, означа*.

Ел брів вулицею до танцмайданчика. Опинившись біля маленького намету, хлопець коротко свиснув, а потім рушив далі. Підійшов до краю майданчика і сів на траву.

Хмари на заході вже втратили червону облямівку, і серцевина в них почорніла. Ел почухав ноги й задивився на вечірній небокрай.

За кілька хвилин поряд з'явилася білява дівчина, гарненька, з витонченими рисами обличчя. Вона сіла поряд з Елом на траву й не мовила жодного слова. Ел поклав їй руку на талію і провів пальцями.

— Облиш,— сказала дівчина.— Ти лоскочеш.

— Ми завтра їдемо,— мовив Ел.

Вона вражено подивилася на нього.

— Завтра? Куди?

— На північ,— недбало кинув він.

— А ми ж збиралися побратися — хіба ні?

— Авжеж, колись.

* Забобон, нібито проколоті вуха рятують від пристріту й нечистої сили.

— Ти ж казав, що дуже скоро! — гнівно вигукнула вона.

— Ну, як тільки настане скоро.

— Ти ж обіцяв! — Його пальці полізли далі.— Негідник,— закричала вона.— Ти ж казав, ми одружимося.

— Ну добре, так і буде.

— А тепер ти їдеш.

Ел запитав:

— Що з тобою? Ти що, вагітна?

— Ні.

Ел зареготав.

— І нащо я час марнував?

Вона скинула підборіддя і скочила на ноги.

— Ти мерзотник, геть від мене, Еле Джоуд. Бачити тебе більше не хочу.

— Ой, та годі. Що сталося?

— Ти про себе думаєш... нібито ти просто бозна-який моторун.

— Та просто зачекай.

— Ти ще гадаєш, ніби я з тобою гулятиму. Ще чого! Я стільки інших знайду.

— Та просто зачекай.

— Ні, сер... ану геть!

Ел раптом схопився, хапнув її за литку і рвонув на себе. Він зловив дівчину в падінні та затиснув рукою її розлючений рот. Вона намагалася вкусити йому долоню, але він міцно затискав дівчині рота, охопивши другою рукою. І за мить вона змовкла, а ще через якийсь час вони сміялися, лежачи разом у сухій траві.

— Ну що таке, ми ж повернемося — скоро, гадаю,— сказав Ел.— І у мене буде грошви повен гаман. Поїдемо в Голлівуд за просто кіно дивитися.

Вона лежала на спині. Ел нахилився над нею. І побачив яскраві зорі, віддзеркалені в її зіницях, і чорну хмару, віддзеркалену в її зіницях.

— Ми їдемо на потязі,— сказав він.

— А скільки це займе? — спитала вона.

— О, ну, мабуть, місяць,— відповів він.

Спустилася вечірня темрява, а батько і дядько Джон сиділи навпочіпки біля офісу в оточенні голів родин переселенців. Вони задивилися в ніч і в майбутнє. Невисокий управитель у білому костюмі, протертому на швах, але чистому, спирався ліктями на бильце ганку. Обличчя в чоловіка було втомлене, змарніле. Гастон подивився на нього.

— Вам краще поспати, містере.

— Так, треба, теж так думаю. Учора ввечері в третьому блоці дитина народилася. Так і повитухою* нівроку стану.

— Чоловіку треба це знати,— сказав Гастон.— Жонатому — особливо.

Батько мовив:

— Ми вранці їдемо.

— Невже? Куди їдете?

— Думаю, поки що на північ подамося. Спробуємо застати, коли бавовну збирають. Ми роботи не знайшли. А їсти ж тре'.

— А відомо, що там є робота? — спитав Гастон.

— Не знаю, але певні, що тут її нема.

— Вона буде, заждіть трохи,— сказав Гастон.— Ми триматимемося.

— Нам їсти тре',— відповів батько.— Люди тут файні... і туалети є, і все таке. Але ж нам їсти тре'. Пального повен бак. Тож трохи ще проїдемо, на дорогу вистачить. А ми тут щодня мились. У житті таким чистим не був. От кумедія — раніше я раз на тиждень мився і ніколи, здається, не смердів. А зара'

* Управитель жартома називає себе «повитухою» (*midwife*), а не «акушером» (*accoucheur* чи іншим словом), тому що приймання пологів до другої половини ХХ ст. в багатьох країнах Європи часто було жіночою прерогативою (незважаючи на те, що відомі вчені-акушери). У США описуваного періоду це було пов'язано з пуританським вихованням: чоловіків майже не допускали до жіночих палат тощо. Ситуація почала змінюватися в 50-х рр., а в 70-х відбулася справжня революція: акушерами масово ставали фахівці чоловічої статі.

нічо' не розумію: день не помиюся — і вже від мене тхне. От і думаю: це тому, що часто миюся, так?

— Може, ви раніше не зважали,— припустив управитель.

— Може. От якби... от якби ми лишитися могли.

Невисокий управитель стиснув скроні долонями.

— Думаю, ще одна дитина ввечері народиться,— сказав він.

— У нас уже скоро родини побільшає,— сказав батько.— Хтів би я, аби це тут сталося. Авжеж, хтів би, коли б ми могли.

Том, Віллі та Джул-напівкровка сиділи на краю танцмайданчика, звисивши ноги.

— У мене тютюнюцю повен кисет,— сказав Джул.— Хочете закурити?

— Аякже,— відповів Том.— Сто років не димив.

Він акуратно згорнув коричневий цигарковий папірець, щоб не просипати тютюн.

— Ну, скажу щиро — шкода, що ви від'їжджаєте,— сказав Віллі.— Хороші ви люди.

Том запалив цигарку.

— Я багато думав над цим. Ісусе Христе, от якби... якби ми тут лишилися.

Джул прийняв назад свій тютюн.

— Недобре ведеться,— сказав він.— У мене донька маленька. Думав: от осядемо тут, до школи вона ходитиме. Але, чорт забирай, ніде надовго не затримуємося. Просто кочуємо туди-сюди, і кінця-краю не видно.

— Бодай нам у тих гувервіллях знов не опинитися,— мовив Том.— Мене там раз переляк узяв.

— Що, на представників шерифових нарвався?

— Та боявся, як би кого не вколошкати,— сказав Том.— От побули там на дрібку, а ледь стримувався, аж кипів. Один представник нагрянув, мого друга замів — тільки тому, що той йому насторч сказав. От думав — приб'ю кого.

— А ти страйкував колись? — спитав Віллі.

— Ні.

— Ну, а я багато міркував: чого це представники до нас зі скандалами не лізуть? Гадаєш, оцей коротун в офісі їх спляє? Ні, сер.

— Ну, а що тоді? — спитав Джул.

— А от скажу тобі. Це тому, що ми всі заєдно діємо. Представник до когось одного в таборі не полізе. Він за весь табір, який клене, зачепиться та загрузне. І не посміє. Усе, що нам треба,— це крикнути, і двісті набіжать. Ось один балакав та й зібрав цілу спілку біля дороги. Казав, що й ми можемо те саме будь-де зробити. Просто разом триматися. Вони двомстам нічого не заподіють. Вони на одинака напосідають.

— Ну,— сказав Джул,— ну створили ви спілку — і що? Треба ж лідера обрати. А вони ж одразу лідерів заметуть — і щó тоді з профспілки?

— Ну,— відповів Віллі,— доведеться над цим якийсь час пометикувати. Я тут уже рік, зарплата повсякчас падає. Чоловік не може сім'ю прогодувати, стаєш на роботу — а дедалі гіршає і гіршає. Нічо' доброго нема в тому, аби голодувати. Не знаю, що робити. Якщо в чоловіка є коні, він же їх годує — повинен годувати, навіть коли вони не працюють. А якщо на нього люди працюють — йому просто начхати. Коні набагато дорожчі, ніж люди. Не розумію я.

— Теж так почуваюся, що й думати не хочу,— озвався Джул.— Але ж я повинен про це думати. У мене тут дівчатко. Ви ж знаєте, яка донька гарненька. Цього тижня в таборі їй навіть приз дали за красу — така вона симпатяга. Ну й що з нею стане? Тане як свічка. Не можу цього терпіти. Вона така красунечка. От як учиню щось.

— Що? — спитав Віллі.— Що ти вчиниш — украдеш щось, за ґрати сядеш? Уб'єш когось — і в зашморґ?

— Не знаю,— відповів Джул.— Ум за розум заходить, як подумаю. Схибнуся, різьбу зірве.

— А мені танців бракуватиме,— сказав Том.— Таких чудових танців — от файних напрочуд — ще не бачив. Ну, піду відісплюся. Путь довга. Ще стрінемося.

Вони потиснули один одному руки.

— Аякже, стрінемося,— відповів Джул.— Ну, бувай.

Том зник у п'їтмі.

У темряві в наметі Джоудів на матраці лежали Руті з Вінфілдом і мати поряд з ними. Руті прошепотіла:

— Ма'!

— Що? Ти ще не спиш?

— Ма'... а там, куди ми їдемо, крокет є?

— Не знаю. Поспи. Ми хочемо пораніше виїхати.

— Ну, мені хтілося б... от якби ми тут лишилися — адже тут крокет є.

— Цить! — сказала мати.

— Ма', а сьо'дні Вінфілд ударив одного хлопчика.

— Негідник.

— Знаю. Я казала, а він його як ударить — просто в ніс. Ісусе, кров так і хлистала!

— Не кажи таких слів. Не годиться отак-о говорити.

Вінфілд обернувся до них.

— Цей недоросток нас обізвав «окі»,— промовив він, і голос його зривався від обурення.— А про себе казав, що ніякий він не «окі», бо з Орегону. Обзивав нас «клятими окі». Ну я йому й врізав.

— Цить! Негоже так робити. Ну, обзивався — але ж це не шкодить.

— Я їм не спущу,— люто сказав Вінфілд.

— Цить! Спати.

— От побачили б ви,— сказала Руті,— як кров хлистала... усю одежу залляла.

Мати висунула руку з-під ковдри і ляснула Руті пальцем по щоці. Дівчинка на мить завмерла, а потім зарюмсала, тихо схлипуючи.

У санітарній частині сиділи батько і дядько Джон у двох суміжних кабінках.

— Ну, хоч востаннє файно посидимо,— сказав батько.— Звісно, приємно тут. Пам'ята'ш, як малі налякалися, коли вперше воду спустили?

— Та і я спершу здреїхвив,— зізнався дядько Джон. Він охайно розправив свій комбінезон біля колін.— Як у мене на душі муторно,— сказав він.— Відчуваю: нагрішу.

— Та не нагрішиш,— мовив батько.— У тебе ж грошей катма. Так що сиди сумирно. Бо за гріх тре' мінімум два бакси викласти, а де в нас ті два бакси?

— Так! Але в мене гріх і в помислах.

— Чудовезно. Матимеш гріх задарма.

— Але ж це негодяще,— сказав дядько Джон.

— Зате дешевизна,— відповів батько.

— Не блюзни.

— Я й не блюзю. Ти просто знай собі грішиш. Ти завше грішним почувашся, коли тут аж пекло суцє колотиться.

— Та знаю,— погодився дядько Джон.— Завше зі мною так було. А я й половини своїх діянь не розказав.

— Ну й не нав'язуй їх.

— Оці файні туалети мене роблять грішним.

— Ну то в кущі ходи. Давай, підтягуй штани й ходім — спати пора.

Батько підтягнув шлейки комбінезона на місце й заклацнув пряжку. Спустив воду в унітазі й замислено споглядав, як вона вирує в глибині.

Ще не розвиднилося, коли мати підняла на ноги свою родину в наметі. Тьмяні нічні вогники блимали крізь прочинені двері санітарних блоків. З наметів уздовж дороги долунювало різноманітне хропіння сплячих.

— Ну ж бо, підйом,— сказала мати.— Нам тре' вже їхати. Ось-ось розвидниться.— Вона підняла рипучу стулку ліхтаря і запалила гніт.— Ну, ви всі.

На долівці намету повільно пробуджувалося життя. Ковдри й білизна були відкинуті геть, і сонні очі, мружачись, глянули на світло. Мати накинула сукню на свою нічну сорочку.

— У нас кава скінчилася,— сказала мати.— Лишилося кілька коржів. Можемо з'їсти їх по дорозі. Ну, вставайте, повантажимо машину. Вставайте зара. Не шуміть. Не хочу сусідів будить.

Минуло кілька хвилин, щоб усі остаточно пробудилися.

— Тепер нікуди не тікайте,— наказала мати дітям.

Усі вдягнулися. Чоловіки прибрали брезент і завантажили багаж на машину.

— Гарненько складайте, рівно,— наполягала мати.

Вони склали матраци на речі та напнули брезент, зав'язавши на кінцях.

— Ну все, ма,— сказав Том.— Готово.

Мати тримала тарілку схололих перепічок.

— Ну от. Беріть по одній. Це все, що в нас є.

Руті з Вінфілдом похапали по перепічці та полізли нагору. Вони натягли на себе ковдру й знову заснули, досі стиснувши в рученятах схололі заляклі перепічки. Том знову сів у водійське крісло і натиснув стартер. Той спочатку загув, а потім замовк.

— Чорт тебе дери, Еле! — закричав Том.— Акумулятор розрядився.

Ел вибухнув:

— А як я його заряджу, коли в мене бензину чортма?

Зненацька Том розсміявся.

— Ну, не знаю як, але ти винен. Доведеться так її крутити.

— Кажу тобі, не я винен.

Том виліз і витягнув з-під сидіння руків'я.

— Це я винен,— мовив він.

— Давай, ти, дивак,— Ел схопив його за руку.— Прикрути свічку, а то мені руки відірве.

— Гаразд, крути давай.

Ел крутив кривошип так і сяк. Двигун крутився, тріщав і ревів, наче автомобіль захлинався, коли Том обережно заводив машину. Потім він прикрутив свічку і зменшив дросьель. Мати сіла поруч з ним.

— Ми так усіх у таборі перебудимо,— сказала вона.

— Знову заснуть.

Ел сів з іншого боку.

— Татко з дядьком Джоном нагорі,— повідомив він.—

Спати хочуть.

Том під'їхав до головних воріт. З офісу вийшов сторож і спрямував на машину промінь ліхтарика.

— Стривайте,— сказав він.

— Що?

— Ви назовсім їдете?

— Аякже.

— Ну, мені треба вас викреслити.

— О'кей.

— А куди їдете?

— На півночі щастя пошукаємо.

— Ну, хай щастить,— сказав сторож.

— І вам того ж. Бувайте.

Вантажівка поволі обігнула пагорб і виповзла на дорогу. Том прямував тим самим маршрутом, яким вони їхали сюди,— повз Відпетч на захід, дістався шосе 99, потім на північ широким асфальтованим шосе в бік Бейкесфілда. Уже світало, коли водій виїхав на околицю міста.

— Куди не глянь,— сказав Том,— ресторани всюди. І в кожному кава. Чуєш, отой усю ніч відчинений. У них кави галонів десять, а гаряча яка!

— Ану заткни пельку,— озвався Ел.

Том посміхнувся до нього.

— Ну, одразу видно: без дівчини тобі тоскно.

— Ну й що?

— Він вранці не з тої ноги встав, ма'. Він нехороший хлопчик.

— От піду від вас скоренько,— роздратовано сказав Ел.— Людині легше пробитися, коли сім'ї нема.

— А ти сам за дев'ять місяців сімейним будеш,— відповів Том.— Бачив, як ти жеребцював.

— Ти псих,— сказав Ел.— Я в гараж влаштуюся, їстиму в ресторанах.

— У тебе за дев'ять місяців жінка будуть і синок.

— Я ж сказав тобі: не буде.

— А ти башковитий, Еле,— сказав Том.— Диви: по голові гамселитимуть.

— Хто?

— Завше такі знайдуться, аби отак-о зробити,— зауважив Том.

— Ти гада'ш, Томе, тільки тому що ти...

— Ану припиніть обидва,— втрутилася мати.

— Та я сам винен,— мовив Том.— Кепкував з нього. Я ж не хтів образити, Еле. Не знав, що тобі та дівчина отак в око впала.

— Нема таких дівчат, які б мені в око впали.

— Ну гаразд, нема таких. Більше не сваритимемося.

Вантажівка виїхала за околицю міста.

— Диви: скільки хотдогів продається — сотні крамниць! — зауважив Том.

— Томе! — сказала мати.— У мене долар лишився припасений. Тобі що, настільки кави хочця — мо', його потратить?

— Ні, ма'. Я так просто.

— Та візьми, якщо кортить.

— Ні, ліпше не трє'.

— Тоді годі про каву,— сказав Ел.

Том якийсь час мовчав.

— Здається, тут мені вже шлях накатаний,— мовив він.— Ті самі дороги, що ми тої ночі проїздили.

— Сподіваюся, ніколи більш до такого жаху не потрапимо,— сказала мати.— Тоді вночі лячно було.

— Волів би я більше ніколи туди не втрапити.

Сонце встало за обрієм, і велика тінь падала на дорогу поряд з вантажівкою, миготячи на стовпах. Машина проїхала повз перебудований Гувервілль.

— Бачте,— сказав Том.— А тут знову живуть. Наче все те саме.

Ел поступово посвітлішав.

— Мені розказували, що тут у декого по п'ятнадцять-двадцять разів усе спалювали. Кажали, погорільці просто ховались у верболозі, а потім вилазили і нові хатки ставили з бур'яну. Просто як ті ховрахи. Так уже до того призвичаїлися, що їх уже не зачіпало. Дивилися на це просто як на негоду.

— Певно, тоді вночі я достеменно в негоду втрапив,— озвався Том.

Вони рушили далі по широкому шосе. Сонце світило, але вони тремтіли.

— Уранці дрижаки хапаю,— мовив Том.— Значить, зима скоро. Сподіваюся тільки, що ми хоч якісь гроші заробимо, перш ніж вона настане. Узимку в наметі не надто приємно.

Мати зітхнула, а потім випросталась і високо піднесла голову.

— Томе,— сказала вона,— узимку нам тре' поставити хату. Кажу тобі: тре' Руті ще нічо', а Вінфілд геть на силі підупав. Коли задощить, у нас має бути дах над головою. Чувала, тут повсякчас хлюща.

— Купимо хату, ма'. Не переймайтесь. У вас буде хата.

— Аби лише дах і долівка. Аби малі спали не на голій землі.

— Ми постараємося, ма'.

— Не хочу зара' цим перейматися.

— Ми постараємося, ма'.

— Намагаюся не панікувати,— сказала вона.— Але іноді така слабкість бере.

— Ніколи такого не помічав.

— Уночі іноді отак почувуюся.

З вантажівки почулося загрозливе сичання. Том міцніше вчепився за кермо і щосили натиснув гальма. Вантажівка різко зупинилася. Том зітхнув.

— Ну от і край,— сказав він і відкинувся на спинку крісла. Ел зіскочив і метнувся до переднього колеса оглядати шину.

— Отакенний цвях,— мовив він.

— У нас є запаска?

— Ні,— відповів Ел.— Усе використали. Є латка, але клею нема.

Том повернувся на місце і сумно всміхнувся матері:

— Не варто було вам казати про той долар,— сказав він.— Ми б якось її полатали.

Він виліз із вантажівки й підійшов до спущеної шини. Ел указав на великий цвях, що стирчав з покришки.

— Ось,— мовив брат.

— От бодай один цвях на дорозі — і ми неодмінно на нього напоремося.

— Що, так погано? — спитала мати.

— Та не так погано, але латати доведеться.

Згори вантажівки звисились інші члени родини.

— Прокол? — запитав батько, але побачив шину й замовк.

Том попросив матір звільнити сидіння і дістав з-під крісла банку з латками. Розкатав гумову смужку, вийняв тюбик з цементом і обережно стиснув.

— Маже засох,— сказав Том.— Мо', вистачить усе ж таки. Ну, Еле. Заблокуй колеса ззаду. Спробуймо її підняти домкратом.

Том і Ел почали злагоджено працювати. Підклали каменюки під колеса, поставили домкрат на передній міст і підняли корпус машини вгору. Зірвали покришку. Знайшли прокол, занурили ганчірку в бензобак і промили камеру довкола дірки. А потім, поки Ел щільно тримав камеру, натиснувши на неї коліном, Том роздер навпіл тюбик

з цементом і акуратно, тонким рівним шаром розмазав рідину складаним ножом по гумовій смужці. Обережно змазав краї проколу.

— Ну, а тепер хай сохне, а я виріжу латку.

Він підрівняв краї синьої гумової латки. Ел щільно стискав камеру, доки Том обережно ставив латку на прокол.

— Є! Тепер клади на підніжку, я молотком приб'ю.

Він ретельно постукав по латці, а потім розкатав гуму й оглянув краї смуги.

— От і все! Триматиметься. Надівай її на обід, тре' підкачать. Здається, ма', ваш долар лишиться при вас.

— От якби в нас була запаска,— сказав Ел.— Ліпше б у нас була запаска, Томе, раз — і підкачали. Тоді хоч уночі будь-який прокол виправимо — раз — і готово.

— От будуть у нас гроші на запчастини — краще купимо кави і м'яса вирізку,— озвався Том.

У ранковому світлі проїжджали поодинокі машини, і сонце зігрівало шосе. Вітер, ніжний і лагідний, подув поривами з південного заходу, а гори обабіч широкої долини майоріли в неясному перлистому серпанку.

Том досі накачував шину, коли раптом на другому боці шосе зупинився легковик, який їхав з півночі. Звідти вийшов смагляво-червоновидий чоловік, убраний у світло-сірий діловий костюм, і наблизився до вантажівки. Голова в нього була непокрита. Він усміхнувся, і його зуби виявилися дуже білими порівняно з брунатною шкірою. На безіменному пальці лівої руки була масивна золота обручка. Жилет перетинав тонкий золотий ланцюжок — звідти звисав маленький брелок у вигляді золотого футбольного м'яча.

— Ранок добрий,— доброзичливо привітався незнайомець.

Том перестав качати шину і підвів голову:

— Добрий.

Чоловік скуйовдив жорстке, підстрижене сивувате волосся:

- Люди добрі, ви роботу шукаєте?
- Атож, містере. У всі шпаринки зазирали.
- Персики вмієте збирати?
- Ніколи не доводилося,— відповів батько.
- Збиратимемо що завгодно,— квапливо перебив Том.—

Що є, те й збиратимемо.

Чоловік помацав свій золотий брелок-м'ячик.

— Ну, для вас є багато роботи в сорока милях звідти на північ.

— Звісно, раді будемо її одержати,— сказав Том.— Скажіть нам, як туди дістатися,— негайно чкурнем.

— Ну то їдьте на північ до Пікслі — туди миль тридцять п'ять-тридцять шість, повернете на схід. Будь-кого спитайте, де ранчо Гупера. Там багато роботи для вас.

— От добре.

— А ви знаєте, чи є інші, які теж роботу шукають?

— Авжеж,— відповів Том.— Біля Відпетча в таборі багато охочих.

— Тоді туди поїду. Можемо досить багато набрати. Не забудьте: повертаєте на схід у Пікслі й весь час прямо їдьте, на схід, до ранчо Гупера.

— Ага,— відповів Том.— Так вам вдячні, містере. Нам без роботи край.

— Не варто дякувати. Швидше їдьте.

Він перейшов шосе, сів у своє авто і поїхав на південь.

Том наліг на ручку помпи.

— По двадцять за раз,— мовив він.— Раз — два — три — чотири... двадцять.— Далі Ел перейняв помпу, потім батько, а за ним дядько Джон. Шина швидко наповнювалася повітрям, спухала і гладшала. Тричі, й кожен по колу.

— А тепер униз її, глянемо,— сказав Том.

Ел зняв домкрат і відпустив передній корпус вантажівки.

— Досить,— сказав він.— Здається, навіть трохи перебрали.

Вони поскидали інструменти в машину.

— Ну, гайда,— покликав Том.— Нарешті в нас скоро буде роботи досхочу.

Мати знову сіла всередину. На цей раз машину повів Ел.

— Тепер помалу веди. Не спалюй бензин, Еле.

Вони їхали полями, осяяними сонячним ранком. Імла розсіялась, гори стало чіткіше видно, і на них проступили брунатні та чорно-фіолетові складки. З плоту злетіли сполохані вантажівкою дикі голуби. Ел мимоволі пришвидшив їзду.

— Полегше,— попередив його Том.— Латку прорвеш, якщо отак-о тиснутимеш. Нам тре' туди дістатися. Мо', і сьодні роботу знайдемо.

Мати схвильовано проказала:

— Як четверо чоловіків знайдуть роботу — мо', мені одразу кредит одкриють. Спершу кави візьму, бо ж ви цього хтіли, ще — трохи борошна, розпушувача і м'яса шматок. Ні, боковини спочатку ліпше не брати. Потім купимо, заждемо. Мо', в суботу. І ще мило. Тре' мила. Знати б, де ми зупинимося.— Вона торохтіла далі: — І молока. Усе зроблю, щоб молока знайти — Ружі Шаронській наказали 'го пити. Та пані, медсестра, казала.

По теплій трасі проповзла, звиваючись, змія. Ел одним ривком метнувся до неї, переїхав гадуку і знову повернув на свою смугу.

— Це ж соснова змія,— сказав Том.— Нащо ти її розчавив.

— Ненавиджу їх,— весело відповів Ел.— Усіх повзучих ненавиджу. Аж кишки від них мотає.

Опівдні дорожній рух пожвавився, на шосе побільшало автівок: їхали комівояжери в блискучих двомісних машинах, з намальованими на дверцятах емблемами своїх підприємств; дзвінко грюкали ланцюгами червоно-білі бензовози; автомобілі з квадратними дверцятами — машини постачальників продуктів оптом до різних крамниць. Обабіч дороги рясніла земля. Там були фруктові сади, чиє листя налялося соком і обважніло; виноградники з довгими

зеленими лозами, які вкривали грядки килимами. Там були грядки з динями й кукурудзяні поля. У зелені виднілися білі хатки, скрізь обсажені трояндами. А сонце було золотим і теплим.

На передньому сидінні мати, Том і Ел не вірили тому, що щастя справдилося.

— Правда: давно вже мені не було так файно,— промовила мати.— Назбираємо багато персиків, а там і житло буде, хоч на кілька місяців заорендуємо. У нас має бути дім.

— Я гроші відкладатиму,— сказав Ел.— Накопичу — і влаштуюся в гараж робити. Винайму кімнату, а їстиму в ресторанах. У кінці щовечора буватиму, хай там чорт. На недорогих сеансах. Про ковбоїв.

Його руки міцніше стиснули кермо. У радіаторі заклекотіла вода, засичала пара.

— Ти наповнив бак? — спитав Том.

— Атож. Заду наче вітер. От і кипить.

— Напрочуд файний день,— сказав Том.— От у Макалістері робив — а сам міркував: як буде, коли вийду. Та я просто б до геєни вогненної пішов — і ніщо б мене не спинило. Здається, це було в давнину. Здається, років сто тому я так міркував. Один охоронець там негідник був. Збиравсь я 'му затопити. Гадаю, звідти мене зло на копів бере. Усі копи один на одного скидаються. А той червонопикий був. На кнура схожий. Подейкували, в нього брат на Заході живе. Той коп так робив: випустять кого достроково, з підпискою — а той до брата свого випроводжував, а потім працєю задарма. А хто лише писне — того назад за ґрати, хай далі строк мотає, бо, ти бач, умови звільнення порушив. Ось що мені розказували.

— А ти не думай про це,— благала мати.— От я сті'ки всячини накуплю. Борошна сті'ки, смальцю.

— Та не можу не думати про те,— озвався Том.— От приємсь ті голоси в собі замовкнути — а вони свої, знов тебе як ударом. Був там один придурень без клепки. Ніколи вам про

нього не казав. Виглядав — наче Радісний Хуліган з коміксу*. Сам ніби нешкідливий був, незлий. Усе ладнався втекти. Наші в камері його Причмеленим Хуліганом прозивали.

— Не думай про це,— благала мати.

— Далі давай,— сказав Ел.— Продовжуй про того хлопця.

— Та нічо' тут такого нема,— сказав Том.— Він завше втекти намагався. Складе план — але ніколи язика за зубами не тримає, от про нього скоро всі й знали, навіть тюремники. Спробує втекти — а 'го хапають під руки і назад у тюрму. Ну, одного разу він знову план той утечі намалював. Звісно, всім навколо показав. Ну, а ми ні пари з вуст. Десь у нього мотузка схована була, він по стіні поліз. А внизу ждало шестеро наглядачів зі здоровезним мішком напоготові, Хуліган цей тихцем по стіні спускається, а вони його хап — і в мішок. Зав'язали 'го, так що він і писнути не міг, і назад притарабанили. Наші так реготалися, мало животи не надірвали. А Хуліган цей зовсім в одчай вдався. Повсякчас тільки й плакав, плакав, скиглив, зовсім заслаб. Так йому на душі зле стало. Узяв шпильку і вени собі перерізав ну й кров'ю стік, бо надто в розпач удався. А сумирний був, зовсім не буйний. Різні придурні у в'язницях бувають.

— Не говори про таке,— сказала мати.— Я знала матір Красунчика Боя Флойда. Він не був поганим. Просто 'го в кут загнули.

Сонце сяяло просто вгорі — був полудень,— і тінь від вантажівки звузилась і сховалася під колеса.

— По дорозі має бути Пікслі,— сказав Ел.— Бачив табличку — ми проїхали.

Вони вїхали в маленьке містечко і вужчою дорогою повернули на схід. Уздовж шляху вишикувалися плодові сади, створивши коридор і склепіння.

* *Happy Hooligan* — карикатурний герой популярних у 1900–1930-х рр. коміксів: мандрівний робітник (*hobo*), який потрапляє в кумедні ситуації.

— Сподіваюся, легко знайдемо,— мовив Том.

Мати озвалася:

— Той чоловік казав про ранчо Гупера. Сказав, нам будь-хто покаже. Сподіваюся, там є поряд крамниця. Зможемо кредит одержати на чотирьох, коли на роботу станемо. Я змогла б зготувати таку файну вечерю, якщо нам трохи в кредит дадуть. Тоді рагу на всіх зроблю.

— І кави,— додав Том.— Мо', і пачку тютюню для мене. Сто років свого тютюну не мав.

Удалині дорогу було перекрито автомобілями, а на узбіччях юрмилися білі мотоцикли.

— Мабуть, аварія,— сказав Том.

Коли вони підїхали, із-за крайньої припаркованої машини вийшов полісмен у формених чоботях, з портупеею на ремені. Він підняв руку, й Ел різко загальмував. Полісмен наблизився до машини.

— Куди їдете?

Ел відповів:

— Один казав, у цій стороні робота є — персики збирати.

— Хочете роботи, так?

— Чорт, правда,— відповів Том.

— Гаразд, зачекайте на мене тут.— Полісмен рушив до узбіччя і крикнув: — Ще одна. Усього шість машин. Краще всіх пропустити.

Том покликав:

— Ей! Що таке?

Патрульний обернувся:

— Невеличка затримка спереду. Не переймайтеся. Ви дістанетесь. Просто тримайтесь інших.

Почулися вибухові вихлопи мотоциклів, які стояли попереду. Ряд машин рушив уперед, за ними поїхала вантажівка Джоудів. Попереду два мотоцикли, за ними — ще два. Том стривожено сказав:

— Знати б, у чому річ.

— Мо', на дорозі щось? — припустив Ел.

— Нащо аж четверо полісменів, аби нас супроводжували.

Не подобається мені це.

Спереду мотоцикли прискорили їзду. Ряд старих машин теж прискорився.

Ел квапливо вів вантажівку за останньою машиною.

— Оці всі — наш народ, всі,— мовив Том.— Не подобається мені таке.

Раптом полісмени звернули з дороги на широку бруківку, вкриту рінню. Старі автівки попрямували слідом. Заревіли мотори мотоциклів. Том побачив ряд людей, які стояли в кюветі, побачив роззявлені роти, ніби люди щось кричали, побачив людський гнів і розлючені обличчя. До машини побігла огрядна жінка, але на шляху в неї став ревучий мотоцикл. Розчинилися високі сталеві ворота. Шість старих автівок проїхали туди, і ворота за ними замкнулися. Чотири мотоцикли розвернулись і рвонули туди, звідки приїхали. І тепер, коли заглухло гудіння моторів, стало чути далекі крики людей, які стояли в кюветі. На узбіччі стояло двоє чоловіків. У кожного в руках був дробовик.

Один крикнув:

— Давайте, давайте. Якого чорта стали?

Шість машин поїхали вперед, повернули по колу і раптом опинилися в таборі для збирачів персиків.

Там було п'ятдесят помешкань — маленьких, тісних, схожих на квадратні коробки з пласкими дахами, у кожної двері та вікна, і кожне обійстя було квадратне. Далеко на краю табору стояв бак для води. На іншому боці була невеличка продуктова крамниця. Наприкінці кожного подвір'я стояло двоє чоловіків з дробовиками, і в кожного на сорочці була начеплена велика срібна зірка.

Шість автівок зупинилося. Двоє бухгалтерів обійшли всі машини.

— Хотите працювати?

Том відповів:

- Авжеж, а що?
- Не ваша справа. Так хочете працювати?
- Звісно, хочемо.
- Прізвище?
- Джоуд.
- Скільки чоловіків?
- Четверо.
- Жінок?
- Двоє.
- Дітей?
- Двоє.
- Усі працездатні?
- Так... думаю, що так.

— О'кей. Знайдіть будинок шістдесят три. Зарплата п'ять центів за ящик. Не за побиті фрукти. Гаразд, ідіть звідси. Ідіть на роботу просто зараз.

Машини рушили далі. На дверях кожного квадратного червоного будинку був намальований номер.

— Шістдесят,— сказав Том.— Шістдесят — значить, наш має бути поруч. Шістдесят перший, шістдесят другий... ось він.

Ел припаркував машину просто біля дверей маленької хатинки. Члени родини спустилися згори вантажівки і здивовано озирнулися. До них наближались двоє шерифових представників. Вони пильно зазирали кожному в обличчя.

— Прізвище?

— Джоуд,— нетерпляче відповів Том.— Скажіть: що тут таке?

Один з представників дістав довгий список.

— Тут нема. Бачив таких? Глянь на ліцензію. Ні. Нема таких. Гадаю, з ними все гаразд.

— Тепер слухайте сюди. Ми не хочемо ніяких неприємностей. Просто працюйте, робіть свою справу — і все буде як слід.

Обидва різко розвернулись і попрямували геть. Дійшовши до кінця закуреного провулку, вони сіли на ящики, всім виглядом виявляючи, що не випускають вулицю з контролю.

Том дивився їм услід.

— Це вони хочуть, аби ми почувались як удома.

Мати відчинила двері хатинки і зайшла всередину. Долівка була забризкана сальними плямами. В одній кімнатці стояла поіржавіла бляшана пічка — і більше нічого не було. Бляха примостилася на чотирьох цеглинах, до неї приліпивсь іржавий димар і визирав над покрівлею. У кімнаті стояв сопух поту і жиру. Ружа Шаронська підійшла до матері.

— Ми тут житимемо?

Мати помовчала.

— Ага,— нарешті промовила вона.— Тут не так погано буде, як ми помиємо. Давай її шваброю помиємо.

— Мені б ліпше в наметі,— відповіла дочка.

— Тут є долівка,— заперечила мати.— І не протікати-ме, коли задощить.— Вона розвернулася до дверей.— Пора розвантажуватися.

Чоловіки мовчки знімали речі з вантажівки. Їх охопив страх. Великий квадрат хатин-коробок мовчав. По вулиці пройшла жінка, але не глянула на них. Голова в неї була похнюплена, а брудна сукня з фарбованого прядива зносилась, подерта пелена обвисла клаптями.

Тінь упала на Руті з Вінфілдом. Вони не побігли оглянути місце. Вони стали поряд з вантажівкою, тримаючись ближче до рідних. І нещасними самотніми поглядами роздивлялися закурену вулицю. Вінфілд знайшов уривок дроту і крутив його так і сяк, доки не переломив. Потім він зав'язав короткий кінчик і став по-різному крутити дріт пальцями.

Том і батько несли матраци до хати, аж раптом з'явився клерк. Він був у штанях хакі та блакитній сорочці з чорною краваткою. У нього були окуляри в срібній оправі, а крізь товсті скельця визирали очиці — маленькі, почервонілі, — а зіниці

так і мацали, наче цілились у мішень. Він нахилився вперед, аби роздивитися Тома.

— Я хочу вас усіх перевірити,— сказав клерк.— Скільки з вас працюватиме?

Том відповів:

— Нас четверо чоловіків. Чи важка тут робота?

— Збирання персиків,— сказав клерк.— Оплата відрядна. П'ять центів за ящик.

— А це нічо', якщо малі помагатимуть?

— Чом ні, якщо будуть обережні.

У дверях стояла мати:

— Скоро я тут усе облаштую і теж вийду помагати. Нам нема чого їсти, містере. Нам одразу заплатять?

— Ну, ні, не одразу. Але ви можете оформити кредит у крамниці на те, яку платню призначать.

— Ходімо, швидше,— сказав Том.— Хтів би я, аби в мене були хліб і м'ясо — вже ввечері. Куди нам іти, містере?

— Я зараз туди збираюся. Ідїть зі мною.

Том, батько, Ел і дядько Джон пройшли за ним закуреною вуличкою до фруктового саду та опинилися серед персикових дерев. Вузьке листя бралося бляклою жовтизною. Персики на гілках були маленькими кульками — золотими й червоними. Під деревами лежали купи порожніх ящиків. Скрізь сновигали збирачі, наповнюючи свої відра зібраними з гілок плодами, складали персики в ящики, відносили до облікового пункту, а там гори наповнених ящиків треба було вантажити на машини, і клерки чекали, щоб перевіряти збирачів на прїзвища.

— Ось ще четверо,— сказав їхній гід клеркові.

— О'кей. Раніше збирали?

— Ніколи,— відповів Том.

— Ну, збирайте обережніше. Щоб ні побитих фруктів не було, ні падалиць. Побиті не приносять, ми їх не приймаємо. Ось кілька відер.

Том узяв тригалонне відро і подивився на нього.

— Дно все як решето.

— Авжеж,— сказав короткозорий клерк.— Це щоб запобігти крадіжкам. Усе правильно — йдїть у цю секцію. Починайте.

Четверо Джоудів узяли відра й попрямували до саду.

— А вони не маніряться, часу не гають,— сказав Том.

— Христе Всемогутній,— мовив Ел.— Хочу в гаражі працювати.

Батько слухняно йшов на ділянку. Раптом він обернувся до Ела.

— Ану мовчки йди,— сказав він.— Повсякчас тільки те й робиш, що скімлиш, жалієшся, як бик хропеш і надима'шся. Не такий ти здоровий лоб, аби я тобі не всипав.

Елове обличчя почервоніло від люті. Вигляд у нього став загрозливим. Том підійшов до нього ближче.

— Годі, Еле,— спокійно сказав він.— Хліб і м'ясо. Ми повинні мати їх.

Вони почали зривати фрукти і скидати їх у відра. Том аж бігав. Одне відро, два відра. Він випорожнював їх у ящик. Три відра. Ящик повний.

— От я й нікель* заробив,— крикнув Том своїм.

Він підхопив ящик і поспішив до приймального пункту.

— Отут на нікель,— сказав він контролеру.

Той зазирнув до ящика, перевернув персик чи два.

— Складай отам. Це брак,— сказав він.— Я ж казав, аби не били. Ви їх що, з відра так і вивалювали? Ну от, кожен чортів персик побитий. Не можу цей ящик прийняти. Або їх обережно складайте, або працюйте задарма.

— Чому... чорт забирай...

— Полегше. Я ж вас попереджав до роботи.

Том похмуро потупив очі.

— О'кей,— сказав він.— О'кей,— і він швидко обернувся до інших родичів.— Можете теж звалювати,— мовив він.— У вас те саме, що і в мене. Такого не приймуть.

* Дрібна монета в п'ять центів.

— Якого чорта!..— почав Ел.

— Тре' легше складати. У відро не можна кидати. Тре' класти.

Вони знову взялися до роботи і цього разу виконали все акуратно. Ящики наповнювалися повільніше.

— Б'юсь об заклад — можемо помізкувать і чимось зарадить,— сказав Том.— Якщо Руті, або Вінфілд, або Ружа Шаронська просто перекладатимуть їх до ящиків, ми б швидше впорались.

Він ніс свій новий ящик на прийом.

— А це коштує нікель?

Контролер подивився на персики, копнув кілька шарів.

— Ці краці,— сказав він і позначив у себе ящик.— Просто акуратніше.

Том поспішив до своїх.

— Я нікель заробив,— крикнув він.— Я нікель заробив. Нам тре', аби за двадцять разів долар був.

Вони стабільно працювали до полудня. За деякий час їх знайшли Руті з Вінфілдом.

— Ви повинні працювати,— сказав їм батько.— Вам тре' обережніше перекладати персики в ящики. Отут, сюди, по одному за раз.

Діти присіли навпочіпки і почали брати персики з додаткового відра, а біля них уже вишикувався ряд нових відер. Том ніс повний ящик до пункту.

— Це сім,— сказав він.— Це вісім. Сорок центів ми заробили. Буде добрий шмат м'яса за сорок центів.

Полудень минув. Руті спробувала піти геть.

— Я втомилася,— заскиглила вона.— Мені тре' відпочити.

— Лишайся там, де сидиш,— сказав батько.

Дядько Джон збирав плоди повільно. Він наповнював одне відро, поки в Тома були готові вже два, і не міняв темпу. По обіді прийшла мати, човгаючи ногами.

— Я б раніше прийшла, та Ружа Шаронська зомліла,— сказала вона.— Раз — і зомліла. Ви персиків наїлися,— звернулася вона до дітей.— Ну, з цього вас пронесе.

Мамине кременезне тіло спритно рухалося. Вона швидко відмовилась од відра і складала все у фартух. Коли сонце зайшло, усі вони зібрали двадцять ящиків.

Том поставив на землю двадцятий ящик.

— Бакс,— мовив він.— Доки нам працювати?

— Працюйте, доки не стемніє, доки ще видно.

— Ну, а можемо ми зара' в кредит узяти? Матері тре' щось купити поїсти.

— Звісно. Я вам зараз листок видам на долар.

Він щось написав на клаптику паперу і простягнув Томові. Той передав записку матері.

— Ось вона. Можете купити щось у крамниці на долар.

Мати відставила відро й випростала плечі.

— Сутужно спершу, правда?

— Ага. Але ми швидко звикнемо. Ліпше купіть щось поїсти.

Мати спитала:

— Що б ти хтів поїсти?

— М'яса,— сказав Том.— М'яса і хліба, і велике горня кави з цукром. Величезні кавалки м'яса.

Руті заголосила:

— Ма', ми стомилися.

— Ліпше зі мною ходіть, ну.

— Ледь почали, а вже стомилися,— мовив батько.— Гасають, як дикі кроленята. Не буде з них добра, як віжки не затягнемо.

— Скоро облаштуємось, і вони до школи підуть,— сказала мати.

Вона поволі попрямувала геть, а Руті з Вінфілдом боязко рушили за нею.

— Ми повинні працювати весь день? — запитав Вінфілд.

Мати стала очікувально. Вона взяла сина за руку і так повела.

— Це неважко,— сказала неня.— Вам ліпше буде. І помагайте нам. Якщо ми всі працюватимемо, то скоро житимемо в гарненькому будиночку. Ми всі повинні помагати одне одному.

— Але я так стомився.

— Я знаю. Я теж утомилась. Усі зморились. Але тре' про інше думати. Думай про те, як до школи підеш.

— Не хочю до школи. І Руті не хоче. Ці діти, які до школи ходять... ми бачили їх, ма' Гидотні! Обзивають нас «окі». Ми їх бачили. Я не піду.

Мати з жалем подивилася згори вниз на його солом'яне волосся.

— Не роби нам зара' ніяких неприємностей,— благала вона.— От коли ми на ноги станемо, можеш бешкетувати. Але не зара'. Зара' на нас ст'ки всього звалилося.

— Я з'їла шість персиків,— сказала Руті.

— Ну й матимеш бігунку. А туалет од нас не близько.

Крамниця була великим сараєм з рифленого заліза. Вітрини не було. Мати відчинила двері та зайшла. За прилавком стояв маленький чоловічок. Він був зовсім лисий, а голова блідо-синяво полискувала. Широкі брунатні брови були так високо підняті, що наче створювали склепіння, і обличчя від цього здавалося здивованим і трохи наляканим. Ніс був довгий і тонкий, схожий на пташиний дзьоб, а ніздрі заросли світло-каштановими кущиками волосся. На рукава блакитної сорочки він надів чорні сатинові нарукавники. Він сперся ліктями на стійку, коли мати зайшла.

— Добридень,— привіталася вона.

Він з цікавістю подивився на неї. Півкола брів над його очима злетіли ще вище.

— Вітаю.

— У мене тут дозвіл на долар.

— Ви можете накупити на цілий долар,— мовив він і верескливо захихотів.

— Так, сер. На долар. Один долар.

Він махнув рукою, показуючи товар.

— Будь-що з цього.— Він акуратно поправив нару-
кавник.

— Гадаю, я хтіла би шматок м'яса.

— Усі сорти є,— мовив він.— Фарш, волієте фаршу?
Двадцять центів за фунт фаршу.

— Здається, задорого. Здається, того разу фарш за п'ятна-
дцять був, я купляла.

— Ну,— він стиха засміявся,— і задорого, і все ж недо-
рого. От поїдете до міста по фарш і задля пари фунтів переве-
дете галон бензину. Тож бачите, це недорого, бо ж у вас нема
галона бензину.

— А ви теж не переводили галон бензину,— суворо ска-
зала мати,— аби привезти фарш сюди.

Він весело засміявся.

— Ви так міркуєте — тоді все догори дригом виходить,—
сказав продавець.— Ми не купляємо це, ми продаємо. А якби
ми це купляли, то була б різниця.

Мати сунула два пальці в рот і, насупившись, замис-
лилася.

— Та це все скидається, ніби тут самі хрящі.

— Я не гарантую, може, воно не звариться,— відповів
продавець.— Я не гарантую, що сам би таке їв, але мало чого
я не робив би.

Мати на мить люто подивилася на нього. Але опанувала
себе і стримала голос.

— У вас що, нема дешевшого м'яса?

— Супові кістки,— відповів він.— Десять центів за фунт.

— Але ж це самі кістки.

— Так, це самі кістки,— сказав він.— Зробіте добрий
суп. Самі кістки.

— А є варена яловичина?

— О так! Четвертак за фунт.

— Мабуть, я м'яса не братиму,— сказала мати.— Але
вони хочуть м'яса. Вони сказали, що хочуть м'яса.

— Усі хочуть м'яса — значить, треба м'яса. От фарш — хорошу партію завезли. Не марнуйте сала — буде підлива. Партія хороша. Нічого не переведете. Кісток не викидайте.

— А скі'ки боковина?

— Ну, ви шиконути хочете. Це різдвяна страва. Страва на День Подяки. Тридцять п'ять центів за фунт. Продав би вам індичку дешевше, та нема індички.

Мати зітхнула.

— Дайте мені два фунти фаршу.

— Так, мем.— Він зачерпнув біде м'ясо на шматок вощеного паперу.— Що ще?

— Ну, трохи хліба.

— Прошу. Великий коровай, п'ятнадцять центів.

— Це ж буханець на дванадцять.

— Ну аякже. Їдьте до міста — там за дванадцять. Галон бензину. Що ще мені вам дати — картоплі?

— Так, картоплі.

— П'ять фунтів за чверть долара.

Мати загрозливо насунулася на нього.

— Ну, наслухалась я від вас. Я знаю, скі'ки це в місті коштує.

Низенький чоловічок стиснув рот.

— Тоді їдьте до міста.

Мати подивилася на свої стиснуті кулаки.

— Що це? — тихо спитала вона.— Це ваша власна крамниця?

— Ні. Я тут тільки працюю.

— Та яке тоді у вас право знущатися? Це вам що, помагачимсь?

Вона споглядала свої стерті, аж лискучі, зморшкуваті руки. Маленький чоловічок мовчав.

— Кому ця крамниця належить?

— «Ранчо Гупера», корпорація, мем.

— Це вони ціни встановлюють?

— Так, мем.

Вона звела очі, ледь усміхаючись.

— Усі, хто до вас приходять і говорять, такі божевільні, як я?

Він на мить завагався.

— Так, мем.

— Ах, ось чому ви смієтеся?

— Про що це ви?

— Отакі брудні справи робите, як ця. Це ж для вас ганьба, так? Отому так нахабно й ведетеся — що, не так?

Її голос звучав м'яко. Службовець зачаровано дивився на неї. Він не відповів.

— Ось воно як,— нарешті сказала мати.— Сорок центів за м'ясо, п'ятнадцять за хліб, чверть долара за картоплю. Ось і вісімдесят центів. Кава скі'ки?

— Двадцять центів найдешевша, мем.

— Ось і долар. Семеро з нас працювали, а заробили тільки на вечерю.— Вона роздивлялася своєю рукою.— Загорніть усе,— швидко мовила вона.

— Так, мем,— сказав він.— Спасибі.

Він поклав картоплю в пакет і ретельно запакував, загорнувши ріжок згори. На якусь мить він скосив очі на матір, а потім повернувся до своєї роботи. Мати дивилася на нього, а потім злегка всміхнулася.

— Як ви одержали таку роботу? — спитала вона.

— Людині ж треба їсти,— почав він, а далі провадив воївничим тоном: — Людина має право їсти.

— Яка людина? — спитала мати.

Він виклав чотири пакунки на прилавок.

— М'ясо,— сказав він.— Картопля, хліб, кава. Один долар рівно.

Вона подала йому папірець і дивилася, як продавець вписав своє прізвище та суму до бухгалтерської книги.

— Ось,— сказав він.— Тепер у розрахунку.

Мати взяла пакунки.

— Чуєте,— мовила вона.— У нас нема цукру для кави. Мій син Том, він хоче кави з цукром. Погляньте! — провадила вона.— Вони всі зара' працюють. Дайте мені, будь ласка, цукру, я потім принесу квитанцію.

Низенький чоловічок скосив очі вбік — відвів їх од матері, намагаючись не дивитися.

— Не можу я,— тихо відповів він.— Правило таке. Інакше лихо мені буде. Мене звільнять.

— Але вони зара' на ділянці працюють. Вони, мабуть, більш ніж десять центів зароблять. Том, він цукру до кави хоче. Він мені про це казав.

— Не можу я цього зробити, мем. Правило таке. Нема квитанції — нема продуктів. Управитель, він повсякчас мені про це торочить. Ні, не можу я цього зробити. Не можу. Вони ж мене зловлять. Завжди на цьому всіх ловлять. Завжди. Не можу я.

— На дайм*?

— Узагалі, мем.

Він благально подивився на неї. І тут у нього з обличчя зник страх. Він вийняв з кишені десятицентовик і кинув до каси.

— Ось,— полегшено видихнув він. Витяг із-під прилавка маленький пакетик, розгладив і насипав туди трохи цукру, зважив пакунок і додав ще жменю.— От і все,— мовив він.— Тепер усе гаразд. Принесете мені квитанцію, і я свій дайм назад одержу.

Мати пильно вивчала його. Її рука сліпо потяглась і поклала пакетик цукру на оберемок покупок.

— Спасибі,— спокійно промовила вона.

Вона зробила крок до дверей, а коли опинилась на порозі, то повернулася.

— Я одне добре затимила,— сказала мати.— Повсякчас оце заучую, день у день. Якщо в тебе скрута чи горе — йди до бідних. Вони єдині, хто допоможе... єдині.

* *Dime* — дрібна монета в десять центів.

За нею зачинилися двері.

Низенький чоловічок сперся ліктями об прилавок і дивився їй услід здивованими очима. Муругий кіт-пампук стрибнув на прилавок і ліниво наблизився до продавця. Кіт потерся об долоню, а продавець простяг її та притиснув йому до щоки. Кіт голосно замуракотів, посмикуючи кінчиком хвоста туди-сюди.

Том, Ел, батько і дядько Джон вийшли з саду, коли вже запали непроглядні сутінки. Ноги чоловіків ледь човгали по стежці.

— Просто тягнешся, зрива'ш, а у спині простріл,— сказав батько.

— За пару днів при звичаємось,— мовив Том.— Слухайте, татку, я після вечері піду подивлюся, чо' то така метушня була за воротами. Це мене прямо муляє. Підете зі мною?

— Ні,— відповів батько.— Я хочу лише працювати і ні про що не думати. Здається, щойно мізки мої вгамувалися за сто років. Ні, я хочу трохи посидіти, а потім спати піду.

— А ти, Еле?

Ел відвів погляд.

— Думаю, я тут спершу довкола роздивлюся.

— Ну, я знаю: дядько Джон не піде. Сам піду. Аж кортить усе дізнатися.

— А я страшенно допитливим стану,— сказав батько,— коли все отут на лад піде — коли різних там копів поменшає.

— Мо', вночі їх тут не буде,— припустив Том.

— Ну, не знаю. А ти ліпше мамі не кажи, куди йдеш. А то забере собі в голову, як цвях заб'є.

Том обернувся до Ела:

— А тобі не цікаво?

— Думаю, я тут табір довкола роздивлюся,— відповів Ел.

— Дівчину підшукуєш?

— Зна'ш, то моя власна справа,— ущипливо озвався Ел.

— Та я ж так, просто,— сказав Том.

Вони вийшли з саду на закурену вуличку між червоними халупами. Де-не-де з-під дверей блимало тьмяне жовте світло газових ліхтарів, а всередині у напівтемряві рухалися чорні фігури людей. У кінці вулиці непорушно сидів охоронець, безпристрасно тримаючи на колінах дробовик.

Том зупинився перед охоронцем.

— Тут є де помитися, містере?

Охоронець роздивлявся його крізь півтемряву. Нарешті промовив:

— Бачиш бак для води?

— Еге.

— Ну, тут шланг є.

— А гаряча вода?

— Що ти в біса багато собі в голову забираєш? Ти що — Джон Пірпонт Морган*?

— Ні,— відповів Том.— Ні, авжеж, ні. На добраніч, містере.

Охоронець зневажливо хрокнув:

— Гаряча вода... Боже ти мій. Так і ванни їм закортить.

Він похмуро дивився на чотирьох Джоудів.

З-за рогу будинку вийшов інший охоронець.

— Що сталося, Меку?

— Та оці кляткі окі. Питає: «Гаряча вода є?»

Другий охоронець спер дробовик прикладом на землю.

— Це вони в урядових таборах нахапалися,— сказав він.— Б'юсь об заклад, він в урядовому таборі побував. Не буде нам життя, доки ці табори не винищимо. А то не схаменешся — одразу чистих простирадл їм закортить.

Мек запитав:

* Тут можуть матися на увазі обидва американські банкіри-тезки — батько і син, Джон Пірпонт Морган I (1837–1913) і Джон Пірпонт «Джек» Морган (молодший, 1867–1943). Скорочено — «Джей-Пі-Морган» (як і назва банківських компаній). Ім'я династії Морганів — один із синонімів надзвичайно багатих людей.

— А там, біля головних воріт... чував щось?

— Ну, вони там весь день репетували. Державна поліція їх приструнила. Вона цих розумах, чорт забирай, провчить. Чув, їх там один сучий син — худий такий, як тріска,— підбурює. Хлопці кажуть, що його ввечері зловлять — отоді всіх на шмаття порвуть.

— Нам тоді роботи не стане, як усе так легко минеться,— сказав Мек.

— Знайдеться нам робота, будь певен. Оці клятві окі! Доводиться повсякчас за ними пильнувати. А як надто затишно стане, можна їх трохи збурити.

— Збурення будуть, коли їм зарплату вріжуть, гадаю.

— Певно, що буде. Без роботи не лишимося, не бійся — Гупер тут за всім пильнує.

У хатинці Джоудів палав вогонь. Пиріжки-гамбургери бризкали і сичали салом, кипіла картопля. Дім був закурений димом, і жовте світло ліхтаря відбивало на стінах непроглядні чорні тіні. Мати швидко поралася з вогнем, доки Ружа Шаронська сиділа на ящику, притримуючи колінами важкий живіт.

— Ну як тобі, ліпше? — спитала мати.

— Від куховарства так пахне, мене нудить. А їсти ж хочеться.

— Піди посидь у дверях,— сказала мати.— Доведеться мені цей ящик розламати.

До хати юрмою зайшли чоловіки.

— М'ясо, Боже мій! — скрикнув Том.— І кава. Запах чую. Ісусе, я зголоднів! Сті'ки персиків з'їв, але нічо' доброго з того нема. Де ми можемо помитися, ма'?

— Вийдіть до баку, там вода. Там і помиєтесь. Щойно послала туди Руті з Вінфілдом.

Чоловіки знову вийшли.

— Тепер устань, Руже Шаронська,— наказувала мати.— Сядь у дверях чи десь на матраці. Мені тре' цей ящик зламати.

Молодиця підвелася, допомагаючи собі, тримаючись за ящик. Вона, ледве пересуваючись, підійшла до одного з матраців і опустила на нього. Повернулися Руті з Вінфілдом — вони йшли тихо, намагаючись не шуміти, тулячись до стіни, щоб лишитися непомітними. Мати подивилася на них.

— Відчуваю, малята, пощастило вам, що світла замало, — сказала вона. Скубнула Вінфілда і помацала волосся.

— Ну, хоч ти й мокрий, та, присягаюся, не помився.

— Там мила не було, — поскаржився Вінфілд.

— Ну так. Мила купити не змогла. Не сьо'дні. Мо', завтра зможемо купити.

Вона розвернулася до пічки, виклала їжу на тарілки й почала подавати вечерю. Дві котлети — порція з великою картоплиною. Неня клала на кожну тарілку три скибки хліба. Коли все м'ясо було роздане, вона присмачила кожну порцію підливою зі сковорідки. Члени родини знову повернулися; вода стікала в них з облич, а мокре волосся блищало.

— Лишіть мені! — крикнув Том.

Усі взяли тарілки. Їли мовчки, схожі на голодних вовків, і вимазували підливу хлібцями. Діти відійшли в кут кімнати, поставили свої тарілки на долівку і стали навколішки перед їжею, наче звірятка.

Том проковтнув свій останній шматок хліба.

— Ще лишилося, ма'?

— Ні, — відповіла мати. — Це все. Ви заробили долар — долар витратили.

— Що?

— Вони ціни накручують. Тре' буде до міста з'їздити, щойно нагода випаде.

— Я не наситився, — сказав Том.

— Ну, завтра повний день працюватимете. Завтра ввечері... у нас буде скі'ки хоч.

Ел витер рот рукавом.

— Мабуть, піду пройдуся, — сказав він.

— Добре, я з тобою.

Том вийшов з ним надвір. У п'яті Том нахилився ближче до брата.

— Ти точно не хоч' зі мною піти?

— Ні. Ліпше довкола тут походжу.

— О'кей,— відповів Том.

Він розвернувся та попрямував вуличкою. Дим, який курився з хатинок, низько стелився над землею, а ліхтарики вихоплювали квадратні пройми дверей і вікон. На східцях сиділи люди і дивилися крізь темряву. Том бачив, як голови сусідів поверталися, проводжаючи його поглядами. Багниста вулиця кінчалась, а далі було скошене поле, і в місячному сяйві виднілися чорні копиці. Тонке лезо місяця низько нависало над обрієм на заході, і прозоро стелилися довгі паволоки Чумацького Шляху. Томові ноги м'яко ступали по курній дорозі, яка темніла прямою на тлі жовтої стерні. Том сунув руки в кишені та поплентався до головних воріт. На узбіччі показався насип. Минаючи траву, Том чув хлюпотіння води в зрошувальному каналі. Він вибрався на берег і подивився на темну воду: у ній віддзеркалювалися зірки. Головна траса була вже попереду. Це було зрозуміло з автомобільних фар, що пролітали повз. Том знову попрямував туди. У зоряному світлі він помітив обплетені колючим дротом ворота.

Біля дороги заворушилася постать. Чийсь голос спитав:

— Ей, хто це?

Том став і завмер.

— Ти хто? — повторив чоловік.

Він підвівся та підійшов близько. Том побачив у його руці пістолет. Потім спалах кишенькового ліхтарика сяйнув Томові в обличчя.

— Куди це ти зібрався?

— Ну, я думав просто прогулятись. А що, це законом заборонено?

— Краще іншим шляхом гуляй.

Том запитав:

— Мені що, і вийти не дозволяється?

— Цієї ночі не можна. Хочеш назад прогулятися, чи я свисну — і тобі допоможуть?

— От дідько, — вимовив Том, — це не про мене. Якщо заваруха буде, не хочу в пеклі бути. Звісно, повернуся.

Темна постать відступила. Спалах згас.

— Розумієш, це для вашого ж добра. А то ті скажені пікети спіймають.

— Які пікети?

— Ті чортові червоні.

— О, — сказав Том. — Не знаю я про них.

— Та ти ж їх бачив, хіба ні?

— Ну, я бачив отакенну юрбу, але там сті'ки копів було — не второпав, що до чого. Гадав, аварія.

— Ну, тобі краще завертати назад.

— Я все зрозумів, містере.

Том розвернувся та пішов назад. Спокійно пройшов по дорозі ярдів сто, а потім зупинився та дослухався. Біля зрошувальної канави пролунав закличний крик енота, а десь дуже далеко почулося сердите виття прив'язаного пса. Том сів біля дороги і почав слухати. Він уловлював тихий регіт дрімлюги і непомітні рухи звірят, що прокрадалися повзком у стерні. Він оглянув увесь небокрай, на всі боки: суцільна темрява, його не буде видно. Тоді він підвівся й поволі пішов праворуч на узбіччя, сховався в стерні, нахилиючись так низько, що майже зрівнявся з копицями. Він пересувався повільно й тільки іноді зупинявся, дослухаючись. Нарешті наблизився до паркана з колючого дроту, сплетеного в п'ять рядів. Біля паркана він ліг на спину, відсунув рукою найнижчий дріт і ковзнув у діру, упираючись ногами в землю.

Він збирався встати, коли раптом на узбіччі шосе з'явилася група чоловіків. Том зачекав, доки вони віддалилися на велику відстань, і вже тоді підвівся та рушив за ними. Він дивився на інший бік дороги, виглядаючи намети. Їхало кілька машин. Через поля протікав струмок, а шосе перетинав бетонний міст. Том подивився в бік мосту. На дні глибокого яру він

побачив намет і ліхтар, який горів усередині. За якусь мить він зненацька побачив тіні людей навпроти дорожнього полотна. Том переліз через паркан і спустився в яр через кущі та карликові верби; унизу, біля невеличкого струмка, він знайшов сліди. На ящику перед наметом сидів чоловік.

— Добри вечір,— привітався Том.

— Хто ти?

— Ну... коротше, ну... я просто проходив тут.

— Когось тут знаєш?

— Ні. Я ж сказав, що просто так проходив.

З намету висунулася голова. І голос промовив:

— Що сталося?

— Кейсі! — скрикнув Том.— Кейсі! Заради Христа, що ви тут робите?

— Ой, Боже мій, це ж Том Джоуд! Заходь, Томмі. Заходь.

— Так ти його знаєш? — спитав чоловік біля входу.

— Чи знаю його? Христе мій, як не знати. Сті ки років уже знаю. Ми ж разом на Захід приїхали. Давай, Томе.

Кейсі стиснув Томові лікоть і потягнув приятеля до намету. Там на землі сиділо троє чоловіків, а посередині горів ліхтар. Чоловіки дивилися з підозрою. Один з них, смагляволиций і похмурий, простягнув руку.

— Радий знайомству,— сказав він.— Я чув, як Кейсі про тебе говорив. Цей той, про якого ти казав?

— Аякже. Він. Ну, заради Бога! Де твої кривні? Що ти тут робиш?

— Ну,— відповів Том,— зачули ми, що тут робота є. Ну й приїхали, а на шосе — державна поліція, переслідувала нас до самого ранчо, і ми цілий день персики збирали. Я цілу юрму людей якихось бачив, вони нам услід галасували. Мені нічо' не сказали, тож я сам сюди прийшов, подивитися, що відбувається. Як, чорт забирай, ви сюди потрапили, Кейсі?

Проповідник нахилився вперед, і на його високе бліде чоло впало жовте світло ліхтаря.

— Тюрма — дивна домівка,— сказав він.— Ось я колись до пустелі пішов, як Ісус, бо тре' було над дечим поміркувати. Майже все тоді збагнув. Але в тюрмі збагнув остаточно.— Його погляд був гострий і веселий.— Велика комірчина, повсякчас заповнюється. Нових приводять, і заходять вони. І, звісно, я з усіма перебалакав.

— Звісно, ви так і зробили,— погодився Том.— Завше балакаєте. Як вас на шибеницю тягтнуть — ви й тоді катові слівце ввернете. Ніколи ще не бачив такого базіки.

Чоловіки в наметі всміхнулись. А висохлий чоловічок зі зморшкуватим обличчям ляснув себе рукою по коліну.

— Повсякчас говорить,— сказав він.— А люди що — любляють його слухати.

— А він раніше був проповідником,— мовив Том.— Чи казав вам?

— Атож, казав.

Кейсі всміхнувся.

— Ну, сер,— провадив він,— почав я деякі речі осягати. Декого до камери за п'янки притягли, але здебільшого — за крадіжку; а крав багато хто з них тому, що інакше не вижив би. Тямиш? — спитав він.

— Ні,— відповів Том.

— Ну, бачиш, вони ж люди нівроку були. А зіпсувала їх убогість. І став я бачити, що до чого. Що все лихо в убогості. Але як слід не осягнув. Ну, одного чарівного дня подали нам боби — а вони прокислі виявились. Один як почав кричати, але нічо' не сталося. А він аж надсаджувався. Заходить вартовий, подивився в камері та й вийшов. Потім ще один закричав. Ну, сер, тоді ми всі як стали кричати. І всі одного тону держались, і так кричали, що, повір, камера розвалилася б, розпухла б уся від крику. Далєбі! А потім таке сталося! Прибігають до нас, приносять іншу їжу — і нам дають. Тямиш?

— Ні,— відповів Том.

Кейсі опустил підборіддя на руки.

— Мо', я й не зможу тобі пояснити,— сказав він.— Мо', ти сам повинен до цього дійти. А де твій кашкет?

— Я без нього прийшов.

— Як твоя сестра?

— Чорт, та здоровезна стала, як корова. Б'юсь об заклад, двійнята будуть. Скоро її черево доведеться на тачці возити. Повсякчас живіт піддержує — доводиться. А ви ж мені не пояснили, що тут робиться.

Висохлий і зморшкуватий чоловік промовив:

— Ми страйкуємо. У нас страйк.

— Ну, п'ятицентовик за ящик не бозна-що, але дрібка в роті буде.

— П'ять центів? — аж скрикнув висохлий чоловік.— П'ять центів? Вони вам платять п'ять центів?

— Аякже. Ми півтора бакса заробили.

У наметі повисла важка тиша. Кейсі втупився в заслону, у темряву ночі.

— Бачиш, Томе,— нарешті почав він.— Ми приїхали туди на роботу. Вони нам сказали, що платня — п'ять центів. Нас там чортівськи багато зібралось. А як туди дісталися — тут нам і кажуть, що платитимуть два з половиною центи. А на них не прогудуєшся, особливо як діти є — і ми сказали, що не згодні на таке. Так вони нас вигнали. А копи... сила-силенна... на нас як з ланцюга зірвалися. Тепер вони вам п'ять платять. Як гада'ш: коли страйк цей скінчиться — вони й далі платитимуть п'ять?

— Не знаю,— відповів Том.— Зара' п'ять платять.

— Диви,— сказав Кейсі.— Ми намагалися разом у таборі влаштуватись — а вони вигнали нас, як свиней. Розігнали. А скі'кох били — до біса. Вигнали, як свиней. І вас поженуть, як свиней. Не можемо більше зволікати. Дехто з нас уже два дні крихти в роті не мав. Ти вернешся сьо'дні ввечері?

— Збираюся,— відповів Том.

— Гаразд. Тоді розкажи людям, як тут усе це, Томе. Скажи: от вони прирікають нас на голод, а тим самі собі

ножа в спину встромляють. Поводяться як з коров'ячим гноем, а потім мигцем ще й платню збавлять до двох з половиною.

— Я скажу їм,— відповів Том.— Але не знаю як. Ніколи ще не бачив сті'ки з обрізами. Не знаю навіть, чи дозволять заговорити. Люди навіть проходять по вулиці й не озиваються. Просто голови опускають — і все, навіть не привітаються ніколи.

— Постарайся пояснити їм, Томе. Їм одразу до двох з половиною збавлять — щойно нас проженуть. А ти ж зна'ш: за два з половиною тре' тонну персиків назбирати, аби долар заробити.— Він похилив голову.— Ні, не можна так. Не зможете ви їжі за таке заробити. Не буде на що.

— Я постараюся людям передати.

— А як мама?

— Та нічо', файно. Їй в урядовому таборі сподобалося. Гарячий душ скі'ки хоч.

— Так, я чув.

— Там досить файно було. Ті'ки роботи не знайшли. От і поїхали.

— Хтів би і я до такого потрапити,— сказав Кейсі.— Хтів би це побачить. Кажуть, там копів нема.

— Там кожен сам собі коп.

Кейсі глянув у захваті:

— А як неподобство якесь зчинять? Ну там бійку, крадіжку, пиятику?

— Нема,— відповів Том.

— Ну, а як хтось лихо поведився — тоді що? Що роблять?

— Висилають подалі від табору.

— А багато таких було?

— Та чорт, ні,— відповів Том.— Ми там місяць прожили — ті'ки один і був.

Очі Кейсі загорілися від хвилювання. Він обернувся до інших.

— Бачите? — крикнув він. — Я ж вам казав. Копи самі більше проблем викликають, аніж лад наводять. Слухай-но, Томе. Спробуй умовити людей, аби вийшли на страйк. Вони можуть зробити це за пару днів. Якраз персики дозріють. Перекажи їм.

— Не вийдуть вони, — сказав Том. — Їм п'ять центів платять — на інше їм начхати.

— Але ж тоді вони штрейкбрехери — ті'ки таким п'ять платять.

— Та не думаю, що вони це второпають. Їм платять п'ять центів. Ось що їх хвилює.

— Ну, все'дно перекажи, хай там що.

— Татко не вийде на страйк, — мовив Том. — Він сказав би, що таке не для нього.

— Так, — понуро погодився Кейсі. — Думаю, це так. Доведеться розпинатися перед ним, доки зрозуміє.

— Ми маємо що їсти, — сказав Том. — Сьо'дні в нас було м'ясо. Небагато, але було. Гада'те, татко відмовиться від своєї порції м'яса задля інших? А Ружі Шаронській тре' мати молоко. Гада'те, ма' захоче, аби наше малятко голодувало ті'ки тому, що за воротами купка хлопців горлянку дере?

Кейсі сумно промовив:

— Якби... якби вони все це усвідомили. Якби... та ліпше б вони все усвідомили, як можна собі м'ясо заробити... ох, чорт! Зморився я. Страшенно зморився. Я знав одного. Його запроторили, коли й мене. А запроторили за те, що він намагався спілку утворити. Розпочати вийшло. А потім дружинники налетіли, ну й усе. Але знаєш що? Усі ті люди, яким він допомгти намагався, його відцуралися — геть вигнали. Не хтіли нічо' спільного з ним мати. Боялися, що їх з ним разом побачать. Так і сказали: «Ану марш відси. Через тебе ми в небезпеці». Ну, сер, ох і боляче 'му було — прикро так. Але потім він сказав: «Не так це погано, як здається». Казав: «Коли Французька революція відбулася — усім тим, хто її задумав, голови повідрубували. Завше так, — казав він. — Це природно, як

дощ. Ви ж не для забавки це робите. Робите, бо повинні. Тому що це ви. Погляньте на Вашингтона,— каже.— Настала революція і скінчилась, а ці сучі діти відвернулись од нього. Або Лінкольн — те саме. Дехто кричав, аби вбити його. Природно, як дощ».

— Щось не схоже на веселощі,— зауважив Том.

— Зовсім не схоже. Цей хлопець у в'язниці, він казав: що б там не було — робіть що можете. «А ще,— каже він,— ви повинні дивитися на прийдешнє; хоч трохи, а крок уперед, а вперед ідучи, мо', і назад трохи подастєся, зробіть крок назад, але не послізнетєся. Ви можете довести,— так він казав,— що робите все правильно. І це означає, що не робилося нічо' дарма, навіть якщо так і було».

— Балакаєте,— сказав Том.— Усе балакаєте. От візьмімо брата мого Ела. Повсякчас за дівками бігає. І нічо' більше 'го не хвилює. За пару днів і тут якусь відшука. І весь день таке поробляє, і всю ніч готовий. Та начхати йому і на кроки вперед, і на кроки назад.

— Звісно,— погодився Кейсі.— Звісно. Він просто робить те, що йому належиться. Завше люди роблять те, що їм належиться. Усі ми так робимо.

Чоловік, що сидів біля входу в намет, напнув широку заслону й відкинув.

— Чорт забирай, щось мені не подобається,— промовив він.

Кейсі глянув на нього:

— Що сталося?

— Не знаю. Просто аж сверблю весь. Нервуюсь, як кіт.

— Та що сталося?

— Не знаю я. Здається, чую щось, а тоді дослухаюся — і не чути нічого.

— Ти просто знервувався,— сказав висохлий зморшкуватий чоловік. Він підвівся та вийшов надвір, а за мить знову зазирнув у намет.— Це велика чорна хмарина насувається. Готовий парі тримати, грім буде. Це його електрика сполохала.

Він знову зник. Двоє чоловіків підвелися з землі й теж вийшли.

— У них усіх сверблячка,— тихо сказав Кейсі.— Копи знай одне торочать — що наб'ють, чорт забирай, і виметуть нас усіх 'відси. Вони гадають, що я ватажок, тому що багато говорю.

Висохле поморщене обличчя знову зазирнуло всередину.

— Кейсі, гаси ліхтар. Щось таке діється.

Кейсі прикрутив гніт. Вогник метнувся вгору і згас. Намацуючи вихід, Кейсі вибрався з намету. Том рушив за проповідником.

— Що це? — тихо спитав Кейсі.

— Не знаю. Слухай!

Стояла стіна жаб'ячого кумкання, що зливалася з тишею. Високе, пронизливе сюрчання цвіркунів. Але поволи через це тло стали пробиватися й інші звуки: майже нечутні кроки по дорозі, хрускіт камінців на березі, ледь чутний шерех чагарів біля струмка.

— Не чутно мені нічо'. Дурні ви. Перенервувалися,— заспокоював їх Кейсі.— Ми всі хвилюємося. Нічо' не чую. А ти, Томе?

— Я чую,— відповів Том.— Так, чую. Думаю, хтось крадеться і стежить. Ліпше нам піти 'відси.

Висохлий і зморшкуватий чоловік прошепотів:

— Під міст... у проліт — туди. Не хочеться намет кидати.

— Гайда,— скомандував Кейсі.

Усі обережно зарухалися краєм струмка. Перед ними зяяла арка мосту, ніби чорна печера. Нагнувшись, Кейсі поліз туди. Том прямував за ним. Їхні ноги ковзались у воді. Чоловіки пройшли тридцять футів, і їхнє дихання відлунювало у вигнутому склепінні. Потім вони вийшли на інший бік і випросталися.

Різкий крик:

— Ось вони!

Зненацька на них упали спалахи двох ліхтариків, засліпивши втікачів.

— Стій де стоїш.— Голоси чулися з темряви.— Ось він. Оця сволота, яких мало. Це він.

Кейсі сліпо втупився на світло. Він важко дихав.

— Слухайте,— промовив він.— Ви, хлопці, самі не відаєте, що творите. Ви хочете дітей заморити голодом.

— Замовкни, ти, червоний сучий сину!

У світлі з'явився присадкуватий дебелий чоловік. Він ніс нове біле руків'я від кирки. Кейсі повторив:

— Ви не відаєте, що творите.

Гладун замахнувся руків'ям від кирки. Кейсі пірнув униз. Тяжка палиця врзалася в скроню, глухо захрускотіли кістки, і Кейсі повалився набік у промінні світла.

— Ісусе, Джордже. По-моєму, ти вбив його.

— Посвіти на нього,— сказав Джордж.— Заслужив, сучий ти сину.

Промінь ліхтарика заметушився по землі в пошуку — і вихопив розтрошену голову Кейсі. Том подивився на проповідника. Світло перетинало важкі чоловічі ноги і біле нове руків'я від кирки. Том мовчки стрибнув. Він ривком схопив палицю. Спершу змилив, відчувши, що палиця ковзнула по плечу, але вдруге його нищівний удар знайшов голову, і дебелий гладун повалився на землю, а тоді йому в голову влучили ще три удари. Вогні ліхтарів блимали вже зовсім близько. Том стояв над непритомним тілом. І раптом йому по голові ковзнув удар — стрімкий удар. Том відчув це, ніби його вдарило електричним струменем. І тоді він побіг уздовж струмка, низько пригинаючись. Він чув тупіт у себе за спиною. Раптом він розвернувся та кинувся в зарості, зіщулившись у хащі, у заростях сумаху отруйного. Він лежав нерухомо. Кроки наблизилися, промені ліхтарів заметушилися дном рівчака. Том крався вгору, продираючись крізь зарості до вершини. Він вибрався у фруктовий сад. Туди теж долітали крики, було чутно обшукування дна рівчака. Том низько опустив голову і, пригнувшись, майнув на оранку; грудки землі зіслизали та вилітали в нього з-під ніг. Попереду він побачив кущі, які облямовували поле,— кущі

на краю зрошувального каналу. Він проліз через живопліт, обвитий ліанами й ожиновими кущами. А потім Том нерухомо заліг, важко і хрипко дихаючи. Він відчував, що обличчя та ніс у нього зовсім затерпли й заніміли. Ніс був перебитий, і цівка крові стікала по підборіддю. Том лежав долічерева, доки не дійшов до тями. І тоді повільно підповз до канави. Обмив обличчя холодною водою, відірвав шмат од своєї синьої сорочки, умочив і приклав до роздертої щоки і розбитого носа. Вода жалила й аж пекла.

Чорна хмара заступила небо, згустивши пільму довкола зірок. Ніч знову затихла.

Том ступив у воду і відчув, що дно вислизає в нього з-під ніг. Він замолотив руками кілька разів і з зусиллям вибрався на інший берег. Одежа прилипла до тіла. Він намагався ступити, але в черевиках хлюпотіла вода. Тоді він сів, зняв черевики й витрусив їх. Закасав знизу брюки, зняв піджак і викрутив його.

На шосе він побачив блимання ліхтариків, які обшукували низину. Том взувся і нечутно рушив по стерні. Його черевики більше не хлюпотіли й не шуміли. Його вело чуття, і так він вийшов на інший кінець жнив, нарешті вибрався на дорогу. Він підкрався до квадрата хатинок. Одразу ж охоронець, почувши шум, озвався:

— Хто тут?

Том упав на землю, заляк, і промінь ліхтаря, майнувши над ним, не вихопив лежачого. Том безшумно підкрався до дверей хатки Джоудів. Двірні петлі верескливо зарипіли. І почувся спокійний, урівноважений голос матері, яка прокинулася:

— Що таке?

— Я, Том.

— Ну, ліпше спи. Ела ще нема.

— Точно діваю підшукав.

— Іди спи,— тихо повторила вона.— Вкладайся під вікном.

Він знайшов своє місце і роздягнувся догола. Лежав тремтячи під ковдрою. А заціпеніння нарешті стало полишати по-нівечене лице, і в усій голові калатав біль.

Лише за годину повернувся Ел. Він рухався обережно, але наступив на мокру одежу Тома.

— Ш-ш! — сказав Том.

Ел прошепотів:

— Ти не спиш? Де ти так змокрів?

— Ш-ш,— повторив Том.— Уранці дізна'вся.

Батько перевернувся на спину, і кімната наповнилася його хропінням, булькотінням і пирханням.

— Ти захолов,— сказав Ел.

— Ш-ш. Лягай спати.

Маленький квадратик вікна виднівся сірою плямою в чор-ноті кімнати.

Том не спав. Його поранене обличчя знов ожило і терза-лося від болю, смикалось, і розтроснені кістки вилиць нили, а зламаний ніс розперло, і він пульсував од болю, так що зда-валося, що все тіло розривається від страждання. Том дивив-ся на маленький квадрат вікна, споглядав, як зірниці ковзають по небу і зникають з обрію. У проміжках він чув тупотіння ходи сторожів.

Нарешті вдалині закукурікали півні, й поступово вікна посвітлішали. Том торкнувся свого розпухлого обличчя кін-чиками пальців, а Ел, потривожений цим рухом, застогнав уві сні та щось пробурмотів.

Нарешті розвидніло. У хатинках, щільно притиснутих одна до одної, почувалися звуки рухів, тріскіт розламуваного хмизу, подзенькування каструль. Мати раптом сіла в сірій темряві. Том розрізнув її обличчя, опухле від сну. Вона довго дивил-ась у вікно. І тоді швидко відкинула ковдру і знайшла свою сукню. Досі не підводячись, вона натягнула плаття через голо-ву, притримуючи вбрання руками, і сукню ковзнула до талії. Мати встала, і сукню ковзнула до кісточок ніг. Потім мати бо-соніж, тихо ступаючи, підійшла до вікна і визирнула на вулицю,

а доки дивилася на світання, її пальці спритно розплели косу, розгладили пасма і знову заплели волосся. Потім вона сплеснула руками і якусь мить стояла нерухомо. Її обличчя було різко освітлене промінням, яке падало у вікно. Вона розвернулася, обережно переступила матраци і знайшла ліхтар. Заверещала стулка скляного ковпака, і неня запалила гніт.

Батько перекинувся на бік і, кліпаючи, подивився на неї. Вона спитала:

— Чоловіче, у тебе ще є гроші?

— Що? Ага. Папірця виписали на шістдесят центів.

— Ну, тоді вставай, піди купи смальцю і трохи борошна — у кредит. Швидше, бігом.

Батько позіхнув.

— Мо', крамницю не відчинили.

— А ти наполягай, аби відчинили. Пора вам щось перехопити. Вам же тре' на роботу.

Батько насилу натягнув комбінезон і вбрався в поруділий піджак. І поволі почовгав до дверей, позіхаючи й потягуючись.

Діти прокинулись і визирали з-під ковдри, як мишенята. Тепер кімнату залило біде світло, але воно було блякле, безбарвне, світанкове. Мати глянула на матраци. Дядько Джон прокинувся. Ел міцно спав. Її очі зупинилися на Томі. Мить вона вдивлялася в нього, а потім швидко наблизилася до сина. Томове обличчя розпухло і посиніло, чорна кров запеклася на вустах і підборідді. На роздертій щоці туго стяглася рана.

— Томе,— прошепотіла вона,— що сталося?

— Ш-ш,— прошепотів він.— Тихіше. Я побився.

— Томе!

— Я не міг інакше, ма'.

Вона стала біля нього навколішки.

— Ти в біді?

Він довго вагався, перш ніж відповісти.

— Так,— сказав Том.— У біді. Я не можу вийти на роботу. Мені тре' сховатися.

Діти підповзли навколішках, зі спраглою цікавістю поглядаючи на брата.

— Що таке з ним, ма'?

— Цитьте! — сказала мати. — Ідіть помийтеся.

— У нас мила нема.

— Ну, просто водою.

— А що таке з Томом?

— Ану цить мені! І нікому ні слова.

Вони позадкували геть і присіли навпочіпки біля проти-
лежної стіни, знаючи, що зараз не до них.

Мати спитала:

— Усе так погано?

— Ніс перебитий.

— Я маю на увазі неприємності.

— Так. Лихо.

Ел розплющив очі й побачив Тома.

— Ну, Боже мій! Що з тобою?

— Що сталося? — запитав дядько Джон.

Повернувся батько.

— Відчинено було, все гаразд.

Він поклав пакетик з борошном і пакуночок смальцю на
долівку біля печі.

— Що таке? — спитав він.

Том підвівся на лікті — на мить, а потім знову ліг на
спину.

— Господи, сил нема. Я лише раз усе розповім. Усім од-
разу розкажу. А діти?

Мати подивилася на малих, які притискалися до стіни.

— Ідіть умийтеся.

— Ні,— сказав Том,— вони повинні почути. Повинні
знати. Вони можуть пробовкатися, якщо не знатимуть.

— Та що таке? — наполягав батько.

— Я розповім. Сю ніч я вийшов подивитися, що за крики
були. І стрів Кейсі.

— Проповідника?

— Так, тату. Проповідника, і він став ватажком страйку. По нього прийшли.

Батько спитав:

— Хто по нього прийшов?

— Не знаю. Ніби ті, які нас тоді ввечері зі шляху прогнали, гуляти не дали. З палицями були.— Він помовчав.— Вони вбили його. Прobili йому голову. Я стояв там. Просто божеволів. І схопив палицю.— Перед його похмурим поглядом, коли Том розповідав, знову поставали ніч, темрява, ліхтарики.— Я вдарив одного.

У матері перехопило подих. Батько нашорошився.

— Убив? — тихо запитав він.

— Я... не знаю. Я оскаженів. Намагався вбити.

Мати спитала:

— Тебе бачили?

— Не знаю. Не знаю. Гадаю, що так. У них ліхтарики були.

Мить мати вдивлялася йому в очі.

— Чоловіче,— сказала вона,— розламай ящики. Нам пора готувати сніданок. Пора на роботу. Руті, Вінфілде — чуєте? Як вас хтось спитається — Том хворий — чули? А як прохопитесь — 'го у в'язницю загарбають. Чули?

— Так, мам.

— Пильнуй їх, Джоне. Не дозволяй ні з ким балакати.

Мати розпалила багаття з ящиків — колишніх скриньок з речами: дошки батько розламав на цурпалки. Вона замісила тісто, поставила кавник на вогонь. Легкі рубанці охопилися полум'ям, вогонь гудів і здіймався у димар.

Батько скінчив розбивати ящики. Він підійшов до Тома.

— Кейсі... він же хороший був. З якого це дива йому в отакі-о справи втручатися?

— Вони приїхали,— понуро сказав Том,— аби заробляти п'ять центів за ящик.

— Так ми ж сті'ки маємо.

— Ну. А ми робимо — і страйк тим зриваємо. Бо їм два з половиною центи платять.

— Та на таке й не прогодуватися.

— Знаю,— стомлено промовив Том.— Ось чому вони застрайкували. А вчора вночі, певно, страйк задушили. І, мабуть, нам сьо'дні два з половиною платитимуть.

— Ну, як ці сучі діти...

— Отож, тату! Бачите? Кейсі був і лишився... хорошою людиною. Чорт забирай, у мене це в голові не вкладається. От не стало його — і все: просто голову розтрозили. Ісусе! — Він затулив очі долонею.

— Ну, що робитимемо? — спитав дядько Джон.

Тепер Ел устав.

— Ну, далєбі, я знаю, що робити. Піду звідцїля — і все.

— Ні, ні, Еле,— заперечив Том.— Ти нам зара' потрібен. Винен тї'ки я. Я в небезпеці. Скоро встану на ноги — і мушу йти.

Мати досі поралася біля пічки. Обернула голову, щоб розчути розмову. Поклала сало на сковороду, і коли воно засичало, розжарившись, виклала туди тісто.

Том провадив:

— Ти повинен лишитися, Еле. Ти повинен дбати за вантажівку.

— Набридло.

— Нічо' не можу поробити, Еле. Це твоя сім'я. Ти можеш усім допомгти. А я для вас небезпечний.

Ел сердито пробурчав:

— Ну чому я не можу влаштуватися в гаражі!

— Пізніше... мабуть.— Том дивився повз нього і побачив Ружу Шаронську, яка лежала на матраці. Її величезні очі були широко розплющені.— Не бійся,— звернувся він до неї.— Не бійся. Сьо'дні в тебе буде молоко.

Вона повільно кліпнула очима і нічого не відповіла.

— Нам тре' знати, Томе,— сказав батько.— Як гада'ш: ти того вбив?

— Не знаю. Темно було. Хтось мене вдарив. Ще не знаю. Сподіваюся, що так. Сподіваюся, я вбив того клятого виродка.

— Томе! — скрикнула мати. — Не кажи так.

З вулиці почувся шум багатьох машин, які повільно їхали. Батько підступив до вікна і визирнув.

— Приїхала сила-силенна якихось нових людей, — сказав він.

— Думаю, задушили страйк, — відповів Том. — Думаю, вам платитимуть два з половиною центи.

— Але ж тоді хоч крутись, хоч бігай, а їсти нічого буде.

— Я знаю, — відповів Том. — Їжте персики-падалиці. Це вас підтримає.

Мати скінчила з тістом і розмішала каву.

— Слухайте-но, — сказала няня. — Мені сьо'дні відпустять кукурудзяної каші. У нас буде каша з кукурудзяного борошна. А коли купимо достатньо бензину, то поїдемо 'відси. Тут не добре. Ні, не пущу я Тома, серце не на місці буде. Ні, сер.

— Не можу я лишатися, ма'. Я ж казав, що вас усіх на небезпеку наражаю.

Вона підняла підборіддя.

— Ось що ми зробимо. Усі сюди, поїжте оце, а потім ідіть на роботу. Я підійду, щойно посуд помию. Нам тре' побільше заробити.

Вони поїли перепічок — таких гарячих, що аж сичали в роті. Випили кави, налили собі ще по чашці й теж спорожнили нову порцію.

Дядько Джон похитав головою над тарілкою.

— Не схоже на те, що на нас кара не впаде. Б'юсь об заклад, це все мої грихи.

— Та заткни пельку! — закричав батько. — Не до твоїх гріхів зара'. А тепер ходімо. Діти, ви теж ідіть — допоможете. Твоя правда, жінко. Тре' нам 'відси забиратися.

Коли всі вийшли, мати подала тарілку і чашку Томові.

— Поїв би ти хоч трохи.

— Не можу я, ма'. Усе страшенно болить, жувати не можу.

— Ліпше спробуй.

— Ні, не можу, ма'.

Вона присіла на краю його матраца.

— Ти повинен сказати мені,— сказала вона.— Мені тре' поміркувати, уявити, як там було. Мені тре' всю правду знати. Так що там Кейсі зробив? За що вони його вбили?

— Він просто стояв, його ліхтарем освітили.

— Що він сказав? Можеш пригадати, що він сказав?

Том відповів:

— Авжеж. Кейсі сказав: «Ви не маєте права морити людей». Але потім отой гладун обізвав його «червоний сучий син». А Кейсі сказав: «Ви не відаєте, що творите». І тоді отой гладун забив його.

Мати опустила очі. Вона щосили стиснула руки.

— Отак він сказав: «Ви не відаєте, що творите»?

— Так!

Мати промовила:

— От якби бабуня змогла 'го почути.

— Ма'... я ж не відаю, що творю, коли дихаю. Я ж навіть не знав, що збирався таке зробити.

— Усе гаразд. Я хтіла б, аби ти не робив цього. Я хтіла б, аби тебе там не було. Але ти зробив те, що повинен був зробити. Не можу тебе звинувачувати.— Вона підійшла до пічки і занурила шматину в нагріту воду.— Ось,— мовила неня.— Приклади до обличчя.

Він приклав теплий клапоть собі до носа й щік — і здригнувся, наче від жару.

— Ма', ввечері я від вас піду. Не можу я, аби родина через мене страждала.

Мати розгнівано заговорила:

— Томе! Багато чо' я не розумію. Але якщо ти підеш — то нас ослабиш. Це тягтиме нас униз.— Вона провадила: — Був час, коли ми жили на землі. У кожного межі були. Старі люди вмирили, а молоді народжувались, і ми завше були одним цілим — були сім'єю... і все начебто було нам просто і ясно. А тепер нам нічо' не ясно, нічо'. Нічо' прямо не

бачу. Нема нічо, нічо нас не тримає, не збагнути. Ел — він усе чо'ось прагне, пнеться кудись, стриба, нейметься йому. А дядько Джон — ні се ні те. Татко себе втратив. Не голова він сім'ї більше. Ми розпадаємося, Томе. Нема сім'ї зара'. А Ружа Шаронська... — вона озирнулася довкола, і її погляд зустрівся з широко розплющеними очима дочки. — У неї буде маля — а чоловіка нема. Я нічо' ще не знаю. Намагаюся далі її вдержати. Вінфілд — а що з ним буде, за життя такого? Дичавіє, та й Руті — обоє як звірята. Ні в що віри не маю. Не йди, Томе. Лишись і поможи.

— О'кей, — утомлено сказав він. — О'кей, не повинен я, хоча й дарма це. Знаю.

Мати підійшла до балії, вимила олов'яні тарілки і ви-терла.

— Ти не спав.

— Ні.

— Ну поспи. Я бачила: у тебе одежа геть змокрила. Я розвішу на пічці сушитись. — Вона закінчила поратися. — Я зара' йду. Фрукти збирати. Руже Шаронська, як хтось зайде — Том хворий, чуєш? Не пускай нікого. Чуєш? — Ружа Шаронська кивнула. — Ми вернемось опівдні. Виспись, Томе. Мабуть, ми зможемо відси виїхати вже ввечері. — Вона стрімко наблизилася. — Томе, ти збираєшся втекти?

— Ні, ма'.

— Ти певен? Ти не підеш?

— Ні, ма'. Я тут буду.

— Ну гаразд. Пам'ятай, Руже Шаронська.

Вона вийшла і щільно замкнула двері по собі. Том лежав непорушно, а потім хвиля сну перенесла його на межу несвідомого, повільно опустила, гойдаючи, і знову піднесла вгору.

— Ти... Томе!

— Що? Ну!

Він почав прокидатися. Поглянув на Ружу Шаронську. Очі в неї палахкотіли від обурення.

— Що тобі?

— Ти вбив людину!

— Ну так. Не тре' так голосно! Ти що — хочеш, аби всі позбігались?

— Та до чого тут це? — закричала вона.— Та леді казала мені. Казала, до чого гріхи призводять. Вона казала мені. А які умови в мене були, аби немовлятко гарним вродилося? Конні пішов, і я не харчувалась як слід. У мене молока не було.— Її голос став істерично-високим.— А тепер ти вбив людину. Хіба дитя народиться гарним, здоровим? Я знаю... воно буде потворою... виродком! Я ніколи не танцювала.

Том підвівся.

— Ш-ш! — сказав він.— Ще сюди людей накличеш.

— Мене не обходить. У мене буде потвора! Я ніколи не танцювала обіймаючись.

Він наблизився до неї.

— Заспокойся.

— Облиш мене. Це не перший, кого ти вбив, ні.— Її обличчя судомилося від істерії. Слова звучали нечітко.— Бачи-ти тебе не хочу.

Вона накрилася ковдрою з головою. Том чув, як вона судомно здушувала в собі ридання. Він закусив нижню губу і втупився в долівку. А потім підійшов до матраца, де вкладався батько. Під краєм матраца була захована гвинтівка — вінчестер 38-го калібру, довгий і важкий. Том узяв її і натиснув на важіль, щоб побачити, чи є патрони у магазині. Перевірив курок, перевів на півоберта і поставив на місце. А потім повернувся до своєї постелі. Поклав рушницю на долівку поряд, прикладом на матрац. Ружа Шаронська досі схлипувала. Том знову ліг і вкрився, затуляючи ковдрою розбиту щоку, і зробив невеличкий тунель, щоб дихати. Він зітхнув:

— Ісусе, Ісусе!

Біля хатинки зупинилося кілька машин, почувися голоси.

— Скільки чоловіків?

— Усього нас троє. Скі'ки платите?

— Їдьте до будинку номер двадцять п'ять. Номер акурат на дверях.

— О'кей, містере. Так скі'ки платите?

— Два з половиною центи.

— Чорт забирай — та за сті'ки ж не пообідати!

— Отака платня. Двісті чоловік з півдня їдуть — і такій платні раді будуть.

— Та побійтеся Бога, містере!

— А тепер ідіть. Або згода, або забирайтеся. Нема в мене часу на сперечання.

— Але...

— Дивіться. Я не признаю цін. Я просто реєструю вас. Хочете — погоджуйтеся. Ні — повертайтеся туди, звідки приїхали.

— Двадцять п'ятий, кажете?

— Так, двадцять п'ятий.

Том спав на матраці. Його розбудив приглушений звук у кімнаті. Рука ковзнула до гвинтівки й намацала затвор. Він відсунув ковдру з лица. Перед Томовим матрацом стояла Ружа Шаронська.

— Що ти хочеш? — спитав Том.

— Спи, — сказала вона. — Лежи, відсипайся. Я двері стерегтиму. Сюди ніхто не ввійде.

Він мить вивчав її обличчя.

— О'кей, — сказав він і знову сховався з головою під ковдру.

Уже сутеніло, коли мати повернулася до хатинки. Стала на порозі, постукала і промовила: «Це я», щоб Том не злякався. Вона відчинила двері та зайшла, несучи мішок. Том прокинувся і сів на матраці. Рана на щоці підсохла, краї затягнулися так, що шкіра заблищала. Ліве око запливло, майже не розплющувалося.

— Хтось приходив, доки нас не було? — спитала мати.

— Ні,— відповів Том.— Нікого не було. То платню таки знизили.

— 'Відки ти зна'ш?

— Я чув, що біля будинку говорили.

Ружа Шаронська каламутним поглядом подивилася на матір. Том указав на сестру пальцем:

— Вона влаштувала істерику, ма'. Гадає, що всі біди просто на неї впадуть. Якщо я так її засмучую, то тре' мені забиратися.

Мати подивилася на Ружу Шаронську:

— Що ти робиш?

Молодиця ображено відповіла:

— А як у мене буде здорова дитина, коли отаке-о?

— Цить! — сказала мати.— О, мовчи. Я знаю, як ти почувашся, і знаю, що нічим не можеш собі зарадити, але просто тримай рот на замку.

Вона обернулася до Тома.

— Не звертай уваги, Томе. Це жахливо важко, і я сама пам'ятаю, як це. Усе мов лише тебе саму зачіпає, коли ти при надії, і хто що не скаже — ніби скривдить, і наче все проти тебе. Не звертай уваги. Вона не може себе опанувати. Це просто вона так почувається.

— Я не хочу завдавати їй болю.

— Цить! Просто мовчи.— Вона поставила свою торбу на нерозпалену пічку.— Це не так важко — нічо' не робити,— провадила неня.— Я ж казала: ми 'відси поїдемо. Томе, наламай мені трохи рубанців. Ні... ти не можеш. У нас один ящик лишився. Розламай 'го. Я казала нашим, аби назбирали якихось цурпалків по дорозі. У нас буде кукурудзяна каша, я її трохи цукром посиплю.

Том підвівся та розламав останній ящик на тріски. Мати ретельно поворушила вогонь у пічці скраю, щоб полум'я горіло тільки під однією конфоркою. Вона наповнила казанок водою і поставила на вогонь. Казанок, поставлений просто на полум'я, засичав і засвистів, плюючись парою.

— Як сьо́дні збиралося? — спитав Том.

Мати занурила кухоль у лантух з кукурудзяним борошном.

— Не хочу про це говорити. Я сьо́дні подумала, як люди раніше зазвичай жартували. А так, як зара́,— не подобається мені таке, Томе. Нема в нас більше жартів. Коли й жартують, то гіркий це жарт, прикрий. Ось один казав: «Сьо́дні депресія скінчилася. Я бачив зайця, а за ним ніхто не гнався». А другий каже: «Не в тому річ. Тепер зайців не б'ють. Ловлять їх — подоять і відпускають. Тобі, певно, недійний трафився. Ось у чому біда». І не смішно зовсім — а було ж смішно, як дядько Джон індіанина на нашу віру навернув, додому привів, а той червоношкірий йому боби всі обчистив, а потім чкурнув — ще й віскі дядька Джона поцупив. Томе, приклади мокру ганчірку до лица.

Сутінки густішали. Мати запалила ліхтар і повісила на цвяху. Вона підкидала тріски у вогонь і поступово насипала кукурудзяне борошно в скипілу воду.

— Руже Шаронська,— звернулася мати до доньки,— помішаєш кашу?

Ззовні почулося тупотіння: хтось біг. Двері з грюкотом розчахнулись, аж відлетівши до стіни. У кімнату влетіла Руті.

— Ма'! — закричала вона.— Ма'! Вінфілда вивертає!

— Де він? Кажи!

Руті задихалася.

— Сполотнів увесь і повалився. Він сті́ки персиків за день з'їв. Просто повалився. Білий весь!

— Ходімо! — крикнула мати.— Руже Шаронська, придивися за кашею.

Вона кинулася за Руті. Неня тяжко бігла по вулиці за дівчинкою. У сутінках до матері наблизилося троє чоловіків, один з них — посередині — ніс Вінфілда на руках. Мати підбігла до них.

— Це мій,— крикнула вона.— Дайте 'го мені.

— Я віднесу його, мем.

— Ні, дайте 'го мені.— Вона перехопила хлопчика на руки, зібралася була йти додому, але тут схаменулася.— Ой, така вдячна вам,— подякувала вона чоловікам.

— Та просимо, мем. Малий зовсім слабкий. Схоже, у нього глисти.

Мати поспішила додому, а Вінфілд мляво й розслаблено обвис у неї на руках. Мати віднесла сина до хатки, стала навколішки і вклала хлопчика на матрац.

— Скажи мені, що сталося? — запитала вона.

Він розплющив очі, важко помотав головою — і знову заплющив.

Руті озвалася:

— Я ж сказала вам, ма'. У нього весь день пронос був. Просто повсякчас бігав. Об'ївся — персиків сті'ки переїв.

Мати поторкала йому чоло.

— Жару нема. Але він весь білий, а худючий — обтягнуло всього.

До них наблизився Том і підсвітив ліхтарем.

— Знаю я,— сказав він.— Він виголоднів. Довели, сил не має. Дістаньте молока слоїк, хай п'є. Зробіть каші з молоком.

— Вінфілде,— поклікала мати.— Скажи: як тобі?

— Паморочиться,— відповів Вінфілд,— просто як на каруселі паморочиться.

— Ви ще не бачили отакої бігунки,— поважно промовила Руті.

До хати зайшли батько, дядько Джон і Ел. Вони тримали оберемки підібраних ломак і хмизинок. Чоловіки поскидали свою ношу біля пічки.

— Що таке? — спитав батько.

— Вінфілду зле. Молока б йому.

— Христе Всемогутній! Та нам усім їсти тре'!

Мати спитала:

— Скі'ки в нас сьо'дні?

— Долар сорок два центи.

— Ну, піди до крамниці, візьми слоїчок молока для Вінфілда.

— Та чо' це він слабує?

— Чо', не знаю, але слабує. Тепер іди!

Батько, буркочучи, вийшов за двері.

— Кашу пильнуєш?

— Так.

Ружа Шаронська почала швидше мішати, щоб довести свою увагу.

Ел поскаржився:

— Господи Всемогутній, ма'! Оця каша — це все, що в нас буде після того, як ми дотемна прогарували?

— Еле... ти зна'ш, ми ж відкладаємо, аби поїхати. Усе, що є, відкладаємо на бензин. Ти зна'ш.

— Але... Господи Всемогутній, ма'! Тре' ж м'ясо їсти, якщо працювать хочеш.

— Ану цить,— сказала вона.— У нас важливіше є, над чим голову ламати,— ліпше над тим поміркувати. Ти зна'ш, над чим.

Том запитав:

— Це про мене?

— Ми поговоримо, коли повечеряємо,— сказала мати.— Еле, у нас досить бензину, аби поїхати, так?

— Десь чверть бака,— відповів Ел.

— Ліпше б ви одразу сказали,— мовив Том.

— Потім. Зажди лише. Мішай кашу, ну, мішай. Ось дай-но кави зварю. Можете цукру додати собі до каші або до кави. Щось одне — те і те не вийде.

Батько повернувся, несучи бідон молока.

— Одинайцять центів,— з огидою повідомив батько.

— Давай!

Мати взяла бідон і відкрила. Густа цівка молока полилась у склянку, і мати передала стакан Томові:

— Дай Вінфілду.

Том опустився навколішки біля матраца.

— На, попий.

— Не можу. Я ще слабий. Облиште мене.

Том устав.

— Він поки що не може, ма'. Заждемо трохи.

Мати взяла склянку і поставила на підвіконня.

— Ніхто не чіпайте,— попередила вона.— Це Вінфілдові.

— Я й не куштувала молока,— похмуро промовила Ружа Шаронська.— Тре' ж мені бодай крапельку.

— Знаю, але ж ти ще на ногах стоїш. А малюк звалився як підкошений. Як там каша — густа, добра?

— Так. Годі її мішати — уже загусла.

— Чудово, ходіть-но їсти. Тепер ось цукор. Усім по ложечці. Сипте в кашу або до кави.

— А мені більше до душі кашу посолити або поперчити,— сказав Том.

— Соли, як хоч',— відповіла мати.— А перцю вже нема.

Ящики всі пішли на дрова. Щоб поїсти каші, родині довелося повсідатися на матрацах. Усі знов і знов зачерпували собі, доки казанок не спорожнів.

— Лишіть і Вінфілдові,— сказала мати.

Вінфілд підвівся й випив молока — і миттєво відчув звірячий голод. Хлопчик поставив казанок між ногами, вигріб рештки каші й дошкрябав крупинки зі стінок. Мати вилила недопите молоко в чашку і потайки піднесла в куток Ружі Шаронській. Потім розлила чорну гарячу каву по чашках і подала кожному в колі.

— А тепер ви розкажете, що сталося? — спитав Том.— Я хочу почути.

Батько стурбовано почав:

— А можна... ліпше Руті з Вінфілдом не чути. Чи не можуть вони вийти звідцїля?

— Ні,— сказала мати.— Вони повинні діяти як дорослі, навіть якщо замалі ще. Їх уже не зміниш. Руті... ти і Вінфілде — нікому ані слова про те, що чули, інакше ви нас просто занапастите.

— Ми не скажемо,— пообіцяла Руті.— Ми вже великі.

— Гаразд, тільки мовчіть.

На долівці стояли чашки з кавою. Коротке й широке ліхтарне світло, наче підрізане крильце метелика, блимало і кидало тьмяно-жовті спалахи на стіни.

— Тепер кажіть,— мовив Том.

— Ну, кажи, чоловіче,— попросила мати.

Дядько Джон сьорбав каву. Батько почав:

— Ну, вони понизили платню, як ти й казав. Понаїхало сті'ки різних збирачів, голодних як вовки — збирати готові були й за крайчик хліба. Рвеш персик — а вже хтось попереду лізе. Так увесь урожай мигцем обчухрають. Люди як бачать дерево необірване — бігом туди. Я навіть бійки бачив: один каже, що то його дерево, другий — що його, і збирати ладнається. А ці нові понаїхали здалеку — з Ель-Сентро*. Голоднющі до чортів. Увесь день гарували за кусень хліба. Я кажу контролеру: «Ми не можемо за два з половиною центи з ящика працювати»,— а той: «Ну й звільняйся тоді, замовкни. А оці люди можуть». Я кажу: «От наїдяться вони — і кинуть». А він: «Чорт, та ми всі персики позбираємо, доки вони наїдяться».

Батько замовк.

— Чортівня достеменна,— сказав дядько Джон.— Подейкують, сьо'дні ввечері ще двісті понаїдуть.

Том промовив:

— Так! А про інше як?

Батько мовчав якийсь час.

— Томе,— озвався він.— Схоже, ти це зробив.

— Я так і думав. Не видко було. Відчув, що схоже на те.

— Схоже, у людей діла іншого нема — ті'ки про це й теревенять,— сказав дядько Джон.— Вони й охоронців понаставляли, і вимагають лінчувати того вбивцю — коли зловлять.

* *El Centro* — місто й округ з такою назвою в Каліфорнії.

Том подивився в широко розплющені очі дітей. Діти вряди-годи кліпали. Це було так, наче вони боялися бодай коротку мить опинитися в темряві. Том промовив:

— Ну гаразд... той чоловік таке зробив, але ж він зробив те після того, як вони вбили Кейсі.

Батько урвав його:

— Усе не так тепер балакають. Кажуть: він перший зробив.

Томові ввірвався подих:

— Ах-х!

— Вони всі ті'ки те й роблять, що інших на нас нацьковують. Ось що я чув. Усіх отих барабанщиків*, усіх сторожів. Кажуть, що хочуть того чоловіка розшукати.

— А вони 'го на лице знають? — спитав Том.

— Ну, не те щоб... але я чував: думають, що 'го поранено. Вони гадають... у нього...

Том смикнув рукою і повільно торкнувся роздертої щоки. Мати закричала:

— Не так було, як вони балакають!

— Заспокойтеся, ма',— попросив Том.— Їм то байдуже. Що барабанщики не патякатимуть проти нас — праві будуть вони.

Мати невідривно вдивлялася крізь тьмяне світло в Томове обличчя, особливо стежачи за його губами.

— Ти обіцяв,— промовила вона.

— Ма', мені... тому чоловікові, мабуть, ліпше піти. Якщо... той чоловік щось не так зробив, мо', він вирішив би: «О'кей. Ось я, вішайте мене. Я кривду вчинив, повинен покару прийняти». Але ж він нічо' такого не зробив. Це так, ніби він забив смердючку.

Руті втрутилася в розмову:

— Ма', ми з Вінфілдом усе знаємо. Нащо він про «того чоловіка» нам балакає.

* Вочевидь, маються на увазі вже згадані в романі легіонери (Американський легіон), чийм атрибутом була барабанна музика.

Том гмикнув:

— Ну, той чоловік не хоче на шибениці висіти, бо знову так учинив би. А ще не хоче він на сім'ю свою біду накликати. Ма'... я повинен іти.

Мати прикрила рот долонею і кахикнула, щоб прочистити горло.

— Не можна тобі,— сказала вона.— Не зможеш ти ніде сховатися. Не зможеш нікому вірити. А нам ти можеш вірити. Ми можемо тебе сховати, доглянемо, щоб рана загоїлася, годуватимемо, доки з обличчям стане все гаразд.

— Але, ма'...

Вона підвелася.

— Нікуди ти не підеш. Ми тебе заберемо. Еле, підведи вантажівку до дверей. Я вже все обміркувала. Ми покладемо на дно матрац, і тоді Том туди підлізе швиденько, а ми поставимо ще один матрац — боком складемо, так, що Том ніби у печері буде, а навколо — стіни. Зможе дихати в дірку, я подбаю. Не сперечайся. Ось як ми зробимо.

Батько пожалівся:

— Схоже, ні в кого тут більше права голосу нема. Вона просто з ланцюга зірвалася. Оговтаємось, усе владається — от я її відадухопелю.

— Настане час — аякже,— пообіцяла мати.— Ну, швидше, Еле. Уже достатньо стемніло.

Ел вийшов до вантажівки. Він як слід поміркував, дав задній хід і підїхав до самих східців.

— Покваптеся тепер,— сказала мати.— Кладіть матраци! Батько і дядько Джон скинули матраци всередину.

— Ще один.

Вони кинули нагору другий матрац.

— Тепер... Томе, стрибай сюди і підлазь під матрац. Ну ж бо.

Том швидко заліз і стрибнув на дно вантажівки. Він розрівняв один матрац і накрився другим. Батько поставив

горішній матрац хатинкою, загнувши ріжки так, що Том наче опинився в арці. У шпаринах між бортовими дошками було видно дорогу. Батько, Ел і дядько Джон швидко все повантажили, склали ковдри на вершині Томової «печери», поряд поставили відра, ззаду поклали третій матрац. Каструлі, сковорідки, змінний одяг — усе лежало просто неба, тому що ящики спалили на дрова. Уже майже скінчили вантажитися, коли до машини підійшов охоронець, тримаючи в зігнутій руці дробовик.

— Що тут відбувається? — спитав охоронець.

— Ми їдемо,— відповів батько.

— Нащо?

— Ну... нам роботу запропонували... добру роботу.

— Правда? І де ж це?

— Ну... біля Відпетча.

— Ану дайте глянути на вас.— Охоронець направив ліхтарик в обличчя батькові, дядькові Джону та Елу.— А чи не було з вами ще одного?

Ел спитав:

— Ви маєте на увазі того подорожнього, якого сюди ми підкинули? Такого низенького, блідого?

— Еге ж. Здається, таким він і був.

— Та ми просто його по дорозі підібрали. Він сьо'дні вранці пішов, коли платня зменшилась.

— Ану повтори, який він із себе?

— Низький. Лице бліде.

— А сьо'дні вранці він не в крові був, не в синцях?

— Не помітив,— відповів Ел.— А бензоколонка відчинена?

— Так, до восьмої.

— Сідайте,— крикнув Ел.— Якщо хочемо вранці у Відпетчі бути, тре' квапитися. Сядете спереду, ма'?

— Ні, краще ззаду,— відповіла вона.— Чоловіче, і ти теж отут сідай. А спереду хай сядуть Ружа Шаронська, Ел і дядько Джон.

— Дайте-но мені квитанцію, татку,— попросив Ел.— Спробую заправитись у кредит, якщо вийде.

Охоронець дивився їм услід, поки вони їхали вулицею і повернули ліворуч, до бензоколонки.

— Налийте два,— сказав Ел.

— Ви недалеко їдете.

— Ні, недалеко. А можете решту дати грошима?

— Ну... думаю... взагалі-то не дозволено.

— Слухайте, містере,— заговорив Ел.— Ми добру роботу знайшли — нам ввечері запропонували, трє' до ночі встигнути. Не встигнемо — пропало все. Ну будьте милосердні до ближнього.

— Ну, о'кей. Ви отут на квитанції розпишіться.

Ел вийшов з машини і обійшов «гудзон».

— Аякже,— сказав він. Відкрутив кришку радіатора і залив його водою.

— Два, сказали?

— Так, два.

— А куди їдете?

— На південь. Роботу знайшли.

— Ну? Робочих місць обмаль — постійної роботи.

— А в нас там приятель,— відповів Ел.— На всіх нас чека робота. Ну, бувайте.

Вантажівка розвернулася та погнала по вулиці, здіймаючи куряву. Тьмяні фари ковзнули по дорозі, права блимала через поганий контакт. При кожному поштовху складене на машину порожнє начиння — горщики з каструлями — подзенькувало, готове розбитися.

Ружа Шаронська тихо стогнала.

— Зле тобі? — спитав дядько Джон.

— Так! Мені погано — повсякчас. Ой... краще б мені відпочити в гарному місці. Краще б ми ніколи з дому не їхали. Конні б тоді не пішов, а я б удома лишалася. Він навчався б, улаштувався б кудись.

Ні Ел, ні дядько Джон не відповідали їй. Їх бентежила згадка про Конні.

На узбіччі біля пофарбованих у білий колір воріт ранчо вантажівку зустрів сторож.

— Що, зовсім їдете?

— Так,— відповів Ел.— На північ їдемо. Влаштуємося там на роботу.

Сторож направив ліхтарик на вантажівку, освітив складений намет. Мати і батько дивилися з непроникно-кам'яними обличчями в спалаху ліхтарика.

— О'кей.

Сторож швидко розчахнув ворота. Вантажівка повернула ліворуч і виїхала на шосе 101 — велику магістраль «Північ–Південь».

— Зна'ш, куди ми їдемо? — спитав дядько Джон.

— Ні,— відповів Ел.— Просто їдемо, бо тут осточортіло.

— Мені до пологів уже трішечки,— загрозило промовила Ружа Шаронська.— Підшукайте гарне місце, де б я родила.

Нічне повітря було холодне, навіть морозяно поколювало. Обабіч дороги з плодових дерев почало опадати листя. Мати сиділа на речах, спираючись спиною на борт вантажівки, а батько сидів навпроти, лицем до дружини.

Мати покликала:

— Усе гаразд, Томе?

Приглушений голос озвався:

— Тут досить тісно. Ми вже проїхали ранчо?

— Обережно,— сказала мати.— А то як зупинять.

Том відгорнув один з ріжків своєї печери. У півтемряві вантажівки грюкнули горнятка.

— Я швидко можу опустити ковдру,— сказав Том.— Та й не в радість мені, що я тут як у пастці.— Він перепочивав, опершись ліктем на подушку.— Богом присягаюся, холодніє, так?

— Хмариться,— відповів батько.— Кажуть, це на ранню зиму.

— Вивірки високо полізли, і трави сіменяться? — запитав Том.— Боже мій, про погоду сті'ки прикмет навігадували. Певен, і такий знайдеться, хто погоду передбачить за парою старих підштаників.

— Не знаю,— сказав батько.— Про мене — на зиму повертає. Тре' тут довго жити, аби взнати напевно.

— Куди ж ми їдемо? — спитав Том.

— Не знаю. Ел ліворуч повернув. По-моєму, ми їдемо туди, 'відки приїхали.

— Ніяк не второпаю, що ліпше,— сказав Том.— Як ми головним шосе поїдемо — там копів більше буде. А з моєю пікою мене мигцем заметуть. Мо', нам тре' на іншу звернути.

— Постукай у стінку,— сказала мати.— Ел поверне.

Том постукав по передній панелі кулаком; вантажівка зупинилася на узбіччі дороги. Ел вийшов з машини і попрямував до задніх дверцят. Руті з Вінфілдом визирнули з-під ковдри.

— Що таке? — спитав Ел.

— Нам тре' поміркувати,— відмовіла мати,— як далі бути. Мо', ліпше нам путівців держатися. Том так каже.

— Це через мою піку,— додав Том.— Мене ж упізнають. Будь-який коп замете.

— Ну, як ти такий розумний — то куди? Я думав, на північ. Ми ж з півдня їдемо.

— Так,— відповів Том — але путівцями їдь.

Ел спитав:

— Мо', поспимо, переночуємо, а завтра поїдемо?

Мати швидко відповіла:

— Не пора ще. Давайте подалі від'їдемо.

— О'кей,— Ел повернувся за кермо і дав газ.

Руті з Вінфілдом знову накрилися з головою. Мати спитала:

— З Вінфілдом усе гаразд?

— Атож, усе гаразд,— відповіла Руті.— Він спить.
Мати притулилася спиною до борту вантажівки.

— Навіть смішно: почува'шся так, ніби на тебе полюють.
Я просто скаженію.

— Кожен скаженіє,— відповів батько.— Кожен. Ти ж бачила, що сьо'дні коїлося — така заваруха. Люди міняються. В урядовому таборі, де ми жили, люди не лютували.

Ел повернув праворуч на дорогу, посипану рінню, і над землею метнулися жовті вогні. Фруктові дерева зникли, замість них пішов бавовник. Машина проїхала двадцять миль через бавовну, вихляючи й петляючи по стежках. Біля дороги була заросла чагарями затока, а в кінці — бетонний міст, і потім уздовж берега, за струмком — знову дорога. І тоді за струмком фари вихопили довгий ряд червоних товарних вагонів без коліс, і показався великий дорожній знак з оголошенням: «Потрібні збирачі бавовни». Ел пригальмував. Том визирнув у шпарини між бортами. Чверть милі крізь борт було ще видно вагони; Том знову постукав у стінку. Ел зупинився біля шляху і вийшов з машини.

— Ну, а тепер що?

— Вимикай мотор і сюди залазь,— відповів Том.

Ел сів у водійське крісло, завів мотор, від'їхав до кювета, вимкнув мотор і фари. Він переліз через задній відкидний борт.

— Усе,— мовив Ел.

Том переліз через посуд і став навколішки перед матір'ю.

— Слухайте,— сказав він.— Тут написано, що тре' збирачі бавовни. Я об'яву бачив. І я все метикував, як би і з вами лишитись, і бід вам не накоїти. Мо', з обличчям ліпше стане, але не зара'. Я бачив там вагони. Збирачі в них живуть. І, мо', робота є. Як щодо того, аби знайти роботу і в такому вагоні оселитись?

— А ти? — запитала мати.

— Ну, ви ж бачили гущавину — густезні чагарі. Я б міг у кущах сховатися, подалі від очей. А вночі ви можете мені

виносити поїсти. Я бачив там дренажну трубу, неподалік зовсім. Я ї спати там міг би.

— Далєбі,— сказав батько,— хтів би я до бавовни рук докласти! От що-що, а в цьому тямлю.

— У тих вагонах, гадаю, можна спинитися,— мовила мати.— Файні, сухі. Томе, як ти гада'ш: ті чагарі достатньо густі, щоб ти сховався?

— Аякже. Я дивився. Місця мені тре' буде небагато, сховаюсь. А там і обличчя загоїться, тоді вийду.

— У тебе все'дно страшні шрами лишаться,— зауважила ма.

— Чорт! Та в кого шрамів нема.

— Одного разу я набрав чотириста фунтів,— сказав батько.— Звісно, тоді файно вродило, повно. Якщо збирачами станемо, то дещо заробимо.

— І м'яса хоч трохи буде,— додав Ел.— А що ми зара'робитимемо?

— Залазь у машину, переночуємо у вантажівці до ранку,— сказав батько.— А вранці — на роботу. Мені навіть у пітьмі коробочки бавовни видко.

— А як бути з Томом? — спитала мати.

— Та не переймається, ма'. Візьму ковдру. Озирніться. Там, за нами,— файна дренажна труба. Можете приносити мені трохи хліба, чи бараболі, чи каші та просто там лишати. Я заберу.

— Добре!

— По-моєму, слушно,— сказав батько.

— Це слушно,— наполягав Том.— Скоро моє обличчя загоїться, і я виходитиму, теж збиратиму.

— Ну, домовилися,— сказала мати.— Але не висувайся. Щоб тебе ніхто не бачив.

Том підповз до краю вантажівки.

— Візьму лише цю ковдру. Ма', як назад поїдете — виглядайте дренажну трубу.

— Бережи себе,— благала вона.— Бережи.

— Авжеж,— відповів Том.— Обов'язково берегтимуся. Він переліз через борт і попрямував до берега.

— На добраніч,— сказав Том.

Мати проводжала очима його постать, яка злилася з ніччю і зникла в кущах біля струмка.

— Ісусе, сподіваюсь, усе обійдеться,— сказала вона.

— Хочете, аби я зара' вертав? — запитав Ел.

— Так,— мовив батько.

— Поволі їдь,— сказала мати.— Хочу точно ту дренажну трубу побачити. Мені тре' побачити.

Ел довго розвертався на вузькому шляху, доки не змінив напрямок. Він повільно повів машину назад, до ряду товарних вагонів. Фари вантажівки освітили kota, який прямував до автомобільних дверцят. У дверях було темно. Жодного поруху вночі. Ел вимкнув фари.

— Ви з дядьком Джоном лізьте назад,— сказав він Ружі Шаронській.— А я тут спатиму.

Дядько Джон допоміг вагітній молодиці залізи нагору. Мати пересунула посуд на п'ятачок. Члени родини лягли, міцно притиснувшись одне до одного в кузові вантажівки.

У якомусь вагоні судомерно плакало, захлинаючись, немовля. Виповз пес, принюхуючись і пирхаючи, та повільно обійшов вантажівку Джоудів. Від струмка чулося дзюрчання.

РОЗДІЛ 27

«Потрібні збирачі бавовни» — плакати на дорозі, помаранчеві оголошення, листівки: «Потрібні збирачі бавовни».

Ось, на цій дорозі, сказано.

Темно-зелені рослини стають цупкими, й обвисають головки наллятих коробочок. Біла бавовна осипається, мов кукурудзяні зернятка.

Нам би торкнутися цих коробочок. Легко, самими кінчиками пальців.

Я добрий збирач.

Ось той, з ким поговоримо, просто тут стоїть.

Я — бавовну збирати.

Мішок є?

Ну, ні, нема.

Тоді долар за мішок. Вирахуємо з першої зарплатні за сто п'ятдесят фунтів. Вісімдесят центів за сто фунтів — перший збір. Дев'яносто центів — другий. Візьми мішок отам. Один долар. Як не маєте долара, ми вирахуємо з першої платні за півтори сотні фунтів. Це по-чесному, ви ж розумієте.

Аякже, по-чесному. Хороший бавовняний мішок, увесь сезон прослужить. А як зноситься, продірявиться — другим кінцем перевертай. Відкритий кінець залатаєш. Подертий розріжеш. А коли обидва кінці роздеруться — це ж чудова тканина! Пошиєш чудову пару трусів на літо. Хороші нічні

сорочки вийдуть. От файно, просто до біса — бавовняний мішок — це ж чудова знахідка.

Прив'яжи мішок до пояса. Осідлай, тягни між ногами. Його легко спочатку тягти. І кінчики пальців видряпують пух, а руки тягнуть його в мішок, що в тебе між ногами. Дітлахи йдуть за тобою; для них нема такого мішка — хай беруть джутову торбину або все до батька складають. Тепер мішок обважнів, тяжко повис. Нахилийся вперед, піднімай його. У мене руки вправні бавовну збирати. Пальці мудро-слухняні, коробочки мудро-слухняні. Просто йдеш собі та перемовляєшся, а якщо мішок не надто важкий, можна й заспівати. Пальці все як слід роблять. Пальці знають. Очі бачать роботу — а ти рвеш навіть не дивлячись.

Розмовляєш, переступаючи грядки.

У нас удома була одна леді — не згадуватиму імен — так у неї бац — і негренья вродилося. Ніхто раніш і не підозрював. Шукали того негра — не знайшли. А вона відтоді голову підвести не сміла. А я чого про неї згадав — вона добра збирачка була.

Тепер торбина тяжка, підтягуй, тягни. Працюй стегнами і тягни за собою, як робоча конячка. І дітлахи скидають бавовну татові до мішка. Добрий тут урожай. А в низинах — недорід, рослини тонкі, тягучі. Ніколи такої бавовни не бачив, як отут у Каліфорнії. Волокна довгі — до біса найкраща бавовна, що я коли-небудь бачив. Досить швидко землю псують. Як захочеш купити землю з бавовною — не купуй, просто винаймай. Потім, коли геть виснажитья, просто переберись на іншу ділянку.

Людські ряди рухаються в полях. Пальці мудрі, слухняні. Допитливі пальці нишпорять, раз — і знаходять коробочки. Не треба й придивлятися.

Кажу точно: я міг би бавовну і сліпим збирати. На дотик коробочки бавовни відчуваю. Обчухрую чисто, наче скельце. Тепер мішок повний. Зважуй на терезах. Сперечайся. Той, хто зважує, каже, ніби ти каміння підклав, аби важче було.

А він сам чесний? У нього ваги з підкруткою. Іноді має рацію він: у тебе каміння в мішку. Іноді маєш рацію ти: ваги з підкруткою. Іноді обидва маєте рацію: і каміння в мішку, і ваги з підкруткою. Завжди сперечайся, завжди борися. Вище голову. Голову вище. Теж мені — якесь каміння. Ну один каміничик, може. Чверть фунта? Завжди сперечайся.

Повертаєшся з порожнім мішком. У нас є своя книга. Позначай вагу. Це треба. Якщо вони знають, що ти записуєш, то не надурять. Але Боже борони, якщо не позначатимеш, скільки назбирав.

Це хороша робота. Навколо ділашня гасає. Чував про машину, яка бавовну збирає?

Так, чував.

Як гадаєш: колись така приїде?

Ну, якщо така приїде... один казав, тоді ручному збору гаплик.

Надходить ніч. Усі стомлені. Добре назбирали, що там. Заробили три долари — я, моя стара і малі.

На бавовняні поля прибувають автомобілі. Утворюються табори збирачів бавовни. Великі вантажівки, завішані сітками, та причепи, завалені білим пухом. Бавовна чіпляється за паркани, дроти, і бавовняний пух згортається в кульки на дорозі, й котиться, коли дме вітер. І чиста білосніжна бавовна йде до котон-джину*. І великі, пухкі тюки стоять, чекаючи на прес. І бавовна чіпляється вам за одяг, прилипає до вусів. Ви-скаєшся — а ніс наче ватою забитий.

Згорблюйся і прялуй, бо треба наповнити мішок, доки не стемніло. Мудрі пальці вишуковують коробочки. Стегна згинаються, тягнучи мішок. Дітлахи вже зморилися, бо вечоріє. Вони спотикаються об оранку. І сонце сідає.

От якби ж тут довше попрацювати. Грошей небагато, Бог відає, та я бажав би, аби це тривало.

* Скорочення від *cotton engine* (*cotton gin*, у романі просто *gin*) — перша ефективна бавовноочишувальна машина (винайдена Елі Вітні в 1793 р.), яка здешевлювала технології обробки бавовни.

На шосе купчаться старі автівки, закликані листівками.

Є мішок для бавовни?

Нема.

Коштує долар.

Якби нас на роботу стало п'ятдесят, можна було б довше попрацювати, але нас п'ятсот. Навряд чи це довго буде. Я знав одного — він так і не виплатив за свою торбину. А коли нову роботу знайшов — дали нову торбину, а поле вже обчистили, доки він зібрав мішок.

Богом заклинаю: намагайтеся бодай трохи грошей відкласти! Зима швидко настане. А в Каліфорнії взимку взагалі не працюють. Швидше торбу набивай, доки не стемніло. Я бачив, як отой хлопець поклав у мішок дві грудки землі.

От чорт. Чому б ні? Я просто вирівнюю ваги з підкруткою.

А ось мої книги, записано триста дванадцять фунтів.

Правильно!

Ісусе, він ніколи зі мною не сперечався! Мабуть, у нього ваги з підкруткою. Ну, день добрий виявився все єдно.

Кажуть, до цих країв ще тисяча людей їде. Завтра боротимемося за ряди. Швидко бавовну вириватимемо.

«Потрібні збирачі бавовни». Чим більше збирачів, тим швидше бавовна йтиме до котон-джину.

А тепер додому, до табору.

М'ясо — ввечері боковина, Боже правий! Ми заробили грошей на м'ясо — боковину! Візьми малюка за руку — він геть зморився. Бігом — купи чотири фунти м'яса, боковини. Ото стара моя сьогодні ввечері перепічок смачних наробить, якщо не надто втомилася.

РОЗДІЛ 28

Товарні вагони — усього дванадцять — щільно згуртувалися на березі струмка. Там стояли два ряди — по шість вагонів кожний, у вагонах було знято колеса. Біля розсувних дверей було поставлено як платформи східці, збиті з дощок. Вийшли добрі оселі — водонепроникні, без протягів, на двадцять чотири сім'ї — по одній родині на половину кожного вагончика. Вікон не було, зате двері широко відчинялись. У деяких були «загородки» зі шмату полотна, а в інших «межу» позначали тільки двері.

Джоуди отримали половину одного з вагонів у кінці. Попередні власники поставили там замість пічного димаря каністру з бензином і зробили отвір у стіні для комину. Але навіть з широко відчиненими дверима в крайньому вагоні було темно. Мати відгородила половину помешкання брезентом.

— А тут дуже мило, — сказала неня. — Краще нам велося хіба тільки в урядовому таборі.

Щоночі вона розстеляла матраци на підлозі та щоранку знову скочувала. І щодня всі ходили в поле й збирали бавовну, і щовечора в них було м'ясо. У суботу вони поїхали до Туларе й купили бляшану плитку, нові комбінезони для Ела, батька, Вінфілда та дядька Джона, придбали там сукню для матері, а найкраще материне плаття віддали Ружі Шаронській.

— Вона так погладшала,— сказала мати.— Ті'ки дарма чималі гроші марнуватимемо, аби їй нову сукню купити.

Джоудам пощастило. Вони встигли вчасно, щоб отримати місце в товарному вагоні. Тепер усе навкруги було заставлено наметами запізнених, а ті, хто оселився в товарних вагонах, вважалися старожилами, аристократами.

Вузкий потічок звивався між вербами, то зникаючи, то знову виринаючи в гайку. З кожного вагона до струмка вела твердо протоптана стежина. Між вагонами на мотузці розвішували одяг, і щодня сушилась одежа.

Увечері сім'я поверталася з полів, несучи в руках згорнуті мішки для бавовни. Джоуди зайшли до крамниці, яка стояла на перехресті; усередині вже юрмилося багато збирачів, охочих зробити покупки.

— Скільки сьогодні?

— Ми файно попрацювали. Сьогодні заробили три з половиною. От якби так і далі тривало. Дітлахи будуть хорошими збирачами. Мати зшила два мішечки — на кожного. Бо великий мішок не потягнуть. А вивалюють у наші торби. Пара старих сорочок — і лантухи готові. Файно працюється.

Мати підійшла до м'ясного прилавка, замислено притисла до вуст вказівний палець і подмухала на нього.

— Мабуть, свинячі відбивні,— мовила вона.— Почім?

— Тридцять центів за фунт, мем.

— Ну, зважте мені три фунти. І ще добрий шматок вареної яловичини. Моя донька 'го завтра приготує. І пляшку молока для моєї дочки. У неї душа аж просить молока. При надії, на дитину чека. Пані медсестра казала їй пити багато молока. І ще... дайте поміркувати... картопля в нас є.

Підійшов батько, несучи банку сиропу.

— Ось,— сказав він.— Може, якісь оладки зробимо.

Мати спохмурніла.

— Ну... ну... так. Гаразд, оце ще беремо. Смальцю зара' в нас скі'ки хоч'.

Наблизилася Руті. Вона несла дві великі коробки крекерів, а в очах застигло питання, яке від кивка або заперечення матері могло перетворитися на трагедію або захват.

— Ма'?

Вона підняла та опустила коробки, помахуючи ними, щоб додати їм привабливості.

— Ану постав на місце...

Очі Руті набули трагічного виразу. Батько сказав:

— Та вони ж ті'ки нікель за штуку. Малі сьо'дні файно попрацювали.

— Ну...— в очах Руті поступово засяяв захват.— Чудово.

Руті розвернулася і майнула. На півдорозі до дверей вона зловила Вінфілда та кинулася з ним у двері, у надвечір'я.

Дядько Джон подивився пару полотняних рукавичок з нашивками з жовтої шкіри, приміряв, зняв і поклав на місце. Поступово він наблизився до полиці спиртного і став, вичаючі етикетки на пляшках. Мати помітила це.

— Чоловіче,— сказала вона, кивнувши головою в бік дядька Джона.

Батько неквапом підійшов до нього.

— Хочеться, Джоне?

— Ні.

— Потерпи, доки зберемо всю бавовну,— сказав батько.— Потім можеш набратися до чортиків.

— Та нічо' мене не зачіпа,— відповів дядько Джон.— Працюю багато, сплю міцно. Ні снів не бачу, нічо' такого.

— Я ж помітив, як ти на пляшки видивлявся.

— Та я їх і не бачу. Кумедія. Хочу всього накупити. А ці речі мені не потрібні. От, скажімо, оці безпечні бритви. Прикинув, що хтів би мати пару отих рукавичок. Дешеві.

— Ти не зможеш збирати бавовну в рукавичках,— сказав батько.

— Знаю. Не тре' мені бритви, нічо'. Але воно вабить, відчува'ш, що все 'дно купиш, навіть якщо не тре'.

Мати покликала:

— Ворушіся. Ми вже все купили.

Вона несла сумку. Дядько Джон і батько взяли по пакету. Руті з Вінфілдом застигли в очікуванні, їхні очі гостро задивлялись, а за щоками були набиті крекери.

— Присягаюся: вечеряти не схочуть,— мовила мати.

Люди стікалися до табору. У наметах запалювали світло. З димарів повалив дим. Джоуди звелися по дощаних східцях і опинилися в крайньому вагоні. Ружа Шаронська сиділа на ящику біля плити. Молодиця розпалила її, і бляшана плита розжарилася до червоного.

— Є молоко для мене? — спитала Ружа.

— Так. Ось.

— Дайте його мені. Я зранку не пила ні краплі.

— Вона гадає, то як ліки.

— Пані медсестра каже так.

— Картопля в тебе готова?

— Ось, почистила.

— Ми посмажимо,— сказала мати.— Купили свинячі відбивні. Поріж картоплі та виклади на нову пательню. Додай цибулі. Ви, хлопці, помийтеся, принесіть відро води. А куди Руті з Вінфілдом поділися? Пора їм митися. Купили для них по пачці крекерів,— мовила мати Ружі Шаронській.— Кожному по коробці.

Чоловіки вийшли вмиватися в струмку. Ружа Шаронська викладала нарізану картоплю на сковороду і перевертала скибки кінчиком ножа.

Раптом брезент відкинувся. До вагона зазирнуло товсте спітніле обличчя.

— Ну як ви тут, місіс Джоуд?

Мати повернулася.

— Вечір добрий, місіс Вейнрайт. У нас файно все. Три з половиною. Три п'ятдесят сім, точніше.

— Ми чотири долари заробили.

— Так,— відповіла мати.— Ваших же більше.

— Так. Джонас підрастає. У вас свинячі відбивні, бачу.

У двері прослизнув Вінфілд.

— Ма'!

— Помовч хвильку. Так, мої просто обожнюють свинячі відбивні.

— А я бекон готую,— сказала місіс Вейнрайт.— Чуєте запах?

— Ні, не чую — у мене картопля з цибулею.

— Підгоряє! — скрикнула місіс Вейнрайт, і її голова притьмом сховалася.

— Ма',— покликав Вінфілд.

— Що таке? Крескерів переїв?

— Ма'... Руті виказала.

— Що виказала?

— Тома.

Мати уважно подивилася на нього.

— Виказала?

Потім опустила перед ним навколішки.

— Вінфілде, як вона його виказала?

Вінфілд мав спантеличений вигляд. Він позадкував.

— Ну, вона ті'ки трішки прохопилася.

— Вінфілде! Ану розкажуй, як це було.

— Вона не стала їсти всі свої крескери зразу. Тримала пачку і по шматочку раз за разом гризла, ну, як завше робить, поволі,— почав він,— і каже: «А тобі шкода, що нічо' не лишилося?»

— Вінфілде! — прикрикнула мати.— Ану розкажуй.

Вона озирнулася, нервово поглядаючи на заслону.

— Руже Шаронська, піди побалакай з місіс Вейнрайт, аби вона не підслухала.

— А як бути з картоплею?

— Я постежу. А тепер іди. Не хочу, аби вона крізь заслону підслухала.

Молодиця, ледве човгаючи обважнілими ногами, сховалася за брезентом.

— А тепер, Вінфілде,— сказала мати,— розкажуй.

— Ну, я вже казав — вона по шматочку відкушує, раз за разом, а потім почала кожну печеньку навпіл ламати, аби більше було.

— Ну далі, швидше.

— Ну, а якісь діти повз проходили й, атож, захтіли теж покуштувати, а Руті — просто гризла і гризла, ні з ким не ділилася. Вони й розлютились. А один хлопчак вихопив у неї ту коробку з крекерами.

— Вінфілде, швидко кажи про інше.

— Так я й кажу,— відповів він.— Руті розізлилася, прогнала їх, одного вдарила, ще іншого вдарила, а потім одна велика дівчинка підійшла й так її набила. Набила страшенно. Тоді Руті заплакала й сказала, що є в неї старший брат і він уб'є цю велику дівчинку. А та велика дівчинка сказала: «Та ну? У мене теж старший брат є».— Вінфілд аж захлинався розповідаючи.— Ну, вони побились, і та велика дівчинка так Руті набила, а Руті й каже, що її старший брат уб'є того старшого брата тої великої дівчинки. А та велика дівчинка сказала, що старший брат Руті не вб'є її старшого брата. А тоді Руті візьми та й скажи, що її великий брат уже вбив двох. І... і... ота велика дівчинка відповіла: «Та ну! Ти просто брехло-недомірок». А Руті каже: «Та ну? Мій старший брат ховається, бо він одного вбив, і твого брата вб'є». І тоді вони з Руті почали обзиватись, і Руті жбурнула в ту дівчинку каменякою, а та дівчинка погналася за Руті, а я додому прибіг.

— О Боже! — утомлено промовила мати.— Ох! Боже мій милий! Що ж нам тепер робити?

Вона підперла чоло рукою і витерла очі.

На плиті заревла конфорка, і долинув запах смаженої картоплі, яка підгоряла. Мати машинально пересунулась і помішала страву.

— Руже! — поклікала мати. Дочка вийшла із-за заслони.— Постеж за вечерею. Вінфілде, біжи знайди Руті та веди сюди.

— Ви її відшмагаєте, ма'? — з надією запитав Вінфілд.

— Ні. Тут уже нічо' не поробиш. От чому, хтілося б мені знати, вона отаке накоїла? Ні. Не буде користі з того, що її відшмагаю. А тепер біжи, знайди її та приводь.

Вінфілд метнувся за двері вагона; біля входу хлопчик зустрівся з трьома чоловіками, які залізали по дощаних східцях; Вінфілд постояв осторонь, пропускаючи родичів.

— Чоловіче, — сказала мати, — мені тре' з тобою дещо обговорити. Руті виказала деяким дітям нашу таємницю.

— Що?

— Вона прохопилася. Побилася — ну й сказала.

— Нащо? От сучка малá!

— Ні, вона сама не відала, що творила. Тепер слухай, чоловіче. Я хочу, щоб ти лишився тут. Я спробую знайти Тома й попередити 'го. Повинна попередити, аби стерігся. Лишайся тут, чоловіче, і за ладом придивляйся. Я захоплю йому щось повечеряти.

— Ну гаразд, — погодився батько. — А ти навіть не нагадуй Руті, що вона наробила. Я сам з нею поговорю.

Тієї ж хвилини прийшла Руті, а за нею — Вінфілд. Дівчинка була замурзана. Рот у неї був липкий, а з носа ще крапала кров — сліди бійки. Руті мала засоромлений і наляканий вигляд. Вінфілд урочисто ступав за нею. Руті дивилася лютим поглядом, але пішла в куток вагона і присіла там. Сором і лють у неї перемішалися.

— Я все їй сказав, — мовив Вінфілд.

Мати поклала дві відбивні та смажену картоплю на олов'яну тарілку.

— Цить, Вінфілде, — зауважила вона. — Ти не повинен ранити її так сильно, як її вже скривдили.

Тільце Руті метнулося через весь вагон. Дівчинка обхопила матір за попереk, уткнулася личком у живіт — і все тіло Руті затрусилося від ридань, які просто душили дівча. Мати намагалася відчепити доньку, але брудні пальці вп'ялися намертво. Мати ласкаво пригладила скуйовджене волосся дівчинки і приголубила доньку за плечі:

— Ш-ш,— сказала вона.— Ти ж не знала.

Руті відірвала замазане, скривавлене обличчя.

— Вони відняли в мене крекери! — закричала вона.— Те велике дівчисько, суча дочка, вона мене набила...— і дитина знову зайшлася в шаленому плачі.

— Ш-ш! — промовила мати.— Не кажи такого. Пусти. Мені тре' йти.

— Чому ви не відшмагаєте її, ма'? Якби вона не носилась отак-о зі своїми крекерами, а то аж слину пускала, то нічо' б не було. Ну відшмагайте її.

— А ви, містере, ліпше своєї справи держіться,— суворо відрізала мати.— Дограєшся — я тебе відшмагаю. Ну, пусти-но, Руті.

Вінфілд сів на згорнутий матрац, дивлячись на свою сім'ю цинічним і відсутнім поглядом. Хлопець поставив себе в оборонну позицію: Руті нападе на нього за першої нагоди, і він це знав. Руті тихо відійшла, сердито задихаючись, в інший кінець вагона.

Мати накрила бляшану плиту газетним аркушем.

— Я пішла,— сказала вона.

— А сама ти що, нічо' не поїси? — спитав дядько Джон.

— Опісля. Коли вернуся. Зара' не хочу.

Мати підійшла до прочинених дверей і обережно спустилася по крутих дощаних східцях.

На березі потоку криті намети й вагони стояли впритул один до одного, переплетені мотузками, і кілки були зовсім поряд. Крізь брезент світили ліхтарі, з усіх димарів курилося. У хвіртках стояли, розмовляючи, чоловіки й жінки. Жваво бігали діти. Мати велично рушила вздовж наметів. Її скрізь упізнавали, коли вона проходила.

— Вечір добрий, місіс Джоуд.

— Добрий.

— Маєте справи, місіс Джоуд?

— Та є тут одні приятелі. Я в них хліба позичала.

Нарешті вона дійшла до кінця табору. Зупинилась і розирнулась на всі боки. У таборі мерехтіло світло, долинали тихі звуки голосів. Вряди-годи тишу прорізав гучний голос. Повітря наповнювалося запахом диму. Хтось тихо награвав на гармоніці — просто так, програючи той самий наспів, знов і знов той самий акорд.

Мати пробиралась у заростях верболозу біля струмка. Вона звернула зі стежини і сіла непорушно, дослухаючись, чи не йде хто за нею. У бік табору стежкою йшов чоловік, на ходу підтягуючи шлейки й застібаючи джинси,— і зник. Мати сиділа нерухомо, і він оминув її, не помітивши. Вона зачекала хвилин п'ять, а потім прокралася на стежину до струмка. Ступала тихо — так тихо, що в дзюрчання води не вплітався м'який шерех вербового листа під її нечутними кроками. Стежка й потічок петляли ліворуч, а потім знову праворуч, і мати не наблизилася до шосе. У тьмяному мерехтінні зірок вона змогла побачити насип і чорний круглий отвір дренажної труби, де завжди лишала їжу Томові. Мати обережно просунулася вперед, поклала пакет у діру й забрала порожню олов'яну тарілку, залишену там. Прокралася назад до вербової гущавини і сіла в заростях, вичікуючи. Через гущавину їй було видно чорний отвір труби. Мати мовчки сиділа, охопивши руками коліна. За кілька хвилин у заростях знову запанувало життя. Миші-полівки обережно заворушилися в листі. По стежці м'яко прослизнув скунс, лишаючи по собі легкий струмінь смороду. А потім вітер ніжно тріпнув верби, наче випробовуючи їх, і на землю полинув водоспад золотого листа. Раптом сильний порив вітру наче скипів і струсив дерева, ніби бажаючи їх зламати, і листя повалилося зливою. Мати відчула, як листя впало їй на волосся і плечі. По небу пливали густі чорні хмарини, заступаючи зірки. Тугі краплі дощу покрапали долу, гучно стукаючи по опалому листю, а хмара рухалася далі й далі, і знову показалися зірки. Мати зіщулилася. Вітер пронісся повз верболіз, у хащі знову затихло, але дерева біля струмка досі хиталися.

З табору долинули тонкі, проникливі звуки скрипки, яка намацувала мелодію.

Мати почула обережні кроки в листі далеко ліворуч від неї і напружилася. Вона відпустила коліна й підвела голову, щоб краще чути. Рухи стихли, а за якийсь час знову пожвавилися. Виноградна лоза різко дряпнула по сухому листю. Мати побачила темну постать, яка вийшла на відкритий простір і прокрадалася від труби. Чорна кругла діра зникла, а потім постать ступила назад. Мати неголосно покликала:

— Томе!

Фігура стала нерухомо — настільки нерухомо і настільки пригинаючись до землі, що нагадувала пеньок. Мати поклікала знову:

— Томе, ну, Томе!

Тоді фігура зарухалася.

— Це ви, ма'?

— Я.

Вона підвелась і рушила йому назустріч.

— Не слід вам було приходити,— сказав Том.

— Мені тре' було побачити тебе, Томе. Тре' переговорити з тобою.

— Стежка ж зовсім близько,— сказав він.— Хтось пройде.

— Хіба ти не зна'ш такого місця, Томе, де...?

— Так... але раптом... ну, раптом вас зі мною побачать... усій родині тоді біда.

— Тре' поговорити, Томе.

— Тоді за мною йдіть. Тихо.

Він перейшов струмочок, обережно прокрадаючись через воду, і мати рушила за сином. Том пройшов через кущі, вибрався на поле на іншому зарослому березі, й обоє перетнули його. Почорнілі стебла бавовнику різко виднілися на землі, й на стеблах ще чіплялися бавовняні волосинки. Десь чверть милі мати з сином пройшли краєм поля,

а потім повернули в чагарі. Том наблизився до великого пагорба — кущів дикої ожини — нахилився і відігнув стебла вбік.

— Вам тре' повзти,— сказав він.

Мати опустилася навколішки, тримаючись руками за землю. Відчула пісок, а коли чорнота ожинових кущів більше не торкалася жінки, то намацала на землі Томову ковдру. Він знову поправив лози. Світло в печері зникло.

— Де ви, ма'?

— Тут. Поряд. Тихіше, Томе.

— Та не хвилюйтесь. Я тут зацаївсь, як кролик.

Вона чула, як він знімає обгортку з олов'яної тарілки.

— Свинячі відбивні,— сказала мати.— І смажена картопля.

— Боже Всемогутній, ще теплі.

Мати не могла бачити Тома, але чула, як він жує, розриває і ковтає м'ясо.

— Це дуже фayne укриття,— промовив він.

Мати тривожно сказала:

— Томе... Руті про тебе прохопилася.

Вона почула, як він мало не вдавився.

— Руті? А чого це?

— Ну, вона не винна. Посварилася з ким'сь і каже, що її брат наб'є брата кривдниці. Ти ж зна'ш, як у дітей ведеться. І сказала, що її брат убив людину й тепер ховається.

Том засміявся.

— У мене теж так було — дядьком Джоном лякав, але він ніколи не заступився б. Це ж просто дитяча балачка, ма'. Нічо' такого.

— Ні, це не так,— відповіла мати.— Малі розплещуть, дорослі почують і всім навколо розкажуть, а потім дійде до відповідальних осіб, і вимагатимуть, аби все знали, як було. Томе, ти повинен піти.

— Оце я з самого початку казав. Завше боявся, що побачать, як ви їжу до труби кладете, і про все дізнаються.

— Знаю. Але я хтіла, щоб ти був поруч. Перелякалася за тебе. Я тебе не бачила. І зара' побачити не можу. Як у тебе з лицем?

— Та швидко гоїться.

— Посунься ближче, Томе.. Дай-но відчую. Посунься ближче.

Він підповз до неї. Її рука пошукала і знайшла синову голову в мороці, а пальці зарухалися по обличчю від носа й обмацали ліву щоку.

— Жахливий шрам у тебе, Томе. І ніс кривим став.

— Мабуть, це й на краще. Мо', тоді ніхто не впізнає. Якби моїх відбитків не було у справі, я б радів.

Він знову почав їсти.

— Ш-ш,— попросила мати.— Слухай-но!

— Це вітер, ма'. Просто вітер.

По струмку пронісся порив вітру, і дерева зашуміли.

Мати підповзла на Томів голос.

— Хочу знову тебе торкнутися, Томе. Тут так темно, хоч в око стрель. А я хочу тебе пам'ятати, хай навіть лише мої пальці пам'ятатимуть. Ти повинен піти, Томе.

— Так! Із самого початку це знав.

— Ми досить добре заробили,— сказала неня.— Я дещо відклала. Дай руку, Томе, тримай. Я сюди поклала сім доларів.

— Не візьму я грошей,— сказав він.— Зі мною давно все гаразд.

— Тримай, Томе. Я ж не засну, як у тебе грошей не буде. Мо', тобі тре' автобусом поїхати чи на чомусь. Я хочу, аби ти далеко-далеко поїхав — за триста-чотириста миль.

— Не візьму.

— Томе,— суворо мовила вона.— Візьми ці гроші. Чуєш? Ти не ма'ш права мені робити боляче.

— Ви несправедливі.

— Я думала, ти до великого міста поїдеш. У Лос-Анджелес, приміром. Ніхто тебе там не відшукає.

— Хм-м,— промовив він.— Дивіться, ма'. День і ніч ховаюсь. Угадайте, про кого я повсякчас думав? Про Кейсі! Він сті'ки всього говорив. Часто балакав, аж набридав мені. Але тепер усе думаю над тим, що він говорив, і все в пам'яті держу. От казав він, як одного разу до пустелі пішов, аби душу собі повернути,— а виявилось, що скрізь його душа була. І казав він: те, що він знайшов,— це лише дрібка великої душі. Каже, що в пустелі недобре було, тому що маленькій дрібці його душі добре не велося, вона повинна була стати цілим з рештою — з усією душею. Кумедно, що я це затамив. Не думаю, що тоді навіть слухав це. Але тепер я знаю: у самоті нічо' доброго нема.

— Він був хорошою людиною,— сказала мати.

Том провадив далі:

— Одного разу він знову почав шкварити зі Святого Письма, та не звучало те як зі Святого Письма, бо про геєну вогнену ні слова. Він двічі це проказував, і я затамив. Казав, це з Проповідника*.

— А як там, Томе?

— Ось як: «Двом ліпше, ніж одному, вони бо мають ліпшу користь зі своєї праці. Бо як упадуть, один одного підніме. Горе ж одному, як упаде, і нема нікого, щоб його підвести»**. Це уривок такий.

— Далі,— попросила мати.— Далі, Томе.

— А до кінця недовго. «Так само, як лежать удвох — їм тепло; одному ж як загіряться? Наскочить на одного хтось, удвох проти нього стануть; троїста нитка не так хутко рветься»***.

— Так це Письмо?

— Кейсі казав — так. Називав це Проповідник.

— Цить... чуєш?

* Екклезіаст; англійською — *the Preacher*, у перекладі І. Хоменка (цитованому далі) — Проповідник. Автор застосовує багатозначність, адже проповідник — це й Екклесіаст, і Кейсі.

** *Ibid.* 4: 9-10.

*** *Ibid.* 4: 11-12.

— Лише вітер, ма'. Точно вітер. Я замислився, ма': здебільшого ж про бідних проповідують, і завше таке ведеться: як у тебе нічо' нема — то й не тре', просто руки склади*, і хрін з ним — от помреш, тоді подадуть тобі морозиво на золотій таці. А у Проповідника сказано: «Двом ліпше, ніж одному, вони бо мають ліпшу користь зі своєї праці».

— Томе,— сказала мати.— Куди це ти хилиш?

Він довго мовчав.

— Я думав, як було в урядовому таборі: там наші самі ладом керували, а якщо побився хто — самі все ладнали; і копів там не було, ніхто зброєю не погрожував, але там ліпше було, ніж з копами,— ті ніколи такого ладу не наведуть. І я все дивувався, чом отак-о скрізь не зробити. Викинути копів — не наші вони. А ліпше всім разом працювати на себе, на власній землі.

— Томе,— повторила мати,— що ти збира'шся робити?

— Як Кейсі робив,— відповів він.

— Але його вбили.

— Так,— мовив Том.— Він не встиг ухилитися. Він не робив нічо' протизаконного, ма'. Я багато думав, про нас думав: живемо як свині, родючі землі дарма переводяться, або в когось одного мільйон акрів, а навколо — сотні тисяч хороших фермерів голодують. Мені цікаво знати: от якби наші люди зібралися й кричали — як оті на ранчо Гупера...

— Вони тебе зацькують,— сказала мати,— і занастять, як юного Флойда.

— Вони все'дно мене цькуватимуть. Усіх нас зацькували.

— Ти не збира'шся нікого вбивати, Томе?

— Ні. Думаю: все'дно я вигнанець — мо', я міг би... чорт, не придумав ще, ма'. Не турбуйте мене зара'. Не переймайтеся за мене.

Вони мовчали, сидячі у вугільно-чорній печері, оплетеній лозами й гіллям.

* Том несвідомо майже дослівно цитує Еклезіяста: «Дурний складає руки і їсть власне тіло» (4:5).

— Як я про тебе дізнаюся? — сказала мати.— Вони ж тебе вбити можуть — а я не взнаю. Покривдять тебе. Як я дізнаюся?

Том розсміявся:

— Ну, може, як Кейсі казав: у людини нема своєї душі, але вона ті'ки дрібка одної великої... і тоді...

— Тоді що, Томе?

— Тоді це неважливо. Тоді я буду всім у темряві. Я скрізь буду і коли завгодно — куди не глянь. Скрізь, де битимуться голодні, аби їсти,— я буду. Де б копи не били людину — я там буду. Якщо Кейсі точно знав, то буду там, на шляху, де люди кричать у люті — і... і... там буду, де малеча сміється, коли голодна, а знає, що вечеря буде. І коли наші люди їстимуть те, що самі зростили, і житимуть у будинках, які самі побудували,— я теж буду там. Бачите? Боже, зовсім як Кейсі кажу. Мабуть, тому, що думав про нього сті'ки. Іноді здається, навіть бачу його.

— Не розумію,— відповіла мати.— Не дуже в голові вкладається.

— У мене теж,— сказав Том.— Просто це ті речі, про які я думаю. Сті'ки всього в голові, коли на одному місці заляк. Вам тре' вертатися, ма'?

— Візьми гроші.

Він якийсь час помовчав.

— Гаразд,— відповів він.

— Томе, а потім... коли все владнається, ти повернешся? Ти нас знайдеш?

— Аякже,— відповів він.— А зара' вам ліпше піти. Дайте руку.

Він повів її до входу. Її пальці вчепилися в його зап'ястя. Він відхилив гілля і провів неню.

— Ідіть у поле, доки не побачите смоківницю в кінці, а потім перейдете потічок. Прощайте.

— Прощай,— відповіла вона і швидко попрямувала геть.

Її очі зволожились і паленіли, але вона не плакала. Кроки її гучно і безтурботно відбивалися на опалому листі, коли мати минала кущі. І щойно вона пройшла чагарі, з посутенілого неба полився дощ, і кілька великих крапель бризнули на сухе листя. Мати стала і завмерла в зрошуваній хащі. Розвернулася і попрямувала до ожинових кущів, зробивши три кроки; а потім розвернулася і поквапилася назад, до табору. Підійшла просто до труби й полізла нагору, до шляху. Дощ уже вщух, але небо ще було зтягнуте хмарами. За спиною почулися кроки, і мати нервово озирнулася. На дорозі тьмяно замиготів спалах ліхтарика. Мати розвернулася і пішла далі в напрямку дому. За мить якийсь чоловік наздогнав її. Він чемно опустив ліхтарик у землю, не світлячи жінці в обличчя.

— Доброго вечора,— привітався він.

Мати відповіла:

— І вам.

— Схоже, дощик зібрався.

— Сподіваюся, що ні. А то збирати врожай не вийде.

А збирати тре'.

— І мені теж тре' збирати. А ви в таборі живете?

— Так, сер.

Вони йшли разом.

— Я виростив дванадцять акрів бавовни. Запізно, але виростив. Подумав: піду сюди, пошукаю ще збирачів.

— Так, ви багато знайдете. Сезон уже закінчується.

— Сподіваюся знайти. Моя ділянка лише за милю звідси.

— Нас шестеро,— сказала мати.— Троє чоловіків, я і двоє дітей малих.

— Я оголошення повішу. Це за дві милі звідси.

— Ми вранці там будемо.

— Сподіваюся, не дощитиме.

— Я теж,— сказала мати.— Двадцять акрів — це недовго.

— Чим менше збирати лишиться, тим більше радітиму.
Спізнівсь я з бавовною. Не тре' було тягнути.

— А скі'ки ви платите, містере?

— Дев'яносто центів.

— Ми приїдемо збирати. Я чула, як казали: наступного року платитимуть сімдесят п'ять або навіть шістдесят.

— Я теж чув.

— Це біда буде,— сказала мати.

— Атож. Я знаю. Але ж ми дрібнота — що поробимо. Це Асоціація задає ціну, і тре' з цим рахуватися. А не рахуватимемося — прощай ферма. Дрібноті все скрутніше ведеться.

Вони прийшли до табору.

— Ми до вас приїдемо,— сказала мати.— Тут мало лишилося.

Вона пройшла до крайнього вагона і піднялася по дощаних східцях. Тьмяне світло ліхтаря вихоплювало похмурі тіні всередині. Під стіною сиділи навпочіпки батько, дядько Джон і літній чоловік.

— Привіт,— сказала мати.— Вечір добрий, містере Вейнрайт.

Той звів виточене лице. Його очі глибоко запали під густими бровами. Волосся було сивим до синяви й рідким. Чорнене срібло бороди вкривало йому щелепи та підборіддя.

— Добрий, мем,— відповів він.

— Ми завтра роботу матимемо — збирати,— попередила мати.— Це за милю на північ. Двадцять акрів.

— Краще, думаю, на машині,— сказав батько.— Більше назбираємо.

Вейнрайт нетерпляче підвів голову:

— Надіюся, нам теж можна поїхати?

— Ну аякже. Я поговорила з власником. Він шукає збирачів.

— Бавовну майже зібрали. А новий урожай шось не дуже, ріденький. Важко буде заробити. З першого разу майже все очищають.

— Ваші можуть з нами поїхати,— мовила мати.— Бензин навпіл.

— Ну... оце по-дружньому, мем.

— Це наші обидві родини вирятує,— сказала мати.

Батько мовив:

— Містер Вейнрайт — у нього турботи, він до нас прийшов порадитися. Ми тут обговорювали.

— Що сталося?

Вейнрайт дивився в підлогу.

— Наша Еггі,— сказав він.— Вона вже велика дівчина — шістнадцять років, виросла.

— Еггі кралечка,— погодилася мати.

— Ліпше 'го дослухай,— сказав батько.

— Ну, ваш син Ел... вони щовечора гуляють. А Еггі гарна, здорова дівчина, їй заміж треба, а то бути біді. У нас ніколи ганьби в роду не було. А тепер ми так зубожіли — місіс Вейнрайт і я,— що завжди нас турботи гризуть. А якщо вона потрапить у біду?

Мати розкачала матрац і сіла на нього.

— Вони й тепер разом? — спитала вона.

— Завсігди,— відповів Вейнрайт.— Щовечора гуляють.

— Хм. Ну, Ел хороший хлопець. Трохи півничок, як усі в ці літа, але хороший, стійкий. Про мене, кращого сина я б не бажала.

— Ой, та ми не ганимо Ела! Він нам до душі. Але що лякає нас із місіс Вейнрайт... ну, дівчина виросла, жінкою стане. А якщо ми поїдемо або ви поїдете, і ми дізнаємося, що Еггі в біді? У нас у роду ніколи ганьби не було.

Мати стиха промовила:

— Порадимось і постараємось, аби ганьби у вас не було.

Він швидко підвівся.

— Дякую вам, мем. Еггі вже доросла дівчина. Вона хороша дівчина, гарна. Будемо вдячні вам, мем, якщо ви нас од ганьби вбережете. Еггі не винна. Вона виросла.

— Чоловік поговорить з Елом,— сказала мати.— А як не він, то я поговорю.

— Добраніч,— сказав Вейнрайт.— Будемо вдячні вам.

Він пішов за брезентову заслону. Було чути його тихий голос на іншому кінці вагона: сусід доповідав про результат перемовин.

Мати якусь мить дослухалась, а потім сказала:

— Слушайте-но. Ідіть сюди й сідайте.

Батько і дядько Джон тяжко підвелися та пішли на свої місця. Улаштувалися на матрацах біля матері.

— А де діти?

Батько показав на матрац у кутку:

— Руті накинулася на Вінфілда, набила його. Я обох поклав спати. Думаю, вони сплять. Ружа Шаронська пішла з якоюсь жінкою перебалакати, знайомою.

Мати зітхнула.

— Я знайшла Тома,— тихо почала вона.— І... відіслала його. Далеко, геть.

Батько повільно кивнув. Дядько Джон опустив голову на груди.

— Ти не могла вчинити інакше,— сказав батько.— А ти як гада'ш, Джоне?

Дядько Джон підвів голову.

— Нічо' в голову не йде,— сказав він.— Усе здається, що я туманію, не прокинувся, і все.

— Том — хороший хлопець,— мовила мати, а потім додала вибачливо: — Це я не хтіла тебе скривдити, сказавши, що поговорю з Елом.

— Знаю,— тихо відповів батько.— Я вже не той став. Повсякчас тїки про те й думаю, як було раніше. Повсякчас про наш будинок думаю, а його ж більше нема.

— А тут красивіше... землі кращі,— сказала мати.

— Знаю. Та навіть цього не бачу, а бачу натомість нашу вербу, як з неї листя облітає. Іноді метикую, як діру залатати в огорожі — у південному кутку. Кумедія! Жінка сім'ї голова.

Жінка каже, що ми зробимо і куди підемо. А мене це тепер навіть не зачіпає.

— Жінки краще пристосовуються, ніж чоловіки,— за спокійливо сказала мати.— Жінка все життя тримає в руках. Чоловік — усе в голові. Не сперечайся. Мо'.. ну.. наступного року в нас буде житло.

— Нічо' в нас тепер нема,— сказав батько.— Настане час — ні роботи, ні врожаю. Що ми тоді робитимемо? Що їстимемо? І, кажу вам, Ружі Шаронській скоро родити. Навіть думати про це не хочу. Занурююся в минуле, пригадую, як раніше було,— щоб не думати. Мабуть, усе наше життя вже скінчилося.

— Ні, не так,— усміхнулася мати.— Ні, чоловіче. Є ще одна така річ, яку жінка знає. Я помітила. Чоловік, він ривком живе — дитина народилася, хтось помер; ще ривок — одержав ферму, втратив ферму,— і отакі ривки. А для жінки все це — один потік, як річка: маленькі вири, водоспад, а сама ж річка тече. Жінка так це сприймає. Ми не загинемо. Люди живуть — змінюються, може, трохи, але живуть.

— Як ти можеш таке говорити? — спитав дядько Джон.— Чим зарадиш, якщо життя зара' зупинилось, а люди просто втомилися й лягти хочуть?

Мати замислилася. Вона потерла одну лискучу руку об другу, переплівши пальці.

— Важко сказати,— промовила вона.— Усе, що ми робимо... здається мені, уперед спрямоване. Мені так здається. Навіть якщо хтось голодний... навіть якщо хтось заслаб, навіть якщо хтось загинув — але інші стійкішими стануть. Просто спробуйте жити днем, сьо'днішнім днем.

— Якби вона не померла тоді...— сказав дядько Джон.

— Ті'ки сьо'днішнім днем,— сказала мати.— Не пере-ймайся.

— Наступного року вдома буде файно,— сказав батько.

Мати промовила:

— Послухайте!

На східцях почулися кроки, і з-за заслони вийшов Ел.

— Привіт,— сказав він.— Я гадав, ви вже спите.

— Еле,— мовила мати.— Ми тут розмовляємо. Сідай.

— Атож... о'кей. Я теж хочу поговорити. Я вже скоро піду
'відси.

— Тобі не можна. Ти нам тут потрібен. Чого це ти підеш?

— Ну, ми з Еггі Вейнрайт хочемо побратись, я шукати-
му роботу в гаражі, й на якийсь час будинок винайmemo! —
Він розлючено подивився.— Отак і зробимо, ніхто нас не
спинить!

Вони всі вдивлялися в нього.

— Еле,— сказала мати.— Ми раді. Дуже раді.

— Так?

— Атож, звісно, ми раді. Ти вже дорослий. Тобі дружина
потрібна. Але не йди просто зара, Еле.

— Я обіцяв Еггі,— сказав він.— Ми підемо. Не можемо
більше тут лишатися.

— Бодай до весни лишися,— благала мати.— Ті'ки до вес-
ни. Не хочеш до весни лишитись? А хто вестиме вантажівку?

— Ну...

Місіс Вейнрайт висунула голову з-за заслони.

— Ви чули? — спитала вона.

— Так! Щойно почули.

— Ой леле! Якби... якби в нас пиріг був. Якби... в нас пи-
ріг був абощо.

— Я зготую кави і млинців,— сказала мати.— У нас
є сироп.

— Ой леле! — повторила місіс Вейнрайт.— Ну... добре.
Слухайте, я цукру принесу. Підсолодимо млинці.

Мати наламала хмизу для пічки, і жар швидко зайняв-
ся. Руті з Вінфілдом виповзли зі своїх постелей, як раки-
відлюдники з мушель. На мить діти принишкли й пово-
дились обережно, стежачи за дорослими — чи досі малі
вважаються злочинцями. Коли ж ніхто й не глянув на дітей,

вони посміливішали. Руті прострибала всю дорогу до дверей і назад на одній нозі, не торкаючись стіни.

Мати сипала борошно в миску, коли по східцях піднялася Ружа Шаронська. Вона трималася рівноваги, обережно ступаючи.

— Що сталося? — запитала Ружа.

— Новина! — крикнула мати.— Ми тут невеличку вечірку робимо — відзначимо, що Ел і Еггі Вейнрайт заручені.

Ружа Шаронська застигла абсолютно нерухомо. Вона поволі подивилася на Ела, який стояв збентежений і пригнічений.

Місіс Вейнрайт крикнула зі свого кінця вагона:

— Я приміряю Еггі чисту сукню. Зараз прийду.

Ружа Шаронська повільно розвернулася. Вона повернулася до широких дверей і поволі спустилася з дощаних східців. Опинившись на землі, вона неквапом рушила до струмка і пройшла по стежці, яка петляла поруч. Ружа прямувала тим самим шляхом, яким до того йшла мати,— до верболозу. Вітер тепер безперервно дув, а кущі різко свистіли. Ружа Шаронська стала навколішки й поповзла в гущавину. Гілля з ягодами дряпало їй обличчя, чіплялося за волосся, але вона не опиралася. Тільки коли вона відчула, що зарості геть оплели її всю, то зупинилася. Вона розтягнулася в кущах. І відчула тягар немовляти у себе в черві.

У непроглядно-темному вагоні заворушилася мати, а потім відкинула ковдру і встала. У прочинені двері помешкання лилося слабке сіре мерехтіння зірок. Мати підійшла до дверей і стала, визираючи надвір. На сході блідли зірничі. Вітер ніжно ворушив вербові зарості, а від води чулося тихе перемовляння хвиль. Увесь табір ще спав, а перед одним з наметів горіло невеличке багаття, і люди стояли біля вогню, щоб зігрітися. Мати могла бачити їхні обличчя в танці спалахів; люди стояли, потираючи руки, а потім розвернулися спинами, заклавши руки за них. Мати дивилася назовні, сплівши руки перед собою. Вітер налігав поривами, то

з'являвся, то влягався, а повітря вже поколювало морозцем. Мати затремтіла й потерла руки. Навшпиньках пройшла всередину і намацала сірники біля ліхтаря. Стулка рипнула. Мати запалила гніт, мить подивилась на його синій пломінець, а потім викрутила жовте кільце полум'я. Піднесла ліхтар до плити й поставила, водночас підкидаючи за заслінку наламаний сухий верболіз. За мить у димарі вже заревів вогонь.

Ружа Шаронська важко, через силу припіднялась і сіла.

— Я встану,— сказала вона.

— Заждеш хвилю, доки потеплішає? — попросила мати.

— Ні, встану.

Мати наповнила кавник з відра й поставила на плиту, а потім поставила туди ж густо змащену салом сковороду, щоб як слід розпекти її.

— Ти чого? — неголосно спитала мати.

— Я піду,— відповіла Ружа Шаронська.

— Куди?

— Бавовну збирати.

— Ти не можеш,— сказала мати.— Ти вже на останніх днях.

— Ні, мені неважко. І я піду.

Мати відсипала кави у воду.

— Руже Шаронська, ти ввечері з нами млинців не поїла.

Дочка не відповіла.

— Що це ти надумала — бавовну збирати?

Знову нема відповіді.

— Це все через Ела з Егті?

Цього разу мати невідступно дивилася на дочку.

— Ох, тобі не тре' збирати.

— Я піду.

— Ну гаразд, але не надсаджуйся. Вставай, чоловіче! Ну, вставай, прокидайся!

Батько моргнув і позіхнув.

— Не виспався,— простогнав він.— Одинайцята вже була, як ми спати вклалися.

— Давай, давай, уставай і митися.

Мешканці вагона прокидалися повільно, скарлючено виповзали з-під ковдр, зіщулившись, незграбно вдягалися. Мати перевертала на другій сковороді скибочки солонини.

— Виходьте і вмийтеся,— скомандувала вона.

У другому кінці вагона засвітилось. І тут почулися звуки ламання хмизу з боку Вейнрайтів.

— Місіс Джоуд,— почувся поклик.— Скоро будемо готові. Скоро йдемо.

Ел пробурчав:

— Чого так рано?

— Акрів усього двадцять,— відповіла мати.— Тре' встигнути, аби зібрати. Бавовни обмаль лишилося. Тре' дістатися, а то все знімуть.

Мати квапила швидше вдягатися, прожогом подавала сніданок.

— Ну, пийте каву, швидше,— казала вона.— Їхати пора.

— Ми ж не можемо збирати бавовну потемну, ма'.

— Нам тре' там бути, щойно розвидниться.

— А якщо там мокро?

— Та дощик малий був. Ну, пийте каву. Еле, щойно доп'єш — заводь мотор.— Вона покликала: — Ви готові, місіс Вейнрайт?

— Їсти закінчуємо. За хвилюку готові будемо.

Табір ожив. Біля наметів загорілися вогні. З димарів у вагонах закурився дим. Ел миттєво допив свою порцію кави, набравши повний рот гущі. Він спустився по дощаних сходинах, випльовуючи гущу.

— Ми готові, місіс Вейнрайт,— покликала мати. Вона обернулася до Ружі й сказала: — Тобі слід залишитися.

Дочка стиснула щелепи.

— Я поїду,— сказала вона.— Ма', я повинна їхати.

— У тебе ж нема мішка для бавовни. Ти й не дотягнеш.

— А я у ваш складатиму.

— Я хтіла б, аби ти не їхала.

— Я поїду.

Мати зітхнула.

— Очей з тебе не спускатиму. Якби в нас був лікар.

Ружа Шаронська нервово пройшлася по вагону. Вона вбралася в легке пальто — і зняла його.

— Ковдру візьми,— сказала мати.— Як захочеш одпочить, будеш у теплі.

Вони почули, як за вагоном заревів мотор вантажівки.

— Ми всіх випередимо,— у захваті промовила мати.— Ну, ось ваші мішки. Руті, не забудь: я дала вам сорочки, аби ви в них збирали.

Вейнрайти і Джоуди полізли в темряві у вантажівку. Розвиднялось, але світало повільно і блідо.

— Повертай ліворуч,— сказала мати Елу.— Там висітиме об'ява — куди ми поїдемо.

Вони їхали по темній дорозі. За ними слідували машини, позаду в таборі чулось, як заводять мотори, і сім'ї влезли в автівки; машини дісталися шосе й повернули ліворуч.

На правому боці дороги до поштової скриньки був прив'язаний шматочок картону, і на ньому виднівся напис синім олівцем: «Потрібні збирачі бавовни». Ел повернув до воріт і проїхав у двір. Там уже було повно автомобілів. Край білої повітки загорівся електричний ліхтар, який освітив групу чоловіків і жінок, що стояли біля ваг, згорнувши мішки під пахвами. Деякі жінки перекинули мішки через плечі хрестнахрест.

— А ми не так рано, як гадали,— зауважив Ел.

Він повів вантажівку до огорожі й припаркувався. Родини спустилися, щоб приєднатися до решти збирачів, застиглих в очікуванні; а машин прибувало дедалі більше, приїжджало з дороги та паркувалось, і дедалі більше сімей долучалося до очікувальної групи. Біля освітленої повітки нарешті власник почав перепис.

— Гоулі? — спитав він. — Г-о-у-л-і? Скільки?

— Четверо. Вілл...

— Вілл.

— Бентон...

— Бентон.

— Амелія...

— Амелія.

— Клер...

— Клер. Хто далі? Карпентер? Скільки?

— Шестеро.

Він записував їх до книги, лишаючи пробіл для ваги.

— Мішки маєте? У мене є кілька. Коштує долар.

А машини стадами в'їжджали у двір. Власник підтягнув підбитий вовною комір куртки і стривожено подивився на дорогу.

— Стільки людей — швидко двадцять акрів обберуть, — мовив він.

Діти залазили на великий бавовняний причіп, копірсалися пальцями ніг у дротяних бортах.

— Ану злазьте, — закричав хазяїн. — Ви ж мені дріт обірвете.

І діти повільно злазили, зняковілі та мовчазні. Настало сіре світання.

— Доведеться робити знижку ваги через росу, — сказав власник. — Поставлю повну вагу, коли сонце визирне. Ну добре, виходьте, коли хочете. Уже досить світло, видно.

Люди швидко попрямували на бавовняне поле і зайняли свої місця на грядках. Збирачі поприв'язували мішки до поясів і поплескали руками, розігріваючи задубілі пальці, щоб зробити їх спритнішими. Світанок забарвив рожевим пагорби на сході, й широка лава рушила рядами. А з шосе безперервно повертали машини й паркувались у дворі, доки той не переповнився, і тоді автомобілі новоприбулих робили стоянки біля дороги. Вітер жваво повівав по полю.

— Не доберу, як ви про все дізналися, — сказав власник. — Просто система Бі-Бі-Сі — баба бабі сказала*. Двадцять акрів до полудня — і все. Як прізвище? Г'юм? Скільки?

Люди торували шлях через поле, а сильний та різкий західний вітер розвіював їхню одежу. Пальці збирачів так і літали, визбируючи коробочки, і мішки швидко наповнювалися та важчали.

Батько сказав сусідові справа:

— У наших краях такий вітер — завше на дощ. Здається, трохи морозяно як на дощ. А скі'ки ви вже тут?

Говорячи, батько не відривавсь од роботи. Сусід теж не піднімав голови.

— Я тут уже близько року.

— А ви не знаєте: чи буде дощ?

— А хтозна, вибачте. Ті, хто тут увесь вік прожив, і ті сказати не можуть. Треба врожай збирати — дощ падає. Ось як вони тут кажуть.

Батько швидко поглянув на західні пагорби. Над хребтом пливли великі сірі хмари, гнані нестримним вітром.

— Схоже, це дощові, — мовив він.

Його сусід кинув погляд скося.

— Не можу сказати, — зронив він.

І всі, хто працював на рядах, подивилися вгору. А потім знову схилилися над своєю роботою, і руки знову літали по бавовні. Вони змагалися в збиранні, обганяючи час, аби зірвати якнайбільше; обганяли дощ, обганяли одне одного — лише для того, щоб назбирати якомога більше бавовни й заробити якомога більше грошей. Переходили на інший бік поля і прожогом кидались оббирати новий ряд. І тепер вітер дув їм у лице, і вони бачили великі сірі хмари, що бігли небом, заступаючи сонце. І ще більше машин паркувалося на узбіччях, і прибувало дедалі більше нових

* В оригіналі *the grapevine* (сленг) — швидко поширювана неофіційна інформація, чутки. Лексема створена, певно, за візуальною ознакою — подібністю до виноградної лози: швидке зростання і розгалуження.

збирачів, яких треба було внести в реєстр. Люди стрімко рухалися полем, зважували в кінці ряду свою частку бавовни, записували собі вагу і негайно бігли збирати до нового ряду.

На одинадцяту годину поле вже було обібране і всю роботу скінчено. Обтягнуті дротами причепи приєдналися до обтягнутих дротами вантажівок, і всі автівки виїхали на шосе та рушили до котон-джину. Бавовна розвіювалася крізь дротяну сітку, хмарки пуху розліталися по полю, і клапті чіплялися за бадиллини бур'янів. Збирачі натружено поплентались юрбою у двір і чекали там у черзі на платню.

— Г'юм Джеймс. Двадцять два центи. Ральф, тридцять центів. Джоуд Томас, дев'яносто центів. Вінфілд, п'ятнадцять центів.

Гроші були складені стовпчиками: срібло, нікелі та дрібнота. І кожен дивився у себе в книзі, яка йому належить платня.

— Вейнрайт Агнес, тридцять чотири центи. Тобін, шістьдесят три центи.

Поволі черга просувалася. Сім'ї безшумно повернулися до своїх машин. І повільно поїхали геть.

Джоуди й Вейнрайти чекали у вантажівці, коли мине затор. А доки вони чекали, упали перші краплі дощу. Ел висунув руку з віконця, щоб відчути їх. Ружа Шаронська сиділа в центрі, а мати — скраєчку. Ружині очі знову потьмяніли.

— Не тре' було тобі їхати, — сказала мати. — Ти ж набрала лише десять-п'ятнадцять фунтів.

Ружа Шаронська глянула на свій величезний випнутий живіт і нічого не відповіла. Раптом вона здригнулась і високо скинула голову. Мати уважно спостерігала за нею, дістала й розгладила мішок для бавовни, обгорнула Ружі Шаронській плечі та притягла дочку ближче до себе.

Нарешті на дорозі проясніло. Ел завів мотор і поїхав на шосе. Небо вичавлювало невеличкі поодинокі краплини

дощу, які хлюпали на дорогу, і коли вантажівка рушила вперед, краплі подрібнішали й почастішали. Дощ застукав по кабіні вантажівки так гучно, що заглушував старий зношений двигун. Вейнрайти і Джоуди, які сиділи в кузові, накрилися з головою бавовняними лантухами.

Під маминою рукою Ружа Шаронська несамовито затремтіла, і мати закричала:

— Швидше, Еле. Ружа Шаронська захолола. Їй тре' ноги парити в гарячій воді.

Ел прискорив гудіння мотору, і коли заїхав у табір, то зупинився біля червоних вагонів.

— Еле,— наказувала мати,— ти, і Джон, і татко — підіть у верболіз, назбирайте усьо'о хмизу — скі'ки зможете. Нам тре' зігрітися.

— Сподіваюся, кривля не тече.

— Ні, не думаю. У нас буде файно, сухо, але нам тре' паливо. Тре' в теплі триматися. Візьміть Руті з Вінфілдом. Вони допоможуть гілки шукати. Нашій Ружі недобре.

Мати вийшла надвір, і Ружа Шаронська намагалася пройти за нею, але коліна в молодиці підігнулись, і вона важко опустилася на підніжку.

Товста місіс Вейнрайт помітила це.

— У чому справа? Їй пора?..

— Ні, навряд чи,— відповіла мати.— Змерзла просто. А мо', застудилася. Чи не дасте мені руку?

Двоє жінок підтримували Ружу Шаронську. За кілька хвилин до неї повернулися сили, і вона змогла стати на ноги.

— Я в порядку, ма',— сказала вона.— На хвилюк запаморочилося.

Літні жінки тримали її за лікті.

— Ноги в гарячу воду,— авторитетно мовила мати.

Жінки допомогли Ружі подолати підніжку та зайти до вагона.

— Розітріть її, місіс Вейнрайт,— сказала мати,— а я зара' піду розпалю.

Вона кинула до заслінки останні гілочки й розпалила вогонь. Злива періщила в дах вагона. Мати подивилася на це.

— Слава Богу, в нашому даху ні дірочки,— сказала вона.— А от намети протечуть, хоч які хороші. Поставте трохи води, місіс Вейнрайт.

Ружа Шаронська досі лежала на матраці. Вона дозволила зняти з себе туфлі та розтерти ноги. Над нею схилилася місіс Вейнрайт.

— Боляче тобі? — спитала вона.

— Ні. Просто недобре. Зле почувуюсь.

— У мене є знеболювальне і нюхальна сіль,— сказала місіс Вейнрайт.— Будь ласка, якщо треба, бери. Завжди будь ласка.

Молодиця тремтіла, як у пропасниці.

— Укрийте мене, ма'. Холодно мені.

Мати позносила всі ковдри й поскладала на дочку. Злива з шумом періщила в дах.

Уже повернулися збирачі хмизу, високо тримаючи гілки; з капелюхів і плащів стікала вода.

— Господи, ну й злива,— сказав батько.— За мить до рубця змок.

Мати промовила:

— Ліпше йдіть ще, принесіть більше. Згоряє вмиць, а стемніє вже скоро.

Змокрилі Руті з Вінфілдом склали хмиз в оберемок. Вони зібралися знову піти.

— Лишайтесь,— сказала мати.— Ставайте ближче до вогню, швидше висохнете.

Надвечір'я посріблилося від дощу, на дорогах блищали калюжі. Минала година за годиною — і здавалося, що бавовняні кущі чорніють та зморщуються. Батько, Ел і дядько Джон повсякчас ходили до заростей і поверталися з оберемками гілля. Вони звальювали його на долівку, доки купа хмизу майже не досягла стелі, й нарешті перестали носити й підійшли до плити. З капелюхів стікали потоки води, заливаючи плечі.

З плащів крапало, у черевиках хлюпотіло, коли чоловіки повернулися додому.

— Ну, а тепер роздягайтеся,— сказала мати.— У мене є для вас добра кава, хлопці. Перебирайтеся в сухе. Не стійте тут.

Вечоріло рано. У критих вагонах сім'ї тулилися разом, слухаючи, як злива періщить по дахах.

РОЗДІЛ 29

На високі скелясті узгір'я й долини з океану рушили сірі хмари. Вітер дув безжально й нечутно, і свистів у гущавині, й ревів у лісах. Хмари тягнулися розривами, пасмами, стриміли на небі, як сірі шпилі; і вони залились і повисли низько на заході. І тоді вітер припинився та облишив бездонні й непроникні хмарини. Почався дощ — спочатку поривчастий, який падав, ущухав і знову падав; поступово він прискорився та почав спадати дрібними краплинами, безперервно, рівно стукочучи, і все затягло сірою пеленою, яка заступила світло, і не можна було розрізнити, чи день, чи вечір. І спочатку суха земля всмоктала вологу та почорніла. Два дні земля пила дощ, доки не наситилася. Потім з'явилися калюжі, а в низинах — озерця на полях. Каламутні озера більшали, а нескінченний дощ усе шмагав осяйну гладінь. Нарешті гори переситились, і схили пагорбів вихлюпували струмки назад, утворилися потоки і з ревінням потекли в каньйони у долинах. Дощ уперто бив землю. І струмки, і річки линули до берегів, підривали коріння верб та інших дерев, глибокі потоки згинали рокити, підтинали коріння й валили стовбури. Каламутна вода вирувала вздовж берегів і заливала їх, доки нарешті не загарбала поля, сади, ділянки, де росла бавовна. Поля перетворилися на озера, широкі та сірі, й дощ щосили бив по воді. Потім залило шосе, і машини рухалися

повільно, женучи потоки вперед і лишаючи по собі пінявий мулистий слід. Земля шурхотіла під дощем, і потоки ревли, вбираючи в себе піняві струмки.

Коли впав перший дощ, мігранти тулились у своїх наметах — мовляв, це скоро скінчиться, — і питали себе: як довго литиме?

А коли утворилися калюжі, чоловіки вийшли під дощ з лопатами й побудували невеличкі греблі біля наметів. Дощ уперто бив по брезенту, доки не проник у намети і не залляв їх. А потім маленькі дамби зміло, і вода ринула всередину, заливаючи потоками постелі та матраци. Люди сиділи в мокрому одязі. Вони ставили коробки, складали дошки на ящики. І потім день і ніч сиділи на тих дошках.

Біля наметів стояли старі автомобілі, й потоки залили та зіпсували дроти запалювання, залили та зіпсували карбюратори. Маленькі сірі намети стояли в озерах. І, нарешті, люди були змушені піти. Але машини не заводилися, тому що дроти намокли й відбулося коротке замикання; а коли мотори запрацювали, колеса загрузли в густому бруді. І люди кинулися навтіки, притискаючи до себе змокрілі ковдри. Усі йшли, розплескуючи воду, несучи на руках і дітей, і дуже старих людей. І халабуда, яка стояла на пагорбі, була переповнена людьми, тремтячими й розпачливими.

Потім деякі пішли до центрів надання допомоги, але мушили з жалем повернутися до своїх.

Діють правила — ви маєте тут пробути рік, доки зможете скористатися пільгами. Кажуть, місцевий уряд допоможе. Але не знають коли.

І поступово всіх охопив нелюдський жах.

У них не буде жодної роботи три місяці.

У халабудах люди сиділи, тісно притулившись одне до одного; і жах огортав їх, і їхні обличчя сіріли від жаху. Діти плакали від голоду, а їжі не було.

Потім прийшли хвороби — пневмонія і кір, що приносив ускладнення на зір і слух.

І безперервно падав дощ, і вода текла по шосе, а водогінні труби не могли її втримати.

Тоді з наметів, з переповнених халабуд вийшли юрби змокрялих чоловіків; їхній одяг перетворився на зношене ганчір'я, а брудне від гасю взуття — на кашу. Вони пішли, розплескуючи воду, до міст, до сільських крамниць, до благодійних комітетів — просити допомоги, намагалися вкрати, обманути. А під жебракуванням і плазуванням почав тліти розпачливий гнів. І в малих містечках жаль до промоклих чоловіків перетворювався на гнів, а гнів, який викликали голодні люди, — на страх перед ними. Потім шерифи виряджали своїх представників, масово зганяючи їх до присяги, і пішли замовлення на гвинтівки, сльозогінний газ, боеприпаси. Тоді голодні люди збивалися в зграйки у провулках біля крамниць, вимолюючи хліб, вимолюючи гнилі овочі або навіть крадучи, якщо виходило.

Відчайдушні люди стукали у двері лікарів, та лікарі не мали часу. І сумні люди заходили до сільських крамниць — передати коронерів*, щоб вирядив машину. Коронери мали час. І автомобілі коронерів проїжджали крізь багнюку й забирали померлих.

І дощ безперервно лив і лив, і потоки розмивали береги та розтікалися по полях.

Там, під навісами, де люди тісно тулились одне до одного, лежали, зарившись у мокре сіно, голод і страх живили гнів. Потім виходили хлопчики — але не вимолювати хліба, а красти його; і боязко виходили чоловіки, готові спробувати красти.

Шерифи підводили до присяги нових представників і замовляли все нові й нові гвинтівки; і благополучні люди в міцних сухих будинках спочатку переймалися жалем, але потім сповнювались огиди і, нарешті, ненависті до мігрантів.

У мокрому сіні, у корівниках, які протікали, жінки, що задихалися від пневмонії, народжували немовлят. І старі люди

* Коронер — посадовець, який фіксує причину смерті й у разі потреби розслідує.

забивалися в кутки та вмирили там, зіщулившись так, що слідчі потім не могли розігнути трупи. Уночі відчайдушні чоловіки йшли сміливо до курячих сідал і викрадали птицю, яка кудкудакала. Якщо в людей стріляли, вони не тікали, а продовжували човгати у воді, похмуро йдучи далі; якщо ж були поранені, то безсило потопали в багнюці.

Дощ припинився. На полях стояла вода, відбиваючи сіре небо, і земля хлюпотіла від потоків. І чоловіки вийшли з комор і повіток. Вони сідали навпочіпки та споглядали потоплені землі. І вони мовчали. І вряди-годи ледь чутно прохоплювалися словом.

Роботи нема до весни. Роботи нема.

А нема роботи — нема грошей, нема їжі.

Ось якщо в чоловіка є коні — він же ними працює, на них оре, і звозить скошену траву, і нема такого, аби він морив їх голодом, коли вони не працюють.

Так то коні — а ми люди.

Жінки спостерігали за чоловіками, щоб побачити: чи втримають вони цього разу. Жінки мовчки стояли і спостерігали. І коли чоловіки збиралися по кілька, страх зникав з жіночих облич, і його місце займав гнів. І жінки полегшено зітхали, бо вони збагнули, що все гаразд — кінцю не бути; і ніколи не бути кінцю, доки страх може перетворюватися на гнів.

Крихітні цяточки трави пробилися крізь землю, і за кілька днів пагорби вкрилися блідо-зеленими паростками ранньої весни.

РОЗДІЛ 30

Вагонний табір потопає у калюжах, а дощ розбризкує баговиння. Поступово струмочок прокрадає до берега і в низину, де стояли вагони.

Коли ж і наступного дня дощило, Ел зняв брезент, який перегороджував вагон. Хлопець виніс тканину й ретельно накрит нею капот вантажівки, а потім повернувся до вагона і сів на матрац. Тепер у вагоні замість двох розділених сімей була одна. Чоловіки сиділи поряд, і дух у них огорнувся смутком. Мати розпалила в печі, підкидаючи туди по гілці — берегла деревину. Дощ майже цілком заливав плаский дах вагона.

На третій день Вейнрайти занепокоїлися.

— Може, нам краще далеко поїхати, — сказала місіс Вейнрайт.

Але мати намагалась утримати сусідів.

— Куди це ви поїдете, де знайдете дах над головою?

— Не знаю, та відчуваю: недовго нам тут лишатися.

Вони сперечались, і мати поглядала на Ела.

Руті з Вінфілдом спочатку намагалися гратись, але потім їх теж полонила похмура пасивність, і дощ глухо стукотів по даху.

На третій день крізь стукіт крапель почувся шум струмка. Батько і дядько Джон стояли у відчинених дверях і споглядали

глибокий потік. З обох кінців табору вода стрімко текла на шосе, але сам табір оминала, так що вагони були відрізані насипом перед магістраллю, а ззаду — загороджені струмком. Батько промовив:

— Як тобі це, Джонє? Здається мені, як потік поллється далі, то затопить нас.

Дядько Джон розтулив рота і потер щетинисте підборіддя.

— Еге, — сказав він. — Мабуть.

Ружа Шаронська лежала з холодним компресом на чолі, обличчя її пашіло від жару, а очі палали в лихоманці. Мати сиділа поряд, тримаючи чашку гарячого молока.

— Ось, пий, — мовила вона. — Тут для міцності свиняче сало. Ось, випий!

Ружа Шаронська безсило похитала головою.

— Не хочу.

Батько прокрутив пальцем у повітрі криву лінію:

— Якби ж ми всі зібралися та лопатами берег окопали — точно б воду стримали. Ті'ки от звідти до того краю.

— Ага, — погодився дядько Джон. — Може. Не знаю, чи інші захочуть. Вони, може, захочуть кудись інде перейти.

— Але ж тут у вагонах сухо, — наполягав батько. — Ніде більше такого сухого місця не знайдеш, як отут. Зажди.

Він витяг гілочку з купи хмизу, яка лежала у вагоні. Збіг по східцях, прочалапкав по брудних калабанях до струмка і встромив гілочку просто біля самого краю виру. За мить батько вже був у вагоні.

— Ісусе, от я змок, — сказав він.

Обидва чоловіки не зводили очей з маленької гілочки, встромленої біля самої крайки води. Вони бачили, як вода повільно оточувала її та заливала берег далі.

Батько сів навпочіпки у дверях.

— Швидше ходи сюди, — сказав він. — Думаю, нам тре' вийти й поговорити з іншими. Може, вони нам допоможуть окопатись. А якщо ні, то доведеться забиратися 'відси.

Батько подивився через довгий вагон у кінець Вейнрайтів. Ел був у цієї родини, сидів поряд з Еггі. Батько пройшов на їхню половину.

— Вода прибуває,— сказав він.— А що якби ми окопали берег? Ми ж можемо це зробити — як усі візьмуться.

Вейнрайт озвався:

— А ми саме розмовляємо. По-моєму, слід забиратися звідділя.

— Ви ж були тут навколо,— сказав батько.— Ви ж знаєте, чи є тут сухе місце, аби сховатися.

— Я знаю. Але все ж...

— Тату,— сказав Ел,— якщо вони підуть, то і я з ними.

Батько мав наляканий вигляд.

— Не можеш ти, Еле. Вантажівка... ми ж не зможем її водити.

— Мене не обходить. Ми з Еггі маємо разом триматися.

— Ану чекай,— сказав батько.— Ходіть сюди.

Вейнрайт і Ел устали та підійшли до дверей.

— Бачите? — указав батько.— Просто загатимо той берег, звідти до того краю.

Він подивився на свою гілочку. Тепер вода вирувала довкола неї, захльостувала і текла далі берегом.

— Та роботи стільки — усі розійдуться,— протестував Вейнрайт.

— Ну, ми нічо' не робимо, можна і рук докласти. Де ще знайдеш таке гарне місце. Ну ж бо. Поговоримо з людьми. Ми ж усе поробимо, як нам допоможуть.

— Якщо Еггі піде, то і я з нею,— сказав Ел.

— Слухай-но, Еле,— відповів батько,— якщо ніхто копати не схоче, ми всі підемо геть. Ну, ну — ходімо, побалакаймо.

Вони похилили плечі та спустилися по дощаних східцях, пробігли в інший вагон, просто у відчинені двері.

Мати стояла біля плити, підкидаючи по кілька хмизин до слабого вогню. Руті терлася біля неї.

— Я їсти хочу,— заскавчала Руті.

— Ні, не хочеш,— відповіла мати.— Ти добре каші кукурудзяної поїла.

— От якби в мене була коробка крекерів. А то нічо' робити не можна. І невесело.

— Буде весело,— пообіцяла мати.— Тільки зажди. Скоро буде весело. Буде в нас будинок, житло своє, скоро вже.

— Хочу, аби в нас собака був,— сказала Руті.

— Буде в нас собака, і кицька буде.

— Руда кицька?

— Та відчепись од мене,— не витримавши, заблагала мати.— Руті, ти просто чума на мою голову. Ружа Шаронська слабує. Просто побудь хорошою дівчинкою. Нам буде весело.

Руті відійшла, скаржачись під ніс.

З матраца, де лежала вкрита Ружа Шаронська, почувся пронизливий крик, який раптом обірвався. Мати різко розвернулася та підбігла. Ружа Шаронська затамувала подих, її очі були сповнені жаху.

— Що сталося? — крикнула мати.

Молодиця видихнула та знову затамувала подих. Раптом мати торкнулася дочки під ковдрою. Тоді мати підвелася.

— Місіс Вейнрайт,— покликала вона.— О місіс Вейнрайт!

Товста жінка пройшла у вагон.

— Ви мене кликали?

— Дивіться! — сказала мати і вказала на обличчя Ружі Шаронської. Зуби прикусили нижню губу, чоло змокрило від поту, а очі палали жахом.

— Гадаю, почалося,— сказала мати.— Зарано.

Молодиця глибоко вдихнула і знесилилася. Вона розціпила губи й заплющила очі. Над нею схилилася місіс Вейнрайт.

— Тебе одразу схопило — одразу? Ну, швидко кажи.

Ружа Шаронська мляво кивнула. Місіс Вейнрайт звернулася до матері:

— Так,— сказала вона.— Почалося. Рано, кажете?

— Мо', це від жару.

- Ну, їй треба встати. Хай походить трохи.
— Вона не може,— відповіла мати.— У неї сил нема.
— Ну, вона мусить.

Місіс Вейнрайт поводитися стримано і поважно, авторитетно.

— Я багато приймала,— сказала вона.— Давайте причинимо двері. Аби не протягувало.

Обидві жінки налягли на важкі відсувні двері та зачинили, лишивши тільки шпаринку.

— Збігаю по лампу,— сказала місіс Вейнрайт. Її обличчя розчервонілося від хвилювання.— Еггі,— поклікала вона.— Придивися тут за малими.

Мати кивнула:

- Правда. Руті! Ти і Вінфілд — ідіть до Еггі. Ідіть.
— Чому? — спитали діти.
— Тому що так тре'. У Ружі Шаронської буде дитина.
— Я хочу подивитися, ма'. Будь ласка, дозвольте.
— Руті! А ну йди зара'. Бігом, ну.

Які можуть бути заперечення проти такого тону. Руті з Вінфілдом неохоче відійшли в кінець вагона. Мати запалила ліхтар. Місіс Вейнрайт принесла нафтівку, поставила на підлогу, і велике кругле полум'я яскраво освітило вагон.

Руті з Вінфілдом визирнули з-за купи хмизу.

— Буде дитинка, і ми побачимо,— тихо промовила Руті.— Та не шуми зара'. Мама не дозволить подивитися. Як сюди гляне, пригнися за гілки. Тоді все побачимо.

— Мало хто з дітей таке бачив,— сказав Вінфілд.

— Ніхто з дітей такого не бачив,— гордовито виправила Руті.— Ті'ки ми.

Біля матраца, яскраво освітленого лампою, мати і місіс Вейнрайт тримали раду. Вони трохи підвищували голоси в шумі дощу. Місіс Вейнрайт вийняла з кишені фартуха ніж для чистки овочів та засунула під матрац*.

* Забобон на півдні США: ніж розріже породіллі біль навпіл. Вочевидь, іде від африканських рабів, певною мірою нагадує слов'янські забобони.

— Може, з цього нічого путнього не буде,— вибачливо сказала вона.— У нас так завжди робили. Принаймні не зашкодить.

— А ми леміш клали,— сказала мати.— Думаю, будь-що гостре зарадить, аби перейми перерізало. Сподіваюся, це надовго не затягнеться?

— Як зара' ся маєш — добре?

Ружа Шаронська нервово кивнула:

— Почалося?

— Ага,— відповіла мати.— Буде фayne дитятко. Просто допоможи нам. Як по собі чуєш: можеш походити?

— Можу.

— Хороша дівчинка,— промовила місіс Вейнрайт.— Хороша дівчинка. Ми допоможемо тобі, золотко. Ми поведемо тебе.

Вони допомогли їй стати на ноги та обгорнули їй плечі ковдрою. Потім мати взяла Ружу за одну руку, місіс Вейнрайт — за другу. Вони провели її до купи хмизу, потім повільно розвернули і повели назад, і так водили знову і знову, доки дощ голосно стукотів по даху.

Руті з Вінфілдом стривожено споглядали за цим.

— Коли ж у неї це буде? — завивагав Вінфілд.

— Ш-ш! Не лякай їх. А то нам не дозволять глянути.

Еггі приєдналася до них за стосом дров. У ламповому світлі було видно худе обличчя Еггі, жовте волосся, а від її довгого гострого носа на стіні рухалася тінь.

Руті прошепотіла:

— Ти колись бачила, як дітей народжують?

— Звісно,— відповіла Еггі.

— Ну коли ж вона породить?

— Не скоро, довго чекати.

— Ну доки?

— Мабуть, не раніше ніж уранці.

— Дурня! — сказала Руті.— Що тут доброго — витріщатись, а нічо' й нема. О! Дивіться!

Жінки перестали ходити. Ружа Шаронська застигла на місці, а потім застогнала від болю. Її поклали на матрац, втерли чоло, доки вона кряхтіла, стискаючи кулаки. А мати тихо розмовляла з дочкою.

— Заспокойся,— примовляла мати.— Усе буде добре... усе буде добре. Ті'ки руки стисни. А тепер зціп зуби. Ну, все добре.

Біль відступив. Жінки далі їй трохи перепочити, а потім знову допомогли підвестись, і всі втрьох почали походжати туди-сюди між переймами.

У шпарину просунувся батько. З капелюха в нього крапало.

— Ви чо' двері зачинили? — спитав він. А потім побачив, які жінки ходять туди-сюди.

— Їй пора,— сказала мати.

— Тоді... тоді ми не зможемо поїхати, як би не хтіли.

— Ні.

— Тоді доведеться нам берег окопувати.

— Так, ви повинні.

Батько похлюпав назад у бруді до струмка. Поставлена ним гілочка занурилась у воду ще на чотири дюйми. Під дощем стояли двадцятєро чоловіків. Батько вигукнув:

— Ми повинні греблю гатити. У моєї доньки перейми.

Довкола нього зібралися люди.

— Дитя?

— Так. Ми не можемо зара' їхати.

— Але ж то не наша дитина,— сказав довготелесий.—

Ми ж їхати можемо.

— Аякже,— промовив батько.— Ви можете їхати. Їдьте. Вас ніхто не спинить, ніхто й не держить. Тут лише вісім лопат.

Він квапливо збіг униз берегом і занурив свою лопату в багнюку. Від лопати почулося чвякання. Він увігнав її знов у місиво і відкинув грудки землі туди, де берег торкався струмка. А поряд з батьком стали й інші. Вони скидали

землю, роблячи довгий насип, а ті, хто не мав лопати, різали вербове гілля, сплітали та занурювали в багнюку. Людей охопила лють, лють праці. Коли один кидав лопату, інший підхоплював. Вони поскидали плащі й капелюхи. Сорочки і штани в них прилипли до тіла, черевики перетворилися на безформні кавалки бруду. З вагона Джоудів пролунав пронизливий крик. Чоловіки зупинилися, занепокоєно дослухаючись, а потім знову взялися до роботи. І маленький вал усе розростався, доки не зрівнявся з берегом біля шосе. Усі потомились, і лопати рухалися повільніше. А потік повільно піднімався. Вода прибувала і стала вище за рівень перших лопат землі.

Батько переможно засміявся.

— Вона залила б усе, якби ми не засіпали! — крикнув він.

Потік повільно заливав стіну греблі, зриваючи з неї вербове гілля.

— Вище! — кричав батько. — Нам тре' насипати її вище!

Вечоріло, а робота не вщухала. І тепер люди вже не відчували втоми, перейшовши межу. Обличчя в них застигли, як у мерців. Люди працювали рвучко, мов машини. Коли стемніло, жінки запалили у дверях вагонів ліхтарі та поставили чашки кави. І жіноцтво забігало до вагона Джоудів і протискувалося всередину.

Тепер перейми відбувалися кожні двадцять хвилин. І Ружа Шаронська перестала стримуватися. Вона відчайдушно кричала від жорстокого болю. А сусідки дивилися на неї, ніжно гладили й повертали до своїх вагонів.

Мати розпалила грубку, наповнила водою все начиння та поставила на піч, аби нагріти. Щохвилини у двері зазиравав батько.

— Чи все гаразд? — запитував він.

— Так! Думаю, що так, — запевняла мати.

Як стемніло, хтось приніс ліхтарик, щоб освітлювати роботу. Дядько Джон не на життя, а на смерть скидав грудки землі.

— Угамуйся,— сказав батько.— Ти ж надірвешся.

— Несила мені це терпіти. Несила мені слухати, як вона стогне. Це як... це як тоді...

— Знаю,— сказав батько.— Але просто вгамуйся.

Дядько Джон заплакав:

— Утечу я звідти. Богом клянуся: працювати мені тре', а то втечу.

Батько відвернувся.

— Як там з тою позначкою?

Чоловік з ліхтарем спрямував промінь на гілку. Дощ яскраво засяяв білими смугами.

— Уже потопає.

— Вода зара' прибуватиме повільніше,— сказав батько.— На тому боці потоку прибуде.

— Вона все ж таки прибуває.

Жінки наповнили кавники і знову поставили. А ніч тривала, люди рухалися повільніше й повільніше, важко човгаючи ногами, як тяглові коні. Усе більше землі на греблі, усе більше вербового гілля спліталось. Дощ лляв безперервно. Коли промінь ліхтарика падав на обличчя, то вихоплював погляди, обтягнуті вилиці та напружені м'язи.

Крики довго долинали з вагона, але нарешті змовкли.

— Жінка покликала б мене, якби та породила,— сказав батько.

Він повернувся до роботи, похмуро вигрібаючи землю.

Потік вирував і пинився біля берега. І тут біля струмка почулося рвучке тріскотіння. Промінь ліхтарика висвітлив велику повалену тополину. Чоловіки припинили споглядати. Гілля дерева занурилось у воду й омивалось зустрічним потоком, а коріння поступово промивалось та відривалось од берега. Поволі дерево відірвалося зовсім і попливало за течією. Зморені люди дивилися, пороззявлявши роти. Дерево поволі пливало вниз. Тут одна гілка зачепилася за пеньок, і він утримав деревину. І дуже повільно коріння розвернулось, і дерево попливало назад, врізавшись у свіжий насип. Вода прибувала.

Дерево рушило далі й розламало греблю. Туди прослизнула цівка води.

Батько рвонувся вперед і заходився закидати пролом багном. Вода заливала дерево. І тоді берег почав нестримно осідати, і вода ринула людям до колін. Чоловіки здригнулись і почали тікати, а вода рівним потоком ринула далі, під вагони, під автомобілі.

Дядько Джон побачив, як вода зробила промоїну. В імлі він ще був здатний це розрізнити. Він більше не міг стримувати себе. Упав навколішки, а вода вирувала довкола нього, сягаючи грудей.

Батько побачив, як Джон упав.

— Агов! Що сталося? — Він допоміг дядькові встати. — Ти що, захворів? Ходімо, вагони високо.

Дядько Джон зібрався на силі.

— Не знаю, — вибачливо мовив він. — Ноги не тримають. Намагаюся встояти.

Батько допоміг йому пройти до вагонів.

Коли греблю зірвало, Ел розвернувся і побіг. Ногам було важко. Вода сягала йому литок, коли він дістався вантажівки. Він зірвав брезент з капота й застрибнув у машину. Натиснув на стартер, завів мотор, але той не обертався. Ел вимкнув мотор. Акумулятор обертав промоклий мотор усе повільніше і нарешті замовк. Знов і знов, повільніше й повільніше. Ел увімкнув систему запалювання на вищій рівень. Він намацав під сидінням заводну ручку й вистрибнув з машини. Вода заливала підніжку. Ел метнувся до капота. Картер тепер був увесь під водою. Ел судомно крутив ручку, обертав, і його стиснута в кулак рука поволі розхлюпувала воду, яка заливала потоком машину. Нарешті ця шалена нестямна вщухла. Мотор був залитий водою, батарея геть промокла. Трохи вище загрузли дві машини з увімкненими фарами. Вони борсалися в гниловодді та смикали колесами, доки нарешті водії не вимкнули мотори й не сіли непорушно, спостерігаючи за світлом фар. І дощ хльостав білими

смугами у світлі. Ел повільно обійшов вантажівку, простягнув руку і вимкнув запалення.

Коли батько підійшов до східців вагона, то помітив, що дошки затопило. Він ступив на них під воду, у баговинні.

— Тобі як — уже ліпше, можеш ступити, Джоне? — спитав він.

— Зі мною вже гаразд. Просто пройди.

Батько обережно піднявся на східці та протиснувся у вузьку шпаринку. І лампі, й ліхтарю прикрутили гноти. Мати сиділа на матраці поряд з Ружею Шаронською та обмахувала її шматком картону. Місіс Вейнрайт кинула суху гілку до грубки, і вогкий дим вихопився з-під конфорки та заповнив помешкання запахом підпаленої тканини. Мати глянула на батька, коли він зайшов, а потім швидко опустила очі долу.

— Як вона? — запитав батько.

Мати не дивилася на нього.

— Нічо, про мене. Спить.

У повітрі стояли сморід і задуха від запаху народжування. Дядько Джон проліз у двері та притулився до стінки вагона. Місіс Вейнрайт покинула роботу і підійшла до батька. Вона потягнула його за лікоть у куток вагона. Узяла ліхтар і поставила на ящик з-під яблук у кутку. На газеті лежала синя зморщена маленька мумія.

— Навіть не дихнуло, — тихо сказала місіс Вейнрайт. — Живим і не було.

Дядько Джон розвернувся та стомлено поплентався в темний куток вагона. Дощ тепер тихо стукотів по даху — так тихо, що всім було чутно, як дядько Джон утомлено шморгає носом у пітьмі.

Батько подивився на місіс Вейнрайт. Він узяв ліхтар у неї з рук і поставив на долівку. Руті з Вінфілдом заснули на своєму матраці, затуливши очі руками від світла.

Батько повільно підійшов до матраца, де лежала Ружа Шаронська. Він спробував сісти, але втомлені ноги його не тримали. Замість сісти він опустився навколішки. Мати

продовжувала обмахувати доньку картонкою. Вона на мить глянула на батька очима, широко розплющеними, як у сновид.

— Ми... зробили... що могли,— сказав батько.

— Я знаю.

— Ми всю ніч працювали. Дерево впало і знесло нашу греблю.

— Я знаю.

— Ти чуєш під вагоном воду.

— Я знаю. Чула.

— Як гада'ш: з нею буде все гаразд?

— Не знаю.

— Ну... мо'... ми... не все, що треба, зробили?

Губи в матері були сухі й побілілі.

— Ні. Робили, що було слід... завше... ті'ки це й робили.

— Ми працювали, доки та деревина не впала... а дощ усе хлище.

Мати подивилася в стелю, потім знову втупилася долі. Батько все говорив, наче його примушували.

— Я не знаю, наскі'ки вода підніметься. Може затопити вагон.

— Я знаю.

— Ти все зна'ш.

Вона мовчала, повільно обмахуючи картонкою.

— Ми не схибали? — озвався він.— Мо', щось не так зробили?

Мати якось дивно на нього подивилася, і її побілілі губи всміхнулися в дрімотному співчутті.

— Не бери на себе, ти не винен. Тихо! Усе буде гаразд. Зміни... вони скінчилися.

— Мо', через воду... мо', нам доведеться поїхати.

— Коли настане час поїхати — поїдемо. Ми зробимо все, що тре'. А зара' — тихо. А то її розбудуєш.

Місіс Вейнрайт наламала хмизу і почала підкидати його у вогонь, який чадів сирістю.

Знадвору почувся чийсь розлючений голос:

— Я сам з оцим скурвим сином поговорю.

А потім — голос Ела:

— Ти куди оце намилився?

— Іду, аби побачити цього покидька Джоуда.

— Ще чого. Що таке?

— Якби не ця його дурисвітська гідєя про греблю, ми б поїхали. Тепер у нас машина здохла.

— А ви гадаєте, під нашою аж земля горить?

— Я зайду.

Голос Ела звучав холодно.

— Доведеться поборотися.

Батько повільно звівся на ноги й попрямував до входу.

— Та годі, Еле, я йду. Годі, Еле.

Батько спустився по східцях. Мати чула, як він сказав:

— У нас хвора. Пройдімо отуди.

Дощ тепер несильно стукотів по даху; піднявся вітерець і здував краплі поривами. Місіс Вейнрайт відійшла від пічки та подивилася на Ружу Шаронську.

— Скоро розвидниться, мем. Ви не хочете поспати? Я її догляну.

— Ні,— сказала мати.— Я не втомилася.

— Аякже, хай йому грець,— не погодилася місіс Вейнрайт.— Лягайте, спочиньте.

Мати повільно обмахувала картонкою.

— Ви до нас такі дружні,— сказала вона.— Ми вам вдячні.

Товстуля всміхнулася.

— Не треба дякувати. Ми ж усі в одному вагоні. Певна, як у нас щось станеться, ви теж зарадите.

— Так,— сказала мати,— зарадимо.

— Чи будь-хто.

— Чи будь-хто. Раніш у кожного передусім тільки своя сім'я була. А зара' не так. Зара' будь-хто pomoже. Чим гірше нам випада, тим міцніше треба разом триматися.

— Ми не змогли його врятувати.

— Я знаю,— сказала мати.

Руті глибоко зітхнула і відвела руку від очей. Вона якийсь час сліпо задивлялася на лампу, а потім обернула голову і глянула на матір.

— Породила? — спитала вона.— Дитя вийшло?

Місіс Вейнрайт взяла мішок і постелила на ящик з-під яблук у кутку.

— Де дитя? — не вгавала Руті.

Мати провела язиком по губах.

— Нема ніякого дитяти. І не було ніякого дитяти, ніколи. Ми помилилися.

— Тю! — позіхнула Руті.— Як я хтіла б, аби було малесеньке дитятко.

Місіс Вейнрайт сіла поряд з матір'ю, узяла в неї картонку і почала обмахувати Ружу. Мати склала руки на колінах, не зводячи потомлених очей з обличчя Ружі Шаронської, яка знеможено заснула.

— Приляжте,— сказала місіс Вейнрайт.— Просто ляжте. Ви ж поряд будете. Ну, ви ж прокинетесь, як вона глибоко зітхне, так.

— Ну добре, ляжу.

Мати простяглася на матраці поряд зі сплячою дочкою. А місіс Вейнрайт сіла на долівці й почала пильнувати.

Батько, Ел і дядько Джон сиділи в дверях вагона і спостерігали, як займається сталева зоря. Дощ усух, але небо все затяглося непроглядними хмарами. Коли ж визирнуло світання, проміння віддзеркалилось у воді. Чоловіки змогли побачити течію, що стрімко вирувала, скочуючись униз, зносячи чорне гілля дерев, ящики, дошки. Вируючи, вода прямувала до долини, де стояли вагони. Від греблі нічого не лишилося. На полі вода стояла нерухомо. Краї потоку клекотіли жовтою піною. Батько висунувся з дверей і поклав гілочку на східці, трохи вище за лінію води. Чоловіки спостерігали, як повільно піднімається вода, як вона легенько захопила гілочку

й ковнула. Батько поклав іншу гілочку, дюймою вище, і сів зручніше, щоб споглядати.

— Гадаєте, вона у вагон хлине? — спитав Ел.

— Не можу сказати. Чорті-скі'ки згори хлинуло, і ще хлине. Не можу сказати. Мо', знову задощить.

— Я тут поміркував,— сказав Ел.— Як вода прибуде, то все затопить.

— Ну.

— Та вона лише на три-чотири фути підніметься у вагоні, бо все на шосе вилетється.

— 'Відки зна'ш? — спитав батько.

— А я за нею отам споглядав, у кінці вагона.— Він простягнув руку.— Отак-о проллється, більше — ні.

— Гаразд,— мовив батько.— Ну то й що? Нас тут не буде.

— Ні, нам тре' бути тут. Вантажівка ж отут-о. Це тиждень займе, доки паводок схлине.

— Ну гаразд, і яку гідею ти ото пропонуєш?

— Ми можемо здерти борти у вантажівки і зробити як таку платформу, усе туди поскладаємо і там сидітимемо.

— Ну? А як готуватимемо... і їстимемо?

— Ну, я триматиму все сухим.

За стіною розливалось світло, металево-сіре світло. І друга гілочка почала сповзати зі східців. Батько поклав ще одну, вище.

— Точно прибуває,— сказав він.— Гадаю, вчинимо як кажеш.

Мати неспокійно перевернулася вві сні. Очі в неї широко розплющилися. Вона скрикувала — різко, попереджально:

— Томе! О Томе! Томе!

Місіс Вейнрайт заспокійливо заговорила, присипляючи її. Очі знову заплащились, і мати занурилася в сон. Місіс Вейнрайт підвелася й пішла до дверей.

— Агов! — неголосно покликкала вона.— Ми нескоро звідділя рушимо.— Вона вказала в кут вагона, де стояв ящик

з-під яблук.— Негоже так лишати. Тільки жалі та сльози гіркі. Може, ви... його візьмете, поховаєте десь?

Чоловіки мовчали. Батько озвався:

— Що ж, ви маєте рацію. Тіки жалі та сльози. Але незаконно закопувати отак-о.

— Стільки речей незаконних коїться, що нічого тут не вдіємо.

— Так.

— Тре' встигнути вантажівці борти обдерти,— сказав Ел,— доки вода не прибула.

Батько обернувся до дядька Джона:

— Можеш поховати, доки ми з Елом борти розберемо?

Дядько Джон похмуро відповів:

— Чому саме я повинен? Чому не ви, хлопці? Не до душі мені таке.— А потім додав: — Звісно. Я це зроблю. Звісно, зроблю. Давай, оддай 'го мені.— Він підвищував голос: — Давай! Оддай 'го мені!

— Не розбудить їх,— застерегла місіс Вейнрайт.

Вона винесла ящик з-під яблук і акуратно розправила на ньому мішок.

— Лопата просто за тобою,— сказав батько.

Дядько Джон узяв лопату в одну руку. Він прослизнув за двері та повільно почимчикував до води, яка одразу сягнула йому майже до пояса, перш ніж чоловік ступив туди. Він озирнувся і взяв ящик з-під яблук у другу руку.

— За роботу, Еле,— сказав батько.— Обдираймо борти.

У сірому світанковому світлі дядько Джон обійшов кінець вагона, обминув вантажівку Джоудів, а потім піднявся по слизькому берегу до шосе. Він вийшов з табору і опинився там, де струменів киплячий потік,— біля дороги, зарослої верболозом. Поклав лопату на землю і, тримаючи перед собою ящик, вибрався через кущі до нестримного потоку. Якийсь час дядько Джон стояв нерухомо і споглядав, як нуртує вир у жовтій піні, розбризкуючи її на вербове гілля. Він притиснув ящик з-під яблук до грудей. А потім нахилився

і поставив ящик у потік, погладивши ношу рукою. І люто промовив:

— Пливи, скажи їм. Пливи прямо за водою, по вулицях, і зогнивай — отак-о все й розкажеш. Тіки так і можеш розказати. Не знаю навіть, ким ти був — хлоп'ям чи дівчам. Уже не взнати. Пливи по вулицях, ляж там. Мо', так вони все і визнають.

Він обережно спрямував ящик за водою і відпустив. Ноша глибоко занурилась у воду, перевернулась у вирі боком та повільно опустилася на дно. Мішок зірвало водою, і ящик, занурившись у бистрину, швидко поплив геть з очей, за обрій. Дядько Джон схопив лопату і швидко пішов назад до вагонів. Він розбризкував на ходу воду і дістався вантажівки, де батько з Елом були зайняті тим, що здирали бортові дошки.

Батько глянув на нього:

— Усе зробив?

— Еге.

— Ну дивись,— сказав батько.— Якщо поможеш Елу, я піду до крамниці, куплю щось поїсти.

— Купить трохи бекону,— попросив Ел.— Мені тре' м'яса.

— Гаразд,— відповів батько.

Він зістрибнув з вантажівки, і дядько Джон заліз замість нього.

Коли вони заштовхнули дошки до вагона, мати прокинулась і сіла.

— Що ви робите?

— Схов побудуємо, аби не змокнути.

— Нащо? — спитала мати.— Тут сухо.

— Ні, так не буде. Вода прибува.

Мати ледве звелася на ноги і підійшла до дверей.

— Тре' відси йти.

— Не можемо,— сказав Ел.— Усі наші речі тут. І вантажівка. Усе набуте.

— Де батько?

— Пішли харчів купить.

Мати глянула вниз, на воду. Потік вирував усього за шість дюймів від долівки. Перевела погляд на матрац і поглянула на Ружу Шаронську. Дочка пильно дивилася на неї.

— Як ся ма'ш? — запитала мати.

— Сил нема. Геть нема.

— Дам тобі поснідати.

— Я не голодна.

Місіс Вейнрайт підсунулася до матері.

— Вона добре вигляда. Усе з нею гаразд.

Очі Ружі Шаронської допитливо вдивлялися в матір, а та всіляко намагалась уникнути цього погляду. Місіс Вейнрайт підійшла до плити.

— Ма'?

— Так? Що тобі?

— Це... все... гаразд?

Мати не наважилася відповісти. Вона опустила навколiшки перед матрацом.

— У тебе ще будуть,— сказала вона.— Ми зробили все, що могли.

Ружа Шаронська почала метатися й буквально виштовхнула себе нагору.

— Ма'!

— Ти нічим не зарадила б.

Молодиця знову лягла й затулила очі руками. Руті підлізла впритул і в тремтінні спостерігала за нею. Вона свистяче прошепотіла:

— Вона хвора, ма'? Вона помре?

— Звісно, ні. З нею все буде як слід. Як слід.

Увійшов батько, несучи пакети.

— Як вона?

— Нівроку,— відповіла мати.— З нею все буде гаразд.

Руті повідомила Вінфілду:

— Вона не помре. Мама так кажуть.

А Вінфілд, колупаючи в зубах тріскою, відповів дуже дорослим тоном:

— А я завше це знав.

— І 'відки ти це знав?

— Не скажу,— відповів Вінфілд і виплюнув огризок тріски.

Мати розпалила багаття останньою галузкою і приготувала бекон, а також підливу. Батько приніс куплений у крамниці хліб. Мати насупилася, побачивши покупку:

— У нас що, зайві гроші?

— Ні,— відповів батько.— Але ж нам так їсти х'тілося.

— А купуєш магазинний хліб,— осудливо сказала мати.

— Ну, ми зголодніли як вовки. Усю ніч гарували.

Мати зітхнула:

— Що тепер робитимемо?

Поки вони їли, вода все прибувала й прибувала. Ел швидко проковтнув свою порцію і почав разом з батьком будувати платформу. П'ять футів завширшки, шість футів завдовжки, чотири фути над долівкою. А вода доплинула до краю одвірка і, здавалося, довго вагалася, чи прокрадатися далі, а потім поволі потекла до вагона по підлозі. А за вікном знову почалася злива і величезні важкі краплини розбивались об воду, лунко стукаючи по даху.

— Ставте, ставте матраци нагору,— сказав Ел.— Складімо ковдри туди ж — тоді не намокнуть.

Вони звалили свої пожитки на платформу, а вода вирувала по долівці. Батько і мати, Ел і дядько Джон узялися за кутки матраца, на якому лежала Ружа Шаронська, підняли його та поклали нагору, до речей.

А молодиця обурилася:

— Я сама можу. Зі мною все гаразд.

А вода повзла по долівці тонким шаром. Ружа Шаронська шепнула матері, й та сунула руку під ковдру, помацала дочці перса та кивнула.

В іншому кінці вагона Вейнрайти стукали молотками, майструючи собі платформу. Дощ посилювався, але потім ущух.

Мати подивилася собі під ноги. Вода протекла на долівку вагона на півдюйма.

— Ви, Руті... Вінфілде! — розгублено покликкала мати. — Гайда нагору. А то застудитесь.

Вона бачила, як вони благополучно залізли та ніяково всілися поряд з Ружею Шаронською. Раптом мати сказала:

— Тре' нам забиратися 'відти.

— Не можемо, — відповів батько. — Ел каже: усі наші речі тут. Ми витягнемо двері вагона, сюди покладемо — так більше місця буде, щоб сісти.

Родина тулилася на платформі, притихла й занепокоєна. Вода вже сягала шести дюймів у вагоні, а потім потоп рівномірно ринув на берег, а звідти на бавовняне поле з іншого боку. Того дня і ночі люди спали геть промоклі, лежачи пліч-о-пліч на знятих дверях вагона. І мати лежала поряд з Ружею Шаронською. Подеколи мати то шепотіла, то сиділа тихо, і обличчя її було задумливим. Під ковдрою вона ховала збережені залишки магазинного хліба.

Дощ тепер змінився: короткі мокрі шквали чергувалися з затишшям. Уранці наступного дня батько похлюпотів через табір і повернувся з десятком картоплин у кишенях. Мати спідлоба подивилася на чоловіка, а він виламав кілька дощок зі стінки вагона, розпалив багаття і зачерпнув води в казанок. Сім'я їла варену димлячу картоплю пальцями. А коли ця остання їжа зникла, усі задивилися на сіру воду і тієї ночі довго не засинали.

Коли настав ранок, вони нервово прокинулися. Ружа Шаронська щось прошепотіла матері. Та кивнула.

— Так, — мовила мати. — Пора для цього.

І тоді вона повернулася до дверей вагона, на якій лежали чоловіки.

— Ми повинні забиратися 'відси,— гнівно сказала вона,— туди підемо, де повище. А ви хочете — йдіть, хочете — не йдіть, а я забираю Ружу Шаронську і малих 'відси.

— Ми не можемо! — слабким голосом мовив батько.

— Ну добре, потім підете. Мо', донесете Ружу Шаронську до шосе, а потім назад підете. Усе'дно дощу нема, тож ходім.

— Ну гаразд, підемо,— сказав батько.

— Ма', я не піду,— сказав Ел.

— Чого?

— Ну... Еггі... ну, вона і я...

Мати всміхнулась.

— Авжеж,— сказала вона.— Лишайся тут, Еле. Речі доглянеш. А коли вода спаде... ми вернемося. Швидше, поки дощу нема,— квапила вона батька.— Ну, вставай, Руже Шаронська. Ми перебираємося туди, де сухо.

— Я можу ходити.

— Мабуть, помаленьку спробу'ш, на дорозі. Підстав спину, чоловіче.

Батько зістрибнув у воду і завмер очікувально. Мати допомогла Ружі Шаронській злізти з платформи й підвела дочку до виходу. Батько підхопив Ружу на руки, проніс її так високо, як тільки міг, і, обережно торуючи шлях у глибині води, обійшов вагон і опинився на шосе. Він поставив дочку на ноги, і вона вчепилася в батька. Дядько Джон прямував за ними, несучи Руті. Мати зіскочила у воду, і на мить її спідниця майнула куполом.

— Вінфілде, гайда мені на плечі. Еле, ми вернемося, ті'ки вода спаде. Еле...— вона зробила паузу.— Якщо... якщо Том прийде... скажи йому, що ми вернемося. Скажи йому: хай сте-режеться. Вінфілде! Залазь мені на плечі — отак! Тепер три-май ноги рівненько.

Вона почала палати по груди у воді. На шосе чоловіки допо-могли матері залізти на насип і взяли Вінфілда в неї з плечей.

Усі стояли на шосе і дивилися на водну гладінь, на темно-червоні коробки вагонів, вантажівки та різні автомобілі,

залиті глибокою водою, яка поволі коливалась. І поки вони стояли, почалася мжичка.

— Тре' нам іти,— сказала мати.— Руже Шаронська, як почувашся: можеш іти?

— Голова обертом іде,— сказала молодиця.— Почуваюсь як побита.

Батько пожалівся:

— Іти — а куди?

— Не знаю. Ну, піддержимо Ружу.— Мати подала дочці праву руку, щоб підтримати її, а батько простягнув ліву.— Ходімо туди, де сухо. Треба. Ви ж, хлопці, другий день одежу не сушили.

Вони поволі просувалися по шосе. До них долітало дзюрчання води у струмку на узбіччі. Руті з Вінфілдом ішли разом, човгаючи ногами в багні. Вони повільно просувалися по дорозі. Небо потемніло, і дощ посилювався. Жодної машини на магістралі.

— Нам тре' поквартитися,— сказала мати.— Якщо дівчина зара' змокне вся, то не знаю, що тоді з нею буде.

— Ти не сказала, куди нам квартитися,— саркастично нагадав їй батько.

Біля струмка дорога петляла. Мати роздивлялася землю й затоплені поля. Удалині зліва, на невисокому пагорбі, стояв почорнілий від зливи сарай.

— Гляньте! — сказала мати.— Дивіться-но отуди! Б'юсь об заклад, там у сараї сухо. Станьмо там, доки дощ не вщухне.

Батько зітхнув:

— Та як би 'відти хазяїн не погнав.

Попереду на дорозі Руті помітила червону цятку. Дівчинка хутко майнула до неї. Це був чахлий кущик здичавілої герані, й там росла тільки одна квіточка, обшугана дощем. Руті зірвала квітку. Ретельно відірвала одну пелюстку і приліпила собі на ніс. Вінфілд підбіг подивитися.

— Даси й мені одну? — попросив він.

— Ні, сер! Це все моє. Це я знайшла.

Вона приліпила собі на чоло ще одну пелюстку — схожу на яскраво-червоне сердечко.

— Ну дай, Руті! Дай мені одну. Припини, ну.

Він намагався вихопити в неї з руки квітку, та змілив, і Руті дала йому щосили ляпаса. Брат на мить подивовано укляк, а потім губи в нього затремтіли, а очі стали зовсім круглими.

Інші наздогнали дітей.

— Ану що ви наробили? — спитала мати.— Швидко кажіть: що накоїли?

— Він хтів мій цвіточок загарбать.

Вінфілд зарідав:

— Я... ті'ки одну х'тів... наліпить собі на ніс.

— Дай йому, Руті.

— Та хай сам собі знайде. Це моя.

— Руті! Ти даси 'му пелюстку.

Руті почула в материнському голосі погрозу і змінила тактику.

— Ось,— мовила вона з ретельно підготованою доброю в голосі.— Я лишу одну для тебе.

Старші випередили їх. Вінфілд підставив ніс сестрі. Вона лизнула мокру пелюстку і щосили тицьнула йому на ніс.

— Ти маленький сучий син,— тихо сказала вона.

Вінфілд намацав пелюстку і притиснув собі до носа. Діти швидко пішли за дорослими. Руті відчула, що веселощі позаду.

— Ось,— мовила вона.— Ось ще. Приліпи собі на чоло.

На правому узбіччі знову почався різкий дощ, який шмагав дорогу. Мати крикнула:

— Скоріше! Велика злива буде. Гайда через пліт сюди. Так ближче. Ну, давайте! Сміливіше, Руже.

Вона напіввитягла дочку через канаву, допомогла перелізти через пліт. А потім на всіх упала буревійна злива. Важкі

краплини барабанили по людях. Родина пробиралась у бруді по невеличкому схилу. Чорний сарай майже сховався за стіною дощу. Злива сичала і бризкала, а вітер підсилювався та гнав дощ далі. Ружа Шаронська послизнулась і повисла на руках батьків.

— Чоловіче! Можеш понести її?

Батько нахилився і взяв дочку на руки.

— Все'дно ми змогли як хлющ,— сказав він.— Швидше. Вінфілде, Руті! Бігом уперед.

Вони добігли, захекавшись, до залитого дощем сараю і зайшли туди, де була хвіртка. Дверей не було. Усередині валялося кілька поіржавілих сільськогосподарських інструментів: дисковий плуг, зламаний культиватор, залізні колеса. Дощ калатав по прихистку і пеленою заступив вхід. Батько обережно спустив Ружу Шаронську на замаслений ящик.

— Господи Всемогутній! — промовив батько.

— Мо', там далі сінник є,— сказала мати.— Поглянь: двері.— Вона налягла на двері, що висіли на іржавих петлях.— Отам сіно,— крикнула мати.— Заходьте, ну.

Усередині було темно. Трохи світла пробивалось у шпарини між дошками.

— Лягай, Руже Шаронська,— сказала мати.— Перепочинь. А я вже знайду, як тебе обсушити.

— Ма'! — покликав Вінфілд. Шум дощу, який калатав по даху, заглушив голос.— Ма'!

— Що таке? Ну чого тобі?

— Дивіться! Отам, у кутку.

Мати подивилася. Там у мороці видніли дві постаті — чоловік, який лежав на спині, і хлопчик, що сидів поряд і широко розплющеними очима дивився на прибульців. Коли мати помітила цих людей, хлопчик устав і підійшов до неї. Голос його звучав хрипко.

— Це ви хазяї?

— Ні,— відповіла мати.— Ми зайшли дощ перечекати. У нас дочка хвора. А в тебе є суха ковдра? Ми б її загорнули, доки одержу просушимо.

Хлопчик пішов до кутка, виніс звідти брудну ковдру та подав матері.

— Дякую тобі,— сказала вона.— А що з тим чоловіком?

Хлопчик озвався монотонним голосом, схожим на каркання:

— Спочатку він недужим був... а тепер виснажився.

— Що?

— Виснажився з голоду. Зслаб, як бавовну збирав. Днів шість не їв.

Мати пішла в куток і подивилася на чоловіка. Йому було близько п'ятдесяти; кощаве, виснажене обличчя заросло щетиною, а розплющені очі дивилися каламутно й непоручно. Хлопчик став поряд.

— Татко твій? — спитала мати.

— Так! Він усе каже, що не голодний або щойно поїв. Годував мене. А зараз геть слабий. Ледь рухатися може.

Калатання дощу перемінилося на м'який шерех по даху. Висохлий старший чоловік поворушив устами. Мати опустила навколішки поряд і притулилася вухом. Губи хворого знову заворушилися.

— Аякже,— сказала мати.— Заспокойтесь. Усе з ним гаразд буде. Заждіть лише, я з дочки мокру одержу зніму.

Мати обернулася до Ружі.

— Скоріше роздягайся,— сказала мати. Вона тримала ковдру як заслону, щоб дочки не було видно. І коли та роздяглася догола, мати обгорнула її ковдрою.

Хлопчик знову став поруч, пояснюючи:

— Не знаю я. Він знай казав, що поїв або що не голодний. А тої ночі я пішов, вікно розбив, украв хліба трохи. Зліпив йому м'якуш і дав. А він як зачав блювати і ще більше зслаб. Треба йому супу або молока. А у вас, люди добрі, є гроші на молоко?

Мати відповіла:

— Тихіше. Не переймайся. Щось придумаємо.

Раптом хлопчик закричав:

— Він помирає, кажу вам! Він до смерті виснажився, кажу вам.

— Тихіше,— сказала мати.

Вона подивилася на батька і дядька Джона: ті стояли, безпорадно втупившись у хворого. Подивилася на Ружу Шаронську, обтулену ковдрою. Очі матері зустрілися з очима Ружі й не відривалися від дочки. І обидві жінки глибоко вдивлялись одна в одну бездонними очима. Дихання молодиці стало коротким і уривчастим.

— Так,— сказала вона.

— Я знала це. Знала! — всміхнулася мати.

Вона подивилася на свої руки, зчеплені на колінах.

Ружа Шаронська прошепотіла:

— Ви... ви всі... можете вийти 'відси?

Дощ ледь чутно шелестів по даху.

Мати нахилилася вперед, пригладила долонею, як гребінкою, дочці скуйовжене волосся, відкинувши з чола назад, і поцілувала ту в лоб. А потім швидко підвелася.

— Ну, всі,— покликкала вона.— Ходіть у комору з реманентом.

Руті розтулила рот, аби щось сказати.

— Тихо,— сказала мати.— Тихо і виходьте.

Вона вигнала дітей за поріг, узяла з собою хлопчика і замкнула риплячі двері.

З хвилину Ружа Шаронська нерухомо сиділа в сараї, де чувся шелест дощу. Потім вона ледь звела своє зморене тіло і загорнулася у ковдру. Повільно рушила до кутка й зупинилася, дивлячись на змучене обличчя, у перелякані очі. Потім повільно лягла біля хворого. Він повільно похитав головою. Ружа Шаронська відгорнула один ріжок ковдри й оголила груди.

— Треба,— сказала вона.

Жінка підповзла ближче і притулила голову поруч.

— Ось! — мовила Ружа.— Ось.

Її рука охопила йому голову і лагідно притримала біля грудей. Її пальці ніжно пестили йому волосся. Вона звела очі, оглянула сарай, і її вуста зімкнулися й загадково всміхнулися.

КІНЕЦЬ

Літературно-художнє видання

Джон СТЕЙНБЕК

ГРОНА ГНІВУ

Повість

Головний редактор *В. Александров*

Відповідальний редактор *Н. Тисовська*

ТОВ «ВИДАВНИЧА ГРУПА КМ-БУКС»
04060, Київ, вул. Олега Ольжича, 27/22, офіс 3
info@kmbooks.com.ua
www.kmbooks.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників, розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 5006 від 06.11.2015

Замовляйте наші книжки в інтернет-книгарнях:
www.kmbooks.com.ua; +380 (44) 228 78 24
www.bukva.ua; +380 (44) 359 0 369

З питань гуртових закупівель звертайтеся:
у Києві: +380 (44) 237 70 25;
у Львові: +380 (32) 245 01 71, +380 (67) 370 77 90

Повний асортимент наших книжок представлений
у книгарнях української національної мережі «Буква»
www.bukva.ua; +380 (44) 237 70 24

Центральна книгарня «Буква»:
м. Київ, вул. Богдана Хмельницького, 3-Б
+380 (44) 279-64-38

Формат 84x108/32.

Умов. друк. арк. 31,92. Обл.-вид. арк. 25,4.

Наклад 2000 прим. Замовлення 18-79.

Віддруковано на ПрАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

Стейнбек справжній поет... Усе реальне, усе ідеальне.

Антон Сінклер

Ця книжка з тих, які збурюють настільки глибоко,
що майже неможливо вкласти у слова враження,
які вона залишає.

Kirkus

Це одна з тих рідкісних книжок, які через стільки
років залишаються сучасними, живими, важливими.

The Globe and Mail

ISBN 978-617-7535-24-8

9 786177 535248